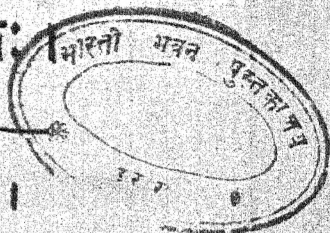

ओं नमो गणेशाय ।

धर्मरत्ने

(११)

कालविवेकः

प्रथमोऽध्यायः ।

त्रिभुवनभवनस्थाप्रलयविधानेषु मूर्तिर्भेदेन ।
विधिविष्णुरुद्रनामपुरुषः कालो नमस्तस्मै ॥*

* उभापदाभोजयुगे नमो मुह-
र्भुवने संहतिर्वितन्वते ।
प्रयुञ्जता श्रीमधुर्दनेन सत्-
समाहते कालविवेकसंग्रहे ॥

यद्यसमाप्तिप्रतिबन्धकविघ्नविधाताय समुचितमङ्गकालस्वरूपपरमेश्वरप्रणामरूपमङ्गल-
प्राचरन् श्रियमहोच्चये यन्मन्त्राभिधेयप्रयोजनसम्बन्धाय प्रदर्शयन् यद्यत्तत् समुद्दिशति
त्रिभुवन इत्यादि । अत्राभिधेयः कालविवेकः प्रयोजनसु कालनिर्णयार्थेन यथाविहित-
कायकृतकर्मसम्पत्त्या स्वसोपबर्गादि । अतएव—

गणितान्जायते कालो यत्र तिष्ठति देवताः ।

वरमैकाङ्गलिः कालो नाकासे लघुकोटय इति अत्रनि ॥

इत्यन्वयः इत्येव सप्त श्राव्यश्रावकभावः ।

श्रीकालेशु त्रिभुवनेत्यादि । त्रिभुवनानां विजयतां भवम् सृष्टिः स्था स्थितिः प्रलयः-

कालः कैश्चिदबुद्धः कैश्चित् सङ्क्षिप्तस्य वचननिबद्धः ।

इति मन्दमतीनामपि सुबोधकरणी मया क्रियते ॥*

निति यावत् प्रलम्बो ध्वंसः तेषां विधानेषु तद्रूपकार्यविधानेषु यो मूर्तिभेदः सृष्टिः शरीरं
तस्य भेदः विभिन्नत्वं तेन मूर्तिभेदेन विभिन्नज्ञा हिरण्यगर्भाख्यः, विष्णुः प्रसिद्धः, रुद्रः
संहारकः शिव इति नाम यस्य तादृशः यः पुरुषः परमपुरुषः कालः महाकालस्वरूपः ।

ब्रह्मादीनां कालस्वरूपत्वमाह ब्रह्माण्डपुराणं ३२ अध्याये ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च कालस्यैव कलास्त्रयः ।

सर्वस्यैव हि कालेषु चतुर्नृत्तिर्महेश्वरः ॥ इत्यादि ।

कालः सृजति भूतानि पुनः संहरति क्रमान् । इत्यादि ।

एवं स कालो भगवान् देवर्षिपितृदानवान् ।

पुनः पुनः संहरति सृजते च पुनः पुनः ॥

विष्णुपुराणञ्च—अनादिर्भगवान् कालो नान्तीऽस्य हि ज विद्यते ।

अविच्छिन्नालतले ते स्वर्गस्थित्यन्तसंश्रमाः ॥

गुणसाम्यं ततस्तस्मिन् पृथक् पुंसि व्यवस्थिते ।

कालस्वरूपं रूपं तद्विष्णोर्नैवेद्य वर्णते ॥

इत्यादिभिधाय ब्रह्मा भूत्वाऽपि जगती विष्टौ संप्रवर्तते ।

सृष्टञ्च पात्यनुयुगं यावत्कल्पविक्रमना ॥

सत्त्वभुग्भगवान् विष्णुरप्रमेयपराक्रमः ।

तमोद्रेकी च कल्पान्ते रुद्ररूपी जनार्दनः ॥ तृतीयाध्याये ।

तस्मै कालस्वरूपाय नमः नमस्तारीऽलु ।

* कालः कैश्चिदिति । कैश्चिदिति निबन्धकारैः कालः कर्मणां कालः अबुद्धः सः
निबन्धे शीतः कैश्चिन्निबन्धकारैश्च सङ्क्षिप्तः सङ्क्षेपेनोक्तः उभयथापि सम्यक्कर्मापपत्तिर्न भव-
तीति ध्वनितम् । वचननिबद्धः वचनेन अनुवाक्याद्यनुसारेण निबद्धः विस्तारकमेवोक्तः
सन्दर्भरूपः सन्दर्भमतीनां मूर्खानामपि मया सुबोधनी असुबोधनः सुबोधनः क्रियते सुख-
नोपः क्रियते इत्यर्थः ।

अथ विवेचनम् । कालाधीनत्वात् विधिनिषेधानाम् ।
तदाह व्यासः ।

तिथिनक्षत्रवारादिकालविशेषेषु विहितं निषिद्धं वा तिथि-

विहितं वा निषिद्धं वा कालविधानशास्त्रं

ननु विविक्त एव ज्योतिःशास्त्रेण, प्रतिपदादिदशानक्षत्रादिकञ्च निर्णयार्थत्वादेव तस्य ।† अतएव पठन्ति ‡

वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः

कालानुपूर्वा विहिताश्च यज्ञाः ।

तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं

यो ज्योतिषं वेद स वेद वेदम् ॥§

यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा ।

तद्वेदाङ्गशास्त्राणां गणितं मूर्ध्नि संस्थितम् ॥¶

* तिथिनक्षत्रवारादीति । कालविभागेषु कालविशेषेषु विहितं निषिद्धं वा तिथि-
नक्षत्रवारादि यो जनः सदा पालयन् पालयति विहितं करोति निषिद्धं नाचरति स
विदिवं स्वर्गं व्रजेत् गच्छेत् । वारादि इत्यत्र आदिपदेन योगादीनां ग्रहणम् ।

† नन्वित्यादि । तस्य दर्शनकस्य तिथिस्वरूपस्य नक्षत्रादिकस्य च निर्णयार्थत्वादेव
प्रतिपदादिदर्शनकालस्वरूपस्य तिथिनक्षत्रादिकञ्च ज्योतिःशास्त्रेण इत्यर्थः । विविक्ती निर्णीत
एव । विविक्तः विषयधर्ती रूपम् ।

‡ अतएवेति । अत एव ज्योतिःशास्त्रेण तिथ्यादयो निर्णीता अतएवेत्यर्थः ।

§ वेदा हीति । हि यतो यज्ञार्थं वेदा अभितः सर्वतोभावेन प्रवृत्ताः यज्ञाश्च
कालानुपूर्वा कालाधीना विहिताः तस्मात् यो जनः इदं कालविधानं कालविधायकं
ज्योतिषं ज्योतिःशास्त्रं वेद जानाति स जनो वेदं वेदशास्त्रं वेद जानाति इत्यर्थः ।

¶ यथा शिखेति । शिखा यथा मयूराणां मूर्ध्नि संस्थिता एवं मणयश्च सर्पाणां

अप्रदीपा यथा रात्रिरनादित्यं यथा नभः ।

तथासांवत्सरो राजा भ्रमत्यन्ध इवाध्वनि ॥*

सुहृत्तृतिथिनक्षत्राण्यृतवशायनानि च ।

सर्वाणि व्याकुलानि स्युर्न स्यात् सांवत्सरो यदि ।†

विशाखादिमासाश्च लोकप्रसिद्धाः‡, तत् किं विवेचनेन§, सत्यम्
अहोरात्रव्यापिनि तिथ्यादौ तत्कार्थ्यासंशयः ॥ हविष्कासादिना

भूद्धिं संस्थिताः तथा वेदाङ्गानां शास्त्राणां शिवाकत्यादिकाङ्गशास्त्राणां सृष्टिं अग्रे गणितं
ज्योतिःशास्त्रं स्थितं परिगणितम् ।

* अप्रदीपा इति । प्रदीपरहिता रात्रिर्यथा यथा वा आदित्यरहितं सूर्यशून्यं नभ
आकाशं तथा असांवत्सरी ज्योतिर्जरहितो राजा अध्वनि पथि अन्ध इव भ्रमति । तथा
चामरः—सांवत्सरो ज्योतिषिकः देवज्ञगणकावपि ।

† सुहृत्तृ इति । सुहृत्तृतिथिनक्षत्राणि ऋतवः अयनानि च सर्वाणि व्याकुलाः
विफलानि च स्युः यदि सांवत्सरो ज्योतिर्वित् न स्यात् न वर्तते ।

‡ विशाखादिमासा इति । आदिपदेन ज्यैष्ठादिषष्ठ्यं लोकप्रसिद्धाः अमरादिप्राचीन-
स्त्रीकसिद्धाः विशाखानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी वैशाखी, सा चास्मिन् मासे स वैशाखः ।
तथाच पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी, मासे तु यव सा नाम्ना स पौषः माघाद्याश्विमेकादशा-
परि । चकारात् तद्वष्टकदिनतिथ्यादयः समुच्चीयन्ते ।

§ तत् किमिति । तत् तस्मात् विशाखादिमासादेर्लोकप्रसिद्धत्वात् विवेचनेन
मासादिविवेचनेन किं प्रयोजनं स्वीकृत्य समाधत्ते ।

॥ सत्यमित्यादि । अहोरात्रव्यापिनि तिथ्यादौ यदा तिथिरहोरात्रव्यापिनी तदा
तत्कार्थ्यासंशयः । सत्तिथिनिमित्तकोपवासादिकार्ये असंशयः संशयो नास्ति दिनत्रयास्पृशत्
उपवासादेरहोरात्रसाध्यत्वाच्च ।

तु दिनद्वयेऽपि तत्कार्यस्य सम्भवात्,* कुत्र तत्क्रियेति ।† वैशा-
खादिपदार्थश्चान्द्रः सौरो वेति सन्देहादस्ति विवेचनप्रयोजनम् ।
द्वयोरपि शास्त्रे निर्देशात् ।

तथाच पितामहः ।‡

दर्शाद्दर्शश्चान्द्रः त्रिंशद्विंशसु सावनो मासः ।

रविसंक्रान्तिः क्वचित् चिह्नं सौरोऽपि निगद्यते तज्ज्ञैः ॥§

तथाच ब्रह्मसिद्धान्तः ।

चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः ।

एकराशौ रवेर्यावत् कालं मासः स भास्करः ॥

ननु तथाषाढादिपदवाच्यनिरूपणं वृथा मासविशेषाणां जाति-
भेदेनैव व्यवस्थितत्वात् ।

* वृद्धिज्ञासादिना तु इति । यदा तु तिथिर्द्विज्ञासवशात् दिनद्वयव्यापिनी तदा
सति तिथिनिमित्तककर्मणो दिनद्वयेऽपि सम्भवात् ।

† कुत्र तत्क्रियेति । किं पूर्वदिने किं वा परदिने तत्क्रिया तत्तत्तिथिनिमित्त-
कर्मणः कर्तव्यता, सम्भवादित्युपलक्षणं खण्डित्यौ अहीरात्रसाध्योपवासादिरसम्भवोऽपि
द्रष्टव्यः ।

‡ तथाचेति । वैशाखादिमासादेश्चान्द्रत्वे सौरत्वे प्रमाणं दर्शयति ।

§ दर्शाद्दर्श इति । दर्शादनन्तरं शुक्लप्रतिपदमारभ्य दर्शपर्यन्तं मासश्चान्द्रः सुख्य-
चान्द्रः । तथाच —

चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः ।

एकराशौ रवेर्यावत्कालं मासः स भास्करः ॥ इति ।

त्रिंशद्विंशः सावनः सौरसावनः रविसंक्रान्तिचिह्नं रविसंक्रान्तिचिह्नं राशिभोगावच्छिन्नं
तथाच एकराशिरविभोगावच्छिन्नः कालः सौरमासः ।

यथा पारस्करः ।

अमावस्यापरिच्छिन्नो मासः स्याद्ब्राह्मणस्य तु ।

संक्रान्तिपौर्णमासीभ्यां तथैव नृपवैश्ययोः ॥*

अमावस्यान्तादुपक्रान्तस्तदन्तेनैव समाप्तश्चान्द्रो ब्राह्मणस्यैव ।^१
संक्रान्त्युपक्रमः संक्रान्त्यन्तरं यावत् सौरः क्षत्रियस्यैव ।^२ पौर्ण-
मास्युपक्रान्तस्तदन्तेनैव समाप्तश्चान्द्रो वैश्यस्यैवेत्युक्तत्वात् ।^३ तथा
कर्त्तव्यभेदेनैव मासभेदव्यवस्था श्रूयते ।^४

* ननु तथाषाढादिपदवाच्यनिरूपणमिति । आषाढादिपदवाच्यस्य आषाढादिपद-
शक्त्यस्य चान्द्राषाढादौ आषाढादिपदानां शक्तेरनिरूपणं इत्या व्यर्थं मासविशेषाणां जाति-
भेदेनैव ब्राह्मणादिवर्षविशेषेष्वेव व्यवस्थितत्वात्प्रियमितत्वात् । तथाच यदि जातिभेदेन
व्यवस्था स्यात् तदा ब्राह्मणस्यैव चान्द्रमासः न क्षत्रियादेः, क्षत्रियस्यैव सौरमासः न-
ब्राह्मणादेः, वैश्यस्यैव गौणचान्द्रो मासः नान्यस्य एवं नियमः स्यात्, अपरश्च चान्द्र एव
ब्राह्मणस्य न सौरादिः, सौर एव क्षत्रियस्य न चान्द्रादिः, गौणचान्द्र एव वैश्यस्य न मुख्य-
चान्द्रसौरादिः, एवमपि नियमः स्यात् विनिगमनाविरहात् । तदा सति आषाढादिपदानां
साधारण्येन चान्द्राषाढादौ सौरादौ वा शक्तिस्वीकारो न घटते चान्द्रसौरादिमासानां
ब्राह्मणादिवर्षविशेषनियन्तित्वेन साधारण्ये शक्त्युद्घासप्रवादित्यर्थः ।

† अमावस्यान्तात् उपक्रान्त इति । शुक्लप्रतिपदमारभ्य तदन्तेन अमावस्यान्तेनैव
समाप्तः शुक्लप्रतिपदादिदर्शान् एव चान्द्रः मुख्यचान्द्रः, ब्राह्मणस्यैव एतत् ।

‡ संक्रान्त्युपक्रम इति । एकसंक्रान्तिवृत्तरकालमारभ्य अपरसंक्रान्तिकालं यावत्
रव्येकराशिगोवाच्यत्रिकालः सौरः, एतत् क्षत्रियस्यैव ।

§ पौर्णमास्युपक्रान्त इति । पौर्णमास्या ऊर्ध्वं कृष्णप्रतिपदमारभ्य तदन्तेनैव समाप्तः
अपरपौर्णमासीपर्यन्तकालश्चान्द्रः गौणचान्द्रः, एतत् वैश्यस्य ।

¶ तथा कर्त्तव्यभेदेनैव इति । मासभेदेन मुख्यचान्द्र-गौणचान्द्र-सौरमासभेदेन ।

यथा पितामहः ।

आब्दिके* पितृकार्ये(१)† च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः ।

विवाहादीः‡ स्मृतः सौरी यज्ञादौ सावनः स्मृतः (२) ॥§

तथा पारस्करः ।

विवाहोत्सवयज्ञेषु सौरं मानं प्रशस्यते ।

पार्वणे त्वष्टकाश्राद्धे चान्द्रमिष्टन्तथाब्दिके ॥¶

नैतत् अनयोरेव परस्परव्याहतत्वात्, ॥ ब्राह्मणस्य सकलकर्मस्वेवा-

(१) पितृकृत्ये इति पाठान्तरम् ।

(२) नतः इति पाठान्तरम् ।

* आब्दिके इति । अर्धे भवम् आब्दिकं सपिण्डीकरणरूपम् ।

† पितृकार्ये इति । एतत् आब्दिकविशेषणम् आब्दिकरूपे सपिण्डीकरणरूपे पितृ-
कार्ये मासश्चान्द्रः मुख्यचान्द्ररूपः अथवा आब्दिके सपिण्डीकरणे पितृकार्ये च कृष्णपक्ष-
विहितपार्वणादौ चकारः समुच्चये चान्द्रमसी मासः मुख्यगौरुपेण द्विविधोऽत्र यावत् ।
तथाच आब्दिकरूपे सपिण्डीकरणे मुख्यचान्द्रमासः पितृकार्ये च कृष्णपक्षविहितपार्वणे
गौणचान्द्रमासः कृष्णपक्षविहितपार्वणस्य ब्रह्मपुराणोक्तत्वात् ।

‡ विवाहादाविति । आदिना अथनविहितचूडादेः राशुक्तेन विहितशामन-
यज्ञादेश्च ग्रहणम् ।

§ यज्ञादौ सावनः स्मृत इति । मन्वाण्युपास्यान्यथ सावनेन इत्यादिविशेषीक्रिय-
मानकम् अन्यत्र तु अथनविहितपशुयागाभिप्रायेण समाधेयम् ।

¶ विवाहोत्सवयज्ञेषु इति । विवाहरूपोत्सवकर्म । यज्ञोऽत्र अथनादिविहित-
पशुयागादिपरः । विवाहे सौरमानग्रहणन्तु आषाढे घनधान्यभोगरहिता इत्यादिना
सौराषाढादिमन्थनायां ज्ञेयम् ।

॥ नैतदिति । अनयोः जातिभेदकर्मभेदयोः परस्परव्याहतत्वात् परस्परविरुद्धत्वात्
विरुद्धतां दर्शयति ।

मावास्यापरिच्छिन्नमासविधानात् । विवाहादिषु यज्ञादिषु च तस्यैव प्राप्तेः । विवाहादौ सौरमासस्य यज्ञादौ सावनस्य च विधिर्न स्यात् ।* तथा चक्षियस्य सौरमासनियमात् कर्मभेदेन चान्द्रसावनविधानं व्याह्रन्येत ।† एवं वैश्यस्यापि बोद्धव्यम् । कर्मभेदेनैव तत्तन्मासप्रतिनियमात्,‡ जातिभेदे मासभेदविधिर्व्याह्रन्येत ।§ मासि मासि वोऽशनमिति श्रुत्या सर्ववर्णानामेवामावास्यान्ते चान्द्रे मासि श्राद्धविधानात् ।¶

* ब्राह्मण्येति । सकलकर्मस्यैव अमावास्यापरिच्छिन्नमासविधानात् श्राद्धयज्ञ-विवाहादिसकलकर्मस्यैव मुख्यचान्द्रमासविधानात् अमावास्यापरिच्छिन्नकालः स्यात् ब्राह्मण-स्य च इति विशेषवचनादिति शेषः तस्यैव चान्द्रमासस्यैव प्राप्तेः । विधिर्न स्यात् ब्राह्मण-स्येति शेषः ।

† चक्षियस्य सौरमासनियमादिति । संक्रान्तिपूर्वमासीभ्यां तथैव नृपवैश्ययोरिति वचनादिति शेषः कर्मभेदेन आद्रिकपितृकृत्ययज्ञादिकर्मभेदेन चान्द्रसावनविधानम् आद्रिके पितृकार्ये चान्द्रविधानं यज्ञादौ सावनविधानं व्याह्रन्येत विरुद्धेति ।

‡ एवं वैश्यस्यापि बोद्धव्यमिति । वैश्यस्य गौणचान्द्रे सकलकर्मविधानादिति भावः । कर्मभेदेन सपिण्डीकरणपार्ष्वणविवाहादिकर्मभेदेन तत्तन्मासप्रतिपादनात् मुख्यचान्द्रमास-चान्द्रसौरादिमासविधानात् ।

§ जातिभेदे इति । ब्राह्मणादिजातिभेदे मासविधिः मुख्यचान्द्रमासविधिर्ब्राह्मणस्य सौरमासविधिः चक्षियस्य गौणचान्द्रमासविधिर्वैश्यस्य इत्येवं मासविधिर्व्याह्रन्येत विरुद्धेति ।

¶ अत्र हेतुमाह मासि मासि वोऽशनमिति श्रुत्या इति । मासि मासि प्रतिमासि वो युष्माकं पितृणाम् अशनं श्राद्धमिति श्रुत्या सर्ववर्णानां ब्राह्मणादिवर्णवत्तुष्टयानाम् अमावास्यान्ते चान्द्रे मासि श्रुतिप्रतिपदादि-अमावास्यान्तमुख्यचान्द्रमासि इति शब्दकर्तृभिः प्रायः वक्तुं तन्मावास्यान्ते अमावास्या अन्तो यस्य तस्मिन् कृष्णपक्षे इत्यर्थः चान्द्रे मासि गौणचान्द्रे मासि पार्ष्वणस्य व्रजपुराणीयत्वात् । ननु मासपदस्य मासविशेषशब्दः प्रायः

यात्राजसिंहतुरगोपगते वरिष्ठा (१)

मध्या शनैश्चरबुधोशनसां गृहेषु ।

भानौ कुलीरभूषवृश्चिकगति दीर्घा

शस्तासु देवलमतेऽध्वनि पृष्ठतोऽर्के ॥*

इत्यादिभिश्च सर्वेषामेव सौरवैशाखभाद्रपौषाणां यात्रार्थं विधा-

(१) वरिष्ठा इत्यत्र कानिष्ठेति राजमासंख्ये पाठः ।

मुपदिष्टत्वात् मासि मासि वीक्षणमित्युक्तेः कथम् अभावस्थाने चान्द्रे मासि इत्युक्तं सङ्गच्छते इति चेन्न मासि मास्यपरपक्षस्यापराहः श्रेयानिति शातातपवचनेन प्रौष्ठपद्याः परः पक्षः तत्रापि च विशेषत इति वचनेन अथ श्राद्धमभावस्थायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वापरपक्षस्य इत्यादिवचनेन च पक्षग्रहणाद्यान्नावगतेस्तदैकवाक्यतया चान्द्रमासलाभात् ।

* यात्राज इति । भानौ सूर्ये नेपसिंहधनुषि उपगते सति यात्रा वरिष्ठा श्रेष्ठा, मकरकन्याकुम्भमिथुनतुलाराशिवु भानौ उपगते मध्या यात्रा मध्यमा, कर्कटमीनवृश्चिकराशी भानौ गते अतिदीर्घा चिरप्रवासयात्रा शस्ता, तथा देवलमुनिमते पृष्ठे रवी अध्वनि पथि यात्रा शस्ता पृष्ठे रविलु चक्रमनणवशेन यस्यां दिशि सूर्यस्तां दिशं पृष्ठतः कृत्वा गच्छेत् । यथा लग्नेऽर्के पश्चिमदिशं गच्छेत् रवेः पूर्वोत्थितत्वात्, चतुर्थस्वरवी दक्षिणां दिशं रवेरुत्त-
रावस्थितत्वात्, सप्तमस्थे पूर्वां दिशं गच्छेत् रवेः पश्चिमावस्थितत्वात्, दशमस्थे उत्तरां गच्छेत् रवेर्दक्षिणावस्थितत्वात्, एवं विदित्स्यपि आग्नेयादिकीर्णेषु । तथाच द्वितीयतृतीय-
लघ्नस्थे सूर्ये नैऋत्यां गच्छेत् रवेरैशान्यामवस्थानात् । पञ्चमषष्ठलघ्नस्थे सूर्ये आग्नेयां गच्छेत् रवेर्वायुकीर्णावस्थानात् । अष्टमनवमलघ्नस्थे सूर्ये ऐशान्यां गच्छेत् रवेर्नैऋतकीर्णाव-
स्थानात् । एकादशद्वादशलघ्नस्थे सूर्ये वायव्यां गच्छेत् रवेराग्नेयकीर्णावस्थानादिति बोध्यम् । तथाच देवलः । लघ्नस्थे वरुणाशां हिबुकस्थे दक्षिणां रवी यायात् । सप्तमगे पूर्वोत्थां दशमस्थे मूरे सौम्याम् ॥ द्विचस्थे नैऋत्यां पञ्चषष्ठ आग्नेय्याम् । नवाष्टम ऐशान्याम् अन्तोपान्ते च वायव्यामिति ॥ वरुणाशां पश्चिमदिशं, हिबुकस्थे चतुर्थस्थे, सौम्यामुत्तराम् ।

नात् । अजो मेघः । तुरगो धनुः,* शनैश्चरस्य गृहं मकरकुम्भौ ।
 बुधगृहं मित्युनकन्ये । उशनसः वृषतुले । † मासीपवासघात्मा-
 सिकादिक्छाणां ‡ प्रायश्चित्ततया सावनेनैव मासेन सर्वार्थं
 विधानान्न जातितो व्यवस्था । तथा यज्ञादौ सावनः स्मृतः
 विवाहोत्सवयज्ञेषु सौरं मानमित्यनयोरपि विरोधात् । किञ्च
 ब्राह्मणस्यामावास्यान्त इति नियमविधिरयं न वा यदि नियम-
 विधिस्तदा किं ब्राह्मणस्यैव दर्शान्तो नान्यस्येति नियम्यते । यद्वा
 दर्शान्त एव तस्य नान्य इति यदि प्रथमः कल्पः तदा मासि मासि
 वोऽशनमिति क्षत्रियादीनां न स्यात् । एवञ्च क्षत्रियस्यैव सौरो
 वैश्यस्यैव सावनः इति । तत्र सौरसावनयोरपि नियतसम्बन्धा-

* तुरगो धनुरिति । तथाच दीपिका — अदिनीनवसूलादौ मेघसिंहपञ्चदश
 इत्यादि । अश्विनादौ मेघादयः मघादौ सिंहादयः सूलादौ जयादय इत्यर्थः ।

† उशनसः एकस्य वृषतुले इति । तथाच —

कुजशुक्रबुधैर्वर्कसीम्यशुक्रावनीभुवाम् ।

जीवाकिंभानुजिन्यानां ज्ञेयाणि सूरजादयः ॥

‡ मासीपवासीत्यादि । उपवासस्त्रिरात्रं वा मासः पञ्चदशैकम् । षड्विंशदशाह्वादि
 कार्ये षड्विंशत्वार्षिभिरिति विश्वामित्रवचनेन मासीपवासादिक्रच्छाणां प्रायश्चित्ततया
 सावनेनैव मासेन विधानात् गणनाविधानादित्यर्थः । तथाच गार्ग्यः । आयुर्द्वयविभागश्च
 प्रायश्चित्तक्रियास्तथा । सावनेन तु कर्तव्या मन्त्राणामष्टुपासना इति ॥

§ वैश्यस्यैव सावन इति । चान्द्रसावनः गौणचान्द्र इत्यर्थः न तु सौरसावनः संक्रान्ति-
 पूर्णमासीभ्यां तथैव वृषवैश्यीरिति वचनेन पूर्णमास्या उपक्रान्तस्तदनेनैव समाप्यशान्दी
 वैश्यस्येति स्वीकृत्याख्यानेन च वैश्यस्य गौणचान्द्रमासावगमात् । तथाच सावनस्त्रिविधः
 सौरसावनः चान्द्रसावनः वाचसावनश्च । सौरसावनस्त्रिंशद्द्वीरावात्मकः चान्द्रसावनः
 कण्ठप्रतिपदादिपूर्णमास्यन्तः त्रिंशत्त्रित्यात्मकः नक्षत्रसावनश्च आयुर्द्वये स्मृतं प्राञ्जैर्नालकं

दुभयनियम एव स्यात् ब्राह्मणस्यैव* दर्शान्तो दर्शान्त एव ब्राह्म-
णस्य इति । सौरसावनमासविहितेषु कर्मसु नाधिकारो† ब्राह्म-
णस्य स्यात् । एवं क्षत्रियस्यैव सौरः सौर एव क्षत्रियस्य । वैश्यस्यैव
सावनः सावन एव वैश्यस्येति जात्यन्तरसम्बन्धिमासगृहीतेषु
कर्मस्वनधिकारः स्यात् ‡ । शूद्रस्य त्रिविधमासविहितकर्म-
स्वनधिकार आपद्येत ।§ अथ दर्शान्त एव ब्राह्मणस्य नान्य इति ।
तदपि जातित्रयसम्बन्धिवचनत्रयपर्यालोचनया पुनरप्युभय-
नियमापत्तेः¶ प्राक्तनमेव दूषणं स्यात् । अथ नायं नियमविधिः ।
तदा विधेयाभावादिधित्वमेवास्य नास्तीति यथाकथञ्चिदेवास्य

घटिनाडिकम् इति वचनात् त्रिंशत्घटिदण्डदिनात्मकः । अतएव रामप्रकाशे यद्यपि
कृष्णादिमासे सावनमात्मके च इत्युक्तम् । मलनासटोकायां गोक्षामिभट्टाचार्येणापि सावनः
सौरसावनः त्रिंशत्घटिनात्मकशान्द्रसावन इत्यपि बोधमित्युक्तम् । तत्र तयोः क्षत्रिय-
वैश्ययोरीत्यर्थः ।

* नियमाकारं दर्शयति ब्राह्मणस्यैवेत्यादि ।

† सौरसावनविहितेषु कर्मसु नाधिकार इति । सौरसावनविहितकर्मसु क्षत्रिय-
वैश्ययोरेव नियमावगमात् ।

‡ जात्यन्तरसम्बन्धिमासगृहीतेषु कर्मसु अनधिकारः स्यादिति । तत्तज्जातीयनिय-
मितकर्मसु जात्यन्तरस्य अधिकाराभावस्य स्वतःसिद्धत्वात् । शूद्रस्य त्रिविधमासविहितकर्मसु
ब्राह्मणनियमितमुख्यवान्द्र-क्षत्रियनियमितसौर-वैश्यनियमितगौणवान्द्रमासेषु इत्यर्थः ।

§ शूद्रस्य अधिकारसम्पादनाय चाह अथेति । तद्याच दर्शान्त एव ब्राह्मणस्य नान्य
इत्येवं नियमे ब्राह्मणस्य मुख्यवान्द्रमाचनियमात् । क्षत्रियस्य सौरमाचनियमात् । वैश्यस्य
गौणवान्द्रमाचनियमात् । तादृशत्रिविधकर्मसु शूद्राधिकारे बाधकाभाव इति भावः ।

¶ उभयनियमापत्तेरिति । विनिगमनाविरहेण तादृशीभयनियमस्यावश्यकत्वादिति
भावः ।

वर्णना कार्या । * अथ प्रायशी धर्मकार्येषु अमावास्यान्तमास-
सम्बन्धात्तद्विधानत्वात् ब्राह्मणानाममावास्यान्तो मासो दर्शितः ।
युद्धाद्यर्थश्च यात्राप्रधानत्वात्† चक्षियाणां यात्रादेश सौरिणैव
विधानात्‡; चक्षियाणां संक्रान्तिपरिच्छिन्नः प्रदर्शितः । वैश्वस्यैव
कुशीदप्रधानत्वात्§ पौर्णमास्याश्च सायं चन्द्रीदयेन सुव्यक्तज्ञान-
त्वात्तदन्तेनैव मासेन कुशीदव्यवहारः॥ सुकर इति वैश्वस्य साधूक्तो

* यथाकथञ्चित् वर्णनां दर्शयति अथ प्रायशी धर्मकार्येष्वित्यादि । धर्मकार्येषु
चान्द्रायणव्रतादिषु अमावास्यान्तमाससम्बन्धात् मुख्यचान्द्रमाससम्बन्धात् ।

† तद्विधानत्वादिति । तत् चान्द्रायणादिव्रतं प्रधानं यस्य तस्य भावः तस्मात् ।
तथाच प्रधानत्वेन ब्राह्मणस्य चान्द्रायणादिव्रतविधानादित्यर्थः । तदाच तिथिक्रमे च
कृष्णादीन् व्रते शुक्लादिमेव चेत्यादिवचनादिति शेषः युद्धार्थश्च यात्राप्रधानत्वात् यात्रा
विना युद्धकारणासम्भवेन युद्धसुदृश्य गमनस्यैव सुतरां प्रधानत्वात् ।

‡ यात्रादेश सौरिणैव विधानादिति । तदाच विष्णुधर्मोत्तरे । अध्यायनस्य गृहवास-
कर्त्तुं सौरिण मासेन सदाध्यवस्येदिति । अध्यायनं अध्वगमनं यात्रामिति यावत् । संक्रान्ति-
परिच्छिन्न आदित्यराशैकभोगावच्छिन्नः कालः सौर इति यावत् । एकराशी रवेर्धावत्
कालं मासः स भास्कर इति ब्रह्मसिद्धान्तात् ।

§ कुशीदप्रधानत्वादिति । कुशीदिति बाणज्योत्पलक्षणं तदेव प्रधानं यस्य तस्य
भावः तस्मात् सुव्यक्तज्ञानत्वात् चन्द्रीदयेन प्रकाशत्वेन रात्रावपि बाणज्यादिकर्षणः मुख्य-
साध्यत्वात् तदन्तेनैव मासेन कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यान्तमासेन गौणचान्द्रेणैवेति यावत्
सुकरः अनायाससाध्यः ।

॥ साधूक्त इति । ब्राह्मणस्य मुख्यचान्द्रव्यवहारः चक्षियस्य सौरव्यवहारः वैश्वस्य
गौणचान्द्रमासेन कुशीदव्यवहारश्च यथाकथञ्चित् सम्भवपरत्वेन उपपादित इत्यर्थः न तु
व्यवस्थार्थः न तु नियमार्थः । इति हेतौ नियमाद्यसम्भवादित्यर्थः । वाच्यनिरूपणं मासपदस्य
शक्तिविवेचनं युक्तं कर्तुं युक्तमित्यर्थः तथाच आतिमिदं यदि मासमिदः स्यात् तदा मास-

न तु व्यवस्थार्थ इति वाचनिरूपणं युक्तम् । तत्र प्रयोगमात्रेण तावन्न वाच्यत्वाध्यवसानं सम्भवति । देशभेदेन चान्द्रे सौरि च प्रयोगदर्शनात् विशेषानवधारणात्* न च यववराहवत् प्रयोगान्निर्णयः† उभयोरपि तदविशेषात्‡ ।

पदस्य वाचनिरूपणमनावश्यकमिति भावः । तत्र कर्मभेदस्थले वाच्यत्वाध्यवसानं पदनिष्ठ-
वाचकतानिरूपितवाच्यतानिश्चयी न सम्भवति ।

* देशभेदेन कर्मभेदेन चान्द्रे सौरि च प्रयोगदर्शनात् सासपदप्रयोगदर्शनात् नाना-
शक्तिकल्पनागौरवमित्यभिप्रेत्याह विशेषानवधारणादिति । तथाच उभयत्र प्रयोगदर्शनेन
विनिगमनाभावेन विशेषे सासविशेषे अनवधारणात् वाच्यत्वावधारणाभावादित्यर्थः ।

† न च यववराहवत्सास्त्रप्रयोगान्निर्णय इति । तथाच दीर्घशुके आख्याणां यवव्यव-
हारात् क्लृप्तानानु प्रियङ्गुषु यवव्यवहाराच्च एवं शूकरे आख्याणां वराहव्यवहारात्
क्लृप्तानानु कणशकुनी वराहव्यवहाराच्च यववराहपदयोर्वाच्यत्वसन्देहे अथैते मोदमाना
द्रवीनिष्ठन्तीति वराहं गावोऽनुधावन्तीति शास्त्रप्रयोगात् यथा दीर्घशुके यवपदस्य शूकरे च
वराहपदस्य वाच्यत्वनिर्णयः तद्वदत्रापि शास्त्रप्रयोगात् सासपदस्य वाच्यत्वनिर्णयः स्यादिति ।
न च नष्टीत्यर्थः ।

‡ अत्र हेतुमाह उभयोरपि तदविशेषात् उभयोरपि सौरचान्द्रीभयत्रापि तदविशे-
षात् शास्त्रीयप्रयोगाविशेषादित्यर्थः । यववराहयोर्वाच्यत्वनिर्णयमाह अधिकरणमात्राया
साधवाचायर्थः । यथा — यवादिशब्दाः किञ्चिदर्थः नो वार्थस्तेऽक्साम्यतः ।

दीर्घशुकप्रियङ्गाद्या इत्येऽप्यर्था विकल्पिताः ॥

अत्रान्या इति शास्त्रस्यप्रसिद्धिस्तु बलीयसी ।

शास्त्रीयधर्मे तेनात्र प्रियङ्गादिर्न गृह्यते ॥

यवमयशुकरभवति । वाराही उपानहावुपमुच्चत इति श्रूयते । तत्र यवशब्दसाध्या
दीर्घशुके प्रयुज्यते । वाराहशब्दश्च शूकरे । क्लृप्तानु यवशब्दं प्रियङ्गुषु वाराहशब्दं
कणशकुनी । तथा सति लोकव्यवहारेण निश्चित्येषु शब्दार्थेषु आर्थक्लृप्तप्रसिद्धाः
समानवत्त्वादुभयविधा अप्यर्थाः विकल्पेन स्वीकार्या इति प्राप्ते ग्रन्थः । शास्त्रीयधर्माव-

तथाहि सौरो वैशाखादि*रित्याह भागुरिः ।

वसन्तश्चैत्रवैशाखौ ज्ञेयौ तौ मधुमाधवौ ।

ज्यैष्ठाषाढाश्रवतुर्ग्रीष्मः शुक्रशुक्लौ च तौ स्मृतौ ॥

प्रावृट् श्रावणभाद्रास्थौ नभोनभस्यसंज्ञितौ ।

मासौ शरदिषोज्ज्वौ च तावाश्वयुजकार्तिकौ ॥

सहःसहस्यौ हेमन्तौ मार्गशीर्षौ च तौ स्मृतौ ।

तपस्तपस्यौ शिशिरो मासौ तौ माघफाल्गुनौ ॥

तथा विष्णुपुराणे ।

त्रिंशन्मुहूर्तं कथितमहोरात्रन्तु यन्मया ।

तानि पञ्चदश ब्रह्मन् पञ्च इत्यभिधीयते ॥

मासः पञ्चद्वयेनोक्तो द्वौ मासावर्कजावृतुः ।

ऋतुत्रयञ्चाप्ययनं द्वे अयने वर्षसंज्ञितौ ॥

शोधे शास्त्रप्रसिद्धिर्बलीयसी । प्रत्यासन्नत्वात् अविच्छिन्नपारम्पर्यागतत्वाच्च शास्त्रे च
यवविध्यैवद एवं मूयते । यत्रान्य शोधयः स्थायन्ते ऋथैते मोदमाना इवोत्पन्ननीति ।
इतरौषधिविनाशकालेऽतिवृद्धिर्दोषशुक्लेषु दृश्यते न तु प्रियशुषु तेषामितरौषधिकात्
पूर्वं पचमानत्वात् । उपानदिध्यैवदस्यैवं भवति । वराहं गावोऽनुधावन्तीति शयामनु-
धावनं शुक्रे भवति न तु कृष्णशकुनी । तस्माद्दोषशुकादिवदतिशब्दार्थः ।

* सौरी वैशाखादिः निरुपपदं वैशाखादिपदं सौरवैशाखादिपरमिति भावरिराह
तदेवोपपादयति वसन्तश्चैत्रवैशाखाविति ।

+ त्रिंशन्मुहूर्तं षट्पिण्डात्मकं तानि पञ्चदश पञ्चदश मुहूर्तानि पञ्च मासाः
मित्यर्थः । मासः सौरमासः पञ्चद्वयेन पञ्चदशाहोरात्रात्मकाऽहमासद्वयेन त्रिंशदहोरात्रे
षिति यावत् एतत् सारसिकनियमादुक्तं रविगतेर्नन्दलामन्दलाभ्यां त्रिंशदहोरात्राधिक-
न्यूनकालेनापि सौरमासः भवितुमर्हति ।

तदेवं वसन्तादिपदैर्मीनमेषादि*राशिद्विकद्विकमासभोगावच्छिन्न-
भेदेन च षडृतवोऽभिधीयन्ते । तद्वाचकानान्तेषां चैचवैशा-
खादिपदद्विकद्विकसामानाधिकरण्यात् सौरवाचकत्वं निर्णयिते ।
अतएव भारते† ।

कार्तिकस्य तु मासस्य प्रवृत्ते प्रथमेऽहनि ।

त्रयोदश्यान्तु तद्वृत्तं चतुर्दश्यां हतो नृपः‡ ॥

न हि चान्द्रकार्तिकस्य त्रयोदशीऽ प्रथमदिवसो भवति ।

तथा श्रुतिरपि॥ ।

* सौरमासं स्पष्टयति मीनमेषादीत्यादि । सौरचैचवैशाखादीनां द्वितयेन द्वितये-
नित्यर्थः । तथाहि सौरचैचवैशाखौ वसन्तऋतुः एवं सौरज्यैष्ठादयः शीमादयः ऋतवो
श्रियाः । यत एव निरुपपदमासपदस्य सौरपरत्वम् अतएवेत्यर्थः ।

† भारते इति । भारतस्य सभापर्वणि इत्यर्थः ।

‡ चतुर्दश्यां हतो नृप इति । नृपो मगधाधिपतिः जरासन्ध इत्यर्थः । सुद्विगमहा-
भारतीयसभापर्वणि तु अविकलतद्वचनं नास्ति परन्तु पूर्वोक्तमात्रं किन्तु तथापि प्रवृत्ते
इत्यत्र प्रवृत्तमिति विशेषः । यथा—

कार्तिकस्य तु मासस्य प्रवृत्तं प्रथमेऽहनि ।

अनाहारं दिवाराचमवित्यान्तमवर्त्तत ॥

तद्वृत्तान्तु त्रयोदश्यां समवेतमहात्मनीः ।

चतुर्दश्यां निशायान्तु निवृत्तो मागधः क्रमात् ॥

§ नहि चान्द्रकार्तिकस्य त्रयोदशीति । तथाच कार्तिकस्य मासस्य प्रथमेऽहनि प्रवृत्ते
इति त्रयोदश्यां तिथौ तदयुद्धं इत्यन्वित्यर्थः । भीमजरासन्धयोरिति शेषः ।

॥ अस्यापि ऋतुस्य सौरमासघटित इति साधयति तथा श्रुतिरपि । तपस्वपत्नी
माघफाल्गुनी शिशिरौ शिशिरसंज्ञकौ ऋतुरिति अत्र मासद्वयस्यैककर्तृतया वेदाः
प्रमाणमिति वदेकवचनं साधु अतएव प्रथमा व्युत्पत्तिवादे भट्टाचार्येण नियम उक्तः ।

तपस्तपस्यौ शिशिरावृतु(१)र्मधुश्च माधवश्च वासन्तिका-
वृतुः । शुक्रश्च शुचिश्च ग्रीष्मावृतुः । अथैतदुदगयनं देवा-
नान्दिनम् । नभो नभस्यश्च(२) वार्षिकावृतुः । इषश्च
जर्जश्च शारदावृतुः । सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतुः ।
अथैतद्वह्निर्णायनन्देवानां रात्रिरित्यादि ।

ऋतुत्रयसम्बन्धिनां मासानां तपस्तपस्यादिपदैरभिधानम् ।
वार्षिकादिऋतुत्रयसम्बन्धिनां नभोनभस्यादिपदैरभिधानम् ।

तेषामेव* च गाथाः श्रूयन्ते ।

उपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वा गृह्णामि । उपयाम-
गृहीतोऽसि माधवाय त्वा गृह्णामीत्यादि ।

(१) शिशिरावृतुरिति हेमाद्रौ पाठः ।

(२) नभश्च नभस्यश्च इति हेमाद्रौ पाठः । एवं सहश्च सहस्यश्च इत्यपि पाठः ।

यथा यत्र विशेषवाचकपदीत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसङ्गाविरुद्धसङ्गाया अविवक्षितत्वं
तत्र विशेष्यविशेषणपदयोः समानवचनत्वमिति नियमः । अतएव पुरुरवो मादवसौ
विश्वेदेवा इत्यादौ द्वित्वविशिष्टयोः पुरुरवमादवःप्रकृत्योर्विशेषणतया विवक्षितत्वात्
तत्रावकपदस्य द्वित्वचनान्तता । वेदाः प्रमाणमित्यत्र विशेषणपदीत्तरविभक्त्या बहुत्व-
विरुद्धमेकत्वं विवक्षितमित्यादि ।

* तेषामेव चेति । तेषां मधुमाधवादीनां गाथा तत्तत्पदघटितयत्नोद्देशकस्यः तदेव
दर्शयति उपयामगृहीतोऽसीत्यादि । अत्र भाष्यं ऋतुत्रयहृदयत्वी द्रीणकलशादुपयामगृहीतो-
ऽसि मधवे चेति द्वादश प्रतिमन्त्रमध्वर्योः पूर्वः पूर्वो मन्त्र उत्तरः उत्तरः प्रतिस्थातुरिति ।
अध्वर्युप्रतिस्थातारावृतुश्चेद्वादशभिरनुतिष्ठतः उपयामीत्यादयो द्वादश मन्त्राः तेषां यद्वत्
मन्त्रयुग्मेषु पूर्वः पूर्वो मन्त्रोऽध्वर्योः उत्तर उत्तरः प्रतिस्थातुः । द्वादश लिङ्गीकानि हि
ऋतुत्रयं त्वं उपयामिन गृहीतोऽसि मधवे मधुनायै चैवमासाय त्वा त्वा गृह्णामि माधवाय

एवं शुक्राय शुचये नभसे नभस्यायेत्यादिनामभिरपरेषां मासा-
नामत्रापि मधुमाधवादिपदानां वासन्तादिवाच्यसौरचैत्रवैशा-
खादिपथ्यायत्वमेव । तपस्तपस्यादिपदैर्हि उत्तरायणसम्बन्धिनः
षण्मासाश्च सौरा उच्यन्ते । नभोनभस्यादिपदैश्च षण्मासा
दक्षिणायनसम्बन्धिनोऽभिधीयन्ते ।

तथाहि विष्णुपुराणवचनम् ।

अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः* ।

ततः कुम्भञ्च मीनञ्च राशे राश्यन्तरं द्विज ॥

त्रिष्वेतेष्वथ भुक्तेषु ततो वैषुवतीं गतिम् ।

प्रयाति सविता कुर्व्वञ्चहोरात्रं ततः समम् ॥

ततो रात्रिः क्षयं याति वर्द्धतेऽनुदिनं दिनम् ।

ततश्च मिथुनस्यान्ते परां काष्ठामुपागतः ।

राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम्† ॥

वैशाखाय त्वां गृह्णामि मधुमाधवौ वासन्तौ मधुप्रसुखमन्नं वसन्ते प्रपद्यते । एवं शुक्राय
ज्येष्ठाय त्वां गृह्णामि इत्यादि यजुर्वेदसंहिता-सप्तमाध्याये विंशत्यन्तं द्रष्टव्यम् । उपवासः
पानविशेषः ।

* विष्णुपुराणवचनेनापि ऋतुषष्ठकमासानां सौरत्वं प्रतिपादयति तथाहि विष्णु-
पुराणम् । अयनस्योत्तरस्यादौ उत्तरायणस्यादौ भास्करः सूर्यः मकरं मकरराशिं याति
गच्छति ततश्च मकरसंक्रान्तिसारम्भ उत्तरायणं प्रवृत्तमित्यर्थः । एतदुत्तरायणनिरूपणं श्रौत-
स्मार्त्तादिकस्यार्थं न तु सूर्यस्य प्रथमोत्तरदिग्गमनारम्भकालज्ञापनार्थं सौरपौषस्य एकादश-
दिवसे तद्दिग्गमनस्य निश्चितत्वात् ।

† तत इत्यादि । ततो राशिः तस्मात् मकरराशितः कुम्भं मीनञ्च राश्यन्तरं भास्करी
याति इत्यनुसङ्गेनान्वयः । एतेषु त्रिषु राशिषु मकरकुम्भमीनराशिषु भुक्तेषु सप्तु ततस्तदन-

तेन तपस्तपस्यादिपदानां सौरमासादिवचनत्वावधारणात् तप-

त्तरम् अहीरात्रं समं समरात्रिन्दिवं कुर्वन् वैषुवतीं गतिं मेषराशौ गमनं प्रयाति करोती-
त्यर्थः । परत्विदागीं चैवस्य दशमदिवसे समरात्रिन्दिवं दृश्यते । विषुवारम्भात्सी यथा—

सृगसंक्रान्तिः पूर्व्यं पञ्चाशारादिनाकरे ।

एकवर्षे चतुःपञ्चपलमानक्रमेण तु ॥

षट्षष्टिवत्सरानेकदिनं स्यादयनं रवेः ।

एवं चतुःपञ्चदिनमयनारम्भणं क्रमात् ॥

व्युत्क्रमेण च तद्वत् स्यादुदग्यानं रवेर्गुरुम् ।

कर्किसंक्रमसि तद्वदभिती दक्षिणायनम् ॥

अयनांशक्रमस्यैव विषुवारम्भणं तथा ।

रविसंक्रान्तिौ मेषतुल्योरभितः पुनः ॥

विषुवं मीनकन्याहो लोकात्तन्द्रशकादके ।

दिनमानाय मीनाङ्गान्तेर्हो पालिकं शतम् ॥

ततो वषाडपर्यन्तमशीतिपलम्भाजिज्ञौ ।

मिथुनाहं चतुस्त्रिंशत् पलानां वर्जिते क्रमात् ॥

कर्कटाहं चतुस्त्रिंशत् सिंहाहं चतुस्त्रिंशत् ।

कन्याहं चतुस्त्रिंशत् दिनवतिः क्रमाच्चरति वासरे ॥

कन्याङ्गाद्रजनीमानं बीज्यं पूर्व्यक्रमेण हि ।

दिने दिने भागशरान्मानं बीज्यं दिवानिशी ॥

एकमानं दृष्टवष्टा त्यक्त्वाव्यमाननिर्णयः ।

अष्टषष्टिवत्सरानेवं ततः स्यात् षोडशशके ।

पुनस्तद्वत्सरांसावत् एवं सप्तदशादिके ॥ इति ज्योतिषसूत्रम् ।

अन्यथा ।

मेषसंक्रमतः पूर्व्यं पञ्चाशारादिनाकरे ।

मातिशोभ्यानुलोभ्येन विषुवारम्भणं भवेत् ॥

स्तपस्यादिपदैरवधृतपर्यायभावानां* माघादिशब्दानामपि सौर-
नामत्वं श्रुतित एवावधार्यते । यथा य एवं विद्वानमावास्यायां
यजेत इत्यादिवाक्येऽमावास्यादिशब्दस्याग्नेयादिनामत्वे† अवधृते
प्रसिद्धतत्पर्यायभावस्य‡ दर्शपदस्याप्यवधृतमिति दर्शपौर्णमास-
वाक्ये प्रवृत्तं नाम तदुच्यते§ । पर्यायत्वञ्च लोकस्य प्रसिद्धं(१) कोषे

(१) लोके सुप्रसिद्धमिति कचित् पाठः । लोकस्याप्रसिद्धमिति कचिदादर्शं पठितम् ।

चथोदशदिने सौरै चैवे नखतिथौ शक्ये ।

विशुवारम्भं तत्र समं मानं दिवाग्निशोः ॥

इत्यादि मत्कृत्यमुक्तावलीयस्य अनुसन्धेयम् । ततो रात्रिः कथं याति ऋषति । काष्ठां दिशम् ।

* अवधृतपर्यायभावानामिति । अवधृतः पर्यायभावः एकार्थकत्वेन सङ्गीचरितत्वं
येषामिति विग्रहवाक्यम् ।

† अमावास्यायां यजेत इत्यादिवाक्ये अमावास्यायाम् अमावास्याया यजेत इत्यादि-
वाक्ये इत्यर्थः । अमावास्यायामित्यत्र अमावास्यापदं कर्मणः कालपरम् अमावास्यायेति
अमावास्यापदं कर्मणो नामधेयपरं तृतीया अमेदे अमावास्यादिशब्दस्य आदिना पौर्णमासी-
शब्दो गृह्यते । तथाच श्रुतिः । अमावास्यायाम् अमावास्याया यजेत पौर्णमास्यां पौर्ण-
मास्या यजेत इति । तथाहि अमावास्याशब्दस्य अमावास्यायागस्य आग्नेयादि-
नामत्वे आदिना ऐन्द्रध्यैन्द्रपयसीः गृह्यं तथाच आग्नेयाष्टाकपाली अमावास्यायां
पौर्णमास्यामभ्युतो भवति उपांशयाजमन्तरा यजति ताभ्याम् अग्निष्वीमीयमेकादशकपालं
पौर्णमास्यां प्रायच्छत् ऐन्द्रं दधि अमावास्यायाम् ऐन्द्रं पयो अमावास्यायाम् तथाहि
अमावास्याशब्दस्य अमावास्यायागशब्दस्य आग्नेयादिनामत्वे आग्नेयाष्टाकपालेन्द्रध्यैन्द्र-
पयोनामत्वे अमावास्यायागस्य निरुक्तयागत्रयात्मकत्वादिति भावः ।

‡ अवधृते निश्चिते प्रसिद्धतत्पर्यायभावस्य अमावस्या तमावास्या दर्शः सूर्येन्दुसङ्गम
इति कोषात् ।

§ एकार्थकत्वेन सङ्गीचरितस्य दर्शपदस्यापि अवधृतमिति आग्नेयादिनाम इति
शेषः इति हेतौ इति हेतौ; दर्शपौर्णमासवाक्ये प्रहणं तत्रान् उच्यते इत्यर्थः ।

दर्शितम् । तपा मावेऽथ फाल्गुने स्यात्तपस्यः फाल्गुनिक इत्यादिना । भागुरिणापि निबडम् । तपस्तपस्यौ शिशिरी ती मासौ माघफाल्गुनी इत्यादिनाः* । एवं चान्द्रोऽपि श्रौतः स्मार्त्तश्च† । तथाच विष्णुपुराणम् ।

माघासिते पञ्चदशी कदाचि-

दुपैति योगं यदि वारुणेन ।

ऋक्षेण कालः स परः पितृणां

न ह्यल्पमुख्यैर्नृप लभ्यतेऽसौ‡ ॥

वारुणं शतभिषा तदा कुम्भे चन्द्रः तेन मकरस्थादित्येन एकराशिस्थितत्वाभावाद्धारुणयुक्तामावास्या मकरे न लभ्यते । कुम्भादित्ये तु तदा भवति । न चासौ सौरी माघः चान्द्रश्च सः ।

तथा श्रुतिः ।

सा वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या सम्पद्यते तस्यामादधीत ।

* इत्यादिना आदिना—स्याच्चैवे चैवको मधुः । वैशाखे माघवी राधो अयेति युक्तः शुचिस्त्वयम् ॥ आषाढे आषणे तु स्यात् नभाः आषणिकश्च सः । स्युर्नभस्यप्रौढपदभाद्रभाद्रपदाः समाः ॥ स्यादाश्विन इषोऽप्याश्वयुजोऽपि स्यात् कार्तिके । माघफाल्गुनी कार्तिकिक इति ग्रहणम् ।

† सौरी मासपदप्रयोगं दर्शयित्वा चान्द्रोऽपि तद्दर्शयति चान्द्रोऽपि श्रौतः स्मार्त्तश्च इत्यादि ।

‡ माघासिते माघकृष्णपक्षे पञ्चदशी अमावास्या तदा कुम्भे चन्द्रः इति सौरकालगुणश्च शतभिषानक्षत्रयुक्तामावास्या सम्भवति । चन्द्रस्यैथीरेकराशिस्थित्वनियमात् । सः माघः इत्यर्थः ।

वृषस्य एव हि सूर्यो रोहिण्यामावास्या भवति । वृषभोग्यत्वा-
द्रोहिण्याः न तु मेषस्ये* । चन्द्रसूर्ययोर्भिन्नराशिस्थितापत्तेर्न
परः सन्निकर्षः स्यात् यः परः सन्निकर्षः सामावास्या इति तल्लक्षण-
करणात्† । ननु सूर्याचन्द्रमसोर्भिन्नराशिस्थित्वेऽप्यमावास्या दृश्यते ।
तथा च चतुर्दशीत्तरसहस्रशकवत्सरे सिंहस्ये रवौ द्वित्रिदण्डान्
चतुर्दशी परतोमावास्याऽश्लेषानक्षत्रसप्तदण्डान् परतो मघा तेना-
श्लेषासमयेऽमावास्यायां कर्कटे चन्द्रः सिंहे चादित्यः । तद्वत्सर
एव धनुस्ये भास्करे ज्येष्ठामूलाभ्याममावास्या तेन प्रथमं ज्येष्ठा-
समये‡ वृश्चिके चन्द्रः सूर्यो धनुषि तेनामावास्यायामपि चन्द्र-
सूर्ययोर्भिन्नराशिस्थित्वदर्शनात् कथं मेषस्यसूर्ये चन्द्रस्य वृषा-
वस्थित्यनुपपत्तिः§ । अमावास्यान्ते नियतमनयोः सहावस्थान-

* न तु मेषस्ये न तु सौरवैशाखे रोहिणीयुक्ता वैशाखी अमावास्या सम्भवतीति
शेषः ।

† यः परः सन्निकर्ष इति । उपर्युक्तीभावात्पन्नयोः सूर्याचन्द्रमसोः समस्तफल-
न्यायेन राशिकांशावच्छेदेन सहावस्थानं यत्र तिथौ य इत्यस्य सुपां सुपा यत्र इत्यर्थः ।

‡ सूर्योचन्द्रमसौ राशिकांशावच्छेदेन सहावस्थाने व्यभिचारं दर्शयति नन्वित्यादि ।
चतुर्दशीत्तरसहस्रशकवत्सरे चतुर्दशाधिकसहस्रशकाद्वे सिंहस्यरवौ सौरभाद्रे द्वित्रिदण्डान्
व्याप्य चतुर्दशी वर्तते इत्यर्थः । तदनन्तरम् अमावास्या सप्तदण्डमितम् अश्लेषानक्षत्रं व्याप्य
स्थिता अश्लेषासमये अश्लेषानक्षत्रस्य कर्कटराशिघटकत्वात् । तद्वत्सर एव चतुर्दशीत्तर-
सहस्रवत्सर एव धनुस्ये भास्करे सौरपौषे ज्येष्ठासमये ज्येष्ठानक्षत्रस्य वृश्चिकराशिघटकत्वात् ।

§ कथं मेषस्यसूर्ये इत्यादि । तथा च सा वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या सम्पद्यते
इति श्रुतौ वैशाखप्रदस्य सौरवैशाखपरत्वेऽपि न क्षतिः विभिन्नराशिस्थयोर्मावास्यादर्शन-
द्वयापि तद्वत् मेषस्ये सूर्ये वृषस्ये चन्द्रमस्यपि अमावास्या भविष्यतीति भावः ।

मिति चेन्न तथाप्यादावसम्भवात् सूखं खल्वसि नहि सूर्याक्रान्त-
राशिः परराशिस्थत्वं चन्द्रस्य भवतीति तस्यार्थः । अमावास्यान्ते
सहावस्थाननियमात् । न च प्रथमं परराशिस्थस्य चन्द्रस्य
व्यावृत्त्य पुनः पूर्वराशिगमनं सम्भवति । व्यभिचारोदाहरणे तु
सूर्याक्रान्तराशिः पूर्वराश्यवस्थानचन्द्रस्य प्रथमं पद्यात् दर्शान्ते
समानराशिस्थत्वमिति कानुपपत्तिः । तदैवम् उभयोरपि चान्द्र-
सौरयोः श्रुतिस्मृतिपरिगृहीतत्वात् । उभयत्र शक्तिकल्पना-
गौरवात् विनिगमनाप्रमाणस्याभावाद्भवति माघादिपदेषु सः
सन्देहः* । ननु माघादिशब्दा यौगिकाः । तथाहि नक्षत्रेण
युक्तः काल इति विहिताण्यप्रत्ययेन मघायुक्ता माघीति व्युत्पाद्य
सास्मिन् पौर्णमासीति† संज्ञायामिति विहितान्तराणः‡ माघी

* अमावास्यान्ते इत्यादि । अनयोः सूर्याचन्द्रमसोः अमावास्यान्ते सहावस्थानं
वाच्यम् । सूर्याचन्द्रमसोर्यत्र तिथ्यन्ते सहावस्थानं सानावास्या इति लक्षणं प्रकृते च
समदण्डात् परं मघा भवति तदा च मघानक्षत्रस्य सिंहवटकतया अमावास्यान्ते
चन्द्रोऽपि सिंहे तिष्ठति अतो नानुपपत्तिरिति । व्यावृत्त्य परावृत्त्य । उभयत्र चान्द्रे सौरे
च । एकत्र पक्षपातिनी युक्तिर्विनिगमना सा एव प्रमाणम् । स एव सन्देहः किं
सौरपरत्वं किं वा चान्द्रपरत्वमिति सन्देहाकारः ।

† नक्षत्रेण युक्तः काल इति पाणिनिनूत्रम् अत्र वृत्तिकारः जयादित्यः । योऽसौ
युक्तः कालयेत् स भवति फलं पुनः नक्षत्रेण पुष्यादिना कालो युज्यते पुष्यादिसमीपस्थेन
चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः । पौषी राविः पौषमहः माघी राविः माघमहः । अनेन मन्त्रेण
मघायुक्ता पौर्णमासीति वाक्यादण्यप्रत्ययेन माघीति सिध्यति । सास्मिन् पौर्णमासीति
द्वितीयमूत्रम् ।

‡ संज्ञायामिति । समुदायोपाधिः प्रत्ययान्तेन चेत् संज्ञा गम्यते मासादमास-

पौर्णमास्यस्मिन्निति माघो मासश्चान्द्र एव सौरि तदसम्भवात् ।
नहि सौराश्विनपौषमाघेऽश्विनीपुष्यामघायुक्ताः पौर्णमास्यः
कदाचिदपि सम्भवन्ति । तथाहि यः परो विप्रकर्षः सा पौर्ण-
मासीति । सूर्याचन्द्रमसोः परो व्यवधिरन्योन्यं[†] सप्तमराश्व-
वस्थानेन भवति । तेन कन्यास्थे सूर्ये मीनस्थेन चन्द्रेणैव पौर्णमा-
भवति न मेषस्थेन एवं धनुःस्थे सूर्ये मिथुनस्थेन चन्द्रेणैव न
कर्कटचन्द्रेण[‡] । मकरस्थे च सूर्ये कर्कटस्थचन्द्रेणैव न सिंहस्थेन ।
मेषकर्कटसिंहभोग्यत्वादश्विनीपुष्यामघानां तदा हि सूर्यादष्टम-
स्यसौ चन्द्रः स्यात्[§] । सौरि चायमपरो विशेषः । कार्तिकादि-
मासानां द्विभविभत्वमुक्तम्[¶] ।

संवत्सराणामेषा संज्ञा पौषी पौर्णमासी अस्मिन् पौषी मासः पौषीऽहमासः पौषः संवत्सरः ।
माघीति व्युत्पाद्य माघीति पदं साधयित्वा अणत्तरिण द्वितीयमूत्रविहितापराणप्रत्ययेन ।

* सौरि तदसम्भवादिति यदुक्तं तदेवोपपादयति न हि सौराश्विनपौषमाघे-
ष्वित्यादि ।

† यः परो विप्रकर्षः इति । य इति सुपां सुपा यच्च तिथौ परः विप्रकर्षः चरम-
विद्योगः सप्तमराश्ववस्थानरूपः । परो व्यवधिः चरमसीमा । अन्योन्यं परस्परम् ।

‡ तदेवोपसंहरति तेनेत्यादि । कन्यास्थसूर्यात् मीनस्थचन्द्रस्यैव सप्तमराशिस्थत्वं
सम्भवति न मेषस्थेन चन्द्रेणेति शेषः । कन्यास्थसूर्यात् मेषस्थचन्द्रस्याटमराशिस्थत्वात्
एवं न कर्कटचन्द्रेण्युत्तरीतरं बोध्यम् ।

§ मेषकर्कटेत्यादि । अश्विन्यादिनक्षत्रघटितत्वेन मेषादिराशेः अश्विन्या मेष-
भोग्यत्वम् एवं पुष्याया कर्कटभोग्यत्वम् एवं मघानां सिंहभोग्यत्वं यथाक्रमेण बोध्यम् ।

¶ सौरि चायमिति । अयं वक्ष्यमाणो विशेषः न सम्भवतीति शेषः । तदेव
दर्शयति कार्तिकादिमासानामित्यादि ।

अन्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च त्रिभो मतः ।

शेषा मासा द्विभा ज्ञेयाः कृत्तिकादिव्यवस्थयेत्यनेन

न च वृषभोग्यरोहिणीयुक्ता पौर्णमासी कदाचनापि तुलादित्ये
भवति । एवं वृश्चिकस्ये रवौ न मिथुनभोग्यार्द्रायुक्ता । धनुस्ये
च रवौ न कर्कटभोग्येन पुष्येण । मकरस्ये रवौ न सिंहभोग्य-
मघया । कुम्भस्ये च रवौ न कन्याभोग्येन हस्तेन । मीनस्ये च न
तुलाभोग्यस्वात्या । मेषस्ये च न वृश्चिकभोग्यानुराधेन । वृषे
च न धनुर्भोग्येन मूलेन । सिंहे च न मीनभोग्येनोत्तरभाद्र-
पदेन । कन्यायाञ्च न मेषभोग्याश्विनीभरणीभ्याम् सर्व्वच
सूर्यावस्थितराशिरष्टमराशौ चन्द्रस्यावस्थानात् परविप्रकर्षस्य
पौर्णमासीलक्षणस्यानुपपत्तेः । अन्योन्यमुभयोः सप्तमराशिस्य-
त्वेनैव तत्त्वम्यते । तस्माच्चाह एव योगसम्भवात् तद्वाचकत्वमेव
माघादिपदानाम्* । न च रूढिर्योगमपहरतीति न्यायस्यायं
विषयः क्लृप्तरूढिविषयत्वात्तस्य ।

* अन्योपान्त्य इत्यादि । अन्यः आश्विनः उपान्त्यः भाद्रपदं त्रिभः रविव्यश्विनी-
भरणीन्यतमनचचविश्विष्टपौर्णमासीयुक्ता भवति एवं भाद्रपदं शतभिषादिविचित्राव्यतम-
नचचविश्विष्टपौर्णमासीयुक्ता भवति । तुलादित्ये सौरकार्तिके न च इत्यस्य भवति
इत्यनेन सूक्तम् । तद्वाच रूहिण्या वृषराशिषट्कतया तत्स्यचन्द्रस्य तुलादित्यपि तद्वा
षट्मराशिस्यतया सप्तमराशिवस्थानाभावात् रोहिणीनचचयुक्ता पौर्णमासी तुलादित्ये
सौरकार्तिके कदापि न भवितुमर्हतीति भावः । एवं वृश्चिकस्ये रवौ सौरमार्गे, धनुस्ये
रवौ सौरपौषे, मकरस्ये रवौ सौरमाघे च यथाक्रमम् आर्द्रापुष्यामघायुक्ताः पौर्णमासाः
कदापि न भवितुमर्हन्ति सूर्याचन्द्रमसोः षड्ष्टकेनावस्थानात् । एवं कुम्भस्थरव्यादि सौर-
फाल्गुनादि-कन्याश्वरविपर्य्यन्तेषु सौराश्विनपर्य्यन्तेषु यथाक्रमं हस्तस्वात्यनुराधासुनीतर-

तदुक्तम् ।

लब्धात्मिका सती रुद्धिर्भवेद्योगापहारिणी ।

कल्पनीया तु लभते नात्मानं योगबाधतः* ॥

अतएव प्रोक्षणीशब्दस्य यौगिकत्वमङ्गीकृतं न रुद्धिः† ॥ अत्रोच्यते ।

भाद्रपदभरणीनक्षत्रयुक्ताः पौर्णमास्यः कदापि न भवितुमर्हन्तीत्यर्थः । अन्यीत्यं परस्परम् उभयोः सूर्याचन्द्रमसोः तत्सम्पत्तेः पौर्णमासीसम्पत्तेः । तस्मात् नक्षत्रेषु युक्तः काल इत्यादि-
पाणिनिप्रवाचनान्तरात् चान्द्र एव शक्तप्रतिपदादिदर्शानुरूपसुखचान्द्र एव न सौरादौ योगसंभवात् सवादिनक्षत्रयुक्तपौर्णमासीयोगसंभवात् तद्वाचकत्वमेव मुख्यचान्द्रवाचकत्वमेव भाषादिपदानां भाषादिशब्दानामित्यर्थः ।

* रुद्धिः रुद्धिशक्तिः योगं योगार्थम् अपहरति अस्य व्याख्येयं योगरुद्धिविषयो नचेत्यर्थः कुत इयत् आह कृतरुद्धिविषयत्वात् शुद्धरुद्धिविषयत्वादित्यर्थः लब्धात्मिका सती रुद्धिरिति रुद्धिशक्तिः लब्धात्मिका सती लौकिकालौकिकप्रयोगबाहुल्येन सुप्रसिद्धा सती योगापहारिणी भवेदित्यर्थः यथा लौकिकालौकिकप्रयोगबाहुल्येन हृणादिनिमित्त-
गृहशक्तस्य मण्डपपदस्य रुद्धिशक्ता मण्डपानकनृकत्वरूपयोगार्थस्यापहारकत्वम् । कल्प-
नीया शक्तिस्तु योगं बाधित्वा आत्मानं स्वरूपं न लभते । तथाच योगार्थसहकारिणैव शक्त्या योगरुद्ध्यसंविक्तीरिति । यथा पङ्कजपदं कुसुमादौ पङ्कजीनिकनृकत्वरूपयोगार्थ-
सत्त्वेऽपि न तदं शक्तिं बोधयति ।

† परन्तु तादृशयोगार्थसहकारिणैव पञ्चत्वावच्छिन्न एव शक्तिं बोधयति अतएवेति । यत एव व्यायक्तृरुद्धिविषयत्वम् अतएवेत्यर्थः । प्रोक्षणीशब्दस्य यौगिकत्वं योगार्थसाध-
मङ्गीकृतं न रुद्धिः न रुद्ध्यर्थः तदेव प्रकटीकरोति अधिकरणमालायां नवसाधिकरण-
सारचयति । प्रोक्षणीः संस्कृतिजातिर्योगो वा सर्वभूनिष्ठः । तथोक्तेः संस्कृतिजातिः
स्यादूढेः प्रवृत्ततः । अन्यीत्याश्रयतो नाद्यो न जातिः कल्पशक्तिः । योगः स्यात्
कृतशक्तित्वात् कृमिसर्पिकरणादिवत् । दर्शपौर्णमासयोः श्रूयते । प्रोक्षणीरासादयेति ।
तत्र प्रोक्षणीशब्दस्याभिमन्त्रणासादनादिसंस्कृतिः प्रवृत्तिनिमित्तं कुतः सर्वेषु वैदिकप्रयोग-

प्रष्टव्योऽत्रभवान् योगवादी किममीः पाठकादिवद्योगानुसारि-
प्रयोगा माघादिशब्दाः । यत्र यत्र योगस्तत्र तत्र प्रवर्तन्ते ।
पङ्कजादिवद्वा योगानुसारियोगव्यवस्थिते प्रयोगे तत्र योगसङ्गा-
वादुयौगिकाः३ । अत्र न तावदाद्यः कल्पः४ त्रिरात्रपञ्चरात्रदश-
रात्राद्यवच्छिन्नेषु कालेषु सत्यपि तत्रचत्रान्वितपौर्णमासीयोगे

प्रदेशेषु संस्कृतानामेवापां प्रोक्षणीशब्दीनोचमानत्वादित्येकः पक्षः स्त्रीके जलम्रीडायां
प्रोक्षणीभिरुद्देजिताः सा इत्यसंस्कृतास्वप्नु प्रयोगाद्विहिरादिशब्दवृत्तात् रुढत्वात् उदकत्व-
जातिः प्रवृत्तिनिमित्तः । न च प्रक्षेपणीयत्वं आभिरिति योगोऽत्र शङ्कनीयः । रुढेः
प्रबलत्वादिति पक्षान्तरं तत्र न तावत् संस्कारो युक्तः अन्योत्थाश्रयत्वात् विहितेष्वभिमन्त्रणा-
दिषु संस्कारेष्वनुष्ठितेषु पश्चात् संस्कृतास्वप्नु प्रोक्षणीशब्दप्रवृत्तिः तत्प्रवृत्तौ सत्यां प्रोक्षणी-
शब्दीनापोऽनुद्याभिमन्त्रणादिविविधिरिति नामि जातिपक्षो युक्तः उदकजातौ प्रोक्षणीशब्दस्य
वृद्धव्यवहारि पूर्वमकृतत्वेन इतः परं शक्तेः कल्पनीयत्वात् ततो गोशब्दवदशकणादि-
शब्दवच्च रुढो न भवति योगसु व्याकरणेन कृतः सोपसर्गाडातोः करणे ल्युट्प्रत्ययेन
व्युत्पादनात् तच्चात् प्रोक्षणीशब्दो यौगिकः दृतादेः प्रोक्षणं प्रयोजनम् ।

* अत्र प्रकारद्वयेन पृच्छति किममी इत्यादि । अमी माघादिशब्दाः ।

† अत्र दृष्टान्तमाह पाठकादिशब्दवदिति । पठति पाठकः पचति पाचक इत्यादि-
शब्दो यथा यौगिकः तद्वत् किम् अमी माघादिशब्दाः प्रयोगानुसारेण प्रयुज्यन्ते धीमानु-
सारिप्रयोगः केवलयौगिक एव चेत् यत्र यत्र योगः सम्भवति तत्र तत्र वर्तन्ते यौगिकशब्दा
इति शेषः ।

‡ पङ्कजादिवदेति । वाक्योऽयं पक्षान्तरधीतनाथम् । तथाच यथा पङ्कजादि-
शब्दाः योगानुसारियोगव्यवस्थिते प्रयोगे योगानुसारेण योगार्थसहायेन रुढव्याप्ति
योगसङ्गावात् योगार्थसङ्कृते रुढार्थसङ्गावात् यौगिका योगरुद्धिका इत्यर्थः । यौगिकत्वेन
योगरुद्धिकत्वेन च कल्पद्वये व्यवस्थिते ।

§ प्रथमकल्पं दूषयति अत्र न तावदाद्यः कल्पः इति माघशब्दो न यौगिक इत्यर्थः ।

माघादिपदप्रयोगादर्शनात्* । अतएव सास्मिन्निति सूत्रे जया-
दित्येन मासार्द्धमाससंवत्सराणामेषा संज्ञेत्यभिधायोदाहृतम् ।
पौषो मासः पौषोर्द्धमासः पौषः संवत्सर इति इह न भवति ।
पौषो पौर्णमासी अस्मिन् दशरात्र इति । भृतकमासे च न
भवतीत्युक्तम् । भृतकमासः सावनं भृतिगणनार्थत्वात् । सावन-
निषेधाच्चान्द्रसौरयोः प्रयोगोऽभ्यनुज्ञातः† । अथ द्वितीयः सन्नाया-
मिति प्रसिद्धुपसंग्रहात् यत्रास्य प्रयोगस्तत्र योगो निमित्तं

* यत्र हेतुं दर्शयति विरात्रपञ्चरात्रदशरात्राद्यवच्छिन्नेष्वित्यादि । कालेषु
खण्डकालेषु तत्तन्नावचान्वितपौर्णमासीयोगे सप्तादिनचक्रान्वितपौर्णमासीयोगे सत्यपि
माघादिपदप्रयोगादर्शनादिति । तथाहि यत्र यत्र योगः तत्र तत्र योगिका इत्युक्तेः
विरात्रादिरूपखण्डकालेषु सप्तादियुक्तपौर्णमासीयोगसत्त्वेऽपि माघः विरात्रः माघः पञ्चरात्र
इत्यादि प्रयोगदर्शनाभावात् । न माघादिपदानां योगिकत्वं । अत एव विरात्रादिखण्ड-
कालेषु माससंज्ञकनक्षत्रयोगसत्त्वेऽपि न माघादिसंज्ञा ।

† अतएवेत्यर्थः जयादित्येन पाणिनिविहितकारिण सास्मिन्निति सूत्रे । इह न
भवति इत्युदाहरणद्वयं स्पष्टयति पौषोल्यादि । पुण्ययुक्ता पौर्णमासी पौषो अस्मिन्
दशरात्रे इत्यत्र पौषादिसंज्ञा न भवति एवं भृतकमासे च सावनमासे च पौषादिसंज्ञा
न भवति इत्युक्तम् इति जयादित्येनेति पूर्वेण सम्बन्धः । भृतिगणनार्थत्वादिति । भृतिः
कर्म्मवेतनं तस्य गणना संख्यया स्थिरीकरणं एकमासकर्मकरणे इयत्संख्यकमुद्रा प्राप्या
एवंरूपा सा एव अर्थः प्रयोजनं यस्य तद्रूपत्वात् मासेन यास्यति नासीनायास्यति इति
नियमेन सावनमासस्य वेतनप्रयोजकत्वादित्यर्थः । सावननिषेधात् सावनमासस्य पौष-
माघादिसंज्ञानिषेधात् । प्रयोगः पौषमाघादित्येन प्रयोगः अभ्यनुज्ञातः स्वीकृतः ।

मासादिषु चास्य प्रयोगो* न दशरात्रिविविति† । नैतत् सावने
मासे सत्यपि योगे प्रयोगादर्शनाच्चान्द्र एव चेन्न‡; द्वितीया-
हृतीयाद्यारब्धेषु पूर्वतिथिसमापनीयेषु चान्द्रेष्व§ प्रयोगात् ।
प्रतिपदादिदर्शान्त एव मासीति चेत् नैतत् । मघादिनक्षत्रयोगा-

* अथ द्वितीयः संज्ञायामिति । द्वितीयमूत्रमित्यर्थः । इति इत्यनेन संज्ञायामिति
प्राणिनिद्वितीयसूत्रेण प्रसिद्धापसंज्ञात् प्रसिद्धरमरादिकीपप्रसिद्धरूपसंज्ञात् यद्व्याप्तात्
यत्र चान्द्रे मासि अस्य पौषमाघादिः प्रयोगः तत्र तत्रैव योगः पुण्यादियुक्तपौषमासीयोगः
निमित्तं मासादिषु च मासाहमासवत्कारेणैव चोऽवधारणे अस्य पौषमाघादिः प्रयोगः
पौषमाघादिपदप्रयोग इत्यर्थः ।

† अत्र चकारस्यावधारणार्थत्वात् स्वयं व्यावृत्तिं दर्शयति न दशरात्रादिविविति ।
आदिना विराजपञ्चरात्रादिपरिग्रहः ।

‡ पुण्याद्यादियुक्तपौषमासीयोगे योगिकं पौषमाघादिपदमिति आद्यकल्पं
दूषयित्वा तादृशपौषमासीयोगे योगरुद्धिकं पौषमाघादिपदमिति द्वितीयकल्पं दूषयितुं
विचारमवतारयति नैतदिति । सत्यपि योगे पुण्यादियुक्तपौषमासीयोगे प्रयोगादर्शनात्
सावने पौषमाघादिरूपसंज्ञाया अभावात् चान्द्र एव चान्द्रमास्येव तत् पौषमाघादिसंज्ञा
इति चेन्नैति चान्द्रमासी त्रिविधः पूर्वतिथिसमाप्यविंशतिथिसाधारणतिथिचान्द्रः एकः
अपरश्च शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तो सुखचान्द्रः कृष्णप्रतिपदादिपौषमास्यन्तर्गोऽयश्चान्द्रश्च ।
तत्र तिथिचान्द्रपक्षं दूषयति चेन्नैति ।

§ तिथिचान्द्रः कः तदेव स्पष्टयति द्वितीयाहृतीयाद्यारब्धेषु इत्यादि । तथाहि
शुक्लप्रतिपत्तिसमापनीयः विंशतिव्यात्मकतिथिचान्द्रः एवं शुक्लहृतीयाद्यारब्धः शुक्लद्वितीयादि-
समापनीयविंशतिव्यात्मकतिथिचान्द्रः । तथाच ज्योतिर्वचनम्—

एका तिथिः कापि तदादिभूता तिथिस्तृतीयापि तिथिप्रवन्तः ।

मासः स चान्द्रतिथिनामि यस्माच्चान्द्रा कलां प्राप्य सदा प्रवृत्तः ॥

अस्यार्थः । कापि एका शुक्लद्वितीया तदादिभूता या तिथिः सा यदि हृतीया
वारत्रयं गणनप्रतियोगिनी भवेत् तथाहि एका शुक्लद्वितीया तदादिभूतत्वेन प्रथमं गणनाया

भावे अक्षेपादिनक्षत्रयुक्तपौर्णमासीसम्बन्धेऽपि दर्शान्ते मासि
माघादिपदप्रयोगदर्शनात् यौगिकत्वानुपपत्तेः* ।

अथ ।

अन्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च त्रिभो मतः ।

शेषा मासा द्विभा ज्ञेयाः कार्तिकादिव्यवस्थया ।

अत्र कृतिकादिव्यवस्थयेत्यभिधानात् । कृतिकाया द्विभा
मासा इति† सन्धमपाठात् कार्तिकोपक्रमगणनेनान्य आश्विनः

प्राप्ता प्रतिपत् ततो द्वितीया तृतीयाचतुर्थ्यादिक्रमेण गणनया कृष्णपक्षीयप्रतिपदपि पञ्च-
दशत्वेन प्राप्ता भवति ततः कृष्णद्वितीयादिक्रमेण गणनया शुक्लप्रतिपदपि त्रिंशत्तिथित्वेन
पुनः प्राप्ता । ततश्च शुक्लद्वितीयादिक्रमेण गणनायां प्रतिपत् आदिभूततिथित्वेन एकवारं
प्राप्तौ पुनर्द्वितीयातृतीयादिक्रमेण गणनया पञ्चदशतिथिपूरणीभूतत्वेन कृष्णपक्षीयत्वेन
च प्रतिपदपि पुनः प्राप्ता अतो वारद्वयं प्राप्ता भवति पुनरपि कृष्णद्वितीयादिक्रमेण
त्रिंशत्तिथिपूरणीभूतत्वेन मासान्तत्वेन च गणनप्रतियोगितया शुक्लप्रतिपदपि प्राप्ता एवरेत्या
वारत्रयगणनप्रतियोगितया शुक्लद्वितीयादिशुक्लप्रतिपदन्तस्त्रिंशत्तिथ्यात्मक एकस्तिथिचान्द्र-
मासी भवति इति वक्तुंकार्यः ।

* तादृशतिथिचान्द्रमासीऽत्र न गृह्यते तत्र हेतुमाह अप्रयोगादिति । द्वितीयाद्या-
रखप्रतिपदादिसमापनीधेषु त्रिंशत्तिथ्यात्मकतिथिचान्द्रेषु पौषमाघाद्यप्रयोगात् प्रतिपदादि-
दर्शान्त एव मासि चेत् शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तरूपमुख्यचान्द्रमासि माघादिपदप्रयोगसम्भवात्
योगरुदित्सम्भवमिति चेन्न मघादिनक्षत्रयोगाभावे इत्यादि यौगिकत्वानुपपत्तेः ।
योगरुदित्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।

† कृतिकादिव्यवस्थया इत्यभिधानादिति । शेषा मासाः अन्योपान्तफाल्गुन-
भिन्नाः मासाः द्विभा इत्यन्वयः कृतिकादिव्यवस्थया ततश्च कार्तिकाया कार्तिकादि-
माघान्ताः चेत्तद्विधावणान्ताश्च मासा द्विभा इत्याद्यभिधानात् कृतिकारोहिण्यन्तरनक्षत्र-

त्रिभो रेवत्यश्विनीभरणीनामन्यतमयुक्तपौर्णमासीयोगात् उपान्यो
भाद्रः* शतभिषापूर्वोत्तरभाद्रपदाभिः फाल्गुनश्च त्रिभः पूर्वोत्तर-
फाल्गुनीहस्तैः । इतरे तु कार्तिकेकादयः कृत्तिकादिनक्षत्रद्विक-
योगेन† प्रत्येतव्याः तेन‡ कृत्तिकारोहिणीभ्यां कार्तिकः । मृग-
शीर्षार्द्राभ्यां मार्गशीर्षः । पुनर्वसुपुष्याभ्यां पौषः । अश्लेषा-
मघाभ्यां माघः । चित्रास्वातीभ्यां चैत्रः । विशाखानुराधाभ्यां
वैशाखः । ज्येष्ठामूलाभ्यां ज्यैष्ठः । पूर्वोत्तराषाढाभ्याम् आषाढः।

युक्तपौर्णमासीयोगे कार्तिकी मासी भवति । एवं मृगशिराद्रात्र्यतरनक्षत्रयुक्तपौर्णमासी-
योगे मार्गशीर्षी मासी भवति एवं पुनर्ज्येष्ठपुष्यात्र्यतरनक्षत्रयुक्तपौर्णमासीयोगे पौषादयो
मासाः द्विभा भवन्ति ।

* सध्रमपाठादिति । सध्रमेण चूर्णनेन प्रतिलोमक्रमेण इति यावत् पाठात् पठित-
त्वात् तदेव व्याकरोति कार्तिकीपक्रमणनेति । कृत्तिकादित्र्यवस्थया इत्युपक्रमेणोक्तत्वात्
कृत्तिकादिनक्षत्रयुक्तपौर्णमासीयोगपठितत्वेन कार्तिकीपक्रमणनासिद्धिः ततश्च कार्ति-
कीतरः मार्गशीर्षः तदुत्तरः पौषः । तदुत्तरी माघ इत्याद्युपक्रमेण गणनया आश्विनीऽन्यो
भवति भाद्रश्च उपान्यो भवति अन्यसमीपस्थितत्वात् एष एव सध्रमपाठः । आश्विनोत्तर-
कार्तिकानु साङ्गजिकः पाठः न तु सध्रमपाठः । अन्य आश्विनः त्रिभो रेवत्यश्विनीभरणी-
नामन्यतमयुक्तपौर्णमासीयोगात् भवतीत्यर्थः । उपान्यो भाद्रश्च ।

† शतभिषापूर्वोत्तरभाद्रपदाभिरिति । शतभिषापूर्वोत्तरभाद्रपदाभिर्नक्षत्रयुक्त-
पौर्णमासीयोगात् त्रिभो भवतीत्यर्थः । फाल्गुनश्च त्रिभः पूर्वोत्तरफाल्गुनीहस्तैरिति पुन्य-
फाल्गुन्युत्तरफाल्गुनीहस्तनक्षत्रयुक्तपौर्णमासीयोगात् फाल्गुनीऽपि त्रिभो भवतीत्यर्थः ।
कृत्तिकादिनक्षत्रद्विकयोगेनेति । कृत्तिकादिद्विकद्विकनक्षत्रयुक्तपौर्णमासीयोगेनेत्यर्थः ।

‡ उपसंहरति तेनेति । तेन द्विभविभाव्यतरान्यतमनक्षत्रयुक्तपौर्णमासीयोगेन
कार्तिकादिमासविधानेन ।

श्रवणाधनिष्ठाभ्यां श्रावणः । तेन रोहिणीयुक्तापि* पौर्णमासी कार्तिकी भवति । तद्योगान्मासः कार्तिकः । एवम् आर्द्रा-योगान्मासग्रीष्मः । पुनर्वसुना पौषः । अश्लेषेण माघः । हस्तेन फाल्गुनः । स्वात्या चैत्रः । अनुराधेन वैशाखः । मूलेन ज्यैष्ठः । धनिष्ठया श्रावणः । शतभिषेण भाद्रः । रेवती-भरणीभ्याञ्चाश्विन इति कथं न यौगिकः† । नैतत् विद्विषामस्य वादस्य हास्यास्पदत्वात् । रोहिणीपदाच्च नक्षत्रेण युक्तः काल इति विहितेनाण्प्रत्ययेन रोहिणी पौर्णमासी भवति रोहिणी-पदाच्च सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायामित्यणन्तरेण रोहिण-पदनिष्पत्तेः रोहिणः मासः स्यान्नतु कार्तिकः‡ । एवमार्द्रा-योगादार्द्रो मासः । इत्यादयः भवेयुः । अतो रोहिण्यादि-योगात् कार्तिकादिपदानि यौगिकानीति वदतां महार्घं

* रोहिणीयुक्तापीति । अपिः भिन्नक्रमेण तेन न केवलं कृत्तिकानक्षत्रयुक्तापौर्णमासी कार्तिकी रोहिणीयुक्तापीत्यर्थः ।

† कथं न यौगिक इति । कृत्तिकादिव्यवस्थया शेषा मासाः कार्तिकादिमासा द्विभा इति वचनोपदिष्टत्वात् इति शेषः ।

‡ दूषयति नैतदिति । विद्विषां विवादिनाम् अस्य वादस्य वदै व्यक्तायां वाचि इति धालनुसारेण निष्पन्नत्वात् कृत्तिकानक्षत्राभावे रोहिणीनक्षत्रयुक्तापौर्णमासीयोगे रोहिणोऽयमिति वक्तव्ये कार्तिकोऽयमिति कथनस्य हास्यास्पदत्वात् अयोग्यत्वेन उप-हसनीयत्वादित्यर्थः । रोहिणीपदान् रोहिणीपदीतरं नक्षत्रेण युक्तः काल इति सूत्रेणाण्प्रत्ययात् रोहिणीनक्षत्रयुक्तापौर्णमासी रोहिणी भवति । संज्ञायामिति द्वितीय-सूत्रेण रोहिणीपदीतरम् अपराण्प्रत्ययेन मासी रोहिणी भवेदित्यर्थः । न तु कार्तिकः अनेनास्य योगकृदित्वं व्याहृत्यते इति भावः ।

लोकान् संवर्षयति । (१) कलम्बीत्यन्वयो ह्यहः कृतः पुरस्कृत एव स्यात्* । अथोच्यते । मासानां द्विभविभत्वप्रतिपादनं तावद्व्यस्यते तस्य चैतदेव प्रयोजनम् । यत् कृतिकारोहिण्यन्यतरयुक्तपौर्णमासीति योगात् कार्तिकपदं यौगिकं भवतु । एवमितरेष्वपि । कथं चैतत् स्यात्? यदि कृतिकादयो रोहिण्यादिकमपि लक्षयन्ति तेन कृतिकारोहिण्योरन्यतरयोगेन कार्तिकपदं यौगिकं एवमन्यान्यपीति तदयुक्तं नहि द्विभविभत्ववचनं रोहिण्यादियोगेऽपि कार्तिकादयो यौगिका इत्याह न च पौर्णमास्या द्विभत्वादिकं किन्तु मासानामेव न च पाणिनिरपि रोहिण्यादियोगेऽपि कार्तिकादिपदानि पौर्णमासीषु अयोगाच्च कार्तिकादिमासेषु कार्तिकादिपदानि यौगिकानीति आहः ।

(१) कलम्बीत्यन्वयो हि इदीकृत्य पुरस्कृत एव स्यादिति कचिदादर्शपुस्तके पाठः ।

* अस्य हास्यात्यदत्तं व्याकरोति यौगिकानीति वदतामित्यादि । महार्घे इति तृतीयार्थे सप्तमी महामूल्यत्वेनेत्यर्थः । कलम्बी प्राकविशेषः तथाच कृतिकाद्योगाभावे रोहिणीनक्षत्रयोगे रोहिणीऽयं मास इति वक्तव्ये कार्तिकीऽयं मास इति वदतां निरुद्धापि कलम्बी महामूल्यत्वेन यथा लोकान् संवर्षयति इत्यन्वयो हि इदीकृत्य पुरस्कृतः स्यात् इति कचिदादर्शे पाठः । ऊहः कृतः पुरस्कृतः स्यात् ऊह वित्तकं वित्तकीकृतः सन् पुरस्कृतः स्यात् ।

† तस्य द्विभत्वविभत्वप्रतिपादनस्य प्रयोजनं दर्शयति यत् कृतिकारोहिण्यन्यतरस्यादि । यौगिकं भवतु योगरुदिकं भवतु । एवमितरेष्वपि मार्गशीर्षादिष्वपि कथञ्च एतत् स्यात् केन प्रकारेण एतत् रोहिण्यादियोगे कार्तिकादिपदं योगरुदिकं स्यात् ।

‡ प्रकारं दर्शयति यदीत्यादि । लक्षयन्ति कृतिकानक्षत्रयुक्तपौर्णमासी इत्याद्य कृतिकापदं लक्षणया यदि कृतिकारोहिण्योरन्यतरार्थं भवति इत्यर्थः । तेन लक्षणया

न चाभिधीयमानमपि प्रमाणान्तरविरोधेन ग्रहणार्हं न च प्रकृति-
पदस्य मुख्यलक्षणिकवृत्त्याश्रयणेन यौगिकत्वं क्वचिदपि व्युत्-
पन्नं यदि चैवं स्याद्रथकारपदस्यापि रथमकुर्व्वत्यपि सौधन्वन-
जातीये रथकरणार्हतालक्षण्या तदन्यलक्षण्या वा यौगिकत्वात्
त्रैवर्णिकेऽपि तत्सम्भवाद्दर्शासु रथकार आदधीतेत्यत्र त्रैवर्णिकाधि-
कारो दुर्वारः स्यात्* । एवं गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तौ गमन-

कृतिकापदस्य कृतिकारोहिण्यन्तरार्थकत्वेन यौगिकं योगरुढिकं एवमन्यान्यपि मार्ग-
शीर्षादिपदानि इत्यर्थः । नहि द्विभन्निभलवचनमित्यनेन आहितस्य सम्बन्धः इत्याह
बोधयति वचनस्य कथनासम्भवात् । न च पौर्णमास्या द्विभत्वादिकं किन्तु मासानामेवमिति
तथाच रोहिणीयुक्तपौर्णमासीपक्षे कृतिकायोगाभावात् कार्तिकपदस्य योगरुढित्वाभावेऽपि
मासानां द्विभत्वादिविशेषणत्वे शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तस्य मुख्यचान्द्रमासस्य त्रिंशत्तिथि-
समुदायात्मकतया कदाचिदपि तत्र कृतिकाविरहस्यासम्भवात् रोहिणीनक्षत्रयुक्तपौर्णमासी-
योगपक्षेऽपि त्रिंशत्तिथ्यात्मकमुख्यचान्द्रमासस्य कृतिकायोगस्यावश्यकत्वात् कार्तिकत्वसिद्धौ
न कदापि योगरुढित्वव्याघात इति भावः । ननु यद्यपि कार्तिकादिसंज्ञायां योगरुढित्व-
सिद्धौ मासानामेव द्विभत्वादिविशेषणदाने दूषणान्तरं न दर्शितं तथापि मासानां
द्विभत्वादिनिवेशे कृतिकानक्षत्रयुक्तमासः कार्तिकः एवं स्रगशिरोनक्षत्रादियुक्तमासः मार्ग-
शीर्षादिरपि भवितुमर्हति परन्तु द्वादशमासेषु कृतिकायोगसम्भवात् द्वादशमासाः कार्तिकः
स्यात् एवं स्रगशिरोनक्षत्रादियोगसम्भवात् द्वादशमासा अपि मार्गशीर्षादिरपि स्यात्
इत्युक्तदोषश्चात्र द्रष्टव्यः । न च पाणिनिरपीत्याह अनेनास्मान्नयः तथाच रोहिण्यादि-
योगेऽपि पौर्णमास्यां रोहिण्यादियोगेऽपि पौर्णमासीषु तदयोगात् रोहिण्यादियोगात्
कार्तिकादिपदानि च कार्तिकादिमासेषु न च यौगिकानि पाणिनिरपि इत्याह ।

* न चाभिधीयमानमपीति । पौर्णमासीषु कृतिकादियोगाभावेऽपि रोहिण्यादि-
योगे कार्तिकादिमासेषु योगरुढित्वं विधीयमानमपि प्रमाणान्तरविरोधेन सुखार्थबाधक-

गौणार्थयाहकप्रमाणान्तरं विना ग्रहणाहं ग्राह्यं न च इत्यर्थः । न च प्रकृतिपदस्येति
स्वार्थाद्यर्थबोधकलिङ्गरूपकृतिकादिपदस्य प्रकृतिरुक्ता शब्दशक्तिप्रकाशिकायां यथा—

स्वेतरार्थानवच्छिन्ना यत् स्वार्थस्यावबोधने ।

यच्चब्दनिश्चयो हेतुः प्रकृतिः सा तदर्थिका ॥

अस्यार्थः । स्वेतरशब्दार्थविशेषितस्य यादृशस्वार्थस्य अन्यवबोधं प्रति स्वाव्यवहितोत्-
रत्वसंसर्गेण यादृशशब्दवत्ताया निश्चय एव हेतुः तादृशस्तथाविधार्थे प्रकृतिरित्यर्थः । तथाच
यदा कृतिकादियोगस्तदा मुख्यया वृत्त्या यदा रोहिणीयोगस्तदा लक्षणया वृत्त्या इत्यर्थः ।
मुख्यलक्षणिकवृत्त्याश्रयणेन शक्तिलक्षणान्वतराश्रयणेन यौगिकत्वं योगरूढित्वं कचिदपि
व्युत्पन्नं स्वीकृतं न चैत्यर्थः यदि चैवं स्यात् कचिच्छक्त्या कचिल्लक्षणया योगरूढित्वमङ्गी-
कृतञ्चेदित्यर्थः रथकारपदस्य वर्षासु रथकार आदधीत इत्यत्र रथकारपदस्य रथमकुर्वन्ति
रथकरणानुक्लृप्तविवरहेऽपि सौधन्वजजातीये सुधन्वाचार्य्यसङ्हरजातीये ।

तथाच मनुः ।

वैश्वाच जायते ब्राह्मात् सुधन्वाचार्य्य एव च ।

कारुषश्च विजन्मा च सैवः स्वात्मत एव च ॥

अत्र कुलुकभट्टः । वैश्वात् पुनर्ब्राह्मात् सवर्णायां सुधन्वाचार्य्यकारुषविजन्मसैवस्वात्म-
तास्या जायन्ते एकस्य चैतान्यपि नामानि तथा रथकारपदस्य लक्षणया रथमकुर्वन्त्यपि
सौधन्वजजातीये रथकरणार्हता दुर्वारः स्यात् इत्येकवाक्यार्थः तदन्यलक्षणया वा तदन्यस्मिन्
सौधन्वजजातिभिन्ने रथकारपदस्य लक्षणया वा यौगिकत्वात् योगरूढित्वात् चैवर्णिकेऽपि
ब्राह्मणादिवर्णवधेऽपि तत्सम्भवात् लक्षणया योगरूढित्वसम्भवात् वर्षासु रथकार आदधीत
इत्यत्र वर्षाकालीनरथकारकर्तृकत्वेन विहिताधानकर्म्मणि चैवर्णिकाधिकारः ब्राह्मण-
स्त्वित्यवैश्वाधिकारीऽपि दुर्वारः स्यादित्यपरो वाक्यार्थः । तथाच कात्यायनीयश्रौतसूच-
न्याख्याने शबरस्वामिमतानुसारिकर्काचार्य्ययाज्ञिकदेवः । रथकारस्याधाने अग्न्याधेयकर्म्मणि
अधिकारी भवति वर्षासु रथकार आदधीत इति युतेः । अचेदं सन्देह्यते । किं
चैवर्णिकानामन्यतमो रथकरणयोगात् रथकारः आहोस्त्रित् नियतं किञ्चिज्वात्यन्तरमिति
किन्नावात् प्राप्तं चैवर्णिकानामन्यतम एवेति कुतः सोऽपि हि रथं करोतीति योगात्

रथकार इत्युच्यते तस्य च वैवर्णिकत्वादाधानं प्राप्तमेव ऋतुमात्रं विधेयं तथा सत्येकार्थ-
विधानाद्वाक्यभेदो न भवति लाघवञ्च जात्यन्तरपक्षे तस्याधानं विधातव्यं ऋतुसम्बन्धस्य
तथा सति वर्षास्वादधीत रथकार आदधीतित्वेवं वाक्यभेदः स्यात् । अपिच शूद्रस्वसामर्थ्यात्
प्रतिषिद्धः तस्मात् वैवर्णिकानामन्यतम एवेति पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तसाह नियतश्चेति । चो वार्थे वाशब्दस्य पूर्वपक्षनिरासार्थः । न वैवर्णिको
रथकारः तस्य शिल्पीपजीवनस्य प्रसिद्धत्वात् किन्तु नियतं जात्यन्तरमेव तत्र किञ्चिदेव-
माहुः वैश्यायां क्षत्रियादुत्पन्नी माहिष्यः शूद्रायां वैश्यादुत्पन्ना करणी तस्यां करण्यां
माहिष्यादुत्पन्नी रथकार इति । तदुक्तं स्मृतौ । “माहिष्यीयौ प्रजायेते विट्शूद्राङ्गनयो-
र्नृपात् । शूद्रायां करणी वैश्यादिति ।”

याज्ञवल्क्योऽपि ।

वैश्याशूद्रीन् राजन्यान्माहिष्यीयौ सुतौ स्मृतौ ।

वैश्यायां करणः शूद्रात् विद्रास्त्रिष विधिः स्मृतः ॥

विद्रासु विधिनः परिणीतासु ।

तथा ।

“माहिष्येन करण्यान् रथकारः प्रजायते” इति ।

अतो रथकारशब्द एवविधसङ्गरजातौ रुढः रुढिश्च योगादलीयसीति म्यायात् रथं
करोतीति योगं बाधित्वा जात्यन्तरमेव रथकारशब्देनोच्यते । तस्येदमाधानं कालविशिष्टं
विधीयते विशिष्टविधानाच्च वाक्यभेदोऽपि न भवति । अपरे त्वाहुः रथकारशब्देनात्र
सौधन्वनानां ग्रहणम् ऋतुनां त्वित्याधानमन्ववर्णनात् । सौधन्वनाश्च ऋभवः । सौधन्वना
ऋभव इति ऋक्संहिता सामानाधिकरण्यनिर्देशात् ।

तथा चाह मनुः ।

ब्राह्म्यात् तु जायते वैश्यात् सुधन्वाचार्य एव च ।

कारुष्य विजन्मा च मीनः खालत एव च ॥ इति ।

अतो मनुकी यः सुधन्वा ब्राह्मवैश्यपुत्रः तत्पुत्राणां सौधन्वनानास्मृतामीवाधिकारः
यसु याज्ञवल्क्येनीतो न तस्याधिकारः सत्यपि रथकारशब्दवाच्यत्वे मन्ववर्णनाच्छागन्यायेन

मगमनमपि लक्षयतीति गच्छत्यगच्छत्यपि यौगिकत्वं स्यात्* ।
 एवं प्रासादपदमपि प्रक्षेपणलक्षणया यौगिकं स्यात् नायौगिकं
 किञ्चित् स्यात्† । तस्मात् प्रकृतिपदस्य सुख्यानुयोगादेव यौगिकत्वं
 नान्यथा यत्र तु सुख्यार्थयोगो नास्ति तत्र रुद्धिरेव‡ । किञ्च

सौधन्वनानामिवाधिकार इति । तथाच जैमिनिः । सौधन्वानां ह्रीनत्वान्मन्ववर्णात्
 प्रतीयेरन्निति सौधन्वना नाम जातिः ह्रीनास्ते किञ्चित् वैवर्णिकेभ्यो ज्ञात्यन्तरं न च ते शूद्रा
 न वैश्या न क्षत्रिया न ब्राह्मणा इति । तेषामिदमाधानं कथं प्रसिद्धेः । मन्ववर्णाश्च
 मन्ववर्णो हि भवति सौधन्वना ऋभव इति ऋभूनां वेति च रथकारस्वाधानमन्तः । तस्मात्
 सौधन्वना ऋभवश्च रथकाराः अपि च तं नेमिस्त्वभवी यथेति च ये नेमिं नमन्ति ते ऋभव
 इत्युच्यन्ते रथकाराश्च नेमिं नमन्ति तस्मादत्रैवर्णिकानामशूद्रानामेतदाधानमिति शबर-
 स्वामिन इत्यादि ।

* एवं गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्ताविति । गमेर्ङीति सूत्रात् गमनार्थे ङीप्रत्ययेन
 गौरिति पदं साधु । अत्र गमनम् अगमनमपि लक्षयति तथाच गच्छति अगच्छत्यपि ।
 अगच्छतीत्यत्र अकारो निषेधार्थः न गच्छतीत्यर्थः । न तु न गच्छति नञ्त्वरूपपादगच्छति
 इति सुख्याख्यातेन सह समासासम्भवात् । यौगिकत्वं योगरुद्धिकत्वं स्यात् तथाच गीशब्दस्य
 केवलरुद्धित्वं सर्व्वमतसिद्धं व्याहृत्यते ।

† एवं प्रासादपदमपीति । प्रासादी देवभूभुजामिति कौषात् देवगृहे राजगृहे च
 रुद्धिः इदं प्रासादपदं यदि प्रक्षेपणलक्षणया योगरुद्धिकं स्यात् तदा सर्व्वलोकसिद्धरुद्धित्व-
 मस्य व्याहृत्यते नायौगिकं किञ्चित् स्यात् इति यदि लक्षणया योगरुद्धित्वम् अङ्गीक्रियते
 किञ्चित् किमपि पदं न योगरुद्धिकं सर्व्वमेव पदं योगरुद्धिकं पदस्य रुद्धित्वं व्याहृत्यते ।

‡ उपसंहरति तस्मादिति । प्रकृतिपदस्य लिङ्गपदस्य सुख्यानुयोगादेव सुख्यत्वं
 शक्त्याश्रयत्वं तथाच शक्तिलभ्ययोगादेव यौगिकत्वं योगरुद्धित्वं वा नान्यथा न लक्षणया
 तथाच पौर्णमासां कृत्तिकादियोगादेव योगरुद्धित्वेन कार्तिकत्वं मासस्य न पौर्णमासां
 रोहिणीयोगे यत्र तु सुख्यानुयोगी नास्ति शब्दशक्त्या योगार्थो न प्रतीयते तत्र रुद्धिरेव
 कौटिककालौकिकप्रयोगप्राचुर्य्येण शब्दशक्त्या रुद्धित्वमेव प्रतीयते ।

कृतिकादिपदानां रोहिण्यादिलक्षणया यौगिकत्वेऽपि मुख्यकृत्ति-
कादियोगेन यौगिकत्वस्य शीघ्रमवगमात् कार्तिकादिमासविहितं
कर्म मुख्यनक्षत्रयोग एव व्यवतिष्ठेत्* न लाक्षणिकयोगे† मुख्य-

* प्रतिवन्निमाह किञ्चेति । कृतिकादिपदानाम् आदिना स्रग्शीर्षादिमाससंज्ञक-
नक्षत्रादिपरिग्रहः रोहिण्यादि इत्यत्र आदिना आर्द्रादिनक्षत्रपरिग्रहः मुख्यकार्तिकादि-
योगेन कार्तिकादिमासषट्कमाससंज्ञककृतिकानक्षत्रादियोगेन शीघ्रावगमादिति तथाच
यत्र मुख्यकृतिकानक्षत्रयुक्तः तत्र कृतिकानक्षत्रयुक्तपौर्णमासीरूपकार्तिकीयोगस्य साक्षा-
देवावगतेः कार्तिकपदादयौगिकत्वस्य शीघ्रप्रतीतिर्भवतीति कार्तिकमासविहितं कर्म मुख्य-
नक्षत्रयोग एव मुख्यत्वं शक्त्याश्रयत्वं तथाच मुख्यमाससंज्ञोपयोगिकृतिकादिनक्षत्रयुक्त-
पौर्णमासीरूपकार्तिकीयोगयुक्तमासिष्वेव व्यवतिष्ठेत् विदधीत ।

† न लाक्षणिकयोगे इति । तथाच यत्र तु रोहिणीयोगस्तत्र तु कार्तिकपदात्
कृतिकाप्रतीतौ तत्र कृतिकाया अभावात् कृतिकापदलक्षणा रोहिणीयुक्तपौर्णमासीरूप-
गौणकार्तिकादियोगे कार्तिकपदात् यौगिकत्वप्रतीतिर्विलम्बितत्वात् न तत्र कार्तिकमास-
विहितं कर्म व्यवतिष्ठेत् ।

अतएवीक्ष्यते ।

गौणे सदपि सामर्थ्यं न प्रमाणान्तरं विना ।

आविर्भवति मुखे तु शब्दादेवाविरसि तत् ॥

तात्पर्यं च ततो मुखे गौणार्थपरता पुनः ।

प्रमाणान्तरविज्ञेया तदभावान्न सिध्यति ॥

अस्यार्थः । गौणे अर्थे गौणार्थविषयकशब्दबोधे सामर्थ्यं शब्दस्य तादृशशब्दबो-
धरूपितातुल्लाकाङ्क्षादिमत्त्वं प्रमाणान्तरं विना मुख्यार्थबाधकगौणार्थबोधकप्रमाणं विना
नाविर्भवति न गौणार्थबोधोपधानप्रयोजकं भवति मुखे तु मुख्यार्थबोधे तु शब्दादेव शब्दा-
न्मुख्यार्थोपस्थितादेव एवशब्दात् प्रमाणान्तरापेक्षं व्यवच्छिद्यते । तच्छब्दनिष्ठमुख्यार्थबो-
धायकत्वमाविरसि स्फुटीभवति ।

लाक्षणिकयोगनिमित्तयोरतुल्यत्वेन तुल्यवद्विधानानुपपत्तेः* ।
मुख्यग्रहणे च तस्य नित्यमप्राप्ते(१)† आभाका इत्यादि नित्यवद्विधानं
न स्यात्‡ । न च मुख्याभावे लाक्षणिकग्रहणार्थं वचनान्तरम-

(१) नित्यप्राप्तेरिति कचिदादर्शे पाठः ।

ननु मुख्यार्थतात्पर्यग्रहासत्त्वे कथं शब्दादेव मुख्यार्थबोधः इत्यत आह तात्पर्यञ्चेति ।
श्रौतार्थिकमिति शेषः तथाच मुख्यार्थबाधकाभावे तात्पर्यग्रहस्य प्रायःसम्भवादिति भावः ।
गौणार्थपरता गौणार्थतात्पर्यं तदभावात् प्रमाणान्तराभावात् न सिद्ध्यति न विषयीभवति ।
तथाच मुख्यार्थबाध एव गौणार्थतात्पर्यकल्पनादिति तात्पर्यरूपकारणस्य मुख्यार्थेऽसत्त्वे
सामग्रीविरुद्धात् न मुख्यार्थबोधस्तत्रैव प्रमाणान्तरसहकारणगौणार्थतात्पर्यग्रहादौणार्थ-
बोधः । मुख्यार्थबोधे तु न गौणार्थतात्पर्यबाधकाद्यपेक्षेति भावः ।

* अत्र हेतुं दर्शयति मुख्यलाक्षणिकेत्यादि । मुख्यकृतिकादिनञचयुक्तपौर्णमासी-
रूपमुख्यकार्तिकीयोगरूपस्य कृतिकापदलक्षणीयरीहिणीनञचयुक्तपौर्णमासीरूपगौण-
कार्तिकीयोगरूपस्य च निमित्तयोः अतुल्यत्वेन मुख्यगौणरूपतया तुल्यबलत्वाभावेन । तुल्य-
वत् विधानानुपपत्तेरिति मुख्याभावे गौणार्थग्रहणस्य प्रमाणान्तरगम्यतया समविधानत्वा-
भावात् ।

† मुख्ययोगमात्रस्य ग्राह्यत्वे पुनः प्रतिबन्धिं दर्शयति मुख्यग्रहणे चेत्यादि । मुख्य-
ग्रहणे च मुख्यार्थमात्रग्रहणे च तस्य मुख्यार्थमात्रस्य नित्यप्राप्तेः नियमेन प्राप्तेरित्यर्थः ।
नित्यमप्राप्तेरिति पाठे तु मुख्यग्रहणे मुख्यार्थमात्रस्य ग्रहणे तस्य च गौणार्थस्य च नित्य-
मप्राप्तेः नियतत्वेनानुपस्थितेः इति तु नित्यवद्विधानं न स्यादित्यस्य हेतुः ।

‡ आभाका इत्यादीति । आभाका सितपक्षेषु मैत्रयवणरेवती । आदिमध्यावसानेषु
प्रस्नापावर्त्तबोधनमिति आभाका सितपक्षेषु श्यनावर्त्तनादिकमिति वचनद्वयस्थाना-
माभाकापदानाम् आदिना आकामावैष्वनलकमिति वचने आकामावैपदानाच्च प्रसिद्ध-
शब्देकदेशतया तत्तत्पदलक्षणीयानाम् आषाढभाद्रकार्तिकानाम् आषाढकार्तिकमाघवैशाख-
मासानां च नित्यवद्विधानं न स्यादित्यर्थः ।

स्तीति यौगिकत्वव्युत्पादनमप्यफलं स्यात्* । यदेव कृत्तिकापदस्य
लाक्ष्णिकत्वे दूषणं तदेव कार्तिकादिपदस्य रोहिण्यादियुक्तपौर्ण-
मासीमध्यके मासि लाक्ष्णिकत्वेऽपीति हेयमेवैतत् । आषाढपद-
मात्रन्तु यौगिकं वक्तुं शक्यते ॥ पूर्वोत्तराषाढयोरुभयोरप्याषाढ-
त्वात् । किञ्च यदा योगो निमित्तं पदानां तदा किं कृत्स्नचक्र-
योगः कृत्स्नपौर्णमास्याः अर्द्धपादादियोगोऽपि वा ॥ तत्र कृत्स्न-

* ननु वचनान्तरादेव लाक्ष्णिकाथेयदूषणं भविष्यतीति कथमनुपपत्तिरित्याशङ्कते
न च सुख्याभावे इत्यादि । इतीति इति हेतौ अव्ययानामनेकार्थत्वात् यौगिकत्वव्युत्पादनं
योगरूढित्वकथनम् अन्वोपात्त इत्यादिवचनेनेति शेषः । तथाहि अन्वोपात्तः द्विभः
ज्ञेय इति वचनस्यान्वयानुपपत्त्या कल्प्यमानाया लक्षणाया निरुद्धत्वेन शक्तितुल्यतया
तत्कल्पनमपि न दूषणावहमिति भावः ।

† ननु अगत्या लक्षणास्वीकारेऽपि मुख्ययोगाभावे कृत्तिकापदस्य कार्तिकापदस्य च
उभयलक्षणास्वीकारे अतीव गौरवम् इत्याशङ्क्य निराकरोति यदेवेत्यादि । रोहिण्यादियुक्त-
पौर्णमासीमध्यके मासि रोहिण्यादियुक्तपौर्णमासी मध्ये यस्य तादृशे मासि मुख्यचान्द्रमासी-
त्यर्थः तथाच शेषा मासा द्विभा ज्ञेयाः कृत्तिकादिव्यवस्थया इत्यनेन कृत्तिकादिपदस्य
रोहिण्यादिलक्षणाया कृत्तिका रोहिण्यन्तरनक्षत्रयुक्तपौर्णमासी कार्तिकी तद्वयोगात्
कार्तिकः अत्र कृत्तिकापदस्य लक्षणा अथवा रोहिण्यादियुक्तपौर्णमासीमध्ये मासि
रोहिण्येयमासि लक्षणाया कार्तिकत्वं हेयमेवैतदिति लक्षणां विना मुनिवचनस्योपपत्त्य-
भावात् लक्षणादूषणस्याकिञ्चित्करत्वमिति भावः ।

‡ लक्षणां विना उपपत्तिं दर्शयति आषाढपदमात्रमिति । अत्र मात्रपदेन आषाढ-
भिन्नज्यैष्ठादिमासानां सर्वदा मुख्ययौगिकत्ववच्छेदः ।

§ आषाढमात्रस्य मुख्ययौगिकत्वं साधयति पूर्वोत्तराषाढयोरित्यादि । आषाढत्वात्
आषाढपदवाच्यात्वात् तथाच शेषा मासा द्विभा ज्ञेया इत्यनेन पूर्वोत्तराषाढमात्रस्य द्विभत्वेन
तद्वयुक्तपौर्णमासीयोगात् नवाषाढस्य मुख्ययौगिकत्वव्याघात इति भावः । योगनिमित्तं

योगस्तावदनेकवत्सरैरेकस्यां कदाचिदिति न तेनाभाका इत्यादि
व्यवहारो नित्यवत् शक्यः । एकदेशयोगे तु मासान्तरीयनचक्र-
योगस्यावश्यम्भावात् मूलापूर्वाषाढयोर्योगे स एव चान्द्रो
ज्यैष्ठ्याषाढश्चेति स्यात् । उत्तराषाढाश्रवणयोश्च योगे आषाढः
श्रवणश्चेति स्यात् । एवमितरत्रापि माससङ्गरान्न कर्मणां व्यव-
स्थितिः स्यात्* । अल्पयोगेनापि यौगिकत्वात् भूयोऽवयवयोगा-

योगः तत्तन्त्रचक्रयुक्तपौर्णमासीयोगः कृत्स्नचक्रयोगः पूर्णचक्रयोगः सम्पूर्णपौर्णमास्यां
सम्पूर्णं षष्टिदण्डव्यापिलम् ।

यथा स्कन्दपुराणम् ।

प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयादीदयाद्वयैः ।

सम्पूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिताः ॥

आदित्योदयवेलाया आरम्भ षष्टिनाडिका ।

तिथिस्तु सा हि शुद्धा सात्त्विक्वैतिथ्यो ज्ञायं विधिः ॥

इति नारदीयात् । एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थो वाधकमन्त्रेण अन्यत्रापि तथा इति
व्याघात् न चत्रेऽपि तथा कल्प्यते ।

* तत्र सर्व्वदा न सम्भवति इत्याह कृत्स्नयोगस्तावदित्यादि । अनेकवत्सरैः अनेक-
वत्सरात् परतः कदाचिदिदं सम्भवतीत्यर्थः । तेन साकल्ययोगयुक्तत्वेन आभाका आषाढ-
भाद्रकान्तिक इति व्यवहारी नित्यवत् सदा न शक्यः वक्तुमिति शेषः । एकदेशयोगे तु
तिथिचक्रयोगः पादादियोगे तु मासान्तरीयनचक्रयोगस्य मासान्तरीयनासमंज्ञाप्रयोजक-
नचक्रान्तरयोगस्य अवश्यम्भावात् एकस्यां पौर्णमास्यां सम्भवात् मूलाषाढयोर्यज्यैष्ठ्य आषाढ-
श्चैत्रादयो ज्ञेया इति वचनेन मूलानचक्रयुक्तपौर्णमासीयोगात् य एव चान्द्रमासः ज्यैष्ठ्यसंज्ञकी
भवति तस्यां पुनः पौर्णमास्यां पूर्वाषाढनचक्रयोगात् स एव चान्द्रमास आषाढसंज्ञकश्च
भवतीत्यर्थः । एवं यस्यां पौर्णमास्याम् उत्तराषाढनचक्रयोगात् य एव चान्द्र आषाढनामकी

दिति* चेत् न उभयोस्तुल्ययोगे एकस्यापि भूयोऽवयवयोगाभावा-
हिनामकत्वापत्तेः†। किञ्च पूर्वमासीयनचत्रस्यैकस्यां पौर्णमास्यां
भूयोऽवयवयोगेन तन्नामप्रवृत्तावपरपौर्णमास्याच्च परमासीयनच-
त्रस्य भूयोऽवयवयोगेन परमासीयनामप्रवृत्तौ मध्यमासो विलु-
प्येतः‡ । दृष्टञ्चेतत् तथाहि चतुर्दशोत्तरसहस्रशाकवर्षे लिख्यमाने
तुलास्थभास्करे अश्विनीभरणीभ्यां व्याप्ता पौर्णमासी तावदा-
श्विनी । ततस्तत्रैव वत्सरे वृश्चिकस्थे भास्करे कृत्तिकारोहि-
णीभ्यां व्याप्ता पौर्णमासी तेन सा कार्त्तिकेव । तद्योगाच्चासी

भवति पुनस्तस्यां पौर्णमास्यां श्रवणनक्षत्रयोगात् स एव चान्द्रः श्रवणनामकश्च भवति,
एवमितरत्रापि । एकस्यां पौर्णमास्यां घनिष्ठाश्रतभिषाथोगात् स एव चान्द्रमासः श्रवणी
भाद्रश्च भवति । माससङ्करादित्यादि । एकस्य चान्द्रमासस्य मासद्वयात्मकत्वात् सङ्ख्यवाक्ये
कस्य वा मासस्योल्लेखः स्यादित्यर्थः ।

* अल्पयोगेनापि यौगिकत्वात् भूयोऽवयवयोगादिति । अल्पयोगेनापि अल्पकाल-
वृत्तिनक्षत्रयोगेनापि भूयोऽवयवयोगात् अधिककालवृत्तिनक्षत्रयोगात् । तथाहि अल्प-
कालेनापि यौगिकत्वात् तदपेक्षया भूयोऽवयवयोगात् भूयोऽवयवयोगानुसारेण मासवहित-
कर्मणो व्यवस्था भवतीत्यर्थः ।

† दूषयति चेत्तेति । उभयोः नक्षत्रयोः तुल्ययोगे समानकालयोगे । तथाहि यत्र
पौर्णमासी षष्टिदण्डात्मिका पूर्वाह्णे एकनक्षत्रयोगः अपराह्णे अपरनक्षत्रयोगः तत्र एक-
स्यापि अधिककालवृत्तित्वाभावात् विनामकत्वापत्तेः नामशून्यत्वापत्तेः ।

‡ दूषणान्तरमाह किञ्चेति । पूर्वमासीयनचत्रस्य पूर्वचान्द्रमासप्रयोजकौभूतस्य
नक्षत्रस्य एकस्यां पौर्णमास्यां भूयोऽवयवयोगेन अधिककालवृत्तिलेनेत्यर्थः । तन्नामप्रवृत्तौ
वैशाखाद्यन्यतममासनामप्रसक्तौ । एवम् अपरपौर्णमास्यां परमासीयनचत्रस्य वैशाखाद्यन्य-
तमचान्द्रमाससंज्ञाप्रयोजकौभूतनक्षत्रस्याधिककालवृत्तिलेन परमासीयनामप्रवृत्तौ पूर्व-
मासात् द्वितीयमासस्य नामप्रसक्तौ तस्यमासः पूर्वाव्यवहितोत्तरमास इत्यर्थः ।

कार्तिक एव । भवताम्भते तदनन्तरञ्च धनुःस्थभास्करे पौर्णमास्यां
मृगशिरोनक्षत्रं नास्त्येव आर्द्रायुक्ता तु भूयोभिरवयवैः शेषे तु
त्रयोदशदण्डा एव परं पुनर्वसुव्याप्ताः । तेन सा मार्गशीर्षी
न तु पौषी अल्पयोगात्* । मकरादित्ये च पुष्याश्लेषाभ्याम्
अर्द्धाद्व्याप्ता तेन सा न पौषी न च माघीति स्यात्† । भवतु वा
कथञ्चिदेकद्विकदण्डगणननक्षत्राधिकयोगात् सा पौषी तद्-
योगाच्च पौषः । माघी वा तदयोगात् माघः,‡ अन्यतरस्तु विलु-

० एतच्च दृष्टान्तप्रदर्शनेन दृढीकरोति दृष्टञ्चैतदिति । चतुर्दशीत्तरसहस्रशाकवर्षे
चतुर्दशाधिकसहस्रकाब्दे तुलास्थभास्करे सौरकार्तिके आश्विनीभरणीभ्यां व्याप्ता युक्ता
आश्विनी तदयोगादाश्विन इति यथासम्भवक्रमेणोक्तमेतत् । वस्तुतस्तु अल्पीपान्तिभिर्ज्ञेय
इति नियमात् रेवत्यश्विनीभरण्यन्वतमयुक्ता या पौर्णमासी सापि आश्विनी तद्योगात् स एव
चान्द्रमास आश्विन एव भवति । ततस्तदनन्तरं द्व्यधिकस्थभास्करे सौरमार्गे मासि कृत्तिका-
रोहिणीभ्यां व्याप्ता युक्ता भवताम्भते पौर्णमास्याम् अधिककालवृत्तित्वेनैव नक्षत्रस्य मास-
संज्ञाप्रयोजकतेति वादिताम्भते इत्यर्थः । तदनन्तरञ्च सौरमार्गादेः परतश्च धनुस्ये भास्करे
सौरपौषे भूयोऽवयवैः अधिककालं व्याप्य आर्द्रायुक्ता पौर्णमासी भवति तेन अधिककाला-
द्रानक्षत्रसम्बन्धेन सा पौर्णमासी मार्गशीर्ष्यैव भवति न पौषी अल्पयोगात् अल्पकालपुनर्वसु-
सम्बन्धात् ।

+ मकरादित्ये च सौरमाघे च पुष्याश्लेषाभ्याम् अर्द्धाद्व्याप्ता इति । सा न पौषी न
च माघीति तथाच यत्र सौरपौषे पौर्णमास्यां पौषसंज्ञाप्रयोजकपुष्यनक्षत्रस्याङ्गप्राप्तिः
एवं माघसंज्ञाप्रयोजकाश्लेषानक्षत्रस्याङ्गप्राप्तिः तत्र अधिकेन व्यपदेशा भवन्ति इति व्याया-
स्यभात् समव्याप्तिस्थले अधिकव्याप्तिभावात् तेनाङ्गपरिमितपुष्यनक्षत्रयोगेन सा पौर्णमासी
न पौषी, एवम् अङ्गपरिमिताश्लेषनक्षत्रयोगेन सापि पौर्णमासी न माघीति । तद्योर्योगे
स चान्द्रमासो न पौषः नापि माघश्चेति ।

‡ अधिकव्याप्तिसम्प्राप्तिस्तु समाधत्ते भवतु वा कथञ्चिदेकद्विकदण्डगणननक्षत्राधिक-

प्येतः । कुम्भस्यादित्ये हि पौर्णमास्याः पञ्चदशदण्डा एव परं
मघाव्याप्ताः पूर्वफाल्गुन्या तु भूयसामवयवानां योगात् सा फा-
ल्गुनीति तद्व्योगात् स फाल्गुनः स्यान्नास्ति माघः । मीनादित्ये
तु पूर्णिमोत्तरफाल्गुनीहस्ताभ्यां व्याप्ता सोऽपि फाल्गुन एव
विर्भवेत् । अथ प्रथमं येन युक्ता पूर्णिमा तेन व्यपदिश्यते तद्-
योगाच्च तन्नामा मास इति नास्ति मासलोपः । नैतदपि
तस्मिन्नेवाच्चे वृषसंक्रान्तिदिने प्रथमं स्वातीयुक्ता पूर्णिमा,
असौ चैत्रः, वृषशेषे च पूर्णिमा अनुराधादण्डैकद्विकयुक्ता प्रथमं,

योगात् एकस्य द्विकस्य दण्डस्य गणनेन नक्षत्रस्याधिकयोगादित्यर्थः इति यदि पुष्यनक्षत्रस्य
दण्डैकद्विकाधिक्यमङ्गीक्रियते तदा सा पुष्ययुक्तापौर्णमासी पौषी भवितुमर्हति । एवं पुष्या-
पेक्षया अश्लेषानक्षत्रस्य दण्डैकद्विकाधिक्यमङ्गीक्रियते तदा सा माघ्यपि भवितुमर्हति ।
अतस्तयोर्व्योगात् स चान्द्रमासोऽपि पौषी माघी वा भवति ।

* अन्यतरसु विलुप्येत इति । यदा पुष्याद्यपेक्षया आर्द्रादेरधिकव्याप्तिस्तदा तन्मासस्य
मार्गशीर्षत्वेन पौषी विलुप्येत यदा वा मघाद्यपेक्षया पूर्वफाल्गुन्यादेर्व्याप्तिः तदा
तन्मासस्य फाल्गुनतया माघी वा विलुप्येत ।

+ अधिकव्याप्तिं दर्शयति कुम्भस्यादित्ये इत्यादि । पौर्णमास्याः पञ्चदशदण्डाः एवं
पञ्चदशदण्डमात्रमेव परं व्याप्ताः न भूयसामवयवानां पौर्णमास्या योग इति शेषः पूर्व-
फाल्गुन्या भूयसामवयवानां योगात् पूर्वफाल्गुन्या व्याप्ता सा पौर्णमासी फाल्गुन्येव परं भव-
तीत्यर्थः नास्ति माघः पौर्णमास्यामल्पकालमवासम्भवात् इति भावः । मीनादित्ये तु सौर-
चैत्रे पूर्णिमोत्तरफाल्गुनीहस्ताभ्यां व्याप्ता उत्तरफाल्गुनीहस्ताभ्यां व्याप्ता पूर्णिमा । सोऽपि
सौरचैत्रगतचान्द्रमासोऽपि फाल्गुन एव विर्भवेत्, सौरफाल्गुनगतचान्द्रमासोऽपि फाल्गुनः
पूर्वफाल्गुन्याः पौर्णमास्यामधिककालव्यापनात्, एवं सौरचैत्रगतचान्द्रमासोऽपि फाल्गुन
एव उत्तरफाल्गुनीहस्तयोः पौर्णमास्यां बहुकालव्यापित्वात् ।

तेनासी वैशाखः स्यात्, ज्येष्ठो लुप्येत* । मिथुनादित्यपूर्णिमाया
 आषाढद्वयव्याप्तत्वादाषाढत्वस्य, कर्कटस्थसूर्ये च पौर्णमास्याः
 श्रवणधनिष्ठाव्याप्तत्वेन श्रवणत्वस्य च निर्विवादत्वात् । वृषशेष-
 पौर्णमास्याञ्चानुराधायोगाभावे वैशाखो लुप्येत† । तथा सिंह-
 सूर्ये शतभिषापूर्वभाद्रपदाभ्यां व्याप्तत्वादसी भाद्र एव । कन्या-
 सूर्ये च प्रथममुत्तरभाद्रपदयोगादसावपि भाद्र एव स्यात् । अवि-
 शिष्टयोगमात्रस्य निमित्तत्वे तु माससङ्करान् कर्मणामनुष्ठान-
 व्यवस्थितिः स्यात्‡ । तुलास्थे च भास्करे अश्विनीभरणीभ्यां युते

* एतत्पूर्वपक्षे उत्तरयति अथेति । प्रथमं येन माससंज्ञाप्रयोजकौभूतनक्षत्रेण
 संयुक्ता पूर्णिमा भवति तेन नक्षत्रेणैव वैशाखीत्यादिना यथासम्भवं व्यपदिश्यते व्यवज्ञियते,
 तद्योगाच्च तन्नक्षत्रयुक्तपौर्णमासीयोगाच्च यथासम्भवं वैशाखाद्यन्यतममासी भवतीत्यर्थः । अत्र
 प्राथमिकत्वेन तत्तन्नक्षत्रयुक्तपौर्णमासीयोगस्यैव तत्तन्नामकमासव्यवहृतौ नियामकता न तु
 बहुकालव्यापित्वेनापि । अतो मासलोपो नास्ति । तथाच कुम्भादित्ये पौर्णमास्यां मघा-
 सम्बन्धितया पञ्चदशदण्डकालस्य स्वल्पत्वेऽपि मघानक्षत्रयोगस्य प्राथम्यात् कुम्भादित्यगत-
 चान्द्रमासी माघ एव भवति न फाल्गुन इति भावः । नैतदपि प्रथमं स्वातीयुक्तपूर्णिमा
 असौ स्वातीयुक्तपूर्णिमामध्यकचान्द्रमासस्यैव एव, तथाच द्वे द्वे चित्रादिताराणामिति वचनेन
 चित्राख्योरन्यतरनक्षत्रस्य चैत्रसंज्ञाप्रयोजकत्वात् तद्योगस्य प्राथम्याच्च । अनुराधा-
 दष्टैकद्विकयुक्ता तेन असौ चान्द्रमासः वैशाखः, विशाखानुराधोरन्यतरनक्षत्रस्य वैशाख-
 संज्ञाप्रयोजकत्वात् तद्योगस्य प्राथम्याच्च । ज्येष्ठो विलुप्येत ।

† तत्साधयति मिथुनादित्ये इत्यादि । सौराषाढे पूर्णिमाया आषाढद्वयस्य व्याप्त-
 त्वात् आषाढत्वस्य निर्विवादत्वादित्यगिमेन सम्बन्धः । कर्कटस्थे सूर्ये सौरश्रावणे श्रवण-
 धनिष्ठाव्याप्तत्वेन श्रवणत्वस्य च निर्विवादत्वात् । वृषशेषपौर्णमास्याम् अनुराधाभावे
 वैशाखो लुप्येत इति ।

‡ पूर्णिमा अनुराधादष्टैकद्विकयुक्ता इति प्राक् दर्शितम् इदानीन्तु अनुराधाभावे

ह्यसावाश्विनः पूर्वञ्च कन्यायामपि रेवतीयोगादाश्विन इति द्वि-
र्भाद्रो द्विराश्विनश्च स्यात्, तथा त्रयोदशोत्तरसहस्रशकाब्दशेषे
मीनस्थे सूर्ये पूर्वोत्तरफाल्गुनीव्याप्ता पूर्णिमा, तदनन्तरं मेषसूर्ये
हस्तचित्राभ्यां युक्ता पूर्णिमा हस्तयोगात् फाल्गुनीऽप्यसौ त्रयो-
दशोत्तरसहस्राब्दीयकुम्भादित्यात् प्रभृति चतुर्दशोत्तरसहस्रा-
ब्दान्तमीनभोगपथ्यन्तेन मासद्वयलोपः । भाद्राश्विनयोरावृत्तत्वं,*
फाल्गुनस्य द्विरावृत्तत्वं,† मासानाञ्च सङ्करः स्यात् । मासलोपे
सङ्करे च सति नियतक्रमावस्थितचान्द्रहादशमासगोचरो माघा-
दिपदप्रयोगो बाध्यते‡ । न च तद्व्युत्तं प्रयोगानुसारित्वात् स्व-

वैशाखीऽपि विलुप्येत इति दर्शयति । अविशिष्टयोगमात्रस्य अनियतयोगमात्रस्य हेतुत्वे तु
यद्यपि परस्परविरुद्धानाम् एकत्रावस्थानं सङ्करः पृथिवीत्वतेजस्वादिना घटत्वं यदि नाना-
इत्यादिना उदाहृतं तथापि सोऽत्र न ग्राह्यः । अतएव स्वयमुदाहृतं भाद्राश्विनयोरा-
वृत्तत्वं फाल्गुनस्य द्विरावृत्तत्वं मासानाञ्च सङ्करः स्यादित्यादि । माससङ्करात् मासानां
साङ्ख्येदित्वलोपादेः सम्भवात् न कर्मावृत्तानव्यवस्थितिः कर्मावृत्तानव्यवस्था न स्यात् ।

* द्वित्वलोपादिकं क्रमेण दर्शयति तुलास्थे चेत्यादि । कुम्भादित्यात् सौरफाल्गुन-
मासस्य मीनभोगपथ्यन्तेन सौरचैत्रपथ्यन्तेन । मासद्वयलोपः वैशाख्यैष्ठ्योर्लोपः भाद्रा-
श्विनयोरावृत्तत्वं द्वित्वं द्विर्भाद्रः द्विराश्विनश्च भवतीत्यर्थः ।

† फाल्गुनस्य द्विरावृत्तत्वमिति । तथाच सौरफाल्गुनमारभ्य सौरचैत्रपथ्यन्तेषु मध्ये
फाल्गुनस्य वारहयप्रातलात् । त्रयोदशोत्तरसहस्रशकाब्दीयसौरफाल्गुनगतचान्द्रमासस्य
एवं तदब्दीयसौरचैत्रगतचान्द्रमासस्य च फाल्गुनत्वम् इति पूर्वोद्दिष्टं फाल्गुनस्य द्वित्वम्,
एवं चतुर्दशोत्तरसहस्रशकाब्दीयकुम्भमीनगतचान्द्रफाल्गुनस्य द्वित्वमिति द्विरावृत्तत्वम् ।

‡ माससङ्करे लोपे, च दीर्घं दर्शयति नियतक्रमेत्यादि । नियतक्रमावस्थितः वैशा-
खोत्तरज्यैष्ठ्यदुत्तराषाढ इत्यादिरूपः द्वादशमासः वैशाखादिचैवान्तः । तथाच नियत-
क्रमेण अवस्थिता ये चान्द्रा चान्द्ररूपाः द्वादशमासाः तद्गोचरस्तद्विषयः तद्विषयको यो

निमित्तबाधाक्षमत्वात् सङ्करलोपयोश्च क्रमान्तरापत्तेः । अथोच्यते
यस्मिन् दर्शान्ते मासि मघादियुक्तपूर्णिमा, * तत्र माघादिप्रवृत्तिः,
सूर्यचन्द्रयोर्हि पूर्णिमान्त एवान्योऽन्यं समसप्तकेनावस्थानात् परो
विप्रकर्षो भवति । आदौ तु षडष्टकेनाप्यवस्थानात् । तथाहि
त्रयोदशोत्तरसहस्रशकान्ते मीनसूर्ये पूर्णिमा पूर्वोत्तरफाल्गु-
नीभ्यां व्याप्ता, तत्र पौर्णमास्याः शेषपञ्चदशदण्डेष्वेव परं कन्या-
याचन्द्रः ‡ पूर्वं सिंह एव, तथा चतुर्दशोत्तरसहस्राब्दादौ मेषसूर्ये

माघादिपदप्रयोगः स बाध्यते इति वाक्यार्थः । ननु मलमासि सति मासस्य द्वित्वात् क्रम-
भङ्गेऽपि सति न क्षतिः तद्वदत्रापि भवतु की दीप इति चेन्न, द्वादशमासाः संवत्सरः क्वचि-
त्रयोदशमासा इति श्रुत्या मलमासपति त्रयोदशमाससंवत्सरस्य श्रुतत्वात् तदितरेष्वद्वादश-
माससंवत्सरस्य श्रुतिप्रतिपादितत्वेन द्वित्वलोपे च श्रुतिविरोधापत्तेः ।

* न च तदयुक्तमिति । मघादिपदप्रयोगबाधो न युक्त इत्यर्थः । योगस्य पौर्णमास्यां
नक्षत्रयोगस्य प्रयोगानुसारित्वात् प्रयोगसमनियतत्वात् स्तनिमित्तबाधाक्षमत्वात् स्तनिमित्तस्य
प्रयोगस्य बाधितुमयोग्यत्वात् सङ्करलोपयोश्च सतीः क्रमान्तरापत्तेः क्रमान्यथापत्तेः ।
सिद्धान्तयति अथोच्यते यस्मिन् दर्शान्ते मासि यस्मिन् सूर्यचान्द्रे मासि मघादियुक्तपूर्णिमा
न तु अश्लेषादियुक्तपूर्णिमा तत्र चान्द्रमासि माघादिप्रवृत्तिः माघादिसंज्ञाप्रवृत्तिः ।

† अत्र हेतुमाह सूर्यचन्द्रयोर्हि पूर्णिमान्ते एवान्योऽन्यं समसप्तकेनावस्थानात्
अन्योऽन्यं परस्परं समसप्तकेन सूर्यभोग्यराशितचन्द्रभोग्यराशिः सप्तमः एवं चन्द्रभोग्य-
राशितः सूर्यभोग्यराशिः सप्तमः तेनावस्थानात् परो विप्रकर्षो भवति, तथाच सूर्याचन्द्र-
मसौर्यः परो विप्रकर्षः सा पौर्णमासीति गीभिलसूत्रात् । आदौ तु षडष्टकेनावस्थानादिति
आदौ अश्लेषानक्षत्रयोगे तु तथाच अश्लेषानक्षत्रस्य कर्कटघटकतया तद्राशिस्थे चन्द्रे कुम्भा-
दित्ये तु सूर्याचन्द्रमसोः षडष्टकेनावस्थानं भवति ।

‡ तथाह्येत्यादि । मीनसूर्ये सौरचैत्रे मासि पूर्णिमा पूर्वोत्तरफल्गुनीभ्यां व्याप्ता
पौर्णमास्याः शेषपञ्चदशदण्डेष्वेव परं कन्यायां चन्द्रः इति अत्र पूर्वोत्तरफल्गुनीभ्यां व्याप्ता

पूर्णमा हस्तचित्राभ्यां व्याप्ता, तत्र तुलासम्बन्धिनश्चित्रापराङ्मुख्योदशदण्डा एव परं पूर्णिमान्ते भूताः । तदितरांशे तु पौर्णमास्याः कन्यायामेव चन्द्रो, मेषे च सूर्यः । तथा तद्वत्सर एव वृषसूर्यः,* पूर्णिमा स्वातीविशाखाभ्यां व्याप्ता, तत्स्वात्यंशे विशाखापदत्रये तुलायाञ्चन्द्रः वृश्चिकसम्बन्धिविशाखाशेषैरष्टाभिरेव दण्डैः परमन्ते व्याप्ता, तेनान्त एव नियतं चन्द्रसूर्ययोरन्योऽन्यं सममराश्वस्थानं, न पुनरादावपि । तदेवमवच्छिन्नपूर्णमात्रयेऽपि प्रथमं सूर्यात् षडष्टकेनैव चन्द्रस्यावस्थानम् ।

इत्युपादानात् एकस्यां पौर्णमास्यां सम्पूर्णाभयनचत्रयोर्व्याप्तसम्भवात् पूर्वफलगुनीशेषार्द्धोत्तरफलगुनीपूर्वार्द्धाभ्यां व्याप्ता पौर्णमासीत्युपलभ्यते, सम्भाव्यते च ततश्चोत्तरफलगुन्या द्वितीयपादः पौर्णमास्याः शेषपञ्चदशदण्डेष्वेव परमवतिष्ठते तस्य द्वितीयपादस्य कन्याषट्कतया च कन्यायां चन्द्र इत्युक्तं सङ्गच्छते ।

* पूर्वं सिंह एव इति । मघापूर्वफलगुनुत्तरफलगुनीपादः सिंह इत्युपादानादत्र पूर्वफलगुन्याः शेषार्द्धस्य उत्तरफलगुन्याः प्रथमपादस्य च सिंहषट्कतया च पूर्वं सिंह इत्यपि सङ्गच्छते । तथाच चतुर्दशदण्डाद्वादी मेषसूर्यं पूर्णिमा हस्तचित्राभ्यां व्याप्ता इत्यादि अत्र तुलासम्बन्धिनश्चित्राशेषार्द्धस्य तुलासम्बन्धिनश्चित्राद्वितीयपादस्य त्रयोदशदण्डा एव परं प्रथमत्रयोदशदण्डा एव परं पूर्णिमान्ते पूर्णिमान्तपर्यन्तं व्याप्य भूता अवस्थिता । यद्यप्यत्रापि पूर्ववत् सम्पूर्णहस्तचित्राभ्यां व्याप्तसम्भवात् हस्तशेषार्द्धचित्रापूर्वार्द्धाभ्यां व्याप्ता वक्तुमुचिता, तथापि चित्रापूर्वार्द्धस्य कन्याषट्कतया कन्यास्ये चन्द्रे मेषसूर्यं च षडष्टकेनावस्थित्या समसप्तकेनावस्थित्यभावात् परमविप्रकर्षाभावेन पौर्णमास्यपि न घटते, अतोऽगत्याप्यत्र हस्तचतुर्थपाद-किञ्चिद्व्यून्-चित्रापादत्रयाभ्यां व्याप्ता वक्तव्या, यदि चात्र नचत्रपादस्य पञ्चदशदण्डात्मकतया त्रयोदशदण्डेति कथनमनुचितं भवति तथापि तदानीन्तनतिथिपरिमाणमवधार्य ग्रन्थकारिण लिखितमती नाशुचितं किञ्चित् । तदितरांशे चित्रापूर्वार्द्धादौ । वृषसूर्यं सौरज्यैष्ठे ।

अतएव मार्कण्डेयः ।

“आदिपादाहमात्रेण नक्षत्रस्थान्वयेऽप्यसौ ।

तिथिरन्तेऽपि संयुक्ता विपरीता न सा पुनः ॥” (१)

अस्यार्थः । सूर्यात् सप्तमराशिसम्बन्धिना नक्षत्रेणान्त एव नियत इति । तदन्ते तु तन्मन्त्रयोगात् कार्तिकादिपदानि यौगिका-
नीतिः* । तदप्ययुक्तम् । चतुर्दशोत्तरसहस्रशकाब्दे वृश्चिकस्थे
धनुस्थे च सूर्ये पौर्णमास्यां मृगशिरयोगस्याभावात् तदन्तयोगस्य
सुतरामभावाद्मार्गशीर्षमासविलोपापत्तेः† । किञ्च द्विभन्निभत्व-
मन्तरेणापि प्रतिपदादिदर्शान्ते चान्दे मासि कार्तिकादिपद-

(१) हेमाद्रौ तथाच शङ्करगीता इति कृत्वा एतद्वचनं लिखितं परन्तु तृतीयचरणी
तिथिरन्तेऽपि इत्यत्र तिथिरन्तेऽपीति पाठो दृश्यते ।

* स्वातीविशाखाभ्यां व्याप्ता इति । अत्रापि पौर्णमास्यव्यापुपत्त्या सप्तदण्डाव-
शिष्टस्वाती चयःपञ्चाशद्विंशमात्रावस्थितविशाखाभ्यां व्याप्तेति वक्तव्या, तत्स्वात्यंशे स्वातीशेष-
सप्तदण्डे विशाखाशेषैरष्टाभिर्दण्डैः पञ्चचत्वारिंशद्विंशत् परतः षट्चत्वारिंशदण्डमारभ्य
अष्टाभिर्दण्डैरित्यर्थः । तदेवमवच्छिन्नपौर्णिमात्रये तत्तन्मन्त्रावच्छिन्नमौनमेषद्वयगतपौर्णिमा-
त्रयेऽपीत्यर्थः यतएव अन्तयोगस्य ग्राह्यता अतएवेत्यर्थः । अन्वये सूर्यात् सप्तमराशौ अर्थात्
स्थितस्य नक्षत्रस्य आदिपादाहमात्रेणापि अन्ते एव संयुक्ता चेत् तदैव अपिरेवार्थे अव्ययाना-
मनेकार्थत्वात् असौ पौर्णमासी तिथिः पौर्णमासीतिथिपदवाच्या, विपरीता अन्तभिन्ने
संयुक्ता चेत् सा पौर्णमासी तिथिर्न भवतीत्यर्थः । यौगिकानि योगरूढिकानौत्यर्थः ।

† तदप्ययुक्तमिति । अथोच्यते इत्यारभ्य वृषसूर्ये इत्याद्यन्तं यदुक्तं तदप्ययुक्त-
मित्यर्थः । वृश्चिकस्थे धनुस्थे च सूर्ये सौरमार्गे सौरपौषे च मृगशिरयोगस्याभावात्
मृगशिरःपदस्योपलक्षणतया मृगशिरःआर्द्रायोगस्यालम्बाभावादित्यर्थः । अन्यथा मृगशिर-
आर्द्रायोगस्य मार्गशीर्षवटकतया मार्गशीर्षविलोपापत्तेरित्यसङ्गतं भवेत् ।

प्रयोगदर्शनात् द्विभन्निभयोगादपि कथं यौगिकत्वम् । किञ्च सकलतिथेः किं योगो निमित्तम् । अथ सकलभस्य योगो वा, बहुयोगो वा, आदौ वा, अन्ते वा, योगमात्रं वा, सर्वं व्यभिचरति । इदन्तु नोपभोगिनि रवावुपक्रान्ते* चतुर्दशोत्तरदशशत-शाकाब्दे कार्तिके चान्दे तत्पूर्णिमाश्विनीभरणीभ्यां व्याप्ता । न च कृत्तिकादिद्युगयोगः । न च नासौ कार्तिक इति† नियमात्तत्र प्रयोगस्य‡ । तथाहि चतुर्दशोत्तरदशशतशाकाब्दे तुला-

* प्रतिव्यत्यन्तरं दर्शयति किञ्चेति । द्विभन्निभत्वमन्तरं व्यतिरेकेणापि प्रतिपदादिदर्शने मासि मुख्यचान्दे मासि कार्तिकादिपदप्रयोगदर्शनात् इति । तथाच — “कृष्णपक्षे तृतीयायां मासार्धे जायते यदि । तत्तृतीयायां तृत्ये राहुणा गस्यते शशी ॥” मासार्धे कार्तिकादौ कृत्तिकादि । ततश्च कृष्णतृतीयायां मासार्धयोगे तत्पूर्वपूर्णिमासां कृत्तिका-रोहिण्यादिरूपद्विभवादिद्योगाभावस्य सिद्धिः सुतरामिव । अपिच मासार्धमित्यस्य कार्तिकादौ कृत्तिकादेर्वक्तव्यत्वादेव कार्तिकादिप्रयोगोऽपि सिद्ध एव । सकलतिथेः सम्पूर्णतिथेः । सकलभस्य सम्पूर्णनक्षत्रस्य । सर्वं व्यभिचरति सर्वत्रानुगतत्वेन द्विभवादि-योगो न सम्भवति । इदन्तु सर्वं व्यभिचरति सकलतिथेरित्यादि यदुक्तम् इदन्तु सर्वं व्यभिचरतीत्यर्थः उपभोगिनि राश्वुपभोगिनि राशिस्थे तृत्ये अर्थात् सौरि मासि उपक्रान्ते आरब्धे सति दर्शने मासि न भवति ।

† तदेव दर्शयति चतुर्दशोत्तरदशशतशाकाब्दे इत्यादि । कार्तिके चान्दे मुख्य-चान्दकार्तिके मासि तत्पूर्णिमा तन्मुख्यचान्दकार्तिकमाससम्बन्धिनी पूर्णिमा अश्विनी-भरणीभ्यां व्याप्ता अश्विनीभरणीभ्यामेव व्याप्ता न तु कृत्तिकाद्युगयोगः कृत्तिकाद्युगस्य कृत्तिकारोहिण्योर्योगो न त्वित्यर्थः । न च नासौ कार्तिकः असौ कार्तिको न भवति इति न अर्थात् कार्तिको भवत्येव इत्यर्थः ।

‡ अत्र हेतुं दर्शयति नियमात्तत्र प्रयोगस्य इति । तत्र अश्विनीभरणीव्याप्तपूर्णि-मासीयुक्तचान्दमासि प्रयोगस्य कार्तिकप्रयोगस्य नियमात् शस्त्रेण विहितत्वात् ।

स्थादित्याष्टमदिनोपक्रान्तस्य प्रतिपदादिदर्शान्तमासस्य पूर्णि-
मास्यश्विनीभरणीभ्याम् व्याप्ता कृत्तिकारोहिण्योरन्यतरयोगाच्च*
कार्तिकः । तथा तदनन्तरितस्य वृश्चिकादित्यसप्तमदिनोप-
क्रान्तस्य प्रतिपदादिदर्शान्तमासस्य पूर्णिमा कृत्तिकारोहिणीभ्यां
व्याप्ता मृगशिरश्चार्द्रयोश्चान्यतरयोगाच्च† मार्गशीर्षः‡ । एवंविध-

* तदेवोपपादयति तथाह्वीति । तुलास्थादित्याष्टमदिनोपक्रान्तस्य सौरकार्तिक-
ष्टमदिनारब्धस्य प्रतिपदादिदर्शान्तमासस्य सुखचान्द्रमासस्य पूर्णिमास्याम् अश्विनीभर-
णीभ्यां व्याप्तायां कृत्तिकारोहिण्योरन्यतरयोगाच्च ।

† कार्तिक इति । कृत्तिकारोहिण्योरन्यतरयोगयुक्तः स चान्द्रमास इति शेषः ।
चकारात् अश्विनीभरणीभ्यामपौर्णमासीयुक्तः स चान्द्रमासीऽपि कार्तिकः तथा यथा स
चान्द्रमासः कार्तिकः तथा इत्यर्थः । तदनन्तरितस्य तद्वर्षीयसौरकार्तिकानन्तरमागतस्य
वृश्चिकादित्यसप्तमदिन उपक्रान्तस्य सौरमार्गस्य सप्तमदिनारब्धस्य प्रतिपदादिदर्शान्तमासस्य
पूर्णिमायां कृत्तिकारोहिणीभ्यां व्याप्तायां मृगशिरश्चार्द्रयोरन्यतरयोगाच्च ।

‡ मार्गशीर्ष इति । मृगशिरश्चार्द्रायुक्तः स च चान्द्रमास इति शेषः । चका-
राच्च कृत्तिकारोहिणीयुक्तोऽपि स चान्द्रमासः मार्गशीर्ष एव भवतीत्यर्थः यद्यपि वक्ष्यमाण-
पञ्चपुराणवचनात् भरणीयुक्तत्वेऽपि चान्द्रमासस्य कार्तिकत्वं वाचनिकम् । अत्र तादृश-
वचनाभावात् कथं कृत्तिकारोहिणीयोगे चान्द्रमासस्य मार्गशीर्षत्वम् इति चेन्न भरणी-
मन्वन्तयोगे चान्द्रमासस्य वाचनिककार्तिकत्वात् तदनन्तरमागतस्य चान्द्रमासस्य तादृश-
वचनाभावेऽपि कार्तिकोत्तरमार्गशीर्ष इति क्रमनियमादेव तस्य मार्गशीर्षत्वे निर्विवादात् ।
अत्र क्वचित् पुस्तके पूर्णिमास्यश्विनीभरणीभ्यां व्याप्तां कृत्तिकारोहिण्योरन्यतरयोगाच्च
कार्तिकः तथा तदनन्तरितस्य इत्यादि कृत्तिकारोहिणीभ्यां व्याप्तां मृगशिरश्चार्द्रयोरन्यतर-
योगाच्च मार्गशीर्ष इति । क्वचिच्च व्याप्तामित्यत्र व्याप्ता इति विन्दुरहितपाठो दृश्यते तदुभय-
पाठोऽपि ग्रामादिक एव । अन्यथा उत्तरचान्यतरयोगाच्चेत्यन्वयापत्तेः व्याप्तावामित्यत्र पाठः
समीचीनः ।

एव कार्त्तिको द्वापद्वाश्रदधिकमवशतसंख्याते शकाब्दे अश्व-
कादिर्दर्शितवान्(१)* । न च तौ कार्त्तिकमार्गशीर्षौ न भवत
एवेति वाच्यं । द्वयोरेव(२) तुलावृश्चिकादित्यारब्धत्वाद्वा ।
वृश्चिकधनुःसंक्रान्तिचिह्नितत्वाद्वा । कार्त्तिकमार्गशीर्षपदप्रयोगा-
विवादात् । तत्रैव च प्रयोगेण योगस्य यन्त्रितत्वात् । अनेनैवं
धृते दर्शान्तेऽपि सावनमासेषु प्रयोगात् ।

अतएव पद्मपुराणम् ।

कार्त्तिक्यान्तु यदा ऋक्षमाग्नेयश्भवति क्वचिन् ।

महती सा तिथिर्ज्ञेया स्नानदानादिकर्मसु ॥

यदा याम्यन्तु भवति तिथौ तस्यां नराधिप ।

तिथिः सापि महापुण्या ऋषिभिः परिकीर्त्तिता ॥

(१) अश्वकादिभिर्दर्शितवान् इति मू पुं पाठः ।

(२) क्वचिदादर्शपुस्तके द्वयोरेव तुलावृश्चिकादिमासेषु च प्रयोगादित्येवमात्रमस्ति ।
तत अतएव इत्यस्ति, तुलावृश्चिकादित्यारब्धत्वादित्यादिकं नास्ति ।

* अत्र ग्रन्थकारीयसंवादं दर्शयति एवंविध एव च कार्त्तिक इत्यादि । अश्विनी-
भरणीभ्यां युक्तः अश्वकादिभिः अश्वकभट्टादिभिः दर्शित इत्येव पाठः साधुः दर्शितवानिति
तु अपपाठः अश्वकादिभिरित्यनन्वयापत्तेः ।

+ तदुभयोः कार्त्तिकत्वं मार्गशीर्षत्वञ्च विचारमुखेन साधयति न च तावित्यादि ।
तौ चान्द्रमासौ कार्त्तिकमार्गशीर्षौ न भवत एवेति वाच्यं न चेत्पर्यः ।

‡ तत्साधकं हेतुद्वयं क्रमेण दर्शयति द्वयोरेव इत्यादि तुलावृश्चिकादित्यारब्धत्वात् ।
तथाच तुलास्थरव्यारब्धचान्द्रमासत्वं कार्त्तिकत्वम्, एवं वृश्चिकस्थरव्यारब्धशुक्लप्रतिपदादि-
दर्शान्तत्वं मार्गशीर्षत्वमिति लक्षणम् । यदाह व्यासः । मीनादिस्थो रविर्येषामारब्धप्रथम-
चरे । भवेत्तेऽब्दे चान्द्रमासाश्चैवाद्या द्वादश कृता इति ॥ आरब्धप्रथमचरे आयक्रियायसमये ।

तस्यां कार्त्तिक्यां याम्यं भरणी तद्योगेऽपि कार्त्तिकत्वमव्या-
हृतमेव प्रतीयते । अतएव* तस्मिन् कार्त्तिके देवोत्थानमविवादम्,
अन्यथा वृश्चिके देवोत्थानं क्रियमाणं न चान्दे न वा सौर-
कार्त्तिके कृतं स्यात्† । तुलास्थसूर्यसप्तमदिवसे अमावास्यायां
लक्ष्मीप्रबोधस्य भूतत्वात्तदनन्तरितशुक्लपक्षे च देवोत्थानस्य
तस्मिन् शुक्ले सदा विष्णुरिति नियतत्वात्‡ किञ्च फाल्गुनः त्रिभो

* वृश्चिकधनुःसंक्रान्तिचिह्नितत्वाहेति । मेषगरविसंक्रान्तिः चान्द्रमासे यत्र भवति स
चैवः । एवं वृषादिगरविसंक्रान्तिरित्यादिना वैशाखादयो ज्ञेया इति ब्रह्मगुप्तकृतचान्द्रमास-
लक्षणाभिप्रायेणोक्तम् । कार्त्तिकमार्गशीर्षपदप्रयोगविवादात् कार्त्तिकमार्गशीर्षपदवाच्यत्वे
विरोधिपक्षाभावादित्यर्थः । तत्रैव च तुलादित्याष्टमदिनोपक्रान्तवृश्चिकादित्यसप्तमदिनो-
पक्रान्तचान्द्रमासयोरेव च प्रयोगेण कार्त्तिकमार्गशीर्षलक्षणाक्रान्तत्वेन योगस्य पौर्णमास्यां
नक्षत्रयोगस्य यन्त्रितत्वात् निश्चितत्वात् । अनेन निरुक्तप्रकारिणैवभूते एवमवधत्ते दर्शान्ते
मुख्यचान्द्रमासे सावनमासिषु तिथिसावनमासिषु च गौणचान्द्रमासिषु च इत्यर्थः प्रयोगात्
कार्त्तिकादित्वविधानात् । यतएव पौर्णमास्यां भरणीयोगेऽपि कार्त्तिकत्वम् अतएवेत्यर्थः ।
कार्त्तिक्यां चान्द्रकार्त्तिकपौर्णमास्याम् आग्नेयम् अग्निदेवताकत्वात् कृत्तिका सा तिथिः
ज्ञानदानादिषु सङ्गती सङ्गाफलदा इत्यर्थः । याम्यं यमदेवताकत्वात् भरणी तिथिः सापि
भरणीयुक्तपौर्णमासैतिथिरपि । अव्याहृतमेव अखण्डितमेव । यतएव तुलादित्यारब्धचान्द्र-
मासस्य कार्त्तिकत्वम् अतएवेत्यर्थः ।

† तस्मिन् कार्त्तिके तुलादित्यारब्धचान्द्रकार्त्तिके देवोत्थानं हरिदत्थानम् अविवादम्
इति । तथाचान्द्रमासस्य कार्त्तिकत्वेन तत्र हरिबोधने न कस्यापि असंमतत्वम् । अन्यथा
तस्य कार्त्तिकत्वास्वीकारे वृश्चिके सौरमार्गे क्रियमाणं देवोत्थानं हरिदत्थानम् । न चान्दे
कार्त्तिके न वा सौरे कार्त्तिके कृतं भवेत् । तथाच कार्त्तिके परिबुध्येत शुक्लपक्षे हरिर्दिने
इत्यनेन विरुध्यते इति भावः ।

‡ तुलास्थसूर्यसप्तमदिवसे अमावास्यायां लक्ष्मीप्रबोधस्य भूतत्वादित्यादि । तथाच
माख्यः । अमावास्यां तुलादिषु लक्ष्मीर्निद्रां विमुञ्चति । तस्मिन् शुक्ले सदा विष्णु-

मत इति पूर्वसिद्धं फाल्गुनमुद्दिश्य त्रिभलं ज्ञेयं* । विहितत्रिभ-
सम्बन्धादेव फाल्गुनत्वमितरेतराश्रयं स्यात्† । न चैकनक्षत्रयोग-
निमित्तं फाल्गुनमुद्दिश्य नक्षत्रान्तरयोगोऽपि निमित्तत्रयविधान-
मिति‡ पूर्वावधृतनिमित्तविरोधो§ त्रिभपदे च विध्यनुवाददोषा-

स्तुलायामथ वक्षिके ॥ तस्मिन् शक्ते सदा विष्णुरिति नियतत्वात् तस्मिन् शक्ते सदा विष्णु-
रिति माण्डव्यवचनेन नियमितत्वादित्यर्थः ।

* प्रतिवर्त्यन्तरमाह किञ्चेति । फाल्गुनश्च त्रिभो मत इति पूर्वसिद्धफाल्गुनमुद्दिश्य
त्रिभलं विधेयं विहितत्रिभसम्बन्धादेव फाल्गुनत्वमितरेतराश्रयत्वमिति तथाहि पूर्वसिद्धं
नक्षत्रत्रितयान्यतमयुक्तपौर्णमासीयोगेन पूर्वसिद्धं फाल्गुनत्वमुद्दिश्य फाल्गुनश्च त्रिभो मतः
इत्यनेन वचनेन यदि त्रिभलं विधेयं स्यात् ।

† पूर्वप्रसिद्धत्वं दर्शयति विहितत्रिभसम्बन्धादेव फाल्गुनत्वमिति । ततश्च त्रिभ-
त्वस्य फाल्गुनत्वलक्षणघटकतया नागृहीतविशेषणबुद्धिर्विशेष्ये चोपजायते इति न्यायात्
लक्षणप्रतीतौ त्रिभलज्ञानमपेक्षते । पुनः पूर्वप्रसिद्धफाल्गुनत्वमुद्दिश्य त्रिभले विधेये विधेय-
त्रिभलप्रतीतौ च विहितत्रिभलसम्बन्धि फाल्गुनत्वज्ञानमप्यपेक्षते च । इति त्रिभलज्ञाना-
पेक्षफाल्गुनत्वज्ञानं फाल्गुनत्वज्ञानापेक्षश्च त्रिभलज्ञानमिति इतरेतराश्रयत्वम् । तल्लक्षणानु-
संग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्रहकत्वम् इति ।

‡ इतरेतराश्रयदोषं परिहर्तुं सुपक्रमते न चैकनक्षत्रयोगनिमित्तमित्यादि । एक-
नक्षत्रं निमित्तं यस्य तं फाल्गुनत्वमुद्दिश्य । तथाच लाघवात् फाल्गुनीनक्षत्रयुक्तपौर्ण-
मासीयोग एव निमित्ततया फाल्गुनत्वलक्षणे निवेशनीयो न तु नक्षत्रत्रितयान्यतमयुक्तपौर्ण-
मासीयोगो लक्षणशरीरे निवेशनीयो गौरवात् । तादृशफाल्गुनमुद्दिश्य फाल्गुनश्च त्रिभो मत
इति वचनेन नक्षत्रान्तरयोगात् अन्यनक्षत्रयोगात् अपिकारात् स नक्षत्रयोग इति । इति
निमित्तत्रयविधानं निमित्तीभूतत्रिभविधानं, ततश्च लक्षणशरीरे त्रिभत्वाप्रवेशात् इतरेतरा-
श्रयदोषो न घटते इति भावः ।

§ अत्र हेतुं दर्शयति पूर्वावधृतनिमित्तविरोध इति । तथाच फाल्गुनश्च त्रिभो

पत्तेः । पूर्वीक्तविकल्पकलापस्य च पूर्णिमान्तेऽपि मास्यविशेषा-
त्तत्रापि यौगिकत्वं निरस्तं वेदितव्यम् । अस्मिंश्च दूषणगणे गणित-
ज्ञेभ्यो यथोक्तं कालक्रममवगम्य विद्वद्भिः श्रद्धातव्यम् । किञ्च पूर्णि-
मान्तो मासः क्वचिदपि श्रुतिस्मृतिगोचरो न वैशाखादिपदै-
र्निर्दिष्टः* । यस्तु बणिग्जनमात्रप्रयोगविषयः स चान्यथाप्युप-
पन्नः दर्शयतीति क्रमेण त्वधिमासद्विराषाढत्वादिकञ्च वदन्तो
मुनयो दर्शान्त एव मासे वैशाखादिपदमिति दर्शयन्ति, तदन्त
स्यैव तदानीं नियमेन सूर्यसंक्रान्तिवर्जितत्वेनाधिमासत्वात्†,

मत इत्यनेन विधानां निमित्तता अवष्टता एकनक्षत्रयोगनिमित्तं फाल्गुनसुद्धिश्च त्रिभले
विधेयेऽपि एकनक्षत्रमात्रयोगस्य निमित्तत्वात् चयाणां पूर्ववद्वर्तननिमित्तविरोध इत्यर्थः ।

* त्रिभपदे च विध्यनुवादापत्तेरिति । एकनक्षत्रयोगनिमित्तं फाल्गुनसुद्धिश्च
फाल्गुनस्य त्रिभो मत इति प्रागुक्तवचनेन त्रिभले विधेये चयाणां नक्षत्राणां तन्मध्ये अप्राप्त-
नक्षत्राणि विधिः । विधिरत्यन्तमप्राप्ताविति स्मरणात् । प्राप्तांश्च अनुवादः प्राप्तानुसारित्वा-
दनुवादस्य । पूर्वीक्तविकल्पकलापस्य सौरचान्द्रसावननाक्षत्रभेदेन चतुर्विधत्वेन विकल्पितस्य
मासस्य च मध्ये पूर्णिमान्ते मासि गौणचान्द्रे मास्यविशेषात् । चान्द्रेण विशेषाभावात् ।
यौगिकत्वं तत्तत्रचक्षुक्तपौर्णमासीयोगेन योगरूढिकत्वं निरस्तं वेदितव्यम् । अस्मिन्
दूषणगणे अस्माभिर्निर्दिष्टे दीपसमूहे इत्यस्य अयिमेण श्रद्धातव्यमित्यनेन सम्बन्धः । पूर्णि-
मान्तो मासः गौणचान्द्रमासः श्रुतिस्मृतिगोचरः सन् वैशाखादिपदैर्न निर्दिष्टः इत्यन्वयः ।
तथाच शुक्ला ऋतुया वा क्वचिदपि कुत्रापि वैशाखादिनामकत्वेन गौणचान्द्रमासो न
विहित इत्यर्थः ।

† ननु संक्रान्तिपौर्णमासाभ्यां तथैव नृपवैश्ययोरिति पारस्करवचनेन वैश्यसम्बन्धितया
पौर्णिमान्तो मासः गौणचान्द्रमासो निर्दिष्ट एव कथम् अनिर्दिष्ट इत्याशङ्क्य निराकरोति
यस्तु बणिग्जनमात्रेत्यादि । बणिग्जनो वैश्यः तन्मात्रप्रयोगविषयः तन्मात्रसम्बन्धितया
पारस्करेणोक्तः स चान्यथाप्युपपन्न इति । अत्र पारस्करवचने वैशाखादिनामकत्वाश्रवणात्

न तिथ्यन्तरान्तस्य प्रतिपदुपक्रान्तमासद्वयस्यैव चैकराशिसूर्य्योप-
क्रान्तत्वेन हिराषाढादिप्रयोगविषयत्वात् ।

तथाहि ज्योतिःशास्त्रम् ।

“अमावास्याद्वयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितम् ।

मलिन्मुचः स विज्ञेयः उत्तरश्चोत्तमः स्मृत इति ॥

मिथुनस्थो यदा भानुरमावास्याद्वयं स्पृशेत् ।

हिराषाढः स विज्ञेयः विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥”

तस्मात् पूर्णिमान्तो न वैशाखादिपदवाच्यो दूरे यौगिकत्वानु-
सारः । अमावास्यान्तेऽप्ययौगिकत्वमेवाह विष्णुः ।

मार्गशीर्षशुक्लपञ्चदश्यां सृगशिरःसंयुक्तायां* चूर्णित-

केवलपौर्णमास्यन्तमासश्रवणाच्च अन्यथा वैश्वस्य कुशीदप्रधानत्वात् पौर्णमास्याच्च सायं
चन्द्रोदयेन सूर्य्यज्ञानत्वादित्यादिना उपपन्नः । दर्शान्त एव मासे मुख्यचान्द्रमास एव
न तु पौर्णमास्यन्तगौणचान्द्रमासे । वैशाखादिपदं वैशाखादिपदप्रयोगं दर्शयन्ति ।
तदन्तस्यैव दर्शान्तमासस्यैव सूर्य्यसंक्रान्तिवर्जितत्वेन तदानीं नियमेन अधिमासत्वात्
मलमासत्वात् ।

* न तिथ्यन्तरान्तस्य पौर्णमास्यन्तगौणचान्द्रमासस्य । दर्शान्तमासस्य मलमासत्वं साधयति
प्रतिपदुपक्रान्तित्वादि । स्वाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदे शुक्लप्रतिपदमारभ्य दर्शान्तमासस्यैव एक-
राशिसूर्य्योपक्रान्तत्वेन स्वाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदे एकराशिस्थेन सूर्य्येणारब्धत्वेन हिरा-
षाढादिप्रयोगविषयत्वात् एकलक्षणाक्रान्तत्वेन शुद्धाशुद्धमेदेन हिराषाढादिनामकत्वात् हिरा-
षाढः स विज्ञेयस्तत्तत्तमः स्मृत इत्यादिवचनेनेति शेषः । तत्प्रमाणं दर्शयति ज्योतिषे ।
अमावास्याद्वयम् अमावास्यान्तक्षणद्वयं रविसंक्रान्तिवर्जितं रविक्रिधोत्पत्तिराश्वत्तरसं-
योगाभ्यां वर्जितमित्यर्थः तस्मात् मुख्यचान्द्रमासस्य मलमासत्वात् पूर्णिमान्तमासः गौण-
चान्द्रमासः न मासपदवाच्यः न मासपदशब्दः । दूरे यौगिकत्वानुसार इति कुतो यौगिक-

लवणस्य सुवर्णतुलाभम् (१) प्रस्थमेकं चन्द्रोदये
ब्राह्मणाय प्रतिपादयेत् । अनेन कर्मणा रूपसौभाग्ययुक्ता
जायते । पौषी चेत् पुत्रायुक्ता स्यात् तस्यां गौरसर्षप-
कल्केन वर्तितशरीरः (२) गव्यघृतपूर्णं कुम्भेनाभिषिक्तः
सर्वौषधिभिः* सर्वगन्धैः सर्ववीजैश्च स्नात्वा घृतेन भग-

(१) चूर्णितलवणस्य सुवर्णतुलामिति विष्णुसंहितायां पाठः ।

(२) उवर्तितशरीर इति विष्णुपुराणे पाठः ।

त्वानुसरणम् । तथाच गौणचान्द्रमासे मासपदाश्रयत्वात् कल्पनीया तु कथ्यते नात्मानं
योगवाधत एतस्यायस्याविषयत्वेन गौणचान्द्रमासे सर्वथा योगरुद्धित्वाभाव इति भावः ।
अयौगिकत्वं यौगिकत्वासम्भवम् । पञ्चदश्यां पौर्णमास्यां पञ्चदशकलाक्रियारूपत्वात् ।
मृगशिरःसंयुक्तायामिति अनेन मार्गशीर्षपदस्य यौगिकत्वाभावी विज्ञापितः ।

* चूर्णितलवणस्य सुवर्णतुलाभं प्रस्थमेकमित्यादि । अत्र विधिसाह हिमाद्रौ व्रत-
खण्डे ।

मार्गशीर्षे ततः प्राप्य विराचीपीषितः शुचिः ।

संपूज्य देवं प्रद्युम्नं हुत्वाग्नौ घृतमेव च ॥

भोजयेद्ब्राह्मणञ्चात्र भोजनं खवणीतृकटम् ।

चूर्णितस्य ततः प्रस्थं लवणस्य द्विजातये ॥

महाराजतरक्तञ्च वस्त्रयुग्मं तथा गुरीः ।

दद्याच्च कनकं राजन् कांस्यपात्रं तथैव च ॥

मासेन लावण्यकरं प्रदिष्टं व्रतोत्तमं नाकगतिप्रदञ्च ।

न केवलं यादव सर्वकामान् नरस्य दद्यात् पुरुषप्रधानम् ॥

कविदादर्शपुस्तके सुवर्णतुलाभमिति नास्ति । हिमाद्रावपि नास्ति, परन्तु महा-
राजतरक्तञ्च वस्त्रयुग्ममेतदस्ति । सौभाग्यलावण्ययुक्ता जायते नारीति शेषः । पौषी पौष-
पुर्णिमा गौरसर्षपकल्केन श्वेतसर्षपखलिना उच्छासितशरीरः उन्नेषितशरीरः मव्यघृत-

वन्तं वासुदेवं स्नापयित्वा पुष्पगन्धधूपनैवेद्यादिभिश्च
अभ्यर्च्य वैष्णवैः शाकलैर्वाहस्यत्यैश्च मन्त्रैः पावकं हुत्वा
ससुवर्णेन घृतेन ब्राह्मणं स्वस्ति वाचयेत् वासीयुग्मं
तदन्ते दद्यात्(१) । अनेन कर्मणा पुष्यति । माघी मघा-
युक्ता चेत् स्यात् तस्यां तिलैः आर्घं कृत्वा पूतो भवेत् ।
फाल्गुनी फल्गुनीनक्षत्रयुक्ता चेत् स्यात् तस्यां ब्राह्मणाय
संस्कृतं स्वास्तीर्णशयनं निवेद्य भार्यां रूपवतीं मनोज्ञां
द्रविणवतीञ्चाप्नोति, नार्थ्यपि भर्तारम् । चैत्री चित्रायुक्ता
चेत् स्यात् तस्याञ्चित्रवस्त्रप्रदानेन सौभाग्यमाप्नोति ।
वैशाखी विशाखायुक्ता चेत् स्यात् तस्यां पौर्णमास्यां
ब्राह्मणसप्तकं क्षौद्रयुक्ततिलैः सन्तर्प्य धर्मराजं प्रीणयित्वा
पापिभ्यः पूतो भवतीति । ज्यैष्ठी ज्येष्ठायुक्ता चेत् स्यात्
तस्यां कृत्रोपानहप्रदानेन गवाधिपत्यमाप्नोति । आषा-

(१) वासीयुगं कर्त्तुं दद्यादिति विष्णुपुराणे पाठः ।

पूर्णेन कुम्भिनाभिषिक्तः गन्धघृतपूर्णकुम्भस्यघृतेन मर्दितसर्वशरीरः सर्वौषधिभिः सर्वौषधि-
युक्तजलेः ।

सर्वौषधिगण उक्ता वैद्यके ।

सुरा मांसौ वचा कुष्ठं शैलीयं रजनीद्वयम् ।

शठौ चम्पकसुप्तं सर्वौषधिगणः स्मृतः ॥

एषां पञ्चादीनामपि ग्रहणं कषायावयवग्रहणे मत्स्यपुराणविष्णुधर्मोत्तरयोः ।

एषां पञ्चाणि साराणि मूलानि कुसुमानि च ।

एवमादीनि चान्यानि कषायाख्यगणः स्मृतः ॥

व्याम् आपादयुक्तायाम् अन्नपानप्रदानेन तदेवाक्षय्य-
माप्नोति । आवण्यां श्रवणयुक्तायां* जलधेनुं† शान्तां

* सर्वगन्धैः सर्वगन्धयुक्तजलैः सर्वबीजैः यवादिसर्वबीजयुक्तजलैः अभ्यर्च्य पूज-
यित्वा वैष्णवैः विष्णुमन्त्रैः इदं विष्णुर्विचक्रमे इत्यादिमन्त्रैः शाकलैः देवकृतस्त्रैनमसीत्यादि
सामवेदीकृताष्टशाकलमन्त्रैः वार्हस्पत्यैः बृहस्पतेः परिदीया इति वार्हस्पत्यमन्त्रैश्च पावकं
हुत्वा बह्नी ह्रीमं कृत्वा ससुवर्णेन घृतेन सुवर्णसहितघृतदक्षिणया स्त्रिंश वाचयेत् स्त्रिंश-
पदीक्षारणेन स्त्रीकारं कारयेत् । तदन्ते ससुवर्णघृतदानान्ते वासीयुगं वस्त्रयुगं दद्यात् ।
अनेन कर्मणा पुष्यति पुष्टियुक्ती बृद्धियुक्ती वा भवति । माघौ माघपौर्णमासी तिलैः
तिलादिभिः इत्यादिबहुवचनात्सा गणस्य संसृचका इति स्मरणात् तिलैरिति तिलपदी-
पादानं श्राद्धे तिलस्य प्राधान्यज्ञापनायम् । फाल्गुनी फाल्गुनपौर्णमासी तस्यां फल्गुनी-
युक्तपौर्णमास्यां संस्कृतं संस्कारयुक्तं स्वास्तीर्णम् आस्तीर्णमिति क्वचित् पाठः आस्तरणयोग्यं
विकृतं शयनं श्रीयते अस्मिन् शयनं शय्यां निवेद्य दत्त्वा मनीषां मञ्जुलां द्रविणवतीं
धनवतीम् । नारी चरेत् तादृशव्रतं करोति तदा धनिनं भर्तारं प्राप्नोतीत्यर्थः । चैत्री चैत्र-
पौर्णिमा चौद्रयुक्ततिलैः मधुयुक्ततिलैः । धर्मराजानमिति आर्षं धर्मराजः पितृपतिरित्यादि
कीषात् । ज्यैष्ठ्यी ज्यैष्ठपौर्णिमा उपानत् चर्मपादुका गवाधिपत्यं गोस्त्रामिलं गोधनं
प्राप्नोतीत्यर्थः । आपादयाम् आपादपौर्णमास्यां तदेव अन्नपानादिकमेव अक्षय्यं क्षयरहितम् ।
श्रवण्यां श्रवणपौर्णमास्याम् ।

† जलधेनुमाह—होता उवाच ।

जलधेनुं प्रवक्ष्यामि पुण्येऽङ्गि विधिपूर्वकम् ।

गीचर्ममात्रं भूभागं गीमयेनोपलेपयेत् ॥

तत्र मध्ये च राजेन्द्र पूर्णकुम्भस्तु विन्यसेत् ।

जलपूर्णसुगन्धाब्जं कर्पूरागुरुचन्दनैः ॥

वासिस्तां गन्धतीयेन तां धेनुं परिकल्पयेत् ।

वस्त्रं तथापरं कल्प्य घृतेन परिपूरितम् ॥

वईनीकं महाराज पञ्चपुष्पैः समन्वितम् ।
 दूर्वाङ्कुरैरुपस्तीर्य सगदामैश्च विभूषितम् ॥
 पञ्चरत्नानि निःक्षिप्य तस्मिन् कुम्भे नराधिप ।
 मांसीसुशीरं कुष्ठञ्च तथा शैलियवालुकम् ॥
 आमन्त्रा सर्वपाशैताः सर्वधान्यानि पार्थिव ।
 चतुर्दिक्षुपि पत्राणि चत्वार्येव प्रकल्पयेत् ॥
 एकं घृतमयं पात्रं द्वितीयं दधिपूरितम् ।
 तृतीयं मधुनयैव चतुर्थं शर्करावृतम् ॥
 सुवर्णं सुखचर्चुषि शृङ्गं कृष्णागुह्यणि च ।
 प्रशस्तपञ्चश्रवणां सुक्ताफलमयेक्षणान् ॥
 ताम्रघृष्टां कांस्यदेहां दर्भरीमसमन्विताम् ।
 पुच्छं सूत्रमयं कृत्वा कृष्णाभरणचण्डिकां ॥
 कम्बले पुष्पमालाञ्च गुड्यास्यां शुक्तिदलिकाम् ।
 जिह्वां शर्करया कृत्वा नवनीतेन च क्षनम् ॥
 इक्षुपादान् राजेन्द्र गन्धपुष्पोपशोभिताम् ।
 कृष्णाजिनीपरि स्थाप्य वस्त्रैराच्छादितान् ताम् ॥
 गन्धपुष्पैः समन्वितैश्च विप्राय विनिवेदयेत् ।
 एवं धेनुं तदा दत्त्वा ब्राह्मणे वेदपारगे ॥
 साधुविप्राय राजेन्द्र श्रीचियायाङ्गिताम्रये ।
 तपोव्रजे वयोव्रजे दातव्या च कुटुम्बिने ॥
 यो ददाति नरो राजन् यः पश्यति श्रणोति च ।
 प्रतिगृह्णाति यो विप्रः सर्वे सुच्यन्ति पातकात् ॥
 ब्रह्महा पित्रहा गोघ्नः सुरापो गुरुतल्पगः ।
 विमुक्तः सर्वपापैस्तु विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 योऽश्वमेधेन यजते समाप्तवरदक्षिणः ।
 जलधेनुञ्च यो दद्यात् सममेतन्नराधिप ॥

वासोयुगाच्छादितां गां दत्त्वा स्वर्गलोकमाप्नोति ।
 प्रौष्ठपद्यां प्रौष्ठपदयुक्तायां गोदानेन सर्वपापविमुक्तो
 भवतीति । आश्वयुज्याम् अश्विनीगते चन्द्रमसि घृतपूर्णं
 भाजनं सुवर्णयुक्तं विप्राय दत्त्वा दीप्ताग्निर्भवति ।
 कार्तिकी चेत् कृत्तिकायुक्ता स्यात् तस्यां सितमुक्ष्माण-
 मन्यवर्णं वा शशाङ्कोदये सर्वरत्नगन्धोपेतं ब्राह्मणाय
 दद्यात्, कान्तारभयं न पश्यतीति वचनम्* ।

अत्र चेदित्यादिपदेभ्यो नक्षत्रयोगस्य पौर्णमास्यां कादाचित्-
 कत्वावगमात् नित्यवन्मार्गशीर्षादिपदप्रयोगनिमित्तत्वानुपपत्तेः† ।

जलाहारस्तेकदिनं तिष्ठेज्जलधेनुदी-

ऽथवा हविस्तेकदिने यः पयोव्रतमास्थितः ।

याहृकोऽपि चिराच्च वै तिष्ठेदेवं न संशयः ॥

यत्र चौरवहा नथो मधुपायसकईनाः ।

यत्र चासरसां गीतं तत्र यान्ति जलप्रदाः ॥

दाता च दापकश्चैव प्रतिग्राह्यौ च यो द्विजः ।

ते सर्वे मापन्निर्मुक्ता विष्णुलोकश्च प्राप्नुयुः ॥

इति वाराहे जलधेनुसाहाय्यनामाध्यायः ।

* प्रौष्ठपद्यां भाद्रपौर्णमास्याम् । आश्वयुज्याम् आश्विनपौर्णमास्याम् । भाजनं
 पात्रं दीप्ताग्निः अजीर्णरुक्शुन्यो भवतीत्यर्थः । कार्तिकी कार्तिकपौर्णमासी । सितं
 श्वेतम् उज्ज्वलं वृषम् । अन्यवर्णं कृष्णादिवर्णम् । शशाङ्कोदये चन्द्रोदये । सर्वशस्त्रर-
 त्गन्धोपेतं धान्ययवादिसर्वशस्ययुक्तं रत्नगन्धोपेतं सुवर्णचन्दनयुक्तम् एतद्वयम् उक्तविशेषणम् ।
 कान्तारभयं दुर्गवल्गभयं कान्तारो वर्त्म दुर्गममित्यन्तरः ।

† अत्र चेदित्यादिपदेभ्यः यद्यर्थकचेदित्यादिशब्देभ्यः मार्गशीर्षादिपदप्रयोगनिमि-
 त्तत्वानुपपत्तेरिति । तथाहि स्रगश्चिरसा युक्ता पौर्णमासी मार्गशीर्षी सा अस्मिन् मार्गशीर्षेः ।

अथ द्विभविभत्वान्मासानां न च चान्तरयोगेऽपि तत्तत्पदप्रवृत्ते-
श्चेच्छब्दस्योपपत्तिरिति । तन्न आषाढ्यामाषाढयुक्तायाम् अन्न-
पानदानेन तदेवाच्छयमाप्नोतीति न स्यात् आषाढद्वयमन्तरेणा-
षाढीपदाप्रवृत्तेः* आषाढ्यामित्यभिधायामाषाढयुक्तायामिति पुन-
रभिधानानुपपत्तेः† आषाढयोगादेवाषाढत्वात् ।

तथा पद्मपुराणम् ।

कार्तिक्यान्तु यदा ऋक्षमाग्नेयं भवति क्वचित्* ।

महती सा तिथिर्ज्ञेया स्नानदानादिकर्मसु ॥

आग्नेयं कृत्तिका तद्युक्तपौर्णमास्या एव कार्तिकीत्वात् यदेति

एवंरीत्या यद्ययं मार्गशीर्षादिशब्दो यौगिकः तदा मार्गशीर्षादिपदादेव तत्पौर्णमास्यां
तत्तन्नचचयोगस्य प्राप्तेः मार्गशीर्षपञ्चदश्यां ऋगशिरसा युक्तायामित्यनुवादापत्तेः । एवं पौषी
चेदित्यादि यद्यर्थकचेच्छब्दप्रयोगानुपपत्तेश्च न नैमित्तिकत्वमस्तीति भावः ।

* तत्तन्माससंज्ञकनचत्राभावेऽपि चान्द्रमासशब्दस्य नैमित्तिकत्वं व्यवस्थापयति
अथेति । द्विभविभत्वात् अन्योपान्त्यः चिभः ज्ञेय इत्यादिवचनेन नचचद्वितयचितयज्ञापनात्
नचचान्तरयोगेऽपि माससंज्ञकभिन्नापरनचचयोगेऽपि तत्तत्पदप्रवृत्तेः पौषमाषादिपदप्रवृत्तेः
मासानामित्यनेनास्य सम्बन्धः चेच्छब्दस्योपपत्तिर्न वैयर्थ्यमित्यर्थः । दृश्यति तन्नेति ।
आषाढ्याम् आषाढयुक्तपूर्णिमायाम् अचयम् अचयम् आषाढद्वयमन्तरेणाषाढीपदाप्रवृत्तेरिति
पूर्वोत्तराषाढाभ्यां नचत्राभ्यां विना आषाढीपदस्याव्युत्पन्नत्वात् । तथाच अन्योपान्त्य इति
वचनेन द्विभविभानेऽपि आषाढपदप्रवृत्तौ पूर्वोत्तराषाढयोरेव प्राप्तेः आवश्यकत्वमिति
भावः ।

† तथावाच्यचान्यनचचयोगेन कार्तिक्यादिप्रयोगसिद्धौ चेदित्यादि शब्दप्रयोगोप-
पत्तिसम्भवेऽपि पूर्वोत्तराषाढयोरन्यतरयोगेनैवाषाढीपदव्युत्पत्तेराषाढ्यामित्यनेनैव पूर्वोत्त-
राषाढयोगसिद्धेः पुनराषाढयुक्तायामित्यस्यानुवादकतया वैयर्थ्यस्य दुपरिहार इति भावः ।

क्वचिदिति वचनं न स्यात्* तस्य तत्र नित्यसम्भवात् । तस्मात्
कार्तिकादिपदानि निमित्तान्तरादेव न तु यौगिकानि कार्त्ति-
कादेः पौर्णमास्यः कार्तिकादिका इति सिद्धम् । भारतेऽपि
माससम्बन्धेनैव पौर्णमासीनां महाफलत्वावगमात् ।

यथा ।

आषाढे कार्त्तिके वापि माघवैशाखयोरपि ।

पौर्णमासीषु दातव्यं महादानं युधिष्ठिर ॥

तथा मास्ये ।

वैशाखपौर्णमास्यान्तु† ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

पौर्णमासी तथा माघे तस्यां दानं फलं महत् ॥

तेन माघी चेत् मघायुक्ता स्यादित्यादिष्वपि सन्दिग्धेषु माससम्ब-

* अत्र हेतुं दर्शयति आषाढयोगात् पूर्वोत्तराषाढयोगात् । यदेति क्वचिदिति
वचनं न स्यादिति इदन्तु न संस्यक् । शेषा मासा द्विभा ज्ञेयाः कृतिकादिव्यवस्थया इति
नियमेन रोहिणीयोगेऽपि कार्तिकीपदग्रहणेः यदेति क्वचिदिति वचनस्य सार्थक्यसम्भ-
वात् । अत्र प्रागुक्तम् आषाढीयुक्तायामिति पुनरभिधानानुपत्तिरित्यादि दोषमार्चं साधीयः ।

† माससम्बन्धेनैवेति । एवकारेण न च त्वसम्बन्धो व्यवच्छिद्यते । पौर्णमासीषु दातव्यं
महादानमिति आषाढादिमासानां पौर्णमासीषु यत् दातव्यं तन्महादानं महादानतुल्य-
फलजनकमित्यर्थः न तु महादानं दातव्यमिति तस्यार्थः । तथात्वे माससम्बन्धेनैव पौर्ण-
मासीषु महाफलत्वावगमादिति ग्रन्थकारौयलिपेरसंलग्नप्रापतेः । ननु ग्रन्थकारौयलिपेः
साधुत्वे किं मानमिति चेन्न महादानं दातव्यमित्यन्वये दाधालर्थविवक्षा स्यात् तत्सार्थक्याय
मन्थपुराणवचनैकवाक्यतया यत्पदार्थाहारेणैव निरुक्तव्याख्यानस्य युक्तियुक्तात्वात् । पौर्ण-
मास्यान्विति तु कार्त्तिकार्थे उक्तसमुच्चयवाची ।

न्यादेव पौर्णमासीनां माघीत्वादिकं निर्णीयते ।* यत्पुनः
पञ्जिकाकारमित्रैः पञ्चशारदीयस्य विषयशुद्धयर्थमुक्तं कार्तिक-
माससम्भवासु विशाखानक्षत्रयोगिनीष्वमावास्यासु पञ्चभिर्वर्षैः
पञ्च सत्या भवन्तीति अत्राविच्छेदेन तावत्तथाविधामावास्या
पञ्चसु वर्षेषु न प्राप्यते ।† तथाहि विशाखानक्षत्रयुक्तामा-
वास्या तुलादित्यस्याष्टादशदिनेभ्यः परस्तादेव वृश्चिकादित्यस्य
द्वादशदिनेभ्यः पुरस्तादेव परभवति‡ । तुलायामष्टादश-

* उपसंहरति तेनेति सन्दिग्धार्थेति । तथाच मघायुक्ता पौर्णमासी माघी उत
माघमाससम्बन्धिनी पौर्णमासी माघीति अयं सन्देहः माससम्बन्धादेव माघस्य पौर्णमासी
माघीति निर्णीयते न तु मघायुक्तपौर्णमासीति । ततश्च माघीपदं रुद्धिकमेव न तु यौगिक-
मिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः ।

† मासपदस्य योगरुद्धित्वे पुनरपि व्यभिचारं दर्शयति यत् पुनरित्यादि । पञ्चशार-
दीयस्य पञ्चशारदीयनामकस्य कस्यचिद्दयागविशेषस्य विषयशुद्धयर्थं विषयपरिदर्शनार्थं
विशाखानक्षत्रानुयोगिनीषु विशाखानक्षत्रयुक्तासु । सत्या सत्यानामसीमकयागविशेषः
पञ्चभिर्वर्षैरिति सप्तम्यर्थे तृतीया पञ्चसु वर्षेष्वित्यर्थः । सत्या उक्ता श्रौतकात्यायने २४
४का १सु । यथा तापश्चितं दीक्षाः संवत्सरसुपसदस्य तथा सत्या (१) । अत्र कर्कभाष्यम् ।
तापश्चितमिति सत्रनाम तत्र दीरं दीक्षावत्सरमित्यर्थः । भवन्ति उपसदः सत्याश्च
इदानीमहान्याह देवम् ।

अत्र सत्या आह । गवामयनेनेयुः (२) । गनमेव गवामयनमेव कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
अग्निष्टोमेन वा (३) । ईयुः अपूर्वैश्चायमग्निष्टोमः नैकाहिकी न द्वादशाहिकः संस्थामाघोप-
देशात् (सं) । अग्निष्टोमसंस्थेन अग्निष्टोमसादृश्येनेत्यर्थः ज्योतिष्टोमेन पूरणं कर्त्तव्यं सत्या
भवन्ति अनुष्ठेया भवन्ति इत्यर्थः । अत्राविच्छेदेन यथाक्रमेण यथा प्रथमवर्षे न तथा
द्वितीयादिवर्षे विशाखानक्षत्रयुक्तामावास्या प्राप्यते ।

‡ तथाहीति । अमावास्यायां कार्तिकमाससम्बन्धिन्यां प्रतिवर्षं विशाखानक्षत्रयोगा-

दिनानि चित्रास्त्रातीगतः सूर्य इति* निर्विवादम् । वृश्चिके तु
द्वादशदिनेभ्यः पुरस्तादनुराधाज्येष्ठयोरेव । अतस्तेषु दिवसेषु
विशाखायां यदा न चन्द्रः तदा कथममावास्या† तदन्ते सूर्या-
चन्द्रयोरेकनक्षत्रावस्थाननियमात् । तथा त्रयोदशोत्तरसहस्र-
शकाब्दे तुलादित्यस्य सप्तदशदिने चित्रास्त्रातीव्याप्तमावास्या
वृश्चिकादित्ये चानुराधाज्येष्ठाभ्यां युक्तेति । तद्वत्सरे तस्यां
विशाखायोगी न वृत्त एवातो दर्शान्ते पौर्णमास्यन्ते वा कार्तिक-
पञ्चसु वर्षेषु विच्छेदेन प्राप्तेरभावादिच्छेदाभिप्रायं पञ्जिकाकार-
वचनं ग्राह्यम् । ‡ तत्र चेयं युक्तिः यदि वैशाखस्येयमिति

भावं दर्शयति । तुलादित्यस्य सौरकार्तिकस्य पुरस्तात् ऊर्ध्वं वृश्चिकादित्यस्य सौरमार्गस्य
पुरस्तात् पूर्वम् । तुलायां सौरकार्तिके अष्टादशदिनानि प्राप्येति शेषः ।

* चित्रास्त्रातीगतः सूर्य इति । तथाच रविमार्गं निशानाथः सपाददिवसद्वयमिति
वचनेनैकमासेन नवनक्षत्रपादात्मकैकराशिभोगनियमेन विंशतिदृष्टाधिकत्रयोदशदिनै
रविषा एकनक्षत्रं भुज्यते । ततश्च सौरकार्तिकस्याष्टादशदिनैः चित्रास्त्रात्वीः नक्षत्रयोः
भोगः समाप्यते ।

† निर्विवादमिति । सौरकार्तिकस्याष्टादशदिनात् परं सूर्याचन्द्रमसोर्विशाखगत-
त्वेन राश्यांकांशावच्छेदेन सङ्गावस्थानात् विशाखानक्षत्रयुक्तामावास्याया अवश्यभावः प्रतीयते
इति भावः । वृश्चिके तु सौरमार्गे तु । पुरस्तात् पूर्वम् । अनुराधाज्येष्ठयोरेव सूर्य इति
शेषः । तेषु दिवसेषु अनुराधाज्येष्ठयो रविभोगसमनियतदिवसेषु कथममावास्या अमा-
वास्या न सम्भवतीत्यर्थः ।

‡ अमावास्याया असम्भवे हेतुमाह तदन्ते इत्यादि । अमावास्याशेषग्रामे इत्यर्थः ।
एकनक्षत्रावस्थाननियमात् उपर्यधीभावापन्नयोः सूर्याचन्द्रमसोः समसुचपातन्यायेन
राश्यांकांशावच्छेदेन सङ्गावस्थाननियमात् इत्यर्थः । त्रयोदशोत्तरसहस्रशकाब्दे तुलादित्यस्य
सौरकार्तिकस्य चित्रास्त्रातीव्याप्ता चित्रास्त्रातीभ्यां युक्ता । वृश्चिकादित्ये तु सौरमार्गे तु ।

वैशाखी गृह्यते तदा वैशाखपदव्युत्पत्तिनिमित्तमण्डयमवगम्य
पुनरणन्तरेण वैशाखी प्रत्येतव्या* । तथाहि विशाखानन्वययुक्ता
तु एतेनैवाण्प्रत्ययेनेति शीघ्रं शब्दावगतेरविच्छेदस्य†, त्वशब्दार्थी-
भूतस्यौचित्यमात्रतोऽवगतेस्तस्य बाध एवेति तेषामभिप्रायः ।
पौषी चेत् पुष्यायुक्ता स्यादित्यादिषु चेच्छब्दात् पौषस्येति

तद्वत्सरे चयोदशाधिकसहस्रवत्सरे तस्याम् अमावास्यायां न वृत्त एव न प्राप्त एव । अती-
ऽमावास्यायां विशाखायोगाभावात् दर्शान्ते सुख्यचान्दे । पौर्णमास्यन्ते गौणचान्दे । अवि-
च्छेदेन प्राप्तेरभावात् पञ्चसु वर्षेषु यथाक्रमेण प्रतिवर्षम् अमावस्यायां विशाखायोगस्याभावात्
विच्छेदाभिप्रायं न क्रमनियमार्थमित्यर्थः ।

* अत्र विच्छेदाभिप्रायकत्वे इयं वक्ष्यमाणा युक्तिः तां युक्तिं दर्शयति यदीति ।
अत्र यद्यपि कार्त्तिकमाससम्भवासु इत्युपक्रमस्य विच्छेदाभिप्रायेण पञ्जिकाकारवचनं याज्ञ-
मिल्युक्तम् अत्रेयं युक्तिरित्युक्तौ तदुदाहरणत्वेन कार्त्तिकस्येयमिति मासपदव्युत्पत्तिप्रदर्शनं
समुचितमेव न तु वैशाखस्येयमिति । तथात्वे अप्रकृताभिधानमपि स्यात् । तथापि
पञ्जिकाकारवचने कार्त्तिकमाससम्भवास्त्रिलोकेस्तत्र कार्त्तिकीपदविरहेण सर्वथा व्युत्पत्ति-
प्रदर्शनासम्भवमाशङ्क्य वैशाख्याममावास्यायां समदश मारुतौरित्यादिश्रुतौ वैशाखीपदश्रुतेः ।
तदेव सर्वथा व्युत्पत्तिकल्पनस्यानवगम्य प्रदर्शयति यदि वैशाखस्येयमित्यादि । वैशाख-
पदव्युत्पत्तिनिमित्तं वैशाखपदयोगार्थसिद्धिनिमित्तम् । अण्डयमवगम्येति । तथाच विशाखा-
नन्वययुक्ता पौर्णमासी वैशाखी सा अस्मिन् मासे स वैशाखः इति अण्डयेन वैशाखपदं
सिद्धमिति भावः । ततश्च पुनरणन्तरेण वैशाखी प्रत्येतव्या तथाच वैशाखस्येयमिति
तृतीयाण्प्रत्ययेन वैशाखीपदं सिद्धमिति भावः ।

† विच्छेदाभिप्रायं प्रकटीकरोति तथाह्वीति । विशाखानन्वययुक्ता तु एकेन
अण्प्रत्ययेन, तथाच नन्वेण युक्तः कालः इति प्रथमसूत्रविहितेन अणा साधितवैशाखीति-
शब्दात् विशाखानन्वययुक्तपौर्णमासीरुपाथस्यैव अटित्यवगतिमात्रं न तु विच्छेदार्थस्य
अविच्छेदार्थस्येति भावः ।

पौषीति वचनार्थः* । अथात्राप्यविच्छेदानुरोधः† । ततः सं-
वत्सरे राजीवा आनयन्ति तांश्चैवोद्गः इत्यादिवचनबलात् तदा
कार्तिके तदसम्भवात् वैशाखस्येयमिति वैशाख्यमावस्या ग्राह्या‡

* अविच्छेदाद्यस्याप्राप्ते हेतुमाह अशब्दार्थभूतस्य प्रथममृचविहितेन अथा साधित-
वैशाखीशब्दादप्राप्तस्येत्यर्थः । ननु शब्दादप्राप्तस्य कथं बाधाशङ्का इत्यत आह औचित्य-
मात्रतोऽवगतिरिति वाक्यार्थतात्पर्यमात्रतोऽवगतिरित्यर्थः । तथाच अशब्दार्थभूतस्यापि
वाक्यार्थतात्पर्यतोऽवगतिर्भवितुमर्हतीति भावः । तस्य अविच्छेदाद्यस्य बाध एव अवि-
वक्षा एवेत्यर्थः । तेषां पञ्जिकाकाराणाम् । पौषस्येति । पौषस्येयमिति इदमर्थे अण्प्रत्ययः
न तु नक्षत्रेण युक्तः काल इति सूत्रानुसारेण पुष्ययुक्तपौर्णमासी पौषीति तथात्वे पुष्ययुक्ता
चेदित्यनुवादापत्तेः चेच्छब्दवैयर्थ्यापत्तेश्च ।

+ औचित्यप्राप्ताविच्छेदार्थस्य विवक्षैवास्त्वित्यभिप्रेत्याह अथात्रापौति । अवि-
च्छेदानुरोध इति अविच्छेदार्थस्वीकारोऽस्तु इत्यर्थः । ततः संवत्सरे इत्यादिवचनबलादिति
तदा कार्तिके तदसम्भवादिति वैशाखस्येयमित्यादौति च । तथाहि अविच्छेदानुरोध
इति तु कार्तिके तदसम्भवादित्यत्र हेतुः तदसम्भवात् कार्तिकमाससम्बन्धिन्यमावस्यायां
पञ्चसु वर्षेषु अविच्छेदेन विशाखानक्षत्रयोगासम्भवादित्यर्थः । ततः संवत्सरे इत्यादि च
वैशाखस्येयमित्यत्र हेतुः ।

‡ तथाच वैशाख्याममावस्यायां सप्तदश मारुतीस्त्रिवर्षा अप्रवीता उपाकरोतीति
श्रुतिप्राप्तवत्सतरौर्विशेषयति ततः संवत्सरे राजीवा आनयन्तीति । संवत्सरे प्रथम-
संवत्सरे राजीवा राजीवपृश्नीरित्यर्थः । राजीवा राजीवाकाराणि पञ्चवर्षानि पृश्नीन
मण्डलानि यासां ताः । तथाच कात्यायनश्रौतसूत्रभाष्यम् । पृश्नयो विचित्रवर्णा आलभ्यन्ते
वत्सतय्यस्य त्रिवर्षा अप्रवीता वृषमेनामुक्ताः पञ्चवर्णा वत्सतय्यः सन्ति । प्रथमे वर्षे राजीव-
पृश्नयः द्वितीये नवनीतम् एवं तृतीये चतुर्थे पञ्चमे अरुणादयस्त्रयः (का. श्रौ. सू. १३ अ.,
६ का., प्र. १०२१) । अपरञ्च दक्षिणा वत्सतराः पञ्चवर्षाः पृश्नयः (१३) । पृश्नयो
विचित्राः । वत्सतय्यस्य चिह्नादप्युप्रावीताः पञ्चवर्षा राजीवपृश्नयः नवनीतपृश्नयः अरुणाः
पिशङ्गयः सारङ्गय इति (१३) । अप्रवीता अप्रकामिताः राजीनयः पञ्चपृश्नयः नवपृश्नयः

नवनीतसदृशैश्चैः अरुणा रक्ताः कपिलाः पिशङ्गयो मांसवर्णाः सारङ्गयो वर्णान्तरोप-
ध्वक्ताः । पृश्नयो विविचवर्णा वपमेनाप्रवीताः अभुक्ताः रायः राजीवाकाराणि पञ्चवर्णानि
पृश्नोनि मण्डलानि यासां ताः नवनीतवर्णाः अरुणा अव्यक्तरागाः पिशङ्गयः कपिलाः
सारङ्गयः वर्णान्तरोपनीताः कर्बूराः दक्षिणा भवन्ति । (२२ अ., का. ६, पृ. १०१२) ।

उक्तञ्च नीमांसादर्शनस्यैकादशाध्यायद्वितीयपादे श्वरस्वामिना यथा । अस्ति पञ्च-
शारदीयोऽह्नः सारतीयः शारदीयो यः कामयेत बहु स्थानिति स एतेन यजित इति ।
अत्र श्रूयते । वैशाख्यममावास्यायां सप्तदश सारतीयस्तिवत्सा अप्रवीता उपाकरोतीति ।
सप्तदश पृश्नोनुष्णान् पथ्यं प्रिकृतान् धीक्षितानितरा आलभन्ते प्रेतरानुसृजन्ति इति ।
ततः संवत्सरे राजीव आनयन्ति । तांश्चैशीष्णुः तान् पथ्यं प्रिकृतान् पथ्यं प्रिकरणं नाम
आहवनीयात् उज्जुकेन पशुं पथ्यं प्रकरोति इति इतरा आलभन्ते प्रेतरान् उत्सृजन्ति इति ।

अथ सैव चिन्ता, किमुच्छामुत्सर्गः आरण्यवत् कर्मशेषः, अथवा प्राजापत्यवत्
संस्कारकर्मप्रतिषेधः । तेषाञ्च सुत्यासु प्रतिप्रसवः, त्रींस्त्रीनुष्णः एकैकस्मिन् अहनि आ-
लभन्ते पञ्चोत्तमे इति । यदि कर्मशेषप्रतिषेधः प्रतिवर्षम् अन्ये उच्चाणः अथ संस्कारप्रति-
षेधः, ततस्त एव पञ्चवर्षाणि उपरुध्यन्ते पुनः पुनः संस्क्रियन्ते, अत्यासु सुत्यासु आलभ्यन्ते
इति पृ. ७२८।२६ ।

कात्यायनश्रौतसूत्रस्य त्रयोविंशोऽध्यायस्य चतुर्थकाण्डिकायां तृतीयसूत्रम् । पञ्चशार-
दीयः । ३ । इतीयं संज्ञा । चतुर्थसूत्रमाह । तेन यज्यमाणाः पञ्चवर्षाण्याश्चयुजौशुकेषु
चतुर्ल्लिशते पशूनालभते सारतान् । ४ । तेनेति पञ्चशारदीयोपलक्षणम् । सं । आश्वयुजौ-
शुकपक्षे सप्तम्याम् अष्टम्यां वा । पञ्चमसूत्रमाह । वैश्वस्योमदक्षिणालिङ्गान् । ५ । सं ।
वैश्वस्योमदक्षिणाया इव लिङ्गानि धेषां ते तान् । तानि च दक्षिणा वत्सतराः
(२२।१६।२) । षष्ठसूत्रमाह । उच्छो वत्सतरीर्वर्णानुपूव्येण । ६ । प्रतिवर्षम् । सं ।
तत्र प्रतिवर्षम् उच्छो वपमान् वर्णानुपूव्येण वर्णक्रमेण वत्सतरीयालभते । उच्छो वपमाः
साखाः सेचनसमर्थाः पञ्चवर्षाः पृश्नयो विविचवर्णा आलभ्यन्ते । वत्सतर्थश्च त्रिवर्षा
अप्रवीता वपमेनामुक्ताः । पञ्चवर्षा वत्सतर्थः सन्ति—प्रथमे वर्षे राजीवपृश्नयः, द्वितीये
नवनीतम्, एवं तृतीये चतुर्थे पञ्चमे अरुणादय इत्यः (१०११ पृ.) ।

तस्याः प्रत्यब्दभावात् * यत् पुनरेतत्साधनार्थमुक्तमभ्युक्तेन मेषा-
दित्यगतामावास्यायां वैशाखीपदं रुढं नक्षत्रयुक्तायान्तु यौगिकं
तत्पुना रुढितो दुर्बलमिति† तदयुक्तम् । वैशाखस्येयं वैशा-

अधिकरणमालाया एकादशाध्यायस्य त्रयोदशाधिकरणमाचरयति ।

“उत्तरीतर्गः किमुत्कर्षस्थानी वाद्योऽत्र पूर्ववत् ।

अन्वहचिलयोक्तमाह पञ्चत्वयोर्विधौ ॥ १६ ॥

वाक्यभेदाद्विशिष्टानामन्येषां कर्मणां विधिः ।

तस्मादारण्यवच्छेषत्याग उत्तर्गः इष्टताम्” ॥ १७ ॥

अख्यहीनेषु पञ्चशरदीयनामकः कश्चित् पञ्चाहविशेषः । स पञ्चसु वर्षेष्वनुष्ठेयः । तत्र
प्रथमे वर्षे विशाखानक्षत्रयुक्तायाममावास्यायां सप्तदश स्त्रीपशवः सप्तदशीचाणश्च विहिता-
स्तेषु सर्वेषु प्रीक्षितेषु च सत्सु स्त्रीपशूनामालक्ष्यं पुंपशूनामुत्तर्गञ्चान्नायः । पुनर्द्वितीये
तृतीये चतुर्थे च वत्सरे तथैवानुष्ठानमाप्नायः । पञ्चदश्यायते चैस्त्रीनेकैकस्मिन्नहत्या-
लभेरन् पञ्चोत्तमीऽहनीति । तत्र वत्सरचतुष्टयगतासु चतसृषु अमावास्यासु योऽयं पशूना-
मुत्तर्गस्तत्र कर्मशेषत्यागी न भवति किन्तूत्कर्षः । चैस्त्रीनेति वाक्येनालक्ष्याभिधानात् ।
यथा पूर्वं प्राजापत्यानामालक्ष्योत्कर्षस्तथाचापि युज्यते इति प्राप्ते द्रुमः । चैस्त्रीनेकस्मिन्-
हत्यालभेरन्नित्यत्र पर्यग्निकरणानन्तरभाविनं प्राप्तमालक्ष्यमनुद्यौकाहलचिलगुणयोर्विधौ
वाक्यं भिद्येत । तथा पञ्चोत्तमीऽहनीत्यत्रोत्तमाहलपञ्चत्वयोर्विधौ वाक्यभेदः । तस्मात्त-
द्गुणद्वयविशिष्टानाम् अन्येषां कर्मणां विधिरभ्युपेयः । तथा सत्यारण्यपशुन्यायेन सप्तदशी-
चाणः पर्यग्निकरणप्रीक्षणाभ्यां समापनीया इति माधवाचार्ये आह स्य । पृ. ४८१ ।

* वैशाख्याममावास्यायां प्रतिवर्षं प्राप्तिं दर्शयति । तस्याः प्रत्यब्दभावात् अब्दम्
अब्दं प्रति प्रत्यब्दं तत्र भावात् सत्तात् वैशाखसम्बन्धि वैशाख्यमावास्यायाः प्रतिवैशाखं सङ्गा-
मात् ।

† अभ्युक्तमहमत्वं दूषयितुमुत्थापयति यत् पुनरेतदित्यादि । एतत्साधनार्थं
वैशाखौपदसिद्धार्थम् । मेषादित्यगतायां सौरवैशाखगतायाम् । वैशाखीपदमिति तथाच
वैशाखस्येयमित्यर्थे वैशाखीपदं रुढं रुढिशक्तिविशिष्टम् । नक्षत्रयुक्तायामिति विशाखा-

स्वीति पदस्य क्लृप्तयोगादेव प्रवृत्तिसम्भवे समुदायशक्तिकल्पना-
नुपपत्तेः कथं रुढ़िता । प्रोक्षणीशब्देऽप्ययमेव* कल्पनीया तु
लभते नात्मानं योगबाधत इत्युक्तत्वात् । ननु वैशाखपदं मास-
वाचकं तत्सम्बन्धिनी च तिथिर्नावयवान्तरोपात्ता येनावयवशक्त्या
यौगिकत्वमतो रुढ़िरेवः३ उच्यते । अण्प्रत्ययेन सहावयवद्वयं

नचत्रयुक्ता पीरुमासी वैशाखी अत्रैव वैशाखीपदं यौगिकं योगरुढ़िकमित्यर्थः । न तु
विशाखानचत्रयुक्ता वैशाखस्यामावास्या इत्यर्थे वैशाखीपदं यौगिकम् । तत्र सूर्यस्य निषगत-
त्वेन चन्द्रस्य तुलाद्विधान्यतरगतत्वेन च अनयोरिकराशिस्यत्वाभावेन सौरवैशाखसम्बन्धि-
न्मामनावसायां विशाखानचत्रयोगासम्भवात् । रुढ़ितो दुर्लभमिति “लक्षात्मिका सती
रुढ़िर्भवेद्योगापहारिणीति” अरुणात् ।

* दूषयति तदयुक्तमिति । क्लृप्तयोगादेव माससम्बन्धित्वरूपक्लृप्तयोगादेव प्रवृत्ति-
सम्भवे शक्यत्वनिर्णयसम्भवे । तथाच वैशाखस्य इत्यमित्यत्र वैशाखशब्देन मास उच्यते
तत्रेदमर्थविहिततद्विषयप्रत्ययेन माससम्बन्धित्वमुच्यते इत्युभाभ्यामवयवभावां वैशाखीपदं
वैशाखमाससम्बन्धित्वबोधकत्वेन यौगिकमेव न तु समुदायशक्त्या रुढ़िकमिति भावः । अत्र
दृष्टान्तं दर्शयति प्रोक्षणीशब्दे अयमेव यौगिकार्थ एव स्वीकृत इति शेषः ।

+ अत्र प्रमाणं दर्शयति कल्पनीया त्वित्यादि । पूर्वार्द्धेन लक्षात्मिका सती रुढ़ि-
र्भवेद्योगापहारिणीति । रुढ़िः शक्तिः वैदिकलौकिकप्रयोगबाहुल्येन सुप्रसिद्धा सती
योगापहारिणी भवेत् । कल्पनीया शक्तितु योगबाधतो योगार्थं बाधित्वा आत्मानं स्वरूपं
न लभते परन्तु योगार्थसहकारिणैव रूढ्यर्थं लभते । यथा मण्डपपदं मण्डपानकर्तृत्वरूप-
योगार्थं बाधित्वा गृहत्वावच्छिन्नरूपरूढ्यर्थं बोधयति । एवं पङ्कजपदं पङ्कजनिर्गतृत्वरूप-
योगार्थसहकारिणैव पद्मलावच्छिन्नरूपयोगरूढ्यर्थं बोधयति ।

‡ वैशाखादिपदं रुढ़िरेव, इत्याशङ्कते नन्वित्यादि । तत्सम्बन्धिनी च तिथिरिति
वैशाखस्येयमित्यत्र षष्ठ्या सम्बन्धित्वमात्रबोधकतया तिथितु नावयवान्तरोपात्ता न मासस्य
अन्त्यावयवत्वेन शङ्कीतुं शक्या येन हेतुना यौगिकत्वं सिध्यतीति शेषः । अतः अवयवशक्त्या
अर्थप्रकाशकत्वाभावात् । रुढ़िरेव एवकारिण यौगरुढ़ित्वव्यवच्छेदः ।

यद्यपि तन्न श्रूयते तथापि वैशाखपदमेव षष्ठीतत्पुरुषवत्सम्बन्धिनं लक्षयति । तेन प्रकृतिपदमवयवस्थाने वर्तत इति यौगिकत्वम्* । यद्वा वैशाखीपदमित्यत्र प्रथमाण्प्रत्ययेन वृद्धौ भूतायामपि पुनरणन्तरेणापि दीर्घस्य स्थाने दीर्घो भवतीति-वदपरपि वृद्धिरण्विकारस्तत्सहितं वैशाखीपदं यौगिकं† लाक्ष-

* यौगिकत्वं व्यवस्थापयति सच्यते इत्यादि । अण्प्रत्ययेन सहावयवद्वयमिति । तथाच अण्प्रत्ययैकावयवः अपरञ्च प्रकृतीभूतवैशाख एव इत्यवयवद्वयमित्यर्थः । ननु वैशाखीत्यत्र वैशाखस्येयमिदमर्थे विहितेन अणा साधितवैशाखीत्तरविहितेन ङीप्ता अण्ङीप्ते कथम् अण्प्रत्ययेन सहावयवद्वयमित्याह यद्यपीति । तथापि अण्प्रत्ययकोपेऽपि षष्ठी-तत्पुरुषवदिति राजपुरुष इत्यत्र षष्ठीकोपेऽपि यथा राजपदं राजसम्बन्धिनं बोधयति तथा वैशाखीत्यत्र वैशाखपदं वैशाखसम्बन्धिनं बोधयति । तेन वैशाखीपदस्य वैशाखसम्बन्धित्व-रूपार्थबोधकत्वेन प्रकृतिपदं प्रकृतिपदमपि अवयवस्थाने अवयवकार्यकारित्वे इति द्वेती यौगिकत्वमिति । तथाच प्रकृतिपदस्य अवयवस्थानौयत्वेन सम्बन्धित्वार्थबोधकत्वात् यौगिकत्व-मिति भावः ।

† ननु लुप्तविभक्तौ स्मारकत्वात् राजपुरुष इत्यत्र राजपदेन राजसम्बन्धित्वार्थसम्बन्धे-ऽपि लुप्तप्रत्ययस्य स्मारकत्वाया अट्टत्वात् कथं राजपुरुषट्टत्वात्नेन वैशाखीपदस्य वैशाख-सम्बन्धित्वार्थबोधकतासम्भवः लक्षणया चेत् लक्षणया यौगिकत्वं पदस्य कदापि न सम्भ-वति इत्यत आह यद्वेति । प्रथमाण्प्रत्ययेन नचत्रेण युक्तः काल इति सूत्रेण विशाखानचत्र-युक्ता पौर्णमासीत्यर्थे प्रथमाण्प्रत्ययेन पुनरणन्तरेणापीति साक्षिन् पौर्णमासीति संज्ञाया-मिति द्वितीयसूत्रविहितेन द्वितीयेन अणा वृद्धौ भूतायामित्यनुषङ्गेणान्वयः । दीर्घस्य स्थाने दीर्घो भवतीति यथा ऋग्वेदे वृद्धेऽपि चित्त्वित्त्वेऽपि प्रकृते वैशाखो इत्यत्र आद्यचो ऋग्वेदाभावे-ऽपि दीर्घस्य ऋग्वेदमुपचर्य यथा सूत्रकालात् दीर्घस्थाने पुनर्दीर्घो भवति तद्वत् अपरा वृद्धिः तृतीया वृद्धिः अण्विकार इति वैशाखस्येयमिति इदमर्थविहितस्य तृतीयस्यापी विकारः प्रकृतेरन्यथाभावः तृतीयेन अणा साधिता इत्यर्थः विकारशब्दस्य अजहृङ्गिङ्गत्वात् स्त्रीलिङ्ग-विशेषणत्वेऽपि न स्त्रीलिङ्गता । तत्सहितम् अण्विकारवृद्धिसहितं यौगिकमिति । तथाच

णिकमेव वा वैशाखीपदं स्वसम्बन्धिनि न तु रूढम् । सा चैयं
लक्षणा* नक्षत्रेण युक्तः कालः सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञाया-
मित्यण्डयावगमसापेक्षत्वान्नक्षत्रयोगमात्रेणामावास्या-विशेषाव-
गमः शीघ्रमिति स एव वचनार्थः स्यात् । यद्वापर-

दधि पश्यतीत्यादौ चम्पकक्रसुमसुवासितवसनादिवत् क्तिजनितसंस्कारादेव संख्याकर्माद्यव-
गम इतिवत् अण् लोपेऽपि वृद्धिप्रयोजकीभूताण्जनितसंस्कारादेव सम्बन्धित्वार्थत्वाभादयौगि-
कत्वसिद्धिरिति भावः ।

* ननु दधि पश्यति इत्यादौ अन्वयानुपपत्त्या क्तिजनितसंस्कारः कल्प्यः प्रकृते तु
तथाविधानुपपत्त्यभावात् कथम् अण्प्रत्ययजनितसंस्कारकल्पनमित्यत आह लाक्षणि-
कमेवेति । स्वसम्बन्धिनि वैशाखसम्बन्धित्वार्थबोधकत्वे । न तु रूढमिति । तथाच वैशा-
खस्येयमिति इदमर्थविहितेन दत्तौघेन अथा साधितत्वेऽपि लोपा अण् लोपि निमित्तापाद्ये
नैमित्तिकस्याप्यपय इति न्यायात् तादृशार्थाप्रतीतौ वैशाखीत्यत्र वैशाखीपदस्य स्वसम्बन्धित्व-
लक्षणया वैशाखसम्बन्धित्वरूपलाक्षणिकार्थ एव प्रतीयते । न तु प्रमाणाभावात् रूढ्यर्थे इति
भावः । सा चैयमिति । अत्र पञ्चम्यन्तयत्पदाध्यहारिण्यन्वयः । तथाच यतः न रुद्धिः
अतः सा चैयं लक्षणा इत्यर्थः ।

† नक्षत्रयुक्तयान् यौगिकमित्यन्वुक्तेनोक्तत्वात् तन्मतेनापि यौगिकत्वं साधयितुं
वैशाख्यमावास्यायां परम्परया नक्षत्रयोगं दर्शयति नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यादि । अण्डया-
वगमसापेक्षत्वादिति निरुक्तसूत्रद्वयविहिताण्डयसाधितवैशाखज्ञानसापेक्षत्वादित्यर्थः । नक्षत्र-
योगमात्रेण विशाखान्नक्षत्रयुक्तपौर्णमासी वैशाखी सा अस्मिन् वैशाखः तस्यैवमेव परम्परया
विशाखान्नक्षत्रयोगमात्रेण अमावास्याविशेषावगमः शीघ्रमिति वैशाखसम्बन्धित्वविशेषमा-
वास्यायाः ऋटित्ववगतिः स एव वचनार्थः स्यात् परम्परया विशाखान्नक्षत्रयोगमात्रेणैव
वचनार्थः स्यात् न तु साक्षात् विशाखान्नक्षत्रयोगेन । तथाच चन्द्रस्य वृश्चिकराशिस्थत्वेन
तस्यैव मेघवृषान्वतरराशिस्थतया च एकराशिस्थत्वाभावेन वैशाखस्यामावास्यायां सर्वथैव
विशाखान्नक्षत्रयोगासम्भवात् सा वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या सम्बुध्यते इति युति-

मुक्तं नक्षत्रेण युक्तः काल इति नक्षत्रयुक्तपौर्णमास्येव वैशा-
ख्यादिपदेनोच्यते न कालमात्रमिति तदप्यनागमम्* । पौषी
रात्रिः पौषमहः† माघी रात्रिः माघमहः इति नक्षत्रेण युक्तः
काल इत्यस्मिन्नेव सूत्रे उदाहृतत्वात् माससम्बन्धेनोदाहरण-
त्वानुपपत्तेः‡ । माससम्बन्धस्यापक्रान्तत्वात् नक्षत्रेण युक्ततयो-
दाहरणस्यादेयत्वात् । अन्यथा पौषी पौर्णमासीत्येवोदाहरत्
अतएव सूत्रेऽपि काल इति नोच्यते । नक्षत्रेण युक्ता पूर्णिमे-

विरिषाञ्च । यद्यपि लक्षणया योगरूढित्वकल्पने न युक्तिसङ्गतं तथाप्यत्र सर्वथैव
रूढ्यासम्भव इति ज्ञापनार्थमिदं वागाङ्खरमात्रं मन्तव्यम् ।

* यद्वापरमुक्तं यदप्यपरमुक्तमित्यर्थः अमुकभट्टेनेति शेषः तदेवाह नक्षत्रेण युक्तः
काल इति । नक्षत्रयुक्तकालार्थं अणु भवति इति सूत्रे कालपदेन सामान्यस्य विशेष-
परत्वात् पौर्णमासी काल एवीच्यते । तथाच नक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासीत्यर्थे अणु भवतीति
प्रथमसूत्रार्थः । तदनागमं तत्प्रमाणशून्यम् ।

† तदेव साधयति पौषी रात्रिः पौषमह इत्यादि । यदि पुष्ययुक्तपौर्णमासी-
त्यर्थे अणु भवतीति प्रथमसूत्रार्थः स्यात् तदा पुष्ययुक्ता या रात्रिः सा पौषी एवं पुष्ययुक्तं
मदहः तत्पौषमित्याद्युदाहरणं कदापि नोपपद्यते ।

‡ तदेव दर्शयति उदाहृतत्वात् पौषी रात्रिरित्यादेरिति शेषः । माससम्बन्धेनो-
दाहरणत्वानुपपत्तेरिति । पौषी रात्रिः पौषमह इत्यादेर्माससम्बन्धेनोदाहरणत्वानुपपत्तेः
असम्भवादित्यर्थः । तथाच नक्षत्रेण युक्तः काल इति प्रथमसूत्रे यदि कालपदेन पौर्णमासी
गृह्यते एवं सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायामिति द्वितीयसूत्रेऽपि सैव गृह्यते, ततश्च
सूत्रद्वयमेव माससाधकं भवेत् । प्रकृते पौषी रात्रिरित्यादेरुदाहृतत्वेन माससम्बन्धेनोदाह-
रणमसम्भवतीति भावः ।

त्वेवं ब्रूयात् सास्मिन् पौर्णमासीतिवत् । धर्मशास्त्रेषु च तिथ्यन्तरेष्वपि प्रायशः प्रयोगः दृश्यते* ।

तथाच गोभिलः ।

प्रौष्ठपद्यां हस्तेनोपाकरणं तैषीमुत्सृजन्तीति ।

प्रौष्ठपदी भाद्रपदस्य तिथिरनियता तस्यां हस्तेनोपाकरणं भाद्र एव तिथ्यनन्तरयुक्ता कृष्णत्रयोदश्यादिका तैषीत्युक्ता हन्दी-
गानामुत्सृङ्गकरणाय तिथिः पौर्णमास्येव नक्षत्रयोगात्तथोच्यते इत्यनागमम् । यच्च वैशाखमासस्य वैशाखीति ग्रहणं काला-

* माससम्बन्धस्यापक्रान्तत्वादिति । पुष्ययुक्ता वा रात्रिः सा पौषीत्यादौ उदाहरण-
चतुष्टये माससम्बन्धस्याप्राप्तत्वादित्यर्थः । नक्षत्रयुक्ततया नक्षत्रयुक्तकालसामान्यबोधकतया
उदाहरणस्य पौषी रात्रिरित्याद्युदाहरणस्यादियत्वात् अयुक्तत्वादित्यर्थः । अन्यथा काल-
पदस्य पौर्णमासीपरत्वे यतएव सूत्रे स्पष्टार्थत्वेन पौर्णमासीपदविधानस्य समुचितत्वम्
अतएवेत्यर्थः । धर्मशास्त्रेषु गोभिलगृह्यादिस्मृत्युक्तिषु । तिथ्यन्तरेषु पौर्णमासीभिन्नतिथि-
चपि प्रायशो भूय एव ।

+ प्रौष्ठपदी भाद्रस्य तिथिरनियता इति । भाद्रपौर्णमास्यां हस्तनक्षत्रयोगस्या-
सम्भवादाह भाद्रस्य अनियततिथिरिति । तथाच गोभिलः । “सूर्याचन्द्रमसीर्यः परी
विप्रकर्षः सा पौर्णमासीति” । परी विप्रकर्षः सप्तमराश्ववस्थानरूपः । ततश्च हस्तनक्षत्रस्य
कन्याषट्कतया तस्मिन् चन्द्रमसि सिंहे कन्यायां वा तदानीं रविस्थितौ सूर्याचन्द्रमसीः
कदापि सप्तमराश्ववस्थानं न घटते ।

विशेषतस्तु—“अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च त्रिभौ मतः ।

शेषा मासा द्विभा ज्ञेया कृत्तिकादिव्यवस्थया ॥”

अत्र कृत्तिकादिव्यवस्थया इत्यनेन उपान्त्यौ भाद्रौ भवति । स च त्रिभः शत-
भिषया पूर्वोत्तरभाद्रपदाभ्याश्च युक्तः अतो भाद्रपौर्णमास्यां सर्वथा हस्तयोगासम्भवः ।
यत्र पुनर्हस्तयोगः सम्भवति भाद्रसम्बन्धि-तत्तिथिप्राप्त्यर्थम् अनियता इत्युक्तम् । भाद्र

वृजिति ठञ्प्रत्ययेन वैशाखीति स्यात् इत्युपाध्यायपादानां दूषणं
तदपि पौषी चेत् पुष्यायुक्ता स्यादित्यादि । कार्तिक्यान्तु यदा
ऋक्षमाग्नेयम्भवति क्वचित् । अपरपक्षाष्टकाभिधानाय च
प्रौष्ठपद्यष्टकाभ्युदय* इत्यादिभिर्मुनिभिरेव ठञ्प्रत्ययस्यानित्यता-

एव तिथ्यनन्तरयुक्ता पुष्यनन्तरयुक्ता कृष्णचतुर्दश्यादिका भाद्रगौणचान्द्रीयकृष्णचतुर्दश्या-
दिका तिथिरित्यन्वयः । उक्ता इति । तथाच “सूर्याचन्द्रमखीर्यः परः सन्निकर्षः सामावास्या”
इति गीमिलसूचात् परः सन्निकर्षश्च उपर्यधीभावापन्नयोः सूर्याचन्द्रमखी राखेकांशवच्छे-
देन सङ्घावस्थानरूपः स च दर्शान्तयामाव्यभिचारी । ततश्च अमावास्याः शेषयामि तादृश-
सङ्घावस्थाननिवमात् सिंद्धसूर्ये भाद्रगौणचान्द्रीयकृष्णचतुर्दश्यादितिथौ कार्कटराशि-
घटकपुष्यनन्तरयोगः कथञ्चित् सम्भवतीति भावः । उत्सङ्गकरणाय अध्ययनविरामाय ।
तथाच हेमाद्रौ वचनम् ।

“चतुर्दश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवम् ।

माङ्गल्येषु समक्षेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥”

अपिच तत्रैव कात्यायनः ।

“उपाकृत्योदगयने ततोऽधीयीत धर्मवित् ।

उत्सर्गश्चैक एवैषां तेषां प्रौष्ठपदेऽपि वा ॥”

धर्मविज्ञानः उदगयने उत्तरायणे उपाकृत्य वेदानारम्भे अधीयीत अध्ययनं
कुर्यात् । प्रौष्ठपदे गौणचान्द्रभाद्रे मासि पुष्यनन्तरयुक्ताकृष्णचतुर्दश्यादितिथौ एषां
वेदानाम् एक उत्सर्गः समापनमेव कर्तव्य इति शेषः । पौर्णमासेव नक्षत्रयोगात्
तिथ्यनन्तरयोगात् यथा तैषीत्युच्यते तदनागमं प्रमाणशून्यमित्यर्थः भाद्रपौर्णमासां तिथ्य-
योगसासम्भवादिति शेषः । यच्चैति उपाध्यायपादानां दूषणमिति अग्रिमेषु सम्बन्धः ।
वैशाखमासस्य वैशाखीग्रहणं वैशाखमाससम्बन्धि-वैशाखी यदि गृह्यते इत्यर्थः ।

* कालाट्टञ्जितीति । कालवाचिभ्यः भवाद्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । ठञ्प्रत्ययेन
वैशाखीति स्यात् तदा ठञ्प्रत्ययनैव वैशाखीति पदसिद्धिः स्यात् न तु अण्प्रत्ययेन । तथाच

विज्ञापनाददूषणम्* । प्रयोगमूलत्वात् व्याकरणस्य तद्वाधाक्षम-
त्वात् शास्त्रकाराणाञ्चैवमादिप्रयोगादर्शनात्† । सामान्यतः
प्राग्दीव्यतोऽणिति तत्र जातः‡ तत्र भव इत्याद्यन्यतमविहिता-
ण्प्रत्ययेन वैशाख्यादिपदनिष्पत्तिसम्भवात् । कचिदपवादविषये-
ऽप्युत्सर्गः प्रवर्तत इति पाणिनीयानां व्यवहारादपवादकठञ्-
विषयेऽप्यण्प्रवृत्तेः । किञ्च वैशाखिकी ज्यैष्ठिकीत्यादिप्रयोगस्य

सामान्यकालवाचिभ्यो विहितठञा साधितपदस्य रुदित्वमिति उपाध्यायपादानामाशयः ।
पौषी पौषपूर्णिमा । कार्तिक् कार्तिकपौर्णमास्याम् । आश्विन कृत्तिका । अपरपञ्चाष्ट-
काभिधानाय चतुर्थ्यष्टकाभिधानाय । प्रौष्ठपद्यष्टका भाद्रमुख्यचान्द्रीयकृष्णपञ्चाष्टमी ।

तथाच याज्ञविके ।

या चाप्यन्या चतुर्थी स्यात् ताञ्च कुप्याद्विशेषतः ।

वर्षासु मेध्यशकैस्तु चतुर्थ्यामेव सर्वदा ।

प्रौष्ठपद्यामतीतायामष्टकालं भविष्यति ॥

चतुर्थ्यां चतुर्थ्यष्टकायामित्यर्थः ।

* ठञ् प्रत्ययस्यानित्यता इति । तथाच सामान्यकालवाचिभ्य एव ठञ् भवति ।
यथा मासिकमाहमासिकमित्यादि । विशेषकालवाचिभ्यस्तु अण् इति । यथा पौषी
माघीत्यादि । अदूषणमित्यस्य तदपि इत्यनेन सम्बन्धः ।

† ननु व्याकरणसूत्रासारादेव प्रयोगी भविष्यति कथं ठञ्प्रत्ययस्यानित्यता इत्यतः
आह प्रयोगमूलत्वादित्यादि । प्रयोगी मूलं यस्य तस्य भावः तस्मात् तथाच सिद्धप्र-
योगस्य सिद्धपदस्य साधनार्थमेव व्याकरणस्य सूत्रं न तु व्याकरणसूत्रमेव मूलं सिद्धपदस्येति
भावः । एवमादिप्रयोगादर्शनात् ठञा साधितवैशाख्यादिप्रयोगादर्शनादित्यर्थः ।

‡ प्राग्दीव्यतोऽणिति । तेन दीव्यति इत्यतः प्राक् अण् अधिक्रियते इति काशि-
कावृत्तिः । तत्र जात इति अणादयो चादयश्च प्रत्ययाः प्रकृतलोपासतः प्रभृत्यर्थाः समर्थ-
विभक्तयश्च निर्दिश्यन्ते । तत्रेति सामी समर्थोऽजात इत्येतन्निमग्नं यथाविहितं प्रत्ययो
भवति इत्यादि काशिकावृत्तिः ।

लोके शास्त्रे चादर्शनात्* कालावृत्तिरिति सूत्रे च वैशाखादिपदतत्-
 समानार्थस्य कालविशेषवचनस्य नाम्नोऽनुदाहृतत्वात् अवान्तरभेद-
 विशेषेण(१) तु सकलकालवचनस्य मासाईमासमात्रस्य ठज्प्रत्य-
 येन मासिकम् आर्द्धमासिकमित्येवोदाहृतत्वात् विशेषवाचिनो
 वैशाखादिपदात् ठज्प्रत्ययो नास्त्येवेत्येवावधार्यते । तेन पूर्वोप-
 न्यस्तप्रयोगा उपपन्नाः । यद्यपि च वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वदिति
 सूत्रेण यस्येति समुदाय उच्यते, अत्रां मध्ये यस्य वृद्धिसंज्ञक आदि-
 भूतस्तद्रूपं वृद्धसंज्ञं भवति, वृद्धसंज्ञा च वैशाखादीनामस्ति तेन
 च वृद्धाच्छ इत्यण्बाधेन क्वविधानात् वैशाखीयेत्यादि भवेदिति
 चोद्यं*, तदपि परिहृतम् । विष्णुव्यासादिमुनिप्रयोगानुपपत्तितः
 पूर्वसूत्रत्रयप्राप्तमणमेतन्न बाधते । किञ्च वृद्धिर्यस्यादिसूत्रे वा
 नामधेयस्येति वृद्धसंज्ञा वक्तव्या वक्तव्यत्वेन च विशेषवाचिनः
 पदस्य पाक्षिकी वृद्धसंज्ञा तेन देवदत्तस्येयं देवदत्तीया देवदत्ती-

(१) अवच्छेदविशेषेण तु इति क्वचिदादर्शं पाठः ।

* तत्र भव इति । कालादिति निवृत्तम् । तत्रेति सप्तमौ समर्थोऽपि व्याप् प्रातिपदि-
 काङ्क्ष इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सता भवत्यर्थो गृह्यते न जन्म, तत्र
 जात इति गतार्थत्वादिति काशिकावृत्तिः । क्वचिदपवादविषये विशेषविषये उत्तरमः
 सामान्यः । अपवादकठज्प्रत्यये विशेषठज्प्रत्यये । अदर्शनादिति तथाच वैशाखिकी
 व्यैष्टिकीत्यादि प्रयोगी न व्यवहारिक इति भावः ।

+ अचामिति । जातो बहुवचनमिति काशिका । वृद्धाच्छ इत्यण्बाधेन क्वविधा-
 नादिति । वृद्धसंज्ञकाच्छप्रत्ययो भवति अण्बाधेन अणं बाधित्वा क्वविधानात् क्वप्रत्यय-
 विधानादित्यर्थः । चोद्यं कुतश्च परिहृतं दूषितम् ।

वा क्वाण्प्रत्ययाभ्यामेषामुदाहृतं तेन वैशाखादीनां कालविशेष-
नामत्वेन पाक्षिकी वृद्धसंज्ञा अतो वैशाखस्येयमिति वैशाखी-
त्यणा सिध्यति । अतएव लोके माघीसप्तमी माघीद्वादश्यादि
व्यपदिश्यते । ननु चेदयौगिकम्, द्विभन्निभसङ्कीर्तनं किमर्थ-
मुच्यते स्वयमेव पृच्छन् योगान्ननु भवतीति साधितमवगतञ्च
भवता* । यद्यस्य प्रयोजनं नोपलभ्यते निरर्थकमेव । इदञ्चास्य
प्रयोजनम् । यथाथर्ववेदमुच्चादिराष्ट्राणां विषयाणाञ्च चवनादी-
नाम्(१) नक्षत्रकीर्तनं तथा तत्तन्मासीयनक्षत्रोपजातदिव्या-
न्तरीक्षभौमापत्सूचितशुभाशुभफलविपाकज्ञापनाय मासाना-
न्नक्षत्रकीर्तनं यन्मासीयनक्षत्रं पीडयत्यनुकूलयति वा शुभाशुभ-
निमित्तं वा भवति तस्मिन्नेव मासि फलविपाकमवधार्यानिष्ट-
प्रशमनाय नृपतेर्ब्राह्मणाः शान्तिहोमादौ प्रवर्तन्ते । तथा उप-
यामगृहीतोऽसि मधवे त्वा गृह्णामीत्यादिविहितमधुमाधवादि-
मासेज्यायां सनक्षत्राः साधिदेवता इज्यन्ते इति मासानां नक्षत्र-
कीर्तनप्रयोजनम् अतएव मासः कार्त्तिकोऽग्निदैवत्य इत्यादिना

(१) व्यर्थवादिनामिति क्वचित् आदर्शपुस्तके पाठः ।

* पूर्वसूत्रत्रयप्राप्तमर्थं नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यादि पूर्वसूत्रत्रयविहितम् अण्प्रत्ययम् ।
एतत् कृप्रत्ययः । वा नामधेयस्येति वक्तव्या इति वार्त्तिकसूत्रम् । देवदत्तीय इति कृप्रत्ययेन
सिद्धं, देवदत्ती इति अणा सिद्धम् । क्वाण्प्रत्ययाभ्यां कृप्रत्ययेन अण्प्रत्ययेन चेत्यर्थः ।
द्विभन्निभसङ्कीर्तनमिति अन्योपान्त्यौ त्रिभौ त्रैयौ फाल्गुनश्च त्रिभौ मतः । शेषा मासा द्विभ-
न्नेया कृत्तिकादिव्यवस्थया इति वचनेनेति शेषः । योगान्ननु भवतीति इति योगानुसारं
प्रयोगो भवतीति साधितम् अवगतञ्च भवता इत्यन्वयः ।

मासानान्देवताः कीर्तिता विष्णुना । तस्माच्चान्दे सौर वा
 योगिकत्वानुपपत्ते रूढिरेव वाच्या । तत्र सौर एव रूढ्या वाच्य
 इति जितेन्द्रियः । सौरचान्द्रयोः श्रुतिस्मृतिगृहीतत्वाविशेषः*
 ऽप्यनेक(१)शक्तिकल्पनागौरवापत्तेरेकत्र शक्तिकल्पनायां सकल-
 जनप्रसिद्धेः सौर विनिगमनाप्रमाणं सौर एव वैशाखादयो मुख्याः
 तदपि न मनोऽनुगतमिति दीक्षितेन दूषितं†, सर्वजनप्रसिद्धेऽपि
 राजपदस्य राज्यकर्त्तरि मुख्यत्वानङ्गीकारात् ।

(१) अनेकत्र इति क्वचिदादर्शे पाठः ।

* स्वयं नवत्रप्रयोजनं दर्शयति इदञ्चेत्यादि । इदं वक्ष्यमाणं यथाधर्ववेदम्
 अथर्ववेदम् अनतिक्रम्य यथाधर्ववेदम् उच्चादिराष्ट्राणां राज्यसम्बन्धिषादिपशूनां विषया-
 षाच्च धनसम्पत्त्यादीनाञ्च व्यवनादीनाञ्च व्यवनप्रभृतीनाम् ऋषीणाञ्च नक्षत्रकीर्त्तनमिति ।
 तथाच अथर्ववेदे । राष्ट्रसम्बन्धिषादीनां धनसम्पत्त्यादीनाञ्च शुभाशुभज्ञापनार्थं व्यवना-
 दिभिः ऋषिभिः नक्षत्रकीर्त्तनम् । दिव्यानां स्वर्गीयाणां देवसम्बन्धिनानामित्यर्थः अन्तरीक्षा-
 णाम् आकाशसम्बन्धिनानां भौमानां भूमिसम्बन्धिनानाम् आपदां आपत्सूचितशुभाशुभानाम्
 इत्यर्थः । मधुमाधवादिमासिज्यायां चैत्रवैशाखादिमासविहितयागि । सनक्षत्राधिदेवता
 नक्षत्रेण सहाधिदेवताः । मासः कार्त्तिकोऽग्निदैवत्य इत्यादिनेति तथाच विष्णुः मासः
 कार्त्तिकोऽग्निदैवत्यः । अग्निश्च सञ्जदेवानां मुखं तस्मात् कार्त्तिकं मासं वह्निःस्वाधौ
 गायत्रीजपनिरतः सज्जदेव हविष्याशी संवत्सरकृतात् पूतो भवतीत्यादि । तस्मात् व्यभिचारात्
 सर्वदा योगप्रसक्तेः । सौर एव न चान्द्रो रूढ्या वाच्यः निरुपदमासपदशक्यः । श्रुति-
 स्मृतिगृहीतत्वाविशेषेऽपि सा वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या सम्बुद्धते । मधुश्च माधवश्च
 वासन्तिकावतुरित्यादिश्रुत्या, इन्द्राग्नी यत्र ह्वयेते मासादिः स प्रकीर्त्तितः इत्यादिस्मृत्या,
 तपस्तपस्त्रौ शिशिरौ इत्यादिस्मृत्या च चान्द्रसौरयोः परियुक्ताविशेषेऽपि ।

† अनेकशक्तिकल्पनागौरवापत्तेरिति । सौरि चान्दे च उभयत्र मासपदशक्तिकल्पने
 अन्यथानेकार्थं इति न्यायेन नानाशक्तिकल्पनागौरवापत्तेः । सकलजनप्रसिद्धिः बहु-

तदुक्तं* वार्त्तिककारपादैः ।

न चाल्पत्वबहुत्वाभ्यां प्रयोक्तृणां विशिष्यते ।

वाच्यवाचकभावोऽयमक्षपादादिशब्दवत्† ॥

विभीतके अक्षशब्दो यद्यप्यल्पैः प्रयुज्यते ।

तथापि वाचकस्तस्य ज्ञायते शकटाङ्गवत् ॥

“अथ राज्ञः कर्म राज्यमिति” पाणिनिना व्युत्पादितत्वात् अप्रसिद्धे च राजनि तत्कर्मनिरूपणात् । क्षत्रियजातिरेव तत्र राजपदस्यार्थ इति अत्र न कश्चिद्विरोधः‡ । नैतदत्रापि पाणिनिनैव

संवादित्वं प्रयोगबाहुल्यं सौरे सौरे शक्तिकल्पने विनिगमनाप्रमाणम् । एकत्र पक्षपातिनौ युक्तिर्विनिगमना तदेव प्रमाणं विनिगमकमित्यर्थः । दौक्षितेन दौक्षितनाम्ना निबन्धकारेण ।

* सकलजनप्रसिद्धिरिति । सौरशक्तिकल्पने यत् विनिगमनाप्रमाणमुक्तं तत्र व्यभिचारं दर्शयति सञ्ज्ञेनप्रसिद्धेऽपीति । राज्यकर्त्तरि राज्ञः कर्म राज्यं तत् करोतीति राज्यकर्त्ता तस्मिन् राज्यकर्त्तरि मुख्यत्वानङ्गीकारात् शक्यत्वास्वीकारात् । तदुक्तं प्रयोगबाहुल्यं न शक्तियाहकमानमित्युक्तम् ।

† न चाल्पत्वबहुत्वाभ्यामिति । प्रयोगानाम् अल्पत्वबहुत्वाभ्यां न विशिष्यते न सङ्गीच्छ विशिष्यपरतया न गृह्यते । अथ वाच्यवाचकभावः वाच्यवाचकत्वम् । अक्षपादादिशब्दवत् अक्ष पादश्च तदादिवत् ।

‡ अत्राक्षशब्दरूपं दृष्टान्तं विवक्षीति विभीतक इति । बहेड़ा इति ख्याते द्रव्यविशेषे । तस्य विभीतकशब्दस्य शकटाङ्गवत् शकटाङ्गस्येव । एवञ्च यत्तानुशासनं विना अल्पप्रयोगस्तत्रैव शक्तेरस्वीकारेण भूरिप्रयोगेण शक्तिकल्पनमिति भावः । तस्य विभीतकस्य शकटाङ्गं चक्रवर्धधारणदण्डः । अप्रसिद्धे च क्षत्रियभिन्नेऽपि तत्कर्मनिरूपणात् राज्यकर्त्तृदर्शनात् राजपदस्यार्थः राजपदशक्यार्थः । न कश्चिद्विरोध इति । तथाच राज्यकर्त्तरि शक्तिस्वीकारे राज्यकर्तुरनियततया कर्त्तृभेदेन शक्यतावच्छेदकधर्मभेदादननु-

सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायां विशाखादिनक्षत्रयुक्तपूर्णिमा-
योगात् वैशाखादिशब्दानां व्युत्पादनात् सौरेषु आश्विनपौषमाघे-
ष्वश्विनीपुष्यमघायुक्तपूर्णिमानां सर्व्वथैवासम्भवात्* । चान्द्रे तु
कादाचित्केनापि योगिनात्यन्तयोगव्यावृत्त्या† विशेषणत्वसम्भवात्

गमः स्यात् क्षत्रियजातौ शक्तिस्त्रीकारे तु शक्यतावच्छेदकस्य क्षत्रियत्वस्य जातिलेनानुगत-
तया सर्व्वसम्मतं भवतीति भावः ।

* नैतदिति । जितेन्द्रियेण मासपदस्य सौरि रुटिशक्तिरुक्ता । तत्र च सकलजन-
प्रसिद्धिः विनिगमना प्रमाणं हेतुरित्युक्तम्, दीक्षितेन तु तत्र सर्व्वजनप्रसिद्धेः शक्तिग्राहकत्वे
व्यभिचारमात्रं प्रदर्शितम् इदानीन्तु । मूलकारः स्वमतं परिष्कर्तुमापाततः सौरशक्तौ प्रति-
जम्भिं दर्शयित्वा चान्द्रशक्तिं प्रमाणयितुं विचारमारभते नैतदत्रापीति । वैशाखादिशब्दानां
वैशाखादिमासपदानां व्युत्पादनात् यौगिकत्वप्रतिपादनात् आश्विनपौषमाघेषु आश्विनपौष-
माघमासत्रयमाघेषु सर्व्वथैवासम्भवादिति । तथाच सूर्याचन्द्रमसोर्यः परौ विप्रकर्षः सा
पौर्णमासीति गोभिलमुवात् सौराश्विने अश्विनीनक्षत्रस्य नैषघटकतया तस्मिन् चन्द्रे
कृत्तराशौ रवौ च एवं सौरपौषे पुष्यनक्षत्रस्य कर्कटघटकतया तस्मिन् चन्द्रे धनुषि रवौ च
एवं सौरमाघे मघानक्षत्रस्य सिंहघटकतया तस्मिन् चन्द्रे मकरराशौ सूर्य्ये च षडङ्केना-
वस्थानात् तेषु सौरमाघेषु तेषु नक्षत्रेषु च सर्व्वदैव पूर्णिमायोगस्यासम्भवेन सास्मिन् पौर्ण-
मासीति सूत्रस्याविषयत्वात् सा व्युत्पत्तिर्न घटते इति । अश्विनीनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी
आश्विनीति विशेषणं मासस्य कदापि न सम्भवतीति भावः ।

† चान्द्रेत्विति । चान्द्राश्विनादौ कादाचित्केनापि योगिनेत्यादि । तथाच तुलादी
चान्द्राश्विनीयपौर्णमास्याम् अश्विनीयोगः सम्भवत्येव । तत्र तुलास्थे सूर्य्ये अश्विन्या नैषघटकतया
तस्मिन् चन्द्रे सति सप्तमराश्ववस्थानात् एवं चान्द्रपौषीयपौर्णमास्याः मकरे सम्भवात् चान्द्र-
माघीयपौर्णमास्याश्च कुम्भे सम्भवाच्च तत्र मकरस्थे कुम्भस्थे च सूर्य्ये पुष्यनक्षत्रस्य कर्कटघटक-
तया एवं मघानक्षत्रस्य सिंहघटकतया च तस्मिन् तस्मिन् चन्द्रे सति सूर्याचन्द्रमसोः सप्तम-
राश्ववस्थानात् एवमपरापरचान्द्रमासीयपौर्णमास्यामपि तत्तन्माससंज्ञकनक्षत्रयोगः सम्भव-

पाणिनिपुरस्काराय मेघाद्युपक्रान्ताश्च प्रतिपदादिदर्शान्ताश्चान्द्रा-
एव सुख्या वैशाखादयः* । तथा सा वैशाखस्येत्यादि श्रुत्या
चान्द्रस्यैव वैशाखस्य निर्दिष्टत्वात् वाच्यसन्देहे यववराहादि-
न्यायेनैव तदवगम इति चान्द्रो वैशाखः । तत्त्वामान्यादितरेष्वपि
तथात्वमिति न्यायात् ज्यैष्ठादयोऽपि चान्द्रा एव सुख्याः । सौरस्तु
मेघादित्यारब्धत्वगुणयोगान्नौण इति चेदतिदूषणं तपस्तप-
स्यादिश्रुत्या सौराणां माघादिद्वादशमासानामेव निर्दिष्टत्वात्† ।
ननु न ते माघादिपदैर्निर्दिष्टाः सत्यं तपस्तपस्यादिपदानां

त्वेव । ततश्च कदाचित्केनापि योगेन अत्यन्तायोग्यावृत्त्या तदत्यन्ताभावाभावरूप-
योग्यतावलम्बनेनेत्यर्थः ।

* विशेषणत्वसम्भवादिति । वैशाख्यादिपौर्णमास्याश्चान्द्रमासविशेषणत्वसम्भवात्
तथाच चान्द्रवैशाखादिपौर्णमास्याः विशाखादिमाससंज्ञकनचत्रयोगसम्भवात् विशाखानचत्र-
युक्तपौर्णमासी वैशाखी सा अस्मिन् वैशाखः । अत्र वैशाख्याश्चान्द्रमासविशेषणत्वं स्पष्टमव-
गम्यते । सौरस्तु पौषमाघाश्विनपौर्णमास्याः पुष्यादिनचत्रयोगस्यासम्भवात् पौष्या माघ्या
आश्विन्याश्च पौर्णमास्याः पौषादिमासविशेषणत्वं कदापि न सम्भवतीति भावः । पाणिनि-
पुरस्काराय पाणिनिसम्प्रदाय । मेघाद्युपक्रान्ताः मेघादिस्थिरव्यारब्धाः सुख्या मासपदशब्दाः ।

+ श्रुत्या उपपादयति सा वैशाखस्येति । सा वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या सन्नु-
द्ध्रते इति निर्दिष्टत्वादिधेयत्वात् वाच्यसन्देहे शक्यसन्देहे एव यववराहस्यायुसु प्राक् प्र-
दर्शितः तदवगमः शक्यावधारणं तथाच अत्र श्रुत्यादिभिश्चान्द्र एव मासपदशक्तौ निर्णीतायां
सत्यां न न्यायावसर इति भावः । चान्द्रो वैशाखः सा वैशाखस्य अमावास्या इति श्रुती वैशाखः
चान्द्र एवेत्यर्थः या रोहिण्या सन्नुध्यते इत्यनेन वषराशिषट्करोहिणीयोगस्य अमावास्यायां
वषराशौ सौरज्यैष्ठ एव सम्भवति न तु कदापि वषराशौ सौरवैशाखे तत्र सूर्याचन्द्रमसी-
रेकराश्ववस्थानाभावात् । तथाच गीमिन्नः । सूर्याचन्द्रमसीर्यः परः सन्निकर्षः सामावास्या
इति । परः सन्निकर्षश्च उपर्यधीभावापन्नयोः सूर्याचन्द्रमसी राशेकांशवच्छेदेन सहावस्था-

लोकतः भागुरिवचनात् कोषकारस्मरणाच्च माघादिपर्यायत्वा-
वधारणात् यो हि* रोहिणीं लोकसिद्धामिव प्राजापत्यनक्षत्र-
वचनतामादाय चान्द्रस्य वैशाखमात्रस्य श्रुत्या परिग्रहणं वदति
स कथं लोकशास्त्रप्रसिद्धम् माघादिपर्यायत्वं तपस्तपस्यादीनां
बाधते† । भूयसामनुरोधेन रोहिणीपदस्यैव प्राजापत्यनक्षत्र-
वचनत्वं कुतो न बाधते‡ । तस्माच्चान्द्रसौरयोरुभयोरपि श्रुति-

नम् । तस्मान्माघादितरेष्वपि तथात्वमिति । तथाच वैशाखस्य शुक्ली चान्द्र एव प्रयोगात्
तस्मान्माघात् तस्माधारण्यात् इतरेषु ज्येष्ठादिष्वपि मासेषु तथात्वं चान्द्रशक्यत्वम् । सुख्या
मासपदशक्या इत्यर्थः । अतिदूषणम् अतिसन्दम् । निर्दिष्टत्वात् विहितत्वात् ।

* भागुरिवचनादिति । तपस्तपस्यौ शिशिरौ तौ मासौ माघफाल्गुनौ । कोषकार-
स्मरणादिति । तपा माघेऽथ फाल्गुने स्वातपस्यः फाल्गुनिकः स्याद्वैवै चैत्रिको मधुरित्यादि ।
माघादिपर्यायत्वावधारणादिति । तपस्तपस्यादिशब्दानां माघफाल्गुनादेः पर्यायत्वस्य
विभिन्नपदेन एकार्थाभिधायकतया सङ्ग पठितत्वस्य निश्चयात् । यो ह्येति यो विरुद्ध-
वादीत्यर्थः वदति इत्यनेनास्य सम्बन्धः ।

† रोहिणीपदस्येति । या रोहिण्या सम्बुध्यते इति श्रुतिस्थरीहिणीपदस्य प्राजापत्य-
नक्षत्रवचनतां प्रजापतिदेवता अस्मेति देवतार्थे तद्धितप्रत्ययात् । अश्विनमदहनकमलज
इत्याद्यभिधाय ईश्वरामानामिति वचनेन रोहिण्याः प्रजापतिदेवताकत्वात् प्राजापत्य-
नक्षत्रवाचकतामादाय । श्रुत्या सा वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या सम्बुध्यते इति श्रुत्या ।
वैशाखमात्रस्येति तत्शुक्ली ज्येष्ठादिपदाश्रयणादिति भावः । स च विरुद्धवादी । लोक-
शास्त्रप्रसिद्धमिति एतत्पर्यायत्वविशेषणम् । तपस्तपस्यादीनामिति सम्बन्धे षष्ठी माघादि-
पर्यायत्वमित्यनेनास्य सम्बन्धः बाधते इति कथं वदतीत्यन्वयः ।

‡ एतदेव साधयति भूयसामनुरोधेनेति । विरुद्धधर्मसमवाये भूयसां सधर्मकत्व-
मिति न्यायेनेति शेषः । रोहिणीपदस्येत्यादि । तथाच तपस्तपस्यौ शैशिरावतुरित्यादि-
श्रुत्या पर्यायद्वारा माघादिद्वादशमासानां सौराणामिव प्रतिपादनात् विरुद्धधर्मसमवाये

परिगृहीतत्वात् नास्ति यववराहन्यायः* । किञ्च वैशाखपद-
वाच्यसन्देहे यववराहपदस्यैव वैशाखपदस्य भवति नियामिका-
श्रुतिः न तु तदन्येषाम्† । न ह्यन्यदीयवाक्यशेषेणान्यसंशयो-
ऽपनीयते तस्मान्मान्यादिति न्यायेन च‡ लोकशास्त्रप्रसिद्धतप-

भूयसां सधर्मकत्वमिति न्यायेन बहूनामनुरीधात् रोहिणीपदस्यैव प्राजापत्यनक्षत्रवचनत्वं
कथं न वाधते तथाच पर्यायद्वारा वैशाखादिद्वादशमासानां सौरलावगमात् सौरे च
वैशाखे अमावास्यायां रोहिणीयोगस्यासम्भवात् बहूनामनुरीधात् वरं रोहिणीपदस्य लक्षणय-
अश्विन्यादिपरत्वमसु इति भावः ।

* नास्ति यववराहन्याय इति । तथाच वाच्यसन्देहे एव यववराहन्यायस्य दृष्टान्त-
सम्भवात् अत्र सौरचान्द्रधोरण्युभयोरैव श्रुतिपरिगृहीतत्वेन वाच्यसन्देहाभावात् नात्र यव-
वराहन्यायावसर इति भावः । स च न्यायः प्राक् दर्शितः, पश्चादपि दर्शितो भविष्यति ।

† ननु वैशाखमाचस्य श्रुतिपरिगृहीतत्वेन तथा शुक्ला वैशाखपदस्य उपलक्षणतया
ज्येष्ठादिपरिशुद्धी न भवितुमर्हति इत्याशङ्कते किञ्चेति । वैशाखपदवाच्यसन्देहे इति
वैशाखपदं चान्दे शक्तम् उत सौरे इत्येवंरूपवाच्यसन्देहे इत्यर्थः । यववराहपदस्यैव
तथाच यवपदस्य दीर्घशुक्ले आर्य्यव्यवहारः प्रियङ्गुषु स्नेच्छव्यवहारः । वराहपदस्य शुक्रे
आर्य्यव्यवहारः कृष्णशुकुनौ स्नेच्छव्यवहारः । अतो यववराहपदयोर्वाच्यसन्देहे यवान्या-
ओषधयो ज्ञायन्ते अथैते सोदमाना इतीतिष्ठन्तीति वराहं गावीऽनुधावन्तीति श्रुती एव
नियामिके वाच्यसन्देहनाशिके इत्यर्थः । ततश्च एते यवाः सोदमानातिष्ठन्तीति वाक्यशेषात्
यवपदस्य दीर्घशुक्ले वराहं गावीऽनुधावन्तीति वाक्यशेषात् वराहपदस्य शुक्रे शक्तियद्वस्तथा
वैशाखपदस्य वाच्यसन्देहे सा वैशाखस्यामावास्या इति श्रुती वैशाखपदश्रुतेः वैशाखमाचस्यैव
वाच्यनिर्णये सैव श्रुतिर्नियामिका न तु ज्येष्ठादीनां वाच्यनिर्णये इत्यर्थः ।

‡ अत्र हेतुं दर्शयति न ह्यन्यदीयेत्यादि । वाक्यशेषस्य संशयनिरासकत्वेऽपि
यत्र यी वाक्यशेषः स च तद्वाक्यगतपदस्यैव वाच्यसंशयमपनयति न तु भिन्नवाक्यीयस्येत्याह
न ह्यन्यदीयवाक्यशेषेणेत्यादि । तस्मान्मान्यादिति न्यायेन चेति अपनीयते इति प्राक्तनेन

स्तपस्यादिपर्यायतया माघादिशब्दानामवधृतसौरवचनत्वबाधे*
यववराहादिषु स्नेच्छप्रसिद्धेर्वाधादप्येकनियतामरकोषादिष्वपि

सम्बन्धः तथाच न्यायस्य शास्त्रतो दुर्ज्वलत्वादत्र शुक्रश्च शुचिश्च यैष्ठावतुरित्यादि श्रुत्या पर्याय-
वारा ज्यैष्ठादीनां सौरै वाच्यत्वनिर्णयात् सन्देहाभावेनात्र न्यायानवसर इति भावः ।

* अन्वदीयवाक्यशेषादेरन्यसन्देहनिरासकत्वे प्रतिबन्धिसाह लोकशास्त्रप्रसिद्धेति ।
लोकशास्त्राभ्यां प्रसिद्धा तपस्तपस्यादेर्यां पर्यायतया तथा अवधृतसौरवचनत्वबाधे अवधृत-
सौरशक्तेर्बाधस्वीकारे इत्यर्थः । तथाच सा वैशाखस्त्रमावास्या इति श्रुतौ श्रूततया वैशाख-
पदस्य चान्द्रवैशाखपरत्वेन शक्ती निर्णीतायामपि वैशाखपदस्योपलक्षणतया तपस्तपस्यौ
श्रेष्ठिरावतुरित्यादि श्रुत्या तपस्तपस्यादीनां सौरतया तत्पर्यायवारा माघादीनामपि प्रतीत-
सौरशक्तेः निरुक्तश्रुत्या वैशाखपदस्योपलक्षणतया बाधः स्वीक्रियते इति भावः ।

+ यववराहादिषु स्नेच्छप्रसिद्धेर्वाधादिति । यवपदस्य स्नेच्छप्रसिद्धेः प्रियङ्गुषु
स्नेच्छानां यवव्यवहारस्य कृष्णशक्नुनौ च स्नेच्छानां वराहव्यवहारस्य च अथैते सोदमाना-
स्तिष्ठन्तीति वराहं गावोऽनुधावन्तीति श्रूतवाक्यशेषेण बाधादपीत्यर्थः । तथाचाधिकरण-
माज्ञायां माघवाच्यार्थः ।

यवादिशब्दाः किञ्चिद्वा नो वाच्यस्नेच्छसाम्यतः ।

दीर्घशुके प्रियङ्गाद्या इवेऽप्यर्था विकल्पिताः ।

यवान्या इति शास्त्रस्यप्रसिद्धिस्तु बलीयसी ।

शास्त्रीयधर्मे तेनात्र प्रियङ्गादिर्न गृह्यते ॥ १५ ॥

यवमयश्चरभंवति वाराहौ उपानहावुपयुज्जत इति श्रूयते । तत्र यवशब्दमाख्यां
दीर्घशुके प्रयुज्जते वराहशब्दश्च शुक्रे । स्नेच्छास्तु यवशब्दे प्रियङ्गुषु वराहशब्दं कृष्ण-
शक्नुनौ । तथा सति लोकव्यवहारेण निश्चितव्येषु शब्दार्थेषु आर्थस्नेच्छप्रसिद्धयोः समान-
वत्त्वादुभयविधा अर्थार्था विकल्पेन स्वीकार्या इति प्राप्ते ब्रूमः । शास्त्रीयधर्मावकीर्षे
शास्त्रप्रसिद्धिर्बलीयसी प्रत्यासन्नत्वात् अविच्छिन्नपारम्पर्यागतत्वाच्च । शास्त्रे च यवविध्य-
काद एवं श्रूयते । यवान्या ओषधयः स्नायन्ते अथैते सोदमाना इवोत्तिष्ठन्तीति ।
इतरौषधिनाशकाले अतिद्विदीर्घशुके दृश्यते न तु प्रियङ्गुषु तेषामितरौषधिप्राक्-

वाध्येत । तस्मात्तपस्तपस्यौ शिशिरौ तौ मासौ माघफाल्गुनौ ।
तथा तपा माघेऽथ फाल्गुने स्यात्तपस्य इत्यादि भागुरिकोष-
कारस्मरणाहोक्तस्य तपस्तपस्यादिपदसमानार्थतावगतेः तैश्च
श्रुतावुपनीतत्वात् माघादिशब्दानामपि श्रुतित एव सौरार्थत्वाव-
गतेः* । बहूनामनुरोधेन वैशाखादिपदस्यैव अन्यथा वर्णन-

कालात् पूर्वं पचमानत्वात् उपसङ्घिष्येवादेशैवं भवति । वराहं गावोऽनुधावन्तीति
गवान्नुधावन् शूकरे भवति न तु कृष्णशकुनी । तस्माद्दीर्घशूकादियंवादिशब्दार्थः
इत्याह । शब्दशक्तिप्रकाशिकायां जगदीशतर्कालङ्कारसु यवपदस्य कङ्कुप्रभृतौ क्लेशानां
दीर्घशूके च शिष्टानां व्यवहारात् एकमात्रशक्तेः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् नानार्थत्वस्य चान्याय-
त्वात् यवमयश्चरुर्भवतीति श्रुतौ यवपदस्यार्थसन्देहे—

वसन्ते सर्व्यशस्यानां जायते पचशतनम् ।

सोदमानास्तु तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः ॥

इति विध्यर्थीकाङ्क्षया प्रवर्तमानात् वाक्यशेषाद्दीर्घशूके एव यवपदशक्तिग्रहात् कङ्कुप्रभृतौ
क्लेशानां यवव्यवहारेऽपि शिष्टानां न तद्वतित्याह ।

* बाधादपीति । एकनियतामरकोषादिषु इति । तथाच तस्माद्बाधादपि शक्ति-
आहकत्वेन एकनियतामरकोषादिषु प्रसिद्धसङ्केतं बाध्यत इत्यर्थः तथाच यदि एकत्रस्थित-
वाक्यशेषादन्यदीयवाच्यनिर्णयः स्यात् तदा एकत्र वाक्यशेषात् क्लेशप्रसिद्धेर्बाधादपि अन्यत्र-
मरादिप्रसिद्धसङ्केतबाधः स्यादित्यापततीति भावः । तद्वाक्यशेषवलेन एकनियततया
अव्यभिचारितया कोषादिवाक्यबोधपदवाच्यत्वं बाध्यत तुल्ययुक्ता इति भावः । तस्मात्
कोषादिवाक्यबोधशक्तिबाधापत्तेरित्यर्थः भागुरिकोषकारस्मरणात् तौ मासौ माघफाल्गुना-
वित्यन्तं भागुरिवचनं स्यात्तपस्येत्यादि कोषवचनम् । लोक्तस्य ब्रह्मव्यवहारतत्त्वार्थः
तपस्यादिरित्यादिना फाल्गुनिकः स्याच्चैवे चेत्तिकी मधुः । वैशाखे माघवो राघो ज्येष्ठे शुक्रः
शुचिस्त्वयमित्यादिपरिग्रहः । तपस्यादिसमानार्थतावगतेरिति माघादीनामिति शेषः तैश्च
तपस्तपस्यादिभिश्च सौराणामेव प्रकारेण चान्द्रव्यवच्छेदः । तथाच अयनस्य सौरत्वान् तद-

मुचितमिति विपरीतोऽत्र यववराहादिन्यायो युक्तः† । न च

घटकतपस्तपस्यादीनां सुतरां सौरत्वं माघादिशब्दानां युतित एव तपश्च तपस्यश्च शैशिरा-
वतुः मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावतुः शुक्रश्च शुचिश्च वैशाखावतुः । अथैतदुदगयनं देवानां
दिनम् । नभाश्च नभस्यश्च वार्षिक्यावतुः इषश्च उर्जश्च शरदावतुः । अथैतदृक्षिणायनं
देवानां रात्रिरिति युतितश्चेत्यर्थः ।

† बह्वनामनुरोधेनेति । विरुद्धधर्मसमवाये भूयसां सधर्मकत्वमित्यादि न्यायादिति ।

विरोधी यत्र वाक्यानां प्रामाण्यं तत्र भूयसाम् ।

तुल्यप्रमाणसत्त्वे तु न्याय एव प्रवर्तकः ॥

इति वचनाच्चेति शेषः । अन्यथावर्णनं सौरपरत्ववर्णनम् । तथाच एतदुदगयनम्
एतदृक्षिणायनमित्यनेन अयनयोस्तत्वात् सूक्ष्मगत्या अयनस्य सौरत्वस्य सिद्धत्वाच्च तद-
घटकानां तपस्तपस्यादिहादशानामेव सौरत्वेन विरुद्धधर्मसमवाये भूयसां सधर्मकत्वमिति
न्यायात् भूयसामनुरोधेन मासानां सौरपरतया शक्तिसिद्धौ सत्यां सा वैशाखस्यामावास्या या
रोहिण्या सम्बुध्यते इति शुक्लतरस्य अन्यथानुपपत्त्या तत्रस्थरोहिणीपदस्य लक्षणया
अश्विन्यादित्वेनान्वयसम्भावात् वैशाखपदस्य सौरपरत्वमिति भावः । विपरीतयववराहादि-
न्यायो युक्तः यववराहादिन्यायस्य व्यतिक्रमो युक्त इत्यर्थः । यच्चात्र स्मार्तेन दूषणमभिहितं
सा वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या सम्बुध्यते इति शुक्ला चान्द्र औपदेशिकौ शक्तिः
कृता सौरि तु तपस्तपस्यादिशुक्ला पथ्यायद्वारा शक्तिकल्पना सा च कृतशक्तिविरोधादभवितुं
नार्हति । तत्र चान्द्रे कृतशक्तिसु परमसिद्धेव । तथाच मधुश्च माधवश्च वासन्तिका-
वतुरिति शुक्लौ मधुमाधवपदयोरयनघटकतया सौरपरत्वमवश्यं वाच्यम् । सा वैशाखस्या-
मावास्या या रोहिण्या सम्बुध्यते इति शुक्लौ रोहिण्या वषट्कतया तद्वयुक्तामावास्यायाः
सौरवैशाखे असम्भावचान्द्रवैशाखपरत्वम् अवश्यं वाच्यम् । ततश्च मधुश्च माधवश्च इति
शुक्लौ अयनघटकतया मधुमाधवपदस्य सौरपरत्वात् तदेकवाक्यतया सा वैशाखस्यामावास्या
इति शुक्लौ वैशाखपदस्य सौरपरत्वात् अन्यथानुपपत्त्या अन्यथानेकार्थत्वमिति न्यायेन
शुक्लैकवाक्यतया च तत्रत्यरोहिणीपदस्यागत्या लक्षणया अश्विन्यादिपरत्वस्यावश्यकत्वं
कथं चान्द्रे कृतशक्तिः सङ्गच्छते ।

पाणिनिपुरस्कारः तस्यापि नवसु सौरिषु विशेषात् माघपौषा-
श्विनेषु हि तत्पुरस्कारः । स चात्यन्तयोगव्यावृत्त्या वाच्यः*
सोऽपि न सम्भवति । एकस्या एव हि व्यक्तेः कादाचित्कयोगे-
नात्यन्तायोगव्यावृत्त्या भवति विशेषणम् । यथा त्रिदण्डी
परिव्राजक इति यस्यैव दण्डत्रयं स एव करस्थेनापि त्रि-
दण्डेन त्रिदण्डीत्युच्यते न तु परिव्राजकान्तरम् । अन्यथा
परिव्राजकत्वसामान्यादेकदण्डोऽपि त्रिदण्डीत्युच्यते त्रिदण्डी चैक-
दण्ड इति । अत्र च कस्याच्चिच्चान्द्रव्यक्तौ नक्षत्रयोगो नास्त्येव ।
तेन तत्र नात्यन्तायोगव्यावृत्तिरयोगादेव । यस्याच्च योगः†

* पाणिनिपुरस्कारः नक्षत्रेण युक्तः कालः सास्मिन् पौर्णमासीति सूत्रद्वयानुसारेण
मासर्चयुक्तपौर्णमासीयोगः सौरशक्तौ न च सम्भवतीत्यर्थः । तदेव दर्शयति नवसु इत्यादि ।
तस्यापि तादृशयोगस्यापि नवसु कार्तिकमार्गशीर्षफाल्गुनचैत्रवैशाखज्यैष्ठाषाढश्रावणभाद्रिषु
नवसु सौरमासेषु अविशेषात् अविशेषेण योगप्राप्तेः माघपौषाश्विनेषु स तत्पुरस्कारः सौरिषु
तेषु मासर्चयुक्तपौर्णमासीयोगः न च सम्भवति षडष्टकेनावस्थानादिति शेषः । स च
योगः अत्यन्तायोगव्यावृत्त्या तदत्यन्ताभावाभावरूपयोर्म्यतया वाच्य इत्यर्थः ।

† निषेधयति सोऽपि न सम्भवतीति । एकस्या एव व्यक्तेरिति एवकारेण भिन्नव्यक्ते-
र्व्यवच्छेदः कादाचित्कयोगेन यदा कदाचित् एकवारयोगेन अत्यन्तायोगव्यावृत्त्या अत्यन्त-
योगाभावाभावसत्त्वेन भवति विशेषणमिति अभावविरहात्तत्त्वं वस्तुनः प्रतियोगिता इति
स्मरणात् तदत्यन्ताभावाभावस्य प्रतियोगिरूपतया विशेषेण भवतीति भावः । अत्र दृष्टान्त-
माह यथा त्रिदण्डी परिव्राजकः स एव करस्थेनापि त्रिदण्डेन करे दण्डत्रयधारणेन ।
एतेन त्रिदण्डीति धौगिक इत्युच्यते न तु परिव्राजकान्तरमिति परिव्राजकस्य त्रिदण्डीति
संज्ञा न लित्यर्थः । अन्यथा संज्ञास्वीकारे परिव्राजकत्वसामान्यात् परिव्राजकत्वधर्मवत्त्वात्
एकदण्डोऽपीति अपिकारात् दण्डरहितीऽपि त्रिदण्डी उच्यते उच्यतामित्यर्थः तथाच एक-

तत्रापि योगी नित्यो न कादाचित्कः । चान्द्रत्वेनैकतामा-
दायोच्यत इति चेत् न । मासान्तरीयचान्द्राव्यक्तावपि चान्द्रत्व-
विशेषात्तत्पदवाच्यता स्यादिति* । वैशाखादिपदानामन्योऽन्य-
पर्यायत्वं प्रसज्येत । मेषाद्वारब्धप्रतिपदादिमासतयैकत्वेनात्य-
न्तायोगव्यावृत्तिरुच्यते इति चेत् तर्हि मेषादारब्धत्वमात्रे चान्द्र-
सौरव्यक्तीनामप्येकत्वात् । सौरऽप्यत्यन्तायोगव्यावृत्त्या विशेष-
णत्वम् अप्रतिहतम् । वैशाखादिप्रयोगविषयत्वे लोकसिद्धे हि
पाणिनेरनुशासनम् । अन्यथा तिथ्यन्तररब्धेषु मावनेषु चाविशे-
षात् । सौराणाञ्च वैशाखादिपदप्रयोगविषयत्वं चान्द्रस्येवा-
विशिष्टं तममादे तदप्यविरुद्धम् । किञ्च विशाखानक्षत्रयुक्ता
पूर्णिमा कदाचिदस्मिन्मासि भवतीति वैशाखपदप्रवृत्तौ पाणिनि-
युरेकारे वैशाखपदावयवोपात्तस्य विशाखायुक्तपूर्णिमायोगस्य
प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । कथमयौगिकत्वं पदावयवोपात्तस्य हि

दण्डधारणात् एकदण्डी परित्राजक इति । दण्डपरित्यागात् अदण्डपरित्राजक इति
ईश्टव्यवहारविरोधः स्यादिति भावः । त्रिदण्डी चैकदण्ड इति तथाच यद्यनयोः परि-
त्राजकस्य संज्ञा दण्डधारी च त्रिदण्डीत्युच्यतामित्यापत्तौति भावः । नक्षत्रयोगी नास्तेव
माससंज्ञकनक्षत्रयोगस्यात्यन्ताभावः । तेन हेतुना अत्र अयोगादेव न अत्यन्तायोगव्यावृत्तिः
न नक्षत्रयोगस्य अत्यन्ताभावाभावः । यस्याच्च चान्द्रव्यक्तौ च योगः नक्षत्रयोगः ।

* चान्द्रत्वेनैकतामादायिति । ननु कस्याच्चिच्चान्द्रव्यक्तौ नक्षत्रयोगाभावेऽपि चान्द्र-
मासान्वेतत् सत्त्वात् चान्द्रत्वसामान्यधर्मेण अनयोरैकत्वात् तादृशधर्ममादाय नक्षत्रयोगाभा-
वेऽपि यौगिकत्वमुच्यते इति चेन्न । मासान्तरीयचान्द्रव्यक्तौ वैशाखभिनज्यैष्ठ्यरूपचान्द्रव्यक्तौ
तत्पदवाच्यता वैशाखपदवाच्यता स्यात् चान्द्रत्वरूपसामान्यधर्मेणैकत्वादिति भावः ।

प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन यौगिकत्वं सम्भवतीति त्रिदण्डीतिवत्* । यथा
चैकादशाध्यायाद्यपूर्वपक्षे स्वर्गकामनाया अत्यन्तायोग्यावृत्त्या
विशेषणत्वेऽपि यौगिकत्वमेव स्वर्गकामपदस्य न रूढिः कल्पना-

* अन्योऽत्यपर्यायत्वं प्रसज्येत इति । तथाच यदि चान्द्रस्वरूपसामान्यधर्म एव
अयोजकः स्यात् तदा तादृशसामान्यधर्मादाय वैशाखी ज्यैष्ठ्यायः स्यात् ज्यैष्ठ्योऽपि
वैशाखपर्यायः स्यात् एवमपरापरीऽपि अपरापरमासपर्यायः स्यादिति भावः । निषाद्वारञ्च-
प्रतिपदादिमासतया निषादिस्थिरव्याख्याशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्मासत्वेनैक्यमादाय अत्यन्ता-
योग्यावृत्तिः न च त्रयोगात्यन्ताभावाभावरूपयोग्यता उच्यते इत्यर्थः । तर्हि तादृशमासत्व-
सामान्यधर्मेणैकत्वमादाय अत्यन्तायोग्यावृत्तिः तदत्यन्ताभावाभावरूपयोग्यतास्वीकारे चेत्यर्थः
निषाद्वारञ्चकालीनचन्द्रक्रियाया अत्यभिचारित्वे चान्द्रसौरव्यक्तीनामप्येकत्वात् तत्क्रिया-
चटितचान्द्रसौरमासव्यक्तीनामप्येक्यसम्भवादित्यर्थः । सौरित्यन्तायोग्यावृत्त्या अपरचान्द्र-
वत् सौरैऽपि न च त्रयुक्तपौर्णमासीयोग्यात्यन्ताभावाभावरूपयोग्यतासत्त्वात् विशेषणत्वं माससर्व-
युक्तपौर्णमासोविशेषणत्वम् अप्रतिष्ठतम् अविरुद्धं सौरमासस्येति शेषः । पाणिनेरनुशासनं
माससर्वयुक्तपौर्णमासीयोगानुसरणम् अन्यथा तादृशानुशासनास्वीकारे तिथ्यन्तरानुरब्धेषु
मुख्यचान्द्रेषु सावनेषु च गौणचान्द्रेषु च अविशिषात् विशिषाभावात् चान्द्रस्य चान्द्रे यथा
वैशाखादिपदप्रयोगः तथा सौरैऽप्युच्यते । अस्मिन् मासि भवतीति हेतौ वैशाखपदप्रवृत्तौ
वैशाखजन्यशक्तिप्रतिपादितमुख्यार्थबोधे पाणिनिसूत्रसाधितवैशाखपदस्यावयवोपासस्य एक-
देशीभूतस्य तत्पुरस्कारस्य पाणिनिमासपदविशेषणत्वेन गृहीतस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्याभावात्
अनियततया शक्यतावच्छेदकत्वस्याभावादित्यर्थः । कथं यौगिकत्वं मासस्येति शेषः तथाच
अतिप्रसक्तानुपादकनियतलघुपक्षिणि अवच्छेदकत्वस्वीकारात् कादाचित्कत्वेनानियततया
प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावात् न मासस्य यौगिकत्वसम्भव इति भावः । पदावयवोपासस्य एक-
देशीभूतस्य नियतविशेषणत्वेन गृहीतस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन शक्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वेन यौगि-
कत्वं भवति सिध्यतीति भावः ।

गौरवात् । अथ व्यक्त्यन्तरयोगं विनापि रथमकुर्वति रथकार-

* यौगिकपदस्य त्रिदण्डीतिवद्वृष्टान्तमभिधाय पुनर्दृष्टान्तयति यथाच यथावेत्यर्थः । एकादशाध्यायाद्यपूर्वपक्षे जैमिनित्याययन्त्र्यैकादशाध्यायस्य प्रथमपादस्यपूर्वपक्षे स्वर्गकामनाया अत्यन्तायोगव्याख्या । अत्यन्तायोगस्य अत्यन्ताभावस्य व्याख्या अभावेन योगव्यन्ताभावाभावरूपयोगेन स्वर्गकामनाया विशिष्यणत्वेऽपि पुरुषविशिष्यणत्वेऽपि । तथाच दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामः पुरुषो यजित इति विधौ पुरुषविशिष्यणस्य स्वर्गकामपदस्य यौगिकत्वमेव न रुद्धिः न रुद्धिशक्तिः । मीमांसकमते शक्तेरतिरिक्तपदार्थतया कल्पनागौरवमेव भवतीति भावः ।

तथाच मीमांसादर्शनस्य एकादशाध्यायस्याध्याधिकरणं यथा —

दर्शपूर्णमासयोः प्रधानानि आग्नेयादीनि, तेषां स्वर्गः फलं श्रूयते, — ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजित’ इति । स किं तेषां तन्त्रेण भवति, उत मेदेन ? इति । एवं चातुर्मास्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

‘ननु च नैवात्र स्वर्गः फलं श्रूयते, — स्वर्गकामपदेन तावत् पुरुषोऽभिधीयते, यजेतेत्यनेनापि यागनिर्वाहः, तयोर्वाक्येन सम्बन्धः, केनेदानीं फलमुच्यते ?’ अनेनैव स्वर्गकामपदेनेत्याह । ‘ननु पुरुषस्य अयं वक्ता’ । न खलु कश्चित् पुरुषः स्वर्गकामो नामास्ति । ‘ननु च यस्य स्वर्गे कामः स स्वर्गकाम इति’ । एतदेव न जानीमः कस्य स्वर्गे काम इति, य एव हि स्वर्गकामः स एवास्वर्गकामो भवति इति । ‘एवं तर्हि कालोपदेशोऽयं भवति, — यदा स्वर्गकामस्तदा यजित इति’ । अत्रापि न कश्चित् कालविशेषोऽस्ति, यस्मिन्त्रियमेन स्वर्गकामः स्यात्, सर्वेषु कालेषु सर्वे कामा अनियमेन उत्पद्यन्ते । तत्र न कश्चित् कालविशेषोऽनेन शक्यते व्यपदेश्यम् । ‘एवं तर्हि नैवायं पुरुषोपदेशो नापि कालोपदेशः, किं खलु, फलकामो निमित्तं, स्वर्गविषये कामो उत्पन्ने यजित इति, यथा कपाले नष्टे यजित इति’ । अस्य पक्षस्य सूत्रेणैव परिहार उक्तः, — ‘फलकामो निमित्तमिति चेत्’ (६।१।६) । “न नित्यत्वात्” (६।२।१०) इति । नित्यानि अप्रतिष्ठादीनि कर्माणि, तानि यदि निमित्ते विधीयन्ते, नित्यत्वमेषां विद्ध्यते । तत्र

पदस्येव दर्शनादयौगिकत्वम्* । तदाह पाणिनिः “योगप्रमाणि

नित्यवीदना यावज्जीविकाया अपरुध्यन्ते, लिङ्गानि च ‘अप वा एष स्वर्गाहोकात् चयते
यो दर्शपूर्णतासयाज्ञी सन् पौर्णमासीम् अमावास्यां वाऽतिपातयेत्’ इत्येवमादीनि ।

परिशेषात् फलसंयोग एवायम् । ‘कथं पुनरनेन शक्यते फलं विधातुम् ?’ तदुच्यते,
‘स्वर्गकामी यजेत’ इति । यदि वा स्वर्गकामी यागाद्योपदिश्यते यथा ‘लोहितोष्णीषाः’ ;
यदि वा यागः स्वर्गकामाय, यथा मलिनः स्नायात्, बुभुक्षितोऽश्नीयात् इति । तत्र यदि
स्वर्गकामः कर्मणे उपदिश्यते, उपदिष्टोऽपि न प्रवर्तेत, की हि परार्थं प्रयासमातिष्ठेत् ?
तथा कर्मवीदनाऽनर्थिकैव भवति, अथ यागः स्वर्गकामार्थः, ततोऽसौ पुरुषस्योपकरोति,
तं पुरुषः स्वार्थेन करोति इति ; तथा कर्मवीदना अर्थवती भवति । अपिच यागविधौ
श्रुत्यर्थः परिग्रहोती भविष्यति, स्वर्गकामविधौ वाक्यार्थः । तस्मादयागः स्वर्गकामस्योप-
कारकः । स्वर्गकामस्य अनेकपुत्रपशुयामान्नाद्यादिलाभकरः, स यदि पुत्रान्नाद्या-
दीनामन्यतमं करोति, ततः स्वर्गकामशब्दोऽविवक्षितार्थः पुरुषमात्रवचनी भवति ;
तथाच आनर्थक्यमेव, अन्तरेणापि हि तद्वचनं पुरुषमात्रमाख्यातादेव गम्यते । तस्माद-
यागात् स्वर्गी भवति । तत्रानेककर्मसन्निपाते दर्शपूर्णमासादिषु भवति संशयः,—
किं तन्मेषां फलम्, उत भेदेन ? इति । किं प्राप्तम् ?—भेदेन इति । किं कार-
णम् ? इमानि आग्नेयादीनि प्रधानानि परस्परानपेक्षाभिर्वीदनाभिः पृथग्भूतानि
उत्पन्नानि पृथगेव फलमाकाङ्क्षन्ति । तत्सन्निधौ स्वर्गादिफलं श्रूयमाणं भेदेनाकाङ्क्षि-
तत्वादभेदेनैव सम्बध्यते । तस्मात् प्रति प्रधानं फलभेद इत्येवं प्राप्तम् ।

* सर्वस्यां व्यक्तौ योगाभावेऽपि यस्यां कस्याञ्चिद्व्यक्तौ योगेऽपि यौगिकत्वं मासस्य
स्यादित्याशङ्क्य निराकुरुते अथेत्यादि । व्यक्त्यन्तरयोगात् विनापीति अन्य व्यक्तिः
व्यक्त्यन्तरम् अथ योगं विना । तदयोगोऽस्ति मासर्चयुक्तपौर्णमासीयोगोऽस्ति इति द्वेती
तत्पुरस्कारः साध्मिन् पौर्णमासीति पाणिनिस्त्रेण यौगिकत्वसिद्धिः । मेषस्यसूर्यावयवायां
मेषस्थरव्यारव्यायामित्यर्थः । तत्समानजातीयतया चान्द्रमासारव्यकाले सौरमासस्याप्यारब्ध-
तया अत्यन्तायोगव्यावृत्त्या तादृशपौर्णमासीयोगात्यन्ताभावस्याभावेन विशेषणत्वे मासर्च-

च तदभावेऽदर्शनं स्यात्” । यौगिकस्य योगाभावे अप्रयोगः स्यात् इत्यर्थः । न चात्राप्रयोग इति न यौगिकत्वं तन्न अतएव रथकरणस्येव नात्यन्तायोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वमपीति कथं पाणिनिपुरस्कारः । कस्याञ्चिच्चान्द्रव्यक्तौ तद्योगो नास्तीति तत्पुरस्कार इति चेन्न भिषस्थसूर्यारव्यायां कस्याञ्चिच्चान्द्रव्यक्तौ योगदर्शनादेवं सौरस्यापि भिषस्थादित्यारब्धत्वेन समानजातीय-तयात्यन्तायोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वेन पाणिनिपुरस्कारविरोधात् । अतएव दीक्षितेन तत्पुरस्कारमभिधायापि तदपरि-तोषेण कारणान्तरमेवोक्तम् । अथ सन्देहस्तथापि वाच्यसन्देहे यववराहदिश्रुतिती नैष्यते (१) “सा वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या सम्पद्यत” इत्यन्तं तदपि च दूषितम् उभयोरपि श्रौत-त्वात्* विपरीतो वा यावद्विशेषः । वैशाखादयो द्वादशैव

(१) श्रुतितीपनैष्यते इति कचिदादर्शे पाठः ।

शुक्लपौर्णमासीयोगस्य सौरमासविशेषणत्वेऽत्यर्थः । रथकारपदस्येव रथम् अङ्गुर्विति रथ-कारपदस्य यथा न यौगिकत्वम् ।

* सूत्रार्थे स्वयं व्याकरोति यौगिकस्येत्यादि । न चात्र नञ्च इति द्विती यत एक योगाभावे न यौगिकत्वं रथकरणस्येव रथकारस्येव अत्यन्तायोगाभावेनापि न विशेषणत्व-मित्यर्थः इति द्विती । यत एव न पाणिनिपुरस्कारः अतएवेत्यर्थः । यववराहवश्रुतिती नैष्यते इति । यवे वराहे च यथा वाच्यसन्देहो नास्ति, तद्वदत्रापि श्रुतिती वाच्यसन्देहो न इष्यते । श्रुतिं दर्शयति सा वैशाखस्यामावास्या इत्यादीति । उभयोरपि श्रौतत्वात् चान्द्रसौरश्रौतश्रौतोरपि वाच्यतायाः श्रुतिप्रतिपादितत्वादित्यर्थः । एतदपि दूषितमित्यत्र द्वेव ।

मासाः सौराः श्रौताः । चान्द्रस्तु वैशाख एव परं श्रौतः ।
तदेवं भूयसामनुरोधेन सौरवचनत्वमवधार्यते । पाणिनेस्तु
प्रकृतिप्रत्ययविभागकरणं स्वरमात्रप्रयोजनकम् ।

तदाह वार्तिककारपादाः ।

“यदार्थस्य (१) विसंवादः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ।

स्वरसंस्कारमात्रार्था तत्र स्यात्पाणिनिस्मृतिः ॥” *

किञ्च मेषादित्योपक्रान्तत्वोपाधिना चान्द्रवैशाखौ वाच्यः ॥
मेषादित्यकाल एव सौरो वैशाखः । तेन सौरावगमसापेक्षाः

(१) यदार्थस्येति क्वचिदादर्शं पाठः ।

* उभयत्र श्रुत्या मासपदवाच्यमभिधाय विशेषमभिदधाति विपरीतौ वा इति ।
कावदविशेष इति उच्यते इति शेषः । विशेषं दर्शयति भूयसामनुरोधेनेति । विरुद्धधर्म-
समवाये भूयसां सधर्मकत्वमिति न्यायादिति शेषः । सौरवचनत्वं सौरशक्तिः मासपदस्येति
शेषः । प्रकृतिप्रत्ययविभागकरणं सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायामित्यादित्वेति शेषः ।
स्वरमात्रप्रयोजकं स्वरसंस्कारमात्रप्रयोजकं स्वरस्य यः संस्कारविशेषः उदात्तानुदात्तमैट्-
नोच्चारणं तन्मात्रप्रयोजकं न तु वाच्यनिर्णयप्रयोजकम् । अर्थस्य तद्वितायर्थस्य विसंवादः
काचित् प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षादिप्रमाणेन आदिना शास्त्रपरिग्रहः । तेन कृत्तिकादियोग-
व्यभिचारस्य शास्त्रगम्यत्वेऽपि तत्परिग्रहः । स्वरस्य उदात्तादेः कचित् संस्कारस्य पदसाधुतायाः
सिद्धार्थे ज्ञानायम् । अत्र तदर्थमाश्रये पाणिनिस्मृतिः पाणिनिना विहितप्रत्ययाः ।

† सौरशक्तौ लाघवं दर्शयति किञ्चेति । मेषादित्योपक्रान्तोपाधिना मेषस्वरव्यव-
शक्तप्रतिपदादिदर्शनलक्षणेन । मेषादित्यकालः मेषस्वरविकाल एव । सौरावगम-
सापेक्षा सौरज्ञानसापेक्षा । नागद्वैतविशेषणबुद्धिर्विशेष्ये चोपजायते इति न्यायादिति
शेषः ।

चान्द्रावगतिर्जघन्या सौरात् । तन्न तर्हि मेषादिस्थसूर्योप-
क्रान्तत्वमेव । सौरचान्द्रयोरेकवैशाखादिप्रवृत्तेर्निमित्तमसु उभ-
यत्र च मुख्यमिति* । नैतत् शुक्लप्रतिपदितरतिथ्यारब्धेषु दर्शे-
तरान्तेषु सावने च त्रिंशदहोरात्रकेऽतिप्रसङ्गात् । न च तेभ्यो
व्यावृत्तं सौरदर्शान्तचान्द्रमात्राभिधाने शक्तिभेदापत्तेः (१) सौर-
वचनत्वमेव† । तेन मेषभोगो यावत्कालं स वैशाखः वृषादि-
भोगावच्छेदे च ज्यैष्ठादयः सौराः । तत्रैकस्मिन् वत्सरे राशिभोग-

(१) तेभ्यो व्यावृत्तं सौरदर्शान्तचान्द्रमात्रानुमतं किञ्चदुपसुप्तमिति । तस्मादुभ-
याभिधाने शक्तिभेदापत्तेरिति आदर्शद्वये पाठः ।

* चान्द्रावगतिरिति । तथाच प्रथमोपस्थितत्वात् सौर एव मुख्यश्चैत्रादिशब्दवाच्य
इत्यर्थः । ननु तर्हि सौर शक्तिस्वीकारेऽपि मेषादिस्थ मेषस्थरवौ सौरवैशाखेऽपि चान्द्रस्य
उपक्रान्तत्वम् आरब्धत्वमेव सौरचान्द्रयोरिति वृत्तत्वं समस्यर्थः वैशाखादिप्रवृत्तेः वैशाखादि-
पदशक्तेरेकं निमित्तं कारणमसु । उभयत्र मुख्यत्वमिति तथाच उभयत्र सौर चान्द्रे च
महासपदं मुख्यमिति भावः ।

† दूषयति नैतदिति । शुक्लप्रतिपदितरतिथ्यारब्धेषु दर्शेतरान्तेषु तथाच यदि
सूर्येणारब्धत्वमेकं निमित्तं स्यात् शुक्लपदितरतिथ्यारब्धेषु दर्शेतरान्तेषु प्रतिपदन्तेषु यत्किञ्चित्
त्रिंशत्तिथ्यात्मकतिथिचान्द्रेषु इत्यर्थः । एवं त्रिंशदहोरात्रात्मकसौरसावनेषु च अतिप्रसङ्गा-
दतिव्याप्तिरित्यर्थः यथाश्रुतस्तु न सङ्गच्छते । वैशाखादिप्रवृत्तेरित्युक्तेः तादृशमासयोर्वैशाखादि-
संज्ञाविरहादतिप्रसङ्गाप्रसङ्गेः । वस्तुतस्तु शुक्लपदितरतिथ्यारब्धेषु कृष्णप्रतिपत्तिथ्यारब्धेषु
दर्शेतरान्तेषु पौर्णमास्यन्तेषु गौणचान्द्रवैशाखादिषु अतिप्रसङ्गेरित्यर्थः । चकारानवस्थायां
पूर्वोक्तदोषमात्रं साधौयः । तेभ्यो व्यावृत्तं गौणचान्द्रादिभ्यो व्यावृत्तं सौरदर्शान्तचान्द्र-
मात्रानुमतमिति न च नञीत्यर्थः । शक्तिभेदापत्तेः नानाशक्तिकल्पनापत्तेः सौरवचनत्व-
मेवेति तथाच वैशाखादिपदं सौरमात्रशक्तमिति भावः ।

स्थावृत्यभावात् नाधिमासोऽत्रानुगतं किञ्चिद्रूपमुपलभामहे । तस्मात् उभयविधाने न मलिस्तुचो न च द्विराषाढादिकं चान्द्रस्तु गौणः । तथापि संक्रान्तिचिह्निते द्विराषाढादिकन्नास्ति* । यथा ब्रह्मगुप्तः । मेषगरविसंक्रान्तिः शशिमासे भवति यत्र स चैत्रः (१) । एवं वैशाखाद्या वृषादिसंक्रान्तियोगेन न ह्येकस्मिन् वत्सरे मेषादिसंक्रान्तिरावृत्ता भवति । तेनात्रापि न मासावृत्तिः । अतोऽस्मिन् वचने मेषगरविसंक्रान्त्यादिपदानि मीनाद्युपक्रान्तलक्षणानि । मीनाद्युपक्रान्त्येष्वेव चान्द्रेषु मेषादिसंक्रान्तेर्नियतत्वात् । अतएवोपक्रान्तलक्षणायामुपक्रान्तत्वस्य गौणवैशाखादिपदप्रवृत्ताविदं प्रमाणम् । यथा—

“एकसंज्ञौ यदा मासौ स्यातां संवत्सरे क्वचित् ।

तत्राद्ये पितृकार्य्याणि देवकार्य्याणि चोत्तरे ॥”†

(१) तच्चैवम् इति क्वचिदादर्शं पाठः ।

* उपसंहरति तेनेति । मेषभोगी यावत्कालं यावत्कालमेव मेषभोगी भवति स वैशाखः । तथाच मेषस्तरविभोगकाली वैशाख इत्यर्थः । राशिभोगस्य एकराशिभोगस्य आवृत्तभावात् वारद्वयसम्भवात् । नाधिमासः न मलिस्तुचः सौरमास इति शेषः । न च द्विराषाढादिकमिति । तथाच सौरमासस्य द्विराषाढादिकं न सम्भवतीति भावः । तदा कोऽधिमास इत्यत्र आह चान्द्रस्तु गौणः, तथाच गौणस्तु चान्द्रः अधिको मासः कदाचिदभवितुमर्हतीति भावः । संक्रान्तिचिह्निते सौर मासि संक्रान्त्या सौर उच्यते इति स्मरणात् ।

† प्राचीनब्रह्मगुप्तमासलक्षणं दर्शयति तथा ब्रह्मगुप्त इति । मेषग इत्यादि । यत्र शशिमासे मुख्यचान्द्रे मासि मेषगरविसंक्रान्तिः मौनतो मेषराशौ रविसञ्चारी भवति स

चैवनामा मुख्यचान्द्रमासी भवतीत्यर्थः । एवं यत्र यत्र मुख्यचान्द्रमासि वृषादिराशौ रवि-
 सञ्चारी भवति स चान्द्रवैशाखादिर्भवति । नहीति आहत्या घीनः पुन्येन एकस्मिन्
 मेषादिमीनपर्यन्तसौरसंवत्सरे मेषादिसंक्रान्तिर्नहि भवति । तथाच रविवृक्रातिचारा-
 भावात् मेषादिमीनपर्यन्तेषु द्वादशराशिषु यथाक्रममेव सञ्चारी भवति न लेकस्मिन्
 संवत्सरे पुनः पुनर्मेषादिसंक्रान्तिर्भवितुमर्हतीति भावः । तेन अत्र न सौरमासावस्तिः
 नैकसंज्ञकमासद्वयम् । अस्मिन् वचने ब्रह्मगुप्तलक्षणे मेषगरविसंक्रान्त्यादिपदानि मेषगत-
 रविसंक्रान्तिः आदिर्येषां तानि पदानि मीनाद्युपक्रान्तलक्षणानि मीनादिस्थरव्यारब्ध-
 लक्षणानि शशिसासपदानीत्यर्थः मीनाद्युपक्रान्तेषु मीनादिस्थरव्यारब्धेष्वित्यर्थः । यत एव
 मीनाद्युपक्रान्तादौ नियतत्वम् अतएवेत्यर्थः । उपक्रान्तलक्षणायां मेषादिराशिस्थरव्यार-
 ष्वत्वेन शशिसासलक्षणायामित्यर्थः । उपक्रान्तत्वस्य मेषादिस्थरव्यारब्धत्वरूपधर्मस्य
 गौणवैशाखादिपदप्रवृत्तौ गौणवैशाखादिपदजन्यबोधविषयतावच्छेदकत्वे च इदं ब्रह्मगुप्त-
 लक्षणं प्रमाणम् । तथाच शशिसासनियततया नियतरूपेण मेषादिरविसंक्रान्तिसासम्भ-
 वात् मीनादिस्थरव्यारब्धत्वेन शशिसासो विशेषणीयः । ततश्च नाग्यहीतविशेषणा कुडि-
 र्विशेषे चीपजायते इति न्यायात् मीनादिराशिस्थरविकालसोपस्थितौ तत्र शक्यताव-
 च्छेदकत्वकल्पनालाभवेन चैवादिपदस्य शक्यत्वसिद्धौ मीनादिस्थरव्यारब्धत्वस्य गुरुधर्मतया
 तत्र शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनाया अभ्याय्यत्वात् सुतरां लक्ष्यतावच्छेदकत्वकल्पनं समुचित-
 मिति भावः । एकसंज्ञौ एकनामानौ मासौ मलमासशुद्धमासौ क्वचित् माधवादिषट्कमास्ये
 तच्च तथोरावमासे मलमासात् पूर्वमासे न तु एकसंज्ञमासयोः प्रथममासे मल-
 मासरूपे पिठकार्याणीति कृष्णपक्षकार्यमात्रपरं देवकार्याणीति शुक्लपक्षकार्यपरम् ।
 तथाच मलमासाश्रितं कर्म कृष्णपक्षेदितञ्च यत् । तत् कर्त्तव्यं पूर्वमासे शुक्लपक्षोदितं
 परे ॥ अथवा पिठकार्येष्वदं प्रेतकार्यपरम् । तथाच निर्भेदे मलिनं मासं प्रेतानानु
 द्दिताय वै इति वचनं पूर्वमासपरं यथाशुभमलमासरूपपूर्वमासपरम् । हेमाद्रिसु
 षष्टिभिर्दिवसेमासः कथितो बादरायणैः । देवकार्याणि पूर्वैःस्मिन् पिठकार्याणि
 चोभयीरिति वचनमधिकं लिखित्वा एवमादौनि मलमासे देवकार्यपिठकार्यप्रतिपादकानि
 वचनानि आनय्यकदेवकार्यपिठकार्यविषयाणि द्रष्टव्यानीति व्याख्यातवान् ।

तथा ज्योतिःशास्त्रम् । “द्विराषाढे द्विराद्यम्” इति । संक्रा-
न्तेरनावृत्ततया मासद्वयस्यैकनामतानुपपत्तेरेकराशिस्थे तु सूर्ये-
ऽधिमासे प्रतिपदादिदर्शान्तस्य मासद्वयस्योपक्रान्ततया भवति
समाननामत्वम् । तन्निर्देशार्थमेव संक्रान्तिपदं भूयसामनुरोधेन
वा मुख्यार्थमेव ब्रह्मगुप्तवचनं वर्णयिष्यामः । मेषाद्युपक्रान्तत्वं
चान्दे गौणत्वं चान्दे गौणवैशाखादिपदप्रवृत्तौ निमित्तं वाच्यं
तद्विना निमित्तान्तरादधिमासयोरेकनामत्वानुपपत्तेः । अत-
एवाधिमासस्य परभूतमासेन सह षष्टिदिनेनैकमासत्वमेकत्रोप-
क्रान्तत्वसाम्यात् न तु पूर्व्वेण* । संक्रान्तेषु निमित्तत्वे मल-
मासस्य संक्रान्तिशून्यत्वात् पूर्व्वोपरयोश्च तदयोगात् न क्वचि-

* द्विराषाढे मलमासे । सङ्क्रान्तेः एकनामकसङ्क्रान्तेः अनावृत्ततया पुनःप्राप्त-
सम्भवेन । मासद्वयस्य सौरमासद्वयस्य । प्रतिपदादिदर्शान्तस्य मुख्यचान्दस्य । समाननाम-
त्वमिति । तथाच मलमासे चान्द्रमासस्य सङ्क्रान्तिशून्यत्वात् यत्र कृष्णचतुर्दश्यां मेषसङ्क्रान्तिः
तत्परतः शुक्लप्रतिपदि च वृषसङ्क्रान्तिः तत्र प्रथमचान्द्रमासस्य स्वाव्यवहितमेषस्थर-
व्यारब्धतया वैशाखत्वम् । एवं प्रतिपदि वृषसङ्क्रान्तेः तदादिदर्शान्तरूपचान्द्रमासस्यापि
मेषस्थरव्यारब्धतया च वैशाखत्वं सुतरां समाननामत्वसिद्धिरिति भावः । मेषाद्युपक्रान्तत्वं
मेषस्थरव्यारब्धत्वम् । गौणवैशाखादिपदप्रवृत्तौ गौणवैशाखादिपदप्रयोगे । तद्विना मेषा-
द्युपक्रान्तत्वस्य निमित्तत्वास्वीकारे । अधिमासयोः मलमासश्चद्विमासरूपैकनामकचान्द्रमास-
द्वयस्य । अतएव चान्द्रमासयोरेकनामत्वादेव । षष्टिदिनेन षष्टितयिभिरित्यर्थः । एक-
मासत्वमिति । तथाच षष्ठ्यादिदिवसैर्मार्गः कथितो वादरायणैरिति । एकत्रोपक्रान्तत्व-
साम्यात् एकराशिस्थरव्यारब्धत्वेन उभयोरेवाभिज्ञलक्षणाक्रान्तत्वात् । न तु पूर्व्वेण मल-
मासात् पूर्व्वमासमादाय तेन सह षष्टिदिनेनैकमासत्वम् ।

दध्यत्र विशेत् । उभयत्र वा प्रविशेदविशेषात्* । यद्यपि प्रति-
पदितरतिथ्यारब्धानां† दर्शेतरतिथिसमाप्यानामपि शशिमासे-
नोपादानं भवति, तथापि—

“दर्शाद्दर्शश्चान्द्रस्त्रिंशद्विषसस्तु सावनो मासः ।

रविसंक्रान्तिषु चिह्नः सौरोऽपि निगद्यते ॥”

परतिथ्यन्तरारब्धपूर्वतिथिसमापनीयमात्रस्य चान्द्रत्वात् त्रिंश-
त्तिथिकश्चान्द्र इति वक्तव्ये यद्दर्शद्वयाक्रान्तक्रीडीकृतमात्रस्य
कीर्तनं तद्वैशाखादिपदानां तथाविधमासनामत्वज्ञापनार्थं
तस्यानन्यप्रयोजनत्वात् शशिमासग्रहणे वैशाखादिषष्ठमासेषु

* सौरमासस्य मलमासत्वं खण्डयति । सङ्क्रान्तेषु निमित्तले सौरमासनिमित्तले
आदित्यराशिभोगेन सौरी मासः प्रकीर्तित इति वचनेनादित्येकराशिभोगावच्छिन्न-
कालस्य सौरमासत्वात् मलमासस्य सङ्क्रान्तिशून्यत्वात् ।

अमावास्याद्वयं यत्र रविसङ्क्रान्तिवर्जितम् ।

मलमासः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥

इत्यादिवचनात् पूर्वापरयोश्च तयोर्मासस्य शुद्धाशुद्धमासयोः सङ्क्रान्तियोगात् अत्र
सौरमासे, न विशेत् सौरमासस्य मलमासत्वं न भवेत् इत्यर्थः । यदि स्वीक्रियते तदा
अविशेषात् उभयत्र शुद्धाशुद्धयोः उभयोरपि मलमासत्वं भवेत् ।

† ननु चान्द्रमासस्य मलमासत्वे—

एका तिथिः कापि तदादिभूता तिथिस्तृतीयेऽपि तिथिप्रवन्धः ।

मासः स चान्द्रतिथिर्नास्ति यः स्यात् चान्द्रां कलां प्राप्य सदा प्रवृत्तः ॥

इति वचनेन तिथिचान्द्रस्यापि चान्द्रनामत्वकथनात् तस्यापि मलमासत्वं स्यादित्या-
शङ्कते यद्यपि प्रतिपदितरतिथ्यारब्धानामित्यादि । द्वितीयाद्यादिप्रतिपदाद्यन्तानां तिथि-
चान्द्रमासानामित्यर्थः ।

प्रतिवत्सरं षड्धिमासा भवेयुः* । तथाहि द्वितीयायां मेष-
संक्रान्तौ तदनन्तरितत्तीयारब्धस्य द्वितीयान्तस्य तृतीयाया-
ञ्चतुर्थ्यां वा वृषसंक्रान्तौ मलमासत्वं स्यात् संक्रान्तिशून्यत्वात् ।
ततः पञ्चम्यामुपक्रम्य चतुर्थ्यन्तस्य सप्तमीषष्ठोरन्यत्र मिथुन-
संक्रान्तौ मलमासत्वमिति । मेषाद्युपक्रान्तेषु प्रतिपदुपक्रम-
दर्शान्तेषु चान्द्रेषु गौणा इति सिद्धम् ।

अतएव ब्रह्माण्डपुराणम् ।

“क्षणा मुहूर्त्ताः दिवसा निशाः पक्षाश्च कृत्स्नशः ।

मासाः संवत्सराश्चैव ऋतवोऽथ युगानि च ।

तदादित्यादृते सर्वा कालसंख्या न विद्यते ॥”

* इदानीं तिथिचान्द्रस्य मलमासत्वं खण्डयति तथापीत्यादि । दर्शदर्शचान्द्र इति
दर्शदनन्तरं शुक्लप्रतिपदमारभ्य दर्शान्तचान्द्र इत्यर्थः ।

अतएव विश्वधर्मोत्तरे ।

चन्द्रमाः कृष्णपक्षान्ते सूर्येण सह युज्यते ।

सन्निकर्षादथारभ्य सन्निकर्षमयापरम् ।

चन्द्रार्कयोर्बुधैर्मासचान्द्र इत्यभिधीयते ॥

त्रिंशद्विंशसु इति । अत्र दिवसपदं तिथिपरं सौरदिनपरमपि तेन सौरसावन-
चान्द्रसावनस्य लभ्यते । रविसंक्रान्तिचिह्नः आदित्यैकाराशिभिर्गावच्छिन्नः कालः सौरमासः ।
प्रतिपद्यन्तरारम्भपूर्व्वेतिथिसमापनीयमात्रस्य द्वितीयाद्यावारब्धप्रतिपदाद्यन्तमासमात्रस्येत्यर्थः ।
दर्शद्वयान्तक्रीडकृतमात्रस्य शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तमात्रस्य । षड्धिमासा भवेयुः मलमास-
षट्कं भवेदित्यर्थः ।

† तदेव दर्शयति तथाहीति । द्वितीयायां मेषसंक्रान्तौ तदनन्तरितत्तीयारब्धस्य

तथा ब्रह्मगुप्तः ।

“चैत्रसितादेरुदयाङ्गानोर्दिनमासा वर्षयुगकल्पाः ।

सृष्ट्यादौ लङ्कायां समं प्रवृत्ता दिनेऽर्कस्य ॥”

सन्तु वा चान्द्रेष्वपि वैशाखादयो मुख्याः तथाहि साक्षात्
वैशाखपदस्य श्रुतावेव चान्द्रे प्रयोगदर्शनम् किञ्चैकं तत् । माघा-
दिपदानाञ्च बह्वनामेव श्रुतौ सौरार्थत्वं प्रतीयते किन्तु पर्याय-
मुखेन न साक्षात् । तेनैकं साक्षात्तेन बलवदपरञ्च भूयस्त्वेन ।
तथैकमल्पत्वाच्च दुर्बलम् अन्यच्च व्यवधानादिति । द्वयोरपि

द्वितीयान्तस्य । तथाच यत्र शुक्लद्वितीयायां मेषसङ्क्रान्तिः ऋषसङ्क्रान्तिसु शुक्लप्रति-
पदि तत्र तदुत्तरारब्धशुक्लतृतीयादि-शुक्लद्वितीयान्तत्रिंशत्तिथिप्रचयरूपस्य कस्याचित्
तिथि-चान्द्रमासस्य मध्ये रविसङ्क्रान्त्यभावात् स मासो मलमासो भवितुमर्हति ।
एवं यत्र शुक्लचतुर्थ्यां सिधुनसङ्क्रान्तिः कर्कटसङ्क्रान्तिसु तदुत्तरशुक्लतृतीयायां चतुर्थ्यां
वा तत्र तदुत्तरशुक्लपञ्चम्यादि-शुक्लचतुर्थ्यन्तत्रिंशत्तिथिप्रचयरूपस्य कस्याचित् तिथि-
चान्द्रमासस्य रविसङ्क्रान्तिशून्यत्वात् मलमासत्वापत्तिरपि भवितुमर्हति । एवंरौम्य
सप्तम्यादि-षष्ठान्तमासस्य दशम्यादि-नवम्यन्तमासस्य द्वादश्यादि-एकादश्यन्तमासस्य पौर्ण-
मास्यादि-चतुर्दश्यन्तमासस्यापि मलमासत्वं भवितुमर्हति इत्येवम् षट्तिथिचान्द्रमासाः
अधिसासाः भवेयुः इति वर्तुलार्थः । मेषाद्युपक्रान्तेषु प्रतिपदुपक्रमदर्शान्तेषु मेषस्थ-
रव्यारब्धप्रतिपदादिदर्शान्तेषु । गौणाः वैशाखादयः मासा इति शेषः । यतएव
वैशाखादयः सौरि मुख्या चान्द्रे गौणा अतएवेत्यर्थः । चणा इति त्रिंशत्कलारूपा । सङ्क्रान्तिः
द्विषस्य पञ्चदशभागाः ।

अथाक्षमरः ।

“अष्टादशनिमेषास्तु काष्ठाः त्रिंशसु ताः कलाः ।

तास्तु त्रिंशत् क्षणेषु तु सङ्क्रान्तौ द्वादशास्त्रियाम् ॥”

तुल्यत्वावधारणेन विनिगमनाप्रमाणाभावात् उभयत्र शक्तिरक्षा-
दिपदानामिव विनिगमनाप्रमाणाभावात् अनेकशक्तिस्वीकारः
तदस्तु तावदेकान्ततश्चाद्भवचनत्वं न निर्होपनीयम् । सौरवचनत्वं
तावत्किञ्च चान्द्रस्य तु मुख्यार्थत्वेऽपीक्षितपूर्वकमीक्षितप्रतीति-
वत्* । सौरमेषादिभोगावगमपूर्वकत्वाच्चान्द्रवैशाखाद्यवगमस्य
जघन्यतया सर्वत्र माघादिपदेभ्यः सौराणामेव शीघ्रावगमः ।

अतएव च ।

“माघे मासि चतुर्थ्यान्तु वरमाराध्य च श्रियम् ।

पञ्चम्यां कुन्दकुसुमैः पूजा कार्या समृद्धये ॥” पुराणस्य ।

तथा भविष्ये ।

“माघे मासि तृतीयायां गुडस्य लवणस्य च ।

दानं श्रेयस्करं राजन् स्त्रीणाञ्च पुरुषस्य च ॥”

भक्त्यपुराणे ।

“यस्मान्मन्वन्तरस्यादौ रथानापुर्दिवाकराः ।

माघमासस्य सप्तम्यां तस्मात्स्यात् रथसप्तमी ॥”

* आदित्यादृते सूर्यसम्बन्धं विना । चैत्रसितादिः चैत्रशुक्लप्रतिपदः । भानीरुदयात्
सूर्योदयमारभ्य लङ्कायां गणनायाम् । भानीरुदयात् अर्कस्य दिने इत्युपादानात् दिन-
सप्तम्यस्यरादीनां सौरत्वमिति ग्रन्थकर्तुराशयः । शुतावेव सा वैशाखस्यामावास्या इत्यादि-
शुतावेव । शुती तपस्य तपस्यश्च शैशिरावतुर्गिर्यादिशुती । एकं चान्द्रार्थत्वं साक्षात्तेन
शुती साक्षात् वैशाखपदनिर्द्देशेन । अपरं सौरार्थत्वं भूयस्त्वेन नानाशुती पर्याय-
ज्ञाया माघादीनां निर्द्देशेन बलवदिति अनुसङ्गेनान्वयः । व्यवधानादिति दुर्लभमिति

तथा स्मृतिसमुच्चये ।

“सूर्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

अरुणोदयवेलायां तत्र स्नानं महाफलम् ॥

माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।

तस्यां स्नानार्घ्यदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥”

इत्यादिवचनविहितवरचतुर्थीश्रीपञ्चमी*माघीसप्तमीनां मकरस्थ-
सूर्य एव नित्यं निर्व्विवादः परियहः । चान्द्रमात्रवचनत्वे तु
कथमनुत्कर्षः । तुल्यवदुभयवचनत्वे वा सौरपरियहे किं प्रमा-
णम् । अतएव दीक्षितेन नायमर्थो विस्मृतः कष्टत्वात् । न च

अनुसङ्गेनान्वयः । न निर्णीयनीयं न सर्व्वतीभावेन खण्डयितुं योग्यम् । ईप्सितपूर्व्वकं
प्राप्तमिष्टम् ईप्सितं तदेव पूर्वं यस्य ।

* सौरमेषादिभोगावगमपूर्व्वकलादित्यादि । तथाच चान्द्रस्य मुख्यार्थत्वेऽपि
मुख्यार्थत्वस्वीकारेऽपि ईप्सितप्रतीती यथा ईप्सितज्ञानं पूर्व्वसपेक्षते तथा चान्द्रप्रतीती
सूर्य्यसम्बन्धिमेषादिराशिभोगज्ञानं पूर्व्वसपेक्षते । तथाच मेषादिराशिस्य रविप्रारब्ध-शुक्ल-
प्रतिपदादिदर्शान्वलमिति चान्द्रवैशाखादिलक्षणे चान्द्रज्ञानस्य सौरज्ञानसापेक्षतया मेषादि-
राशिस्यरविकलमिति सौरमासलक्षणस्य लघुतया शक्यतावच्छेदकत्वलाघवेन च सौरशक्तिः
वैशाखादीनां प्रतीयते इति भावः । अतएव मासपदस्य सौर शक्तिस्वीकारादेव । वर-
चतुर्थी वरदाचतुर्थी । तथाचायं वचनार्थः । माघे मासि चतुर्थ्यां वरं वरदां दुर्गाम्
आराध्य पञ्चम्यां श्रियं प्राप्य सप्तम्ये कुन्दकुसुमैः पूजा कार्या । अतएव भविष्योत्तरे
माघशुक्लपञ्चमधिकृत्य—

“चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरौ सुपूजिता ।

सौभाग्यमतुलं कुर्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ॥”

“द्विराषादक्रिया तावद्यावद्विष्णोः प्रबोधनम् ।

विवुद्धे तु हरौ कार्याः सूर्यगत्येतराः क्रियाः ॥”

अनेन विवुद्धे हरौ सूर्यगत्याः* कर्मविधानात् योगनिद्रास्थे
चान्द्रेण कर्तव्यताविधिः† । शयनाप्रभृति चान्द्रस्य विरोधाच्च

* कथमतुल्यार्थः उत्कर्षाभावः । तुल्यवदुभयवचनत्वे चान्द्रे सौरि च उभयत्र तुल्य-
वच्छक्तिस्वीकारे । सौरपरिग्रहे सौरमात्रशक्तिपरिग्रहे किं प्रमाणम् प्रमाणं नास्तीत्यर्थः ।
अतएव सौरशक्तौ प्रमाणत्वाभावादेव । अयमर्थः सौरार्थः विष्टुष्टः परित्यक्तः न स्वीकृत-
इत्यर्थः कष्टत्वात् तत्साधने कष्टसाध्यत्वात् । तथाच दीक्षितेन चान्द्र एव सासपदशक्तिः
स्वीकृता न सौरि इति भावः । द्विराषादक्रिया चान्द्रेण क्रिया सौरि द्विराषादत्वासम्भवात् ।
यावद्विष्णोः प्रबोधनं हरिरित्यानपर्थक्यमिति यावत् । विवुद्धे जागरिते सूर्यगत्या
सौरिण ।

† तथाच वचनस्य यथाश्रुतार्थपरतामादाय क्रमेण व्यभिचारं दर्शयति उपाकर्ष-
त्यादि । योगनिद्रास्थे हरिशयनमध्ये । चान्द्रेण कर्तव्यताविधिः चान्द्रमासेन चातुर्मास्य-
व्रतादिः कर्तव्यताविधिः ।

तथाच ब्रह्मपुराणम् ।

आषाढशुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा ।

चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटसंक्रमे ॥

तदभावे तुलाकेऽपि मन्त्रेण नियमं व्रतौ ।

कार्तिकशुक्लद्वादश्यां विधिवत् तत् समाचरेत् ॥

महाभारते ।

चतुर्धापि हि तन्मूर्ध्नि चातुर्मास्यव्रतं नरः ।

कार्तिक्यां शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत् समाचरेत् ॥

यद्यप्यत्र चातुर्मास्यव्रते द्वादश्यां पौर्णमास्याम् आरम्भपक्षे द्वयोरेव विष्णोः चान्द्र-
विहितत्वं सम्भवति नापरयोः कर्कटसंक्रान्तिस्तुलाकारव्यथीः प्रसृत सौरविहितत्वमेव,
तथापि कार्तिकशुक्लद्वादश्यां समापनोक्तेः समाप्तिकालमादायैव तत्सङ्गतिरिति भावः ।

ततः प्रभृति सौरस्य ग्रहणं वाच्यम् । यतः शयितेऽप्युपाकर्म्म-रोहिण्य-
ष्टमी-श्रवणाद्वादशी-हरितालिकाचतुर्थी सुखरात्रिप्रभृतीनां सौर-
नियमस्य दर्शनात् । विबुद्धे तु हरौ बहुलात्मवार्थञ्चान्द्रनियम-
दर्शनात्* । तथोत्तरत्रिकाधिमासे आगामिवत्सरे कर्कटे शयिते

* शयनात् प्रभृति चान्द्रस्य विरोधाच्चेति । आगामिनि तदा वर्षे कुलीरे माघवः
स्वपेत् इति वचनात् इति शेषः । ततः प्रभृति शयनात् प्रभृति हरिशयनमारभ्य इत्यर्थः ।
अथ उपाकर्म्म वेदारम्भवेदसमापननामकं कर्म्म । रोहिण्यष्टमी जन्माष्टमीव्रतम् । हरि-
तालिकाचतुर्थी सिंहसम्बन्धिनी शुक्लचतुर्थी । सुखरात्रिका कार्तिकसम्बन्धिप्रतिपद ।

तथापि स्मृतिसमुच्चये ।

उपाकर्म्म तु कर्त्तव्यं कर्कटस्थे दिवाकरे ।

हस्तेन शुक्लपक्षस्यां श्रावण्यां श्रवणेन च ॥

अपरमाह गार्ग्यः ।

सिंहे रवौ च पुष्यर्क्षे मध्याह्ने विश्वरेवृद्धिः ।

छन्दोगा मिलिताः कुर्युर्कृत्स्नज्ञः सर्व्वछन्दसानित्यादि ॥

अविध्योत्तरं ।

सिंहराशिगते सूर्ये गगने जलदाकुले ।

मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां कृष्णपक्षेऽर्द्धरात्रिके ॥

शशाङ्के वषराशिस्थे नक्षत्रे रोहिणीयुते ।

वसुदेवेन देवक्यासहं जातो जनाः स्वयम् ॥

एकेनैवीपवासिन कृतेन कुरुनन्दन ।

सप्तजन्मकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥

अथ श्रवणाद्वादशी भविष्योत्तरं ।

मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणाश्विना ।

सहस्रौ द्वादशी ज्येष्ठा उपवासे महाफला ॥

भगवति श्रीपतौ शक्रदुर्गाविष्णूत्यानां सिंहकन्यातुलास्त्रेव दर्श-
नात् । शयिते विबुधे च हरौ मन्वन्तरादितिथीनां विहितत्वात्*

इति भाद्रपदे सिंहस्थरवौ सौरभाद्रे इत्यर्थः । शक्रहादस्यां श्रवणनक्षत्रे तदुत्तर-
पौर्णमास्यां शतभिषापूर्वभाद्रपदपादत्रयान्यतरावस्थिते चन्द्रे सिंहस्थे रवाविव सप्तमराश्र-
वस्थानात् पौर्णमासी सम्भवति । कर्कटस्थे सूर्ये कन्यास्थे वा अन्त्योपान्त्यौ चिभौ ज्ञेया-
वित्यादिवचनात् सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायामिति प्राणिनिस्त्वाच्च तच्च शक्रहादस्यां
श्रवणनक्षत्रं न सम्भवति ।

सिंहे गते हिनकरे सितचारुपत्रे हृष्याद्यपादसुपगच्छति वै शशाङ्गे ।

उत्तिष्ठते त्रिदिवमन्दिरवन्दयन्त्यो याम्याङ्गती निशि निषीदति वज्रपाणिर्वित्यादि ॥

तुलाराशिगते सूर्ये अमावास्यां नराधिप ।

स्नात्वा देवान् पितॄन् भक्त्या संपूज्याथ प्रणम्य च ।

कृत्वा तु पार्ष्वणश्राद्धं दक्षिचीरगुडादिभिः ॥

ततोऽपराहसमये धीषयन्नगरं नृपः ।

लक्ष्मीः संपूज्यतां लोका उत्क्राभिश्याभिविध्यतामित्यादि ॥

तथाच । अत्र हरिशयनमध्यकरणीयोपाकर्मादौ सौरदर्शनात् योगनिद्रास्थे चान्द्रेण
कर्तव्यताविधिर्न घटते इति भावः ।

वज्रप्राक्सवार्थं चान्द्रनियमदर्शनादिति । तथाच स्कन्दपुराणे ।

फाल्गुन्याः पूर्वती विप्राश्चतुर्दशानां निशामुखे ।

वज्रप्राक्सर्वं प्रकुर्वीत दीलमष्टपपूर्वतः ॥

फाल्गुन्याः फाल्गुनसम्बन्धिपौर्णमास्याः । अत्र फाल्गुनसम्बन्धिपौर्णमास्यवगते चान्द्रत्वं
प्रतीयते ।

* उत्तरत्रिकाधिसौ श्रावणादिमासत्रयमध्ये मलमासपाते आगामिवसरे इति ।
तथाच श्रावणादौ मलमासपाते तत्पूर्वाषाढे हरिशयनस्य जातत्वात् मलमासात् परं
मासद्वयौ आगामिवर्षे चान्द्राषाढः कर्कट एव सौरश्रावण एव सम्भवतीति भावः ।

सौरचान्द्रयोरन्यतरावधारणं न स्यात् । तस्मात् सौर एव मुख्य-
त्वात्* अनुत्कर्षः कर्मणाम् । तेनैतदपि वचनं† यथोक्तन्यायबल-
वत्त्वेनैव वर्णनीयम् । तेनाशोकाष्टमीमदनोत्सवमदनभञ्जिका-
दीनामपि सौरैश्वेव चैत्रादित्यविधिः सिध्यति । देवशयनादौ
तु जघन्यचान्द्रपरिग्रहे सप्रपञ्चं प्रमाणं वर्णयिष्यामः । तस्मात्
सौरो वैशाखादिमुख्यो जघन्यश्चान्द्र इति स्थितम्‡ । सा वैशा-

तथाच राजमार्गच्छेदः ।

कन्यासिंहकुलीरिषु यदा दर्शद्वयं भवेत् ।

आगामिनि तदा वर्षे कुलीरे माघवः स्वपेत् ॥

शक्रदुर्गाविष्णूत्यानां शक्रोत्थानदुर्गात्स्वविष्णुप्रकीर्णानामित्यर्थः । सिंहकन्यातुलासु
यथाक्रमं सिंहे शक्रोत्थानं कन्यायां सौराश्विने दुर्गात्स्वः तुलायां सौरकार्तिनिके हरिस्त्यानञ्च ।
तथाच पूर्ववत्सरे श्रावणादिचिके मलमासपाते आगामिनि वत्सरे कर्कटे हरिशयनवत्
सिंहे शक्रोत्थानस्य कन्यायां दुर्गात्स्वस्य तुलायां हरिस्त्यानस्य चावश्यभाव इति भावः ।
शयिते हरिशयनमध्ये विबुद्धे हरिस्त्यानादूर्ध्वं मन्वन्तरादितिथीनां विहितत्वात् शयनमध्ये
श्रावणस्य कृष्णष्टमी भाद्रस्य तृतीया आश्विनशुक्लनवमी कार्तिकशुक्लद्वादशी च मन्वन्तरादि-
त्येन तिथिचतुष्टयमात्रं लभ्यते अपरञ्च उत्थानादूर्ध्वं लभ्यते ।

* सौरचान्द्रयोरन्यतरावधारणमिति । श्रावणकृष्णष्टमी भाद्रतृतीयाश्विनशुक्लनव-
म्यादयस्तिथयः किं सौरमाससम्बन्धिन्यः उत वा चान्द्रमाससम्बन्धिन्यः एकतरावधारणं न
स्यात् । तस्मादिति तस्मात् उभयोः श्रुतिसिद्धतया उभयत्र शक्तिप्रसक्तौ प्रागुक्तयुक्तेः
सौर मुख्यत्वात् मासपदस्येति शेषः ।

† अनुत्कर्षः कर्मणामिति । तथाच आदिके पितृकृत्ये च चान्द्रमिष्टिमत्यादि-
वचनात् कर्मणाम् औत्कर्षेण न चान्दे मासपदशक्तिनिर्णय इति भावः । एतदपि वचनं
विशेषादक्रिया तावदित्यादिवचनम् ।

‡ यथोक्तन्यायबलवत्त्वेनेति । उक्तन्यायमनतिक्रम्य सौरशक्तिनिर्णायकयुक्तिमगतिप्रस्य
इत्यर्थः । तस्य बलवत्त्वेन ।

खस्यामावास्या इत्यत्र तु मुख्यस्यान्वयाभावात् जघन्यस्यापि चान्द्रस्य परिग्रह इति* । मासशब्दश्च सौरसावननाक्षत्रचान्द्रेषु त्रिंशद्गुणितषष्टिनाद्यवच्छिन्नकालरूपतया† सर्वत्र वर्तमानो न

उपसंहरति तेनेति । अशीकाष्टमी स्कान्दे ।

नीने मधौ शुक्लपक्षे अशीकाष्ट्यां तथाष्टमीम् ।

पिबेदशोककलिकाः स्नायाज्ञौहित्यवारिणि ॥

मदनोत्सवः भविष्ये ।

चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां दमनं मदनात्मकम् ।

कृत्वा संपूज्य विधिवत् वीजयेद्व्यजनेन तु ॥

तत्र सन्मुखितः कामः पुस्तपौत्रविवर्द्धनः ।

चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां पूजनौघो यथाविधि ।

रतिप्रीतिसमायुक्तौ ह्यशोकमणिभूषितः ॥

दमनः दमनवृक्षः सन्मुखितः प्रीणितः । सन्मुख्यन्मते मासपदस्य सौरशक्तेः अत्र चैत्रपदं सौरचैत्रपरम् ।

मदनभञ्जिका स्कन्दपुराणसौरागमयोः ।

मधुमासे तु संप्राप्ते शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

प्रोक्ता मदनभञ्जीति सिद्धिदा तु महीत्यवे ॥

पूजयिष्यन्ति ये मर्त्या तदङ्गभवपल्लवैः ।

ते यान्ति परमं स्थानं मदनस्य प्रभावत इत्यादि ॥

मधुमासे सौरचैत्रे । जघन्यचान्द्रपरिग्रहे अमुष्यचान्द्रपरिग्रहे सप्रपञ्चं सवितारम् । जघन्यः गीष्मः इति स्थितं व्यवस्थितम् ।

* जघन्यस्यापि चान्द्रस्य परिग्रह इति । तथाच सा वैशाखस्य अमावास्या या रोहिण्या सम्बुध्यते इत्यत्र श्रुतौ रोहिण्या वृषघटकतया मुख्ये निषस्वरवौ सौरवैशाखे असम्भवात् अगत्या वैशाखपदस्य चान्द्रपरतेति भावः ।

† ननु यदि मासपदस्य सौरै शक्तिस्तदा कथं मासश्चतुर्विधः शास्त्र इत्युक्तं सङ्गच्छते ।

पृथक् शक्तिमपेक्षते । चतुर्विधा एव मासाः पुराणे दर्शिताः ।

“सौरः सौम्यश्च विज्ञेयो नाक्षत्रः सावनस्तथा ।

मासश्चतुर्विधः शास्त्रे क्रियाभेदान्मनीषिभिः ॥”

तत्र षष्टिनाड्यवच्छिन्नत्वं सावनमासे त्रिंशद्भागस्य नियतमेव* ।

सामान्यधर्मावच्छिन्नानामिव वस्तूनां परस्परविरुद्ध-तद्व्याप्यधर्मप्रकारेण प्रतिपादनस्य विभागपदार्थत्वात् अतस्त्रिंशद्दृष्टितषष्टिनाड्यवच्छिन्नकालरूपतादृशमासचतुष्टयानुगत-सामान्यधर्ममादाय तेषां विभागं सम्पादयितुं सामान्यधर्मं दर्शयति मासशब्दश्चेत्यादि । सौरः आदित्यैकराशिभोगावच्छिन्नः कालः सावनः सौरसावनः त्रिंशदहोरात्रात्मकः नाक्षत्रः आयुदांघ्रे स्मृतं प्राज्ञैर्नाक्षत्रं षष्टिनाड्यकमिति नाडीषध्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रचक्षते, तत्त्रिंशता भवेन्मास इति वचनीकतषष्टिदण्डात्मकदिनत्रिंशद्दिनरूपोऽत्र नाक्षत्रमासी ग्राह्यः । न तु सर्व्वैर्नपरिवर्त्तैस्तु नाक्षत्रमिति चोच्यते इति वचनीकतसप्तविंशतिनक्षत्रात्मकनाक्षत्रमासः तत्र त्रिंशद्दृष्टितत्वासम्भवात् । त्रिंशद्दृष्टितषष्टिनाड्यवच्छिन्नकालरूपतया त्रिंशद्दृष्टितः त्रिंशद्भागेन गुणितः इत्यर्थः एतत्तु सावननाक्षत्रमासे नियतं सौरमासस्तु रविगतेर्मन्दत्वामन्द-त्वाभ्यां त्रिंशद्दिनन्यूनाधिककालोऽपि सम्भवितुमर्हति । षष्टिनाड्यवच्छिन्नकालरूपतया इति षष्टिनाड्यवच्छिन्नेति नाक्षत्रमासे नियतं सौरसावनयोस्तु रविभुज्यमानकालमादाय किञ्चिदधिकतषष्टिदण्डावच्छिन्नकालरूपतया इति बोद्धव्यम् । तथाच रविदिनभोगस्तु लघुदण्ड-पलानि द्विगुणीकृतानि पलविपलान्यौत्सर्गिकाणि त्रिंशद्दिनन्यूनाधिकवशात् किञ्चिदधिक-नूतानि च । तथाच दिनं दिनं यानि यानि सूक्तानि तानि रव्युदयलग्नस्य रात्रिशेषे प्रविष्टानि अवशिष्टानि दिवसीयानि एवं तत्सप्तमलग्नपलविपलानि दिनशेषप्रविष्टानि अवशिष्टानि रात्रिसम्बन्धीनि ।

* कालरूपतया यद्यपि दिनतथ्योर्भेदात् विभिन्नत्वं तथापि सूर्यक्रियाप्रचयचन्द्र-क्रियाप्रचयलोपलक्षितकालत्वेन एकत्वं विवक्षितम् । वर्तमान इति तथाच सौरसावन-नाक्षत्रचान्द्रेषु त्रिंशद्भागगुणिततषष्टिदण्डावच्छिन्नकालरूपत्वेन सर्व्वत्र वर्त्तमानोऽपि मासशब्दः पृथक् प्रत्येकविशालां शक्तिं नापेक्षते इत्यर्थः । शक्त्याङ्कप्रमाणाभावात् प्रागुक्तयुक्त्या

चान्द्रसौरनाक्षत्राणां त्रिंशद्भागस्य वृद्धिज्ञासादिना यद्यप्यनियतं
तथाप्यौत्सर्गिकं षष्टिनाड्यवच्छिन्नत्वमादाय लक्षणकरणमतएव
वृद्धिज्ञासावित्युच्यते । अन्यथा वृद्धिज्ञासव्यपदेशानुपपत्तेः ॥

सौरशक्तिसंज्ञावादव लक्षणया तादृशसामान्यधर्मादाय अर्थबोधकत्वात् । सौम्यः सीम-
सम्बन्धी चान्द्र इत्यर्थः । षष्टिनाड्यवच्छिन्नत्वं सावनमासे त्रिंशद्भागस्य नियतमिति षष्टि-
नाड्यवच्छिन्नत्वं किञ्चिदधिकषष्टिनाड्यवच्छिन्नत्वमित्यर्थः । त्रिंशद्भागस्येति सावनस्त्रिंशत्त-
दिनैरिति वचनादिति शेषः ।

* चान्द्रसौरनाक्षत्राणामिति तु लिपिकरप्रमादः । तथाच चान्द्रस्य चन्द्रकलाक्रिया-
प्रचयरूपतया तदुपलक्षितकालरूपतया वा वाणवृद्धिरसञ्चयनियमात् ज्ञासवृद्धौ दृश्येते ।
सौरस्यापि रविगतेर्मन्दत्वामन्दत्वाम्नाञ्च ज्ञासवृद्धौ दृश्येते । नाक्षत्रस्य तु—

नाडीषष्ठ्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रचक्ष्यते ।

तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा ॥

इति सूर्यसिद्धान्तोक्तनाक्षत्रमासस्य तु सावनमासप्रकृतितया सावनमासवदत्रापि नि-
श्चयत्वमेव । परन्तु अर्कोदयैस्तथा इत्युक्तेः एकाकोदयादूर्ध्वम् अपराकोदयपर्यन्तकालस्य
रविमुख्यमानकालमादाय षष्टिदण्डात् किञ्चिदधिकत्वम् । अतएव सिद्धान्तसन्दर्भेण
सावनं दण्डाः षष्टिरदः स्वल्पप्रखण्डगुणांशाव्याप्तदैर्न भवेत् । अतः सावनसंवत्सरैकेक-
दिनाधिकवत्सरी नाक्षत्रो भवतीत्यनयोर्भेद इति स्मार्तः आह सः ।

औत्सर्गिकमिति । नाडीषष्ठ्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रचक्ष्यते ।

तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा ।

ऐन्दवस्तथिभित्तवत् संक्रान्त्या सौर उच्यते ॥

इति सूर्यसिद्धान्तवचनादिति शेषः ।

† अतएव वृद्धिज्ञासावित्युच्यते इत्यादि । तथाच सिद्धान्तशिरसि ॥

मस्यन्ते परिसीयन्ते स्वकाला वृद्धिद्वानितः ।

मासा एते स्मृता मासास्त्रिंशत्तथिसमन्विता इति ॥

तथाविधमासस्य चार्द्धं पक्षः । द्वादश मासाः संवत्सरः* । यत्तु
त्रयोदश वा इत्युक्तं तत्र सौरसावनादिषु तावत् त्रयोदशलं नास्ति
किन्त्वधिमासपाते चान्द्रस्य† तत्र संवत्सरपदस्थानेकशक्तिकल्पना-
नुपपत्तेः‡ त्रयोदशमासा अपि द्वादशैव एकसंज्ञत्वात् । एक
एवाभ्यस्तो न पृथग्वासावित्यविरोधः द्वादशादिमासा इत्यस्य§

तेन चन्द्रस्य वृद्धिहानितः वृद्धिजासकालाभ्यां परिमिता ये स्वकालाः चन्द्रसम्बन्धि-
कालाः चन्द्रक्रियारूपाः तत्र ते मासाः स्मृता इत्यर्थः ।

खड्गहारीतः । चक्रवत् परिवर्त्तते सूर्यः कालवशात् यतः ।

यतः सांवत्सरं श्राद्धं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् इत्यादि ॥

यतः सूर्यः कालवशात् चक्रवत् गतेर्मन्दत्वामन्दत्वाभ्यां गच्छेत् तथा चैकराशिसुप-
सुञ्जमानो रत्रिर्मेघादौ मन्दगत्या कामयेकां तिथिं द्विः सृशति तुलादौ श्रौघगत्या काम-
येकां तिथिं न सृशति एतेन चान्द्रसौरयोरेव जासवृद्धौ सम्भवतः नाम्नेषाम् ।

* तथाविधमासस्य चार्द्धं पक्ष इति । सावनमासस्य अर्द्धं पञ्चदशदिनानि पक्षः ।
सौरमासस्य जासवृद्धिवशात् यदा चिंशद्दिनात्मको मासः तदा तदर्द्धं पञ्चदशदिनानि पक्षः
यदा द्वात्रिंशद्दिनात्मको मासः तदा तदर्द्धं षोडशदिनानि पक्षः इत्यादिक्रमेण कल्पनीयः ।
चान्द्रमासस्य च त्रिंशत्तिथ्यात्मकतया तदर्द्धं प्रतिपदादिपञ्चदशतिथयः पक्ष इति ।

† यत्तु त्रयोदश वेल्युक्तम् इति । त्रयोदशमासा वा संवत्सर इत्यर्थः । तत्र सौर-
सावनादिषु आदिना नाक्षत्रमासपरिग्रहः । त्रयोदशलं नास्तीति तथाच द्वादश मासा
संवत्सरः क्वचित् त्रयोदशमासा इति युतौ क्वचिदिति मलमासपाते इत्यर्थः । तथाच
सौरसावननाक्षत्रमासानां मलमासत्वाभावात् त्रयोदशलं न सम्भवतीति भावः ।

‡ तत्र वत्सरपदस्थानेकशक्तिकल्पनानुपपत्तेरिति । तथाच द्वादशमाससमुदायत्वं
वत्सरत्वम् एवं मलमासपाते त्रयोदशमाससमुदायत्वं वत्सरत्वम् एवं कल्पने अनेकशक्ति-
कल्पना स्यात् । गौरवात् तत्कल्पनयोरन्याय्यत्वमिति भावः ।

§ ननु युतिप्रतिपाद्यत्वात् नानाशक्तिरेवासु इत्यत आह त्रयोदशपि द्वादश एव
एकसंज्ञत्वादिति । तथाच चैत्रादिवत् मलमासस्य संज्ञान्नरविरहात् मलमासपाते

सौरश्च वत्सरः षडृतवश्च तपस्तपस्यौ शिशिरावृतुः इत्यादिश्रुत्या
शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरत्हेमन्ताख्याः कथिताः । तत्र त्रिभिः
शिशिरावृतुभिरुदगयनम् । तद्देवानान्दिनम् । वर्षादिभिः
त्रिभिर्दक्षिणायनं सा रात्रिः । अस्य वचनं प्रागेव लिखितम् ।
चतुर्वा संवत्सरो हेमन्तग्रीष्मवर्षाभिः* ।

तदाह ।

“ग्रीष्महेमन्तिकान्मासानष्टौ भिक्षुर्विचक्रमेत् ।

दयार्थं सर्वभूतानां वर्षास्वेकत्र संवसेत् ॥”

तदा च शिशिरस्य हेमन्तेऽन्तर्भावः वसन्तस्य ग्रीष्मे शरदो
वर्षासु ।

तदाह यतिधर्मो देवलः ।

“न चिरमेकत्र वसेदन्यत्र वार्षिकात्† । आवणादिश्रु-

आषाढादिरपि शुद्धलाशुद्धलभेदेन द्विषाढत्वात् षष्ठा तु दिवसैर्मासः कथितो बादरायणै-
रिति व्यासवचनाच्च त्रयोदशलेऽपि एकलक्षणाकालत्वेन एकसंज्ञकत्वात् द्वादशमासा इत्यस्य
अविरोधात् विरोधाभावात् एक एव अभ्यस्त एकमास एव अभ्यस्तः शुद्धलाशुद्धलभेदेन असौ
मासः न पृथक् न स्वतन्त्रत्वेन प्रतीतस्तथाच द्वादशमासत्वावच्छिन्नकालत्वं संवत्सरत्वमिति
भावः ।

* सौरश्च संवत्सरः षडृतवः द्वादशमासात्मकः चतुर्मासद्वयं तदेव प्रमाणयति ।
तपस्तपस्यौ माघफाल्गुनी । चतुर्वा संवत्सरः हेमन्तग्रीष्मवर्षाभिरिति दृतीयोऽभेदे ।
हेमन्तग्रीष्मवर्षाभिन्नः संवत्सरः । अत्र हेमन्तः मार्गपौषमाघफाल्गुनमासचतुष्टयरूपः ।
ग्रीष्मः चैत्रवैशाखज्यैष्ठाषाढमासचतुष्टयात्मकः । वर्षाः आवणभाद्राश्विनकार्तिकमासचतुष्टय-
रूपः । एतच्च सर्वलोकप्रत्यक्षसिद्धम् ।

† एतदेवोपपादयति तदा चेत्यादि । शिशिरस्य हेमन्तेऽन्तर्भावः उभयोः शीत-

मासिको वार्षिकः कालः । अतो हेमन्तप्रत्यासन्नः
 शिशिरो हेमन्ततः प्रविष्टः ग्रीष्मे वसन्तः शरद्वर्षासु ।”
 चान्द्रादिभिस्तु न ऋतुव्यवस्था* न चायनस्य । किन्तु चान्द्रो
 मासः पितृणामहोरात्रं तत्र कृष्णपक्षो दिनं शुक्लपक्षो रात्रिः ।
 यथा मनुः ।

“पित्रे रात्रग्रहणी मासः प्रविभागस्तु पक्षयोः ।

कर्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्व्वरी ॥”

इति मासादेर्निर्णयः† ।

प्रधानत्वादिति भावः । न चिरमेकत्र वसेदिति । अत्र विशेषयति यतिमधिकृत्य काठक-
 ष्टह्यम् ।

एकरात्रं वसेत् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।

वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् ॥

* हेमन्तप्रत्यासन्नः शिशिर इति । हेमन्तः शिशिरोऽस्त्रियामिति कीयोक्तेः ।
 चान्द्रादिभिस्तु न ऋतुव्यवस्था इति । तथाच वत्सरघटकयोरयनयोर्घटकत्वेन चान्द्रमासा-
 दिभिः ऋतुव्यवस्था नास्तीत्यर्थः । न तु सामान्यतः ऋतुव्यवस्था नास्तीत्यर्थः । अतएव
 मुख्ययाङं मासि मासि अपर्याप्तावतुं प्रति इति वचनं सङ्गच्छते । हेमादौ विशेषण
 चान्द्रतुंरुक्तः यथा त्रिकाण्डमण्डने । श्रौतस्मार्त्तक्रियाः सर्व्वान् क्रव्याच्चान्द्रमासतुंषु । चन्द्रः
 पुनः पुनर्जन्मा तस्माच्चन्द्रवशादृतुः ॥ होतृप्रकरणे चन्द्रं प्रकृत्याह तित्तिरिः । स ऋतून्
 कल्पयतीति चान्द्रोऽयं ऋतुकल्पः ।

† पित्रे रात्रग्रहणीति । मासः गौणचान्द्रमासः पित्रे पितृसम्बन्धिनी रात्रग्रहणी ।
 कर्मचेष्टास्विति निमित्तार्थे सप्तमी । कर्मकरणनिमित्तं कृष्णः कृष्णपक्षः तथाच पार्व्व-
 णादिरूपपितृकर्मकरणयोग्यः कृष्णपक्षः । स्वप्नाय विशेषविहितातिरिक्तकर्मनिषेधाच्च
 शुक्लः शुक्लपक्षः रात्रिस्वरूप इत्यर्थः ।

इति मासादेर्निर्णयः ।

सम्प्रत्यधिमासनिरूपणम् ।

अधिको मासोऽधिमासः । तस्य वीजमुपदर्शितं ज्योतिःशास्त्रे ।

“दिवसस्य हरत्यर्कः षष्टिभागस्तृती ततः ।

करोत्येकमहर्हृदं तथैवैकञ्च चन्द्रमाः ॥

एवमर्हत्तृतीयाणामर्हानामधिमासकम् ।

ग्रीष्मे जनयतः पूर्वं पञ्चाब्दान्ते तु पश्चिमम् ॥”*

दिवसस्याहोरात्रस्य षष्टिभागं दण्डमेकं सूर्यः प्रतिदिनं हरति लङ्घयति । तेन ऋतौ षष्ट्याहोरात्रैः षष्टिनाद्याकर्षात्तिथिरैका सूर्येणाकृष्टा एवञ्चन्द्रेणापि । तेन चन्द्रार्काभ्यां प्रत्युतु दिनद्वयाकर्षाद्वेन द्वादश दिनानि लभ्यन्ते । दिनपदं तिथिपरम् । एवं तृतीयाब्देनापि अधिमासा निष्पद्यन्ते । अर्हत्तृतीयानामपि गणनक्रमादौचित्यप्राप्तमिदमुक्तं न तु नियतं तिथिवृद्धिज्ञासादिना

* मासं निरूप्य तत्प्रसङ्गेनाधिमासं निरूपयितुं प्रतिजानीते सम्प्रत्यधिमासनिरूपणमिति क्रियते मयि शेषः । कर्मयोग्यमासादधिकसङ्काः कर्मानर्हो मासः अधिकमासः मलमास इत्यर्थः । षष्टिभागं षष्टिभागैकभागम् ऋतौ मासद्वये एकमहर्हृदम् एकतिथिराकर्षणम् । अर्हत्तृतीयानाम् अर्हं तृतीयं येषाम् । ग्रीष्मे माघवादिषट्के पूर्वं वैशाखादितिकपतितं पञ्चाब्दान्ते तु पश्चिमं श्रावणादितिकपतितम् अधिमासकं मलमासं चन्द्रार्कौ जनयत इत्यन्वयः । ननु दिवसस्याहोरात्रस्य दण्डमेकं रविर्हरति इत्यन्वये ऋतौ अहर्हृदपदेन कथम् एकतिथ्याकर्षणसम्भव इति चेन्न सावनाधिपस्य रवेस्तिथ्येकदण्डाकर्षणासम्भवात् । अहोरात्रस्य दण्डैकाकर्षणेऽपि चान्द्रमासस्य मलमासत्वात् चन्द्रस्य तत्समकालतिथ्येकदण्डकर्षणात् सावनदिनस्य वृहत्सम्भवाच्च सूर्याकर्षितदण्डैकेनागत्या सत्परिमिततिथ्युत्पत्तेरेव कल्पनीयत्वात् ।

न्यूनाधिकत्वदर्शनात् । इदन्तु नियतम् एकस्मादधिमासादारभ्य
तृतीयसंवत्सरे भवतीति ।

यत्तु ।

“गतेऽब्दद्वितये सार्द्धे पञ्चपक्षे दिनद्वये ।

दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः ॥” इति ।

तन्नणितविद्धिः सुगणितसिद्धार्थमधिमासान्तरमेवोक्तं न तच्छा-
स्त्रोपयुक्तमिति* न तद्विविच्यते । माधवादिषट्के चाधिमासपातः
तत्रैव रविसंक्रान्तिवृद्ध्या तस्य दर्शनात् । तेन माधवादित्रिके पतने
पूर्वं इत्युच्यते । उत्तरात्रिके पाते पश्चिम इत्युच्यते । अन्यथा
अनादित्वात् कालस्य पीर्वापर्यानुपपत्तेः पूर्वापरत्रिकभेदेन

* ज्योतिषवचनेन सार्द्धद्विवर्षोपरि मलमासविधानात् तद्विरुद्धतया राजमान्छेय-
वचनस्य विषयव्यवस्थाप्रदर्शनार्थमाशङ्कते यत्त्विति । सप्तदशदिनाधिकाष्टमासाधिकवर्षद्वया-
व्यवहितोत्तरदिवसाष्टमभागनैयत्यं मलमासस्य यदुक्तमित्यर्थः सुगणितसिद्धार्थमिति ।

सौरसंवत्सरस्थान्ते मानेन शश्विजेन तु ।

एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरीयवचनपर्यालोचनया वर्षे एकादशतिथिवृद्धौ वर्षद्वये द्वाविंशतितिथि-
वृद्धिर्भवति । षण्मासेन तु सार्द्धपञ्चतिथिवृद्धिर्भवति । ततो दिवाभावाधिकसप्तदशाष्टौ-
रात्रसहितमासद्वयेन सार्द्धद्वयतिथिवृद्धौ मिलित्वा तादृशकालस्य त्रिंशत्तिथ्यात्मकाधिमास-
योग्यकालत्वेन गणितसिद्धिप्रदर्शनार्थम् अधिमासान्तरम् अधिमाससम्भवयोग्यतामात्रं न तु
वास्तविकाधिकमासान्तरं कालान्तरे अधिमासपाते तदानीमधिमासान्तरस्यालीकत्वात् ।
न तु शास्त्रोपयुक्तमिति । सूर्याचन्द्रमसोर्मतेर्मन्दतामन्दताभ्यां कालान्तरीयाधिकमास-
पातस्तेष्वेव तत्रैव शास्त्रीयस्य नैयत्याभावादिति भावः ।

चाधिमासभेदकीर्तनं कार्यभेदार्थं तच्च वक्ष्यामः । एतदेव
सङ्क्षिप्य परिशिष्टेन प्रदर्शितम् ।

मध्ये विषुवतोर्भानुर्वर्धयेत् यान्यहानि तु ।

तैः सम्भूयाधिको मासः पतत्येवं त्रयोदशः ॥

मेषगविषुवमारभ्य तुलागविषुवपर्यन्तेत्यर्थः । अतएव

“माधवादिषु षट्केषु मासि दर्शद्वयं यदा ।

हिराषाढः स विज्ञेयः शेते च आवणे हरिः ॥

दर्शद्वयं यदैकस्मिन् भवेद्वै विषुवान्तरे ।

हिराषाढस्तदा कार्यः कर्कशर्कं हरिः स्वपेत् ॥”

द्वादशमासेष्वधिमासपाते विषुवान्तर इति न विशिष्यात्* ।

यत्तु ।

“आषाढद्वयसंयुक्तं पौर्णमासीद्वयं यदा ।

हिराषाढः स विज्ञेयः विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥”

* न तद्विच्यते इति गणितमात्रप्रसिद्धतया वास्तविकत्वाभावादिति शेषः ।
रविसंक्रान्तिद्वयां विंशद्दिनाधिककालेन रविसंक्रान्त्या तस्य चान्द्रमासोलङ्घनस्य इत्यर्थः ।
पूर्वं इत्युच्यते इति माधवादिषष्ठासस्य प्रकृतकालतया माधवादिषष्ठासस्य सुतरां पूर्वत्वमिति
भावः । अन्यथा निरुक्ताभिप्रायं विना । कालस्य सृष्टिकालस्य । कार्यभेदार्थं हरिशयनादि-
कार्यस्य मासविशेषज्ञापनार्थम् । विषुवतो मङ्गाविषुवजलविषुवतोः मेषसंक्रान्तितुला-
संक्रान्त्योर्मध्ये भानुर्यानि अहानि वर्धयेत् तैर्द्विभूतैरहोभिः मिलित्वा त्रयोदशाख्यः अधि-
मासः पतति । एकस्मान्नलमासात् द्वतीयवर्षमध्ये इति शेषः । मेषतुलासंक्रान्त्योर्मध्ये
दिनद्वयं तत्र अतएवेत्यर्थः । हिराषाढः हिराषाढादित्यर्थः । विषुवान्तरे मङ्गाविषुव-
जलविषुवतोर्मध्ये । न विशिष्यात् न विशिष्य द्रव्यात् ।

तदपि मिथुनाधिमासपाते तथा भवतीति तस्यैव चिह्नभूतं, न
तु तदपि पृथक् एव हिराषाढलक्षणम् ।

यदपि ।

“वैशाखादितुल्यान्तेषु यदि पूर्णमासं भवेत् ।

हिराषाढः स विज्ञेयः शयनावर्त्तनादिषु ॥”

इति वचनं, तदपि मेषादिषु षण्मासेषु अधिमासपाते सति
वैशाखादोनां पूर्णिमानाम् अन्यतमा द्विर्भवत्यधिमासस्यैव लक्ष-
णम् । न चैकस्मिन् सौरे मासि पूर्णिमाद्वयमिति, तस्य पृथग्-
लक्षणमिति तस्यार्थः मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पनापत्तेः, किन्तु
अधिमाससु चेतदानीं न पतितः*। “दिवसस्य हरत्यर्क” इत्यादि-
नोक्तस्य कारणस्य द्वितीयाद् एव हेतुत्वात् । अथ पूर्णिमा-
द्वयस्यैकनक्षत्रयोगान्मासद्वयमिति । तन्नाषाढादिपदप्रवृत्तौ

* आषाढद्वयसंयुक्तमिति । शुद्धाशुभभेदेनाषाढद्वयसम्बन्धि इत्यर्थः । तस्य मल-
मासस्य चिह्नभूतमिति चान्द्रमासस्य द्वित्वात् मलमासपाते पौर्णमासीद्वयसम्भवादिति
भावः । तस्यैव अधिमासस्यैव चिह्नभूतं ज्ञापकमात्रं न तु तदपि पृथगेव हिराषाढलक्षण-
मिति यथा अमावास्याद्वयं रविसंक्रान्तिवर्जितमिति मलमासलक्षणं तथा पूर्णिमाद्वयं रवि-
संक्रान्तिवर्जितरूपवाक्यिकपृथङ्मलमासलक्षणं न त्वित्यर्थः । लक्ष्यज्ञापकमात्रम् । ननु
यथा अमावास्याद्वयं रविसंक्रान्तिवर्जितम् इति मलमासलक्षणं तथा पूर्णिमाद्वयं रवि-
संक्रान्तिवर्जितमिति मलमासलक्षणं स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति न चेत्यादि । तस्य
मलमासस्य । उत्तरत्र तस्येति वचनस्य । मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पनापत्तेरिति । अमावास्या-
द्वयस्य रविसंक्रान्तिवर्जितत्ववत् पूर्णिमाद्वयस्य रविसंक्रान्तिवर्जितत्वरूपमलमासलक्षण-
स्वीकारापत्तेः पूर्णिमाद्वयघटितस्य लक्षणपरत्वे व्यभिचारं दर्शयति अधिमाससु चेतदानीं
न पतित इति । अधिमाससु न भवति परन्तु एकस्मिन् सौरे मासि पूर्णिमाद्वयं भवति ।

नक्षत्रयोगस्य प्रबन्धेन कारणत्वनिराकरणात्* । सौरे रविभोगस्य चान्दे च तदारब्धत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । अत्र यद्यपि नाधिमासपातः तथाप्येकराशिसूत्र्यं पूर्णिमाद्वयादेव शयनाद्युत्कर्षो वचनात् । तन्न, “आभाका सितपद्मे” इत्यादिवचनानां बाधापत्तेः† । वैशाखादिपूर्णिमाद्वये सति कर्कटशेषे शयनात् ।

* ननु पूर्णिमाद्वयस्य रविसंक्रान्तिवर्जितत्वे मलमासो भवत्येव कुतो व्यभिचारः इत्याशङ्कं निराकरोति दिवसस्य इत्यादि । तथाच एकस्मान्मलमासात्तृतीयान्दे एव मलमासनियमात् अत्र तृतीयान्दो न भवति परन्तु एकस्मिन् सौरे पूर्णिमाद्वयं भवति तत्र व्यभिचारी घटत एवेति भावः । एकनक्षत्रयोगात् मासद्वयमिति । तथाच मलमासाभावेऽपि पूर्णिमाद्वयेऽपि विशाखाद्येकनक्षत्रयोगात् विशाखादिनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी सास्मिन्नित्यनेन एकलक्षणाक्रान्त्येन मासद्वयत्वमित्यर्थः । प्रबन्धेन पूर्वनिर्दिष्टप्रबन्धेन कारणत्वनिराकरणात् कदाचित् पौर्णमास्यां नक्षत्रयोगाभावेन व्यभिचारात् नक्षत्रयोगस्य कारणत्वासम्भवादित्यर्थः ।

† तदा मासप्रज्ञौ कस्य निमित्तता इत्यत आह सौरे रविभोगस्य इत्यादि ॥ रविभोगस्य रविराशिभोगस्य । तथाच आदित्यराशिभोगेन सौरमासः प्रकीर्तित इति विष्णुधर्मोत्तरोयात् । तदारब्धस्य रविभुक्तराश्वारब्धस्य ।

तथाच । मौनादिस्थौ रविर्येषामारब्धप्रथमक्षणे ।

भवेत्तेऽन्दे चान्द्रमासः चैत्राद्या द्वादश स्मृताः ॥

इति व्यासवचनात् । ननु यद्यपि न प्रकृतो मलमासः तथापि यथा मलमासस्थले आषाढादेर्वित्वात् मलभूतप्रथमाषाढादेः परतः शयनादिकं भवति । तथा प्रकृतमलमासाभावेऽपि एकराशिस्थे पूर्णिमाद्वये सति वचनबलात् हरिशयनाद्यर्थं विराषाढादिकमज्ञौक्त्य प्रकृताषाढादेः परतः कल्पनीयाषाढादौ हरिशयनादिकं भविष्यति इत्याशङ्कते अत्र यद्यपीत्यादि । दूषयति तन्नेति । आभाका सितपद्मेषु इत्यादिवचनानां बाधापत्तेः

न तत्कौरे नापि चान्द्रे आषाढे स्यात् । अविचारितवचनार्थ-
परिश्रहे च । “मिथुनस्थो यदा भानुरमावास्याद्वयं स्पृशेत्”
इति स्पर्शमात्रावगमात् अतिक्रमणं विनापि शयनोत्कर्षो* मलि-
न्नुव एव श्रावणे देवशयनं स्यात् । तस्मादेवमादिवचनानाम-
मावास्यान्ताधिमासप्रदर्शकत्वमेव(१) न तु पृथग्लक्षणांतरत्वम् ।
यतएव मेषादिषट्क एवाधिमासपातः अतएव तुलाविषुवादि-
मेषपथ्यन्तेन संक्रान्तितिथिवृद्धिभावं दर्शयति ।

(१) अमावास्यायन्ताधिमासप्रदर्शकत्वमेवेति क्वचिदादर्शं पाठः ।

रिति । आभाका इत्यादि नानावचने आषाढादेः द्वादश्यामेव शयनादिविधानात्कल्पनीय-
पक्षस्य प्रकृताषाढादित्वविरहात्तद्व्यापत्तेरित्यर्थः ।

तथाच वराहपुराणम् ।

द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।

आभाका सितपक्षेषु शयनावर्त्तनादिकम् ॥

अपरञ्च ।

आभाकाद्येषु मासेषु मथुरा माधवस्य तु ।

द्वादश्यामेव कुर्वीत शयनावर्त्तनादिकम् ॥

* बाधापत्तिं दर्शयति वैशाखादिपूर्णिमाद्वये सतीत्यादि । कर्कटशेषे इति तथाच
प्रकृताषाढपक्षात् परतः कल्पनीयाषाढपक्षस्य कर्कटशेषे सम्भवात् सुतरां तत्पक्षस्य सौरा-
षाढगतत्वाभावात् चान्द्राषाढगतत्वाभावाच्च तत्र हरिशयने तद्वचनबाधापत्तिरिति भावः ।
अविचारितवचनार्थपरिश्रहे च तात्पर्येविशेषम् अविचार्य वचनस्य यथाश्रुतार्थमात्रपरिश्रहे
च अतिक्रमं विना चान्द्रमासोल्लङ्घनं विना शयनोत्कर्षो हरिः शयनोत्कर्षो यदि स्वीकर्त्तव्य
इति शेषः ।

“यां तिथिं समनुप्राप्य तुलां गच्छति भास्करः ।

तयैव तिथ्या संक्रान्तिः^(१)र्यावन्मेषं न गच्छति ॥”

ननु तुलादिषट्केऽपि वक्रातिचाराभ्यां सूर्यस्य संक्रमणे भव-
त्यधिमासः । तथाच वक्रातिचारवचनम् ।

“यदा वक्रातिचाराभ्यां सूर्यसंक्रमणं भवेत् ।

क्षत्रियाणामसृग्धारास्तदा पिबति मेदिनी ॥

न्यूनातिचारे दुर्मिक्षं राष्ट्रं शस्त्रसमाकुलम् ।

राजपुत्रसहस्रास्तुक्तेकार्द्रा चापि मेदिनी ॥”

तथाहि पञ्चपञ्चाशदधिकनवशतसङ्ख्याके शकाब्दे तुलासंक्रान्ति-
रमावास्यायां भूता । ततोऽतिचारेण वृश्चिकसंक्रान्तिः प्रति-
पदि पुनश्च ऋजुगत्या अमावास्यायां धनुःसंक्रान्तिर्भूतो दृष्टः
तुलादावधिमासपतः अन्युक्तेन लिखितः । अतएव

“लोकस्य फाल्गुने हृष्टी राज्ञो विजयमादिशेत् ॥”*

(१) तयैव सर्वसंक्रान्तिरिति पाठो ग्रन्थान्तरे दृश्यते ।

* मल्लिखुच एव श्रावणे देवशयनं स्यादिति । अत्र एवकार इवार्थे अत्रयानामने-
कार्यत्वात् मल्लिखुच इवेत्यर्थः तथाच यत्र सौराषादे अमावास्याद्वयमात्रं न तु चान्द्रमासोत्पन्नं
भवति तत्र यदि यथाश्रुतवचनार्थमादाय हरिशयनीत्कर्षः स्वीक्रियते तदा आषाढमलमासे
यथा श्रावणे हरिशयनं भवति तथात्रापि स्यादिति भावः । तस्मात् वचनस्य यथाश्रुतस्यार्थ-
शास्त्रत्वात् एवम् आदिवचनानाम् आषाढद्वयसंयुक्तं पौर्णमासीद्वयं यदा इत्यादिवचनानाम्
अधिमासप्रदर्शकत्वमेव मलमासज्ञापकत्वमात्रम् । मेषादिषट्क एव सौरवैशाखाद्याश्विन-
पर्यन्त एव । तुलाविषुवादि तुलासंक्रान्तिरूपजलविषुवादीत्यर्थः । मेषपर्यन्तेन मेषः
पर्यन्तं सीमा यस्य तेन कार्त्तिकदिचैत्रावधिकेनेत्यर्थः । संक्रान्तितिथिवृद्धिभावं सूर्यस्य

इति फलश्रुतिः । फाल्गुने अधिमासादित्यर्थः । तिथ्यन्तरे च बहुश एव वक्रातिचारदर्शनात् अवासम्भवः कथमाशङ्क्यताम्* । तथायमपरी दीपः पूर्व्वदर्शिततुलाधिमासे तुलास्थरव्युपक्रान्तं मासद्वयम् अपरश्च मासो धनुःस्थोपक्रान्त इति वृश्चिकस्थरव्युपक्रान्तस्य मार्गशीर्षस्य लोपः स्यात् । तथा तस्मिन्नेव वत्सरे अमावास्यायां धनुःसंक्रान्तौ भूतायां विषुवपर्यन्तं तस्यामेव संक्रान्तौ वृषादिसंक्रान्तेष्वेकद्विकतिथिवृद्धिनियतत्वात्तत्राप्यधिमासान्तरमिति सार्द्धसंवत्सरद्वयेनैकोऽधिमासः पततीति न स्यात् । अत्रोच्यते “दिवसस्य हरत्यर्क” इति चन्द्रार्ककृताह्णखेदेन सार्द्धवत्सरद्वयेन त्रिंशत्तिथीनामेव लाभार्त्तैरेव सम्भूयाधिमासपातस्य वाचनिकत्वात् अधिमासद्वयं कारणाभावादेव न सम्भ-

श्रीव्रगमनात् न्यूनकालिन संक्रान्तिथिवृद्धिभावं तिथिवृद्धित्वं सौरमासादधिककालिन चान्द्रमाससमापनमित्यर्थः । वक्रातिचाराभ्यां रविगतेर्मन्दत्वामन्दत्वाभ्यामित्यर्थः वस्तुतो रवेर्वक्रातिचारासम्भवात् । ततोऽतिचारेण रवेः श्रीव्रगत्वा । अन्यकेन अन्यकमष्टेन दृष्टः स्तिखितश्च इत्यन्वयः । यत एव माघवादिभिन्नेऽपि अधिमासः अतएवेत्यर्थः । फाल्गुने अधिमासपत-
न्योक्तस्य वृष्टिर्हर्षः विजयम् आदिशेत् कथयेत् ।

* तिथ्यन्तरे तुलासङ्क्रान्त्यवच्छिन्नतिथिसंज्ञातोऽतिथिभिन्नतिथौ रविगतेर्मन्दत्वामन्दत्ववशेन सङ्क्रान्तिदर्शनात् अत्र तुलादिष्वप्यमासमध्ये असम्भवः अधिमासस्यासम्भवः ।

+ दीपान्तरं दर्शयति अथायमपरी दीपः । तदेव निर्दिशति पूर्व्वदर्शितेत्यादि । तुलास्थरव्यारब्धमासद्वयं तुलास्थरव्यारब्धत्वेन चान्द्रकार्तिकद्वयम् । धनुःस्थोपक्रान्तः धनुःस्थरव्यारब्धः इतीति इति हेतौ । तथाहि तुलास्थरव्यारब्धत्वेन चान्द्रकार्तिकद्वयानन्तरं धनुःस्थरव्यारब्धत्वेन चान्द्रपौषत्वात् चान्द्रकार्तिकानन्तरं वृश्चिकस्थरव्यारब्धत्वाभावात् वृश्चिकरव्युपक्रान्तस्य चान्द्रमार्गशीर्षस्य लोप इत्यर्थः ।

वति । ननु कोऽयं दृष्टापलापः* । सत्यं तुलादित्यादौ दृश्य-
मानो नायमधिमासः किन्तूत्पातादधिमाससधर्मायम् । अत-
एव प्रतिपदि वृश्चिकसंक्रान्ती तस्य तुलारब्धत्वेऽपि† “यां तिथिं
समनुप्राप्य” इति शास्त्रतो वृश्चिकारम्भाहंत्वात्तत्रानारम्भेऽपि
शङ्खवेलाभ्यायेन प्रत्यभिज्ञानाद्भवति मार्गशीर्षपदवाच्यता‡ ।

* तस्मिन् वत्सरे इति यस्मिन् वत्सरे तुलायाम् अधिमासः तस्मिन्नेव वत्सरे इत्यर्थः ।
विषुवपर्यन्तं मेषसंक्रान्तिपर्यन्तम् । तस्यामेव अमावास्यायामेव वषादिसंक्रान्तिश्चेति आदिना
मिथुनकर्कटयोः परिग्रहः । एकविक्रितिकतिथिवृद्धिनियतत्वात् प्रतिपद्धितौयादतौयातिथि-
वृद्धिनियतत्वात् । तथा च यस्मिन् वत्सरे वषसंक्रान्तिः प्रतिपदि, मिथुनसंक्रान्तिः द्विती-
यायां, कर्कटसंक्रान्तिश्च तृतीयायां भूताः, तस्मिन् एव मेष एव अधिमासान्तरं मलमासान्त-
रम् एकोऽधिमासः पततीति इति हेतौ न स्यादिति एकवत्सरे मलमासद्वयमिति शेषः ।
तैरेव त्रिंशत्तिथिभिरेव सम्भूय मिलित्वा अधिमासस्य एकाधिकमासस्यैव वाचनिकत्वात्
अधिमासद्वयं न सम्भवतीत्यन्वयः । प्रमाणान्तरापेक्षया प्रत्यक्षस्य स्वतः प्रमाणत्वादाश-
ङ्कते नन्वित्यादि कोऽयं कथमित्यर्थः । दृष्टापलापः दृष्टस्य तुलायां नैष च दृष्टस्य मल-
मासद्वयस्य कथमपलाप इत्यर्थः ।

† स्वीकृत्य समाधत्ते सत्यमित्यादि । दृश्यमानः दृश्यमानोऽपीत्यर्थः । किन्तू-
त्पातादधिमाससधर्मायम् उत्पातेन मलमाससमानधर्मा न तु प्रकृतमलमास इत्यर्थः ।
तथाच संवत्सरप्रदीपे ।

“उत्पातेन भवेद्वयसु कालस्यातिक्रमः कश्चित् ।

न स स्यादव्यवहाराङ्गमित्याह भगवान्निष्ठः ॥”

यत एव न प्रकृताधिमासः अतएवेत्यर्थः । तस्य चान्द्रमासस्य ।

‡ प्रकृताधिमासत्वाभावे प्रमाणं दर्शयति यां तिथिमित्यादि । तथा तिथ्या ।
शङ्खवेलेति दक्षिणप्रदेशे मध्याह्नसमये प्रतिनियतं शङ्खध्वनिर्भवति तत् शुक्ला बुधज्वो-
त्सोकाः भोजनार्थमागच्छन्ति । अथ कदाचित् तदानीं यदि शङ्खध्वनिर्न भवति इयं शङ्खवेला
इत्यवधार्य आगच्छन्ति इति व्यायस्यार्थः । प्रत्यभिज्ञानादिति पूर्वानुभूतपदार्थस्य इदन्ता-

अतिचारपदाच्च स्वस्थानमतीत्य चरतीत्यमावास्थैव वृश्चिक-
संक्रान्तेः स्वस्थानमवसीयते वृषादिसंक्रान्तिषु तु पूर्वतिथ्यतिक्रमे-
ऽपि नातिचारपदप्रयोगः शास्त्रे । तत्र तिथिविशेषस्य संक्रान्ति-
स्थानतया शास्त्रतोऽनधिगमात् । व्यभिचारेण प्रमाणान्तराप्रचा-
रात् । अतएव यदा कन्यायामधिमामसपाते प्रतिपदि तुला-
संक्रान्ती भूतायां वक्रगत्या सूर्योऽमावास्यायां वृश्चिकं याति
पुनः ऋजुगत्या* प्रतिपदि धनुःसंक्रान्तिस्तदा वृश्चिके संक्रान्ति-

वच्छेदनाभेदावगाहिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानम् । मार्गशीर्षपदवाच्यता इति तथाहि तुलासंक्रान्ते-
रमावास्यायां जातत्वात् प्रतिपदि वृश्चिकसंक्रान्तावपि तस्या वृश्चिकसंक्रान्तेरमावास्यायामेव
योग्यत्वात् तदुत्तरशुक्लप्रतिपदादिदर्शनामासस्य तुलास्थरव्यारब्धत्वेऽपि योग्यतया वृश्चिकस्थ-
रव्यारब्धत्वात् मुख्यचान्द्रमार्गशीर्षलमित्यर्थः ।

* तदेवोपपादयति अतिचारपदादित्यादि । तत्र मेषादौ अधिमासस्य प्रकृतत्वा-
देवोपादयति वृषादिसंक्रान्तिषु त्विति । पूर्वतिथ्यतिक्रमेऽपि अमावास्यामतिक्रम्य
प्रतिपदि वृषादिसंक्रान्तिषु सतीषु इत्यर्थः । नातिचारपदप्रयोगः शास्त्रे शास्त्रे अतिचार-
पदप्रयोगो नास्तीत्यर्थः । तथाच “यां तिथिं समनुप्राप्य तुलां गच्छतीति” वचनमुक्त्वा
यदा वक्रातिचाराभ्यामिति वचनस्योक्तत्वात् पूर्ववचने “यावत् मेषं न गच्छती” लुक्त-
त्वाच्च प्रतिपदि वृषादिसंक्रान्ती भूतायामपि नातिचारपदप्रयोगः सम्भवतीति भावः ।
तत्र मेषवृषादिसंक्रान्तिषु तिथिविशेषस्य अमावास्यादेः संक्रान्तिस्थानतया मेषवृषादि-
संक्रान्तिस्थानतया इत्यर्थः तथाच “यावन्मेषं न गच्छति” इत्युक्तत्वात् । मीनपर्यन्तस्यैव
अमावास्यायां योग्यता न वृषादेरिति भावः । व्यभिचारेण अमावास्याभिन्नतिथौ वृषादि-
संक्रान्तिदर्शनेन प्रमाणान्तराप्रचारात् प्रमाणान्तरसत्ताया अभावात् । यत एव तुलादि-
षण्मासे तुलासङ्क्रान्त्यवच्छिन्नतिथिसजातीयतिथौ मीनपर्यन्तसङ्क्रान्तेर्योग्यतास्वीकारः अत-
एवेत्यर्थः । वक्रगत्या मन्दगत्या सूर्यस्य वक्रातिचाराभावात् । ऋजुगत्या स्वभावगत्या
इत्यर्थः ।

शून्यः प्रतिपदादिदर्शान्तो मासः पतति तस्य वृश्चिकारब्धत्वेन पूर्वस्य च कन्यारब्धत्वेनाकार्तिकत्वात् चान्द्रकार्तिकलोपा-
देवोत्थानं विफलं स्यात्* । तुलादित्यगताश्विनशुक्लपक्षस्य दुर्गो-
त्थानार्थत्वात् । वृश्चिकसंक्रान्त्यमावास्यायाञ्च लक्ष्मीप्रबोधार्थत्वात् ।
'तस्मिन् शुक्ले सदा विष्णुरिति' वचनेन लक्ष्मीप्रबोधनान्तरितशुक्ल-
पक्ष एव देवोत्थानं सदेति नियमात्† । ततश्च वक्रातिचारकृत-

* वृश्चिके सङ्क्रान्तिशून्यः प्रतिपदादिदर्शान्तो मासः पततीति । अमावास्यायां वृश्चिकसङ्क्रान्तेर्जातत्वात् तदुत्तरशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तो मासः वृश्चिकसङ्क्रान्तिशून्यो भवती-
त्यर्थः । तस्य चान्द्रमासस्य वृश्चिकारब्धत्वेन वृश्चिकस्थरव्यारब्धत्वेन । पूर्वस्य च तत्पूर्व-
चान्द्रमासस्य च कन्यारब्धत्वेन कन्यास्थरव्यारब्धत्वेन अकार्तिकत्वात् । तथाच तुलासङ्क्रान्तेः
प्रतिपदि जातत्वात् । स्वाव्यवहितप्राक्कृतावच्छिन्नकन्यास्थरव्यारब्धतया तुलास्थरव्या-
रब्धत्वाभावेन च तच्चान्द्रमासस्य

“मौनादिस्थो रविर्येषामारब्धप्रथमे क्षणे” इति व्यासवचनात्

आश्विनत्वेन कार्तिकत्वाभावादित्यर्थः । देवोत्थानं हरिस्तुलानं, विफलं स्यादिति चान्द्र-
कार्तिके तस्य विधानात् ।

तथाच । “अमावास्यां तुलादित्ये लक्ष्मीर्निद्रां विमुञ्चति ।

तस्मिन् शुक्ले सदा विष्णुस्तुलायामथ वृश्चिके ॥”

इति तस्मिन् तदुत्तरशुक्लपक्षे तुलादित्यगतामावासीत्तरशुक्लपक्षस्य चान्द्रकार्तिकत्वेन भवति
अन्यस्यासम्भवात् ।

† ननु “तुलायामथ वृश्चिके” इत्यनेन तुलायां शुक्लपक्षे हरिप्रबोधनविधानात् तुला-
गताश्विनशुक्लपक्षे हरिप्रबोधनं भवतु इत्यत आह तुलादित्यगताश्विनशुक्लपक्षस्य दुर्गोत्थाना-
र्थत्वात् । तथाहि आश्विने दुर्गोत्थानविधानात् तत्परतः तुलायाञ्च हरिप्रबोधनविधानाच्च
तुलागताश्विनशुक्लपक्षे दुर्गोत्थानमेवोचितं न तु विष्णुत्थानम् । तथाच—

मासलङ्घनेऽपि 'यां तिथिं समनुप्राप्य' वचनेन प्रतिपद एव संक्रान्त्यर्हज्ञापनात् । तुलीपक्रान्त्यर्ह एवासौ मास इति तस्य कार्तिकत्वात्तत्रैव देवीत्यानमित्यवश्यं वाच्यम् । अतएवासौ नाधिमासो न मलिन्युचः* साईवत्सरद्वये त्रिंशत्तिथिभिरेव पतितस्य तथात्वात् । अतएव प्रतिपदि तुलासंक्रान्तौ तुलायां वक्रेणामावास्यादी यदि वृश्चिकं रविव्रजति तदैकस्याः कन्यागतत्वादपरस्य वृश्चिकगतत्वात् 'अमावास्यां तुलादित्ये लक्ष्मीर्निद्रां विमुञ्चतीति' नैकत्रापि स्यात्तदभावाच्च, तस्मिन् शुक्ले सदा विष्णुरित्येतदपि, व्याहृत्येतत् । तेन तत्रापि यैवासौ वक्रेण वृश्चिकगता

“कर्किण्यर्हे हरौ सुते शक्रध्वजक्रियाश्रिते ।

तुलायां बोधयेत् देवीं वृश्चिके तु जनार्दनमिति”

वचनविरोधः स्यात् । सदेति “तस्मिन् शुक्ले सदा विष्णु”रिति वचनस्य सदापदेनेत्यर्थः ।

* उपसंहरति ततश्चेति । वक्रातिचारकृतमासोलङ्घनेऽपि रवेः मान्यन्दराश्रीप्रगति-कृतचान्द्रमासोलङ्घनेऽपि । सङ्क्रान्त्यर्हत्वज्ञापनात् वृश्चिकसङ्क्रान्तियोग्यत्वज्ञापनात् । तुलीपक्रान्त्यर्ह एवासौ मासः तुलास्वरव्याप्य एवासौ मासः इति हेतौ देवीत्यानं हरेरुत्थानम् अतएव योग्यतया तस्य कार्तिकत्वस्वीकारादेव योग्यतावलम्बनेन स्वीकृतः असौ कार्तिकः यतो नाधिमासः नाधिकमासप्रयोजकः अतो न मलिन्युचः न मलमास इत्यर्थः ।

† साईसंवत्सरद्वये इत्यादि । साईसंवत्सरद्वये त्रिंशत्तिथिभिरेव साईसंवत्सरद्वय-सञ्चितत्रिंशत्तिथिभिरेव, पतितस्य आगतस्य चान्द्रमासस्य तथात्वात् मलमासत्वात् । प्रतिवर्त्ति-दर्शयति अतएवेति । क्रमसञ्चितत्रिंशत्तिथिभिः आगतस्य चान्द्रमासस्य मलमासत्वादेव एकस्याः पूर्वाभावास्यायाः कन्यागतत्वात् प्रतिपदि तुलासङ्क्रान्तौ सत्यां सुतरां पूर्वाभावा-स्यायाः कन्यागतत्वम् । अपरस्यापरामावास्यायाः वृश्चिकगतत्वात् अमावास्यायां वृश्चिक-सङ्क्रान्तौ सत्यां सुतरां परामावास्यायाः वृश्चिकगतत्वम् । इति इति वचनोक्तं तुलादित्ये अमावास्यायां लक्ष्म्या उत्थानम् एकस्यामपि अमावास्यायां न स्यात् अमावास्यायां तुला-

सा तुलादित्यस्यैवोत्पाता वृश्चिकस्येत्यर्हतया तत्रैव सुखरात्रि-
रूपः काल इत्यादि* क्रियत इत्यविरोधः । यदा पुनरमावास्या-
यामिव तुलासंक्रान्तिर्भूता न भूतो माधवादिषट्केऽधिमासपातः
अनन्तरमतिचारेण प्रतिपदि वृश्चिकसंक्रान्तौ वृत्तायामपरा अपि
संक्रान्तयो विषुवपर्यन्तं प्रतिपद्येव भवन्ति तदाधिमासान्तरस्या-
पतितत्वात् पूर्व्याधिमासाच्चाहृततीयवत्सरसञ्चितदिवसैरधिमास-
स्यावश्यभावात् अन्यस्य चानुपलम्भात् अत्र च बाधकाभावेन

दित्यगतत्वाभावात् तदभावाच्च लक्ष्म्या उत्थानाभावाच्च । व्याहृतेन लक्ष्म्या उत्थानात्
परती हरेरुत्थानविधानात् ।

* उपसंहरति तेनेति । तत्रापि अमावास्यायां वृश्चिकसङ्क्रान्तावपि या एवासी
अमावास्या वृश्चिकगता सामावास्या तुलादित्यस्यैव उपगता वृश्चिकस्था इति चेतीः अर्हतया
प्रतिपदि वृश्चिकसङ्क्रान्तेः स्थानयोग्यतया तत्रैव तुलादित्यगतामावास्यायामिव “सुखरात्रिरूपः
कालः” इत्यादीति । तथाच भविष्योक्तं यथा—

“सुखरात्रिरूपः कालः प्रदीपोज्ज्वलितालये ।

वत्सुर्वन्धून्वन्धूश्च वाचा कुशलयार्चयेत् ॥

प्रदीपवन्दनं कार्यं लक्ष्मीमङ्गलहेतवे ।

गीरोचनाक्षतञ्चैव दद्यादङ्गेषु सर्व्वतः ॥

विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मालये शुभे ।

महालक्ष्मि नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुरुष्व मे ॥

वर्षाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।

सुखरात्रिप्रभातेऽद्य तन्मे लक्ष्मीर्व्वपीह तु ॥

या रात्रिः सर्व्वभूतानां या च देवेश्वरस्थिता ।

संवत्सरप्रिया या च सा ममालु सुमङ्गला ॥” इत्यादि ।

तुलादित्य एव संक्रान्तिशून्यस्य मासस्य पश्चात् कर्तव्यसंक्रान्ति-
तिथ्यतिक्रमस्य इदानीमेव कृतत्वमवधार्याधिमासत्वं निर्णीयते
समाधानान्तरं पुनरन्यत्र पश्यामः अतएव* नाशङ्कितमिदं
कैश्चित् । कथं पुनरसावधिमासी ज्ञेय इत्यपेक्षायामाह परि-
शिष्टः† ।

“तस्याकीं दर्शकश्चैकराशी दर्शद्वयातिगः ।

मलिनचुचः स विज्ञेयः कर्मणां फलनाशकत् ॥”

एकस्मिन्नाशी सूर्यो दर्शद्वयमतिक्रम्य गच्छन्नधिमासं दर्शयति ।
सहजगत्या न, वक्रातिचाराभ्याम् । एतच्चतुर्दश्याममावास्यायां
वा पूर्वसंक्रान्तौ प्रतिपदादिके च परसंक्रान्तौ भवति । तदाहि
प्रतिपदादिदर्शान्तः सूर्यसंक्रान्तिशून्योऽधिमास एव मलिनचुचः ।

* अविरोध इति लक्ष्मीप्रबोधहरिप्रबोधादेरविरोध इत्यर्थः । अतिचारेण शीघ्रगत्या
विषुवपर्यन्तं सेवपर्यन्तम् अधिमासान्तरस्य मलमासान्तरस्य अर्द्धतृतीयवत्सरसञ्चितदिवसैः
अर्द्धं तृतीयं यस्य इति साद्वत्सरद्वयसञ्चिततिथिभिरित्यर्थः । अन्यस्य माधवादिषट्कपति-
सस्य अनुपलभ्यत्वात् अदृष्टत्वात् अत्र च तुलादित्ये च बाधकाभावेन साद्वत्सरद्वय-
सञ्चितविंशतिस्थाकर्षादिति शेषः । यत एव तुलादिषट्के मलमासस्यावश्यकत्वम् अत-
एवेत्यर्थः ।

† नाशङ्कितमिदं कैश्चिदिति । यद्यपि तुलादेरनियतस्थानतया आशङ्का जायते
तथापि नियतस्थानेषु माधवादिषट्केषु अधिमासान्तरादर्शनात् एकस्मात् मलमासात्
सृतीयार्धे मलमासान्तरस्यावश्यकत्वादेव तुलादौ नाशङ्कनीयमिति भावः । कथं पुन-
रधिमासी ज्ञेय इति अनियतस्थानतया तुलादौ कथमधिमासी ज्ञातव्य इत्यर्थः ।
इत्यपेक्षायाम् इत्याकाङ्क्षानिवृत्तये आह मलमासज्ञापकलक्षणमिति शेषः ।

तदाह परिशिष्टः ।

“अमावास्यापरिच्छिन्नं रविसंक्रान्तिवर्जितम् ।

अधिमासं विजानीयात् गर्हितं सर्वकर्मसु ॥”

अमावास्यापरिच्छिन्नमाद्यन्तयोरमावास्यान्तद्वयक्रीड़ीकृतम् ।

तथापरमाह ।

“द्वौ तिथ्यन्तावेकवारं यस्मिन् स स्याद्दिनक्षयः ।

अधिमासः स विज्ञेयः संक्रान्तिर्यत्र नो रवेः* ॥”

अतएवाह ।

* तस्यार्क इति । एकराशौ दर्शद्वयातिगः स्वाव्यवहितपूर्वत्वखण्डकालीभय-
सम्बन्धेन दर्शद्वयान्यक्षणादयमतिक्रम्य वर्तमानोऽर्कः तस्य मलमासस्य दर्शकः ज्ञापकः ।
खपदं मलमासत्वेनाभिधेयमानचान्द्रमासपरं स मलमासः यज्ज्ञानां फलनाशकत्वं विज्ञेय-
इत्यन्वयः । दर्शद्वयं दर्शद्वयान्यक्षणादयम् । दर्शयति ज्ञापयति । सहजगत्या नेति न भवती-
त्यर्थः । केन भवतीत्यपेक्षायामाह वक्रातिचाराभ्यां मन्दशीघ्रगतिभ्यामित्यर्थः । एतच्च
मलमाससम्पादनं च चतुर्दश्यामिति मलमासस्यावश्यत्वावज्ञापनार्थमुक्तम् । प्रतिपदादि-
दर्शान्तः मुख्यचान्द्र इत्यर्थः । अधिमास एवेति अधिमास एवेत्यर्थः । अत्र एवकारस्य
व्यत्ययेन सूर्यसंक्रान्तिश्च एव अधिमासः मल्लिखुच इत्यन्वयः । तथाच पूर्वमावास्यान्य-
क्षणे क्रियेत्यतौ प्रतिपदाद्यक्षणे राखन्तरयोगे तच्छुक्रप्रतिपदादिदर्शान्तमासस्य पूर्व-
राशिस्थिरव्यारब्धतया पूर्वमासत्वेन मासद्वयाभावात् रविसंक्रान्तिशून्यत्वाभावाच्च न मल-
मासत्वमिति भावः । अमावास्यापरिच्छिन्नमित्यस्यार्थमाह आद्यन्तयोरित्यादि । आद्यन्तयो-
रिति सप्तम्या वृत्तित्वमर्थः । अमावास्यान्तद्वयक्रीड़ीकृतं स्वाव्यवहितपूर्वत्वखण्डकालीभय-
सम्बन्धेन संक्रान्तिशून्यामावास्याद्वयान्यक्षणादयमतिक्रम्य एकराशिद्वित्तिचान्द्रमासं सर्वकर्मसु
गर्हितं मलमासं जानीयादित्यन्वयः । यस्मिन् सावनात्मकैकवारं । यत्र चान्द्रमासे रवि-
संक्रान्तिर्नो नास्ति नो निषेधः ।

“वत्सरान्तर्गतः पापो यज्ञानां फलनाशकः ।

नैर्ऋतैर्यातुधानाद्यैः समाक्रान्तो विनामकः ॥”

विरुद्धनामको विनामकः तस्य मलिन्नुचत्वात् न तु नामशून्य-
त्वात् । ‘एकसंज्ञौ यदा मासाविति’ विरोधात् तस्यापि परमास-
स्यैव तद्वाशिष्यसूर्यारश्चत्वेन तन्नामत्वात् । अतएवैकनामतया
एकत्वमेव स्मरन्ति ।

“एवं षष्टिदिनो मासस्तदर्हन्तु मलिन्नुचः ।

त्यक्त्वा तदुत्तरे कुर्यात् पितृदेवादिकाः क्रियाः ॥”

“षष्ठ्या तु दिवसैर्मासः कथितो बादरायणैः ।

पूर्वमर्द्धं परित्यज्य मग्नमुत्तरमाश्रयेत् ॥”

सौरत्वे च सनामकत्वमविवादात् । यद्वा विनामकत्वं नामशून्यत्व-
मौपचारिकम् आषाढादिनाम्ना चान्द्रस्य कर्माङ्गतया विधौ
तस्याननुप्रवेशात् सदपि नामासदेव पुच्छोऽप्यपुच्छ इतिवत्* । अतो

* विरुद्धनामकत्वे हेतुमाह मलिन्नुचत्वात् मलिन्नुचनामकत्वात् एकसंज्ञौ एक-
नामकौ विरोधात् मलमासस्य नामशून्यत्वे एकनामकत्वविरोधात् । यत एवैकराशिः सूर्य-
रश्चत्वेन एकमासत्वम् अतएवेत्यर्थः । षष्टिदिनः षष्टितित्यात्मकः तदर्हन्तु त्रिंशत्तिथ्या-
त्मकः त्यक्त्वा तन्मलमासं त्यक्त्वा उत्तरे शुद्धमासि । दिवसैस्त्रिंशदिभिः । सौरत्वे च सनाम-
कत्वमविवादात् । अविवादादिति एकनामसौरमासद्वयासम्भवादिति भावः । औपचारिकं
कर्मानर्हत्वेन गौणं तत्तन्मासविहितकर्मानर्हत्वाप्रयोजकम् । विधौ मासविहितकर्माविधाने
तस्य मलमासस्य अननुप्रवेशात् मलमासे सावकाशकर्मानिविधेन वैधकर्माङ्गतया प्रवेश-
भावात् सदपि नामेति मलमासस्येति शेषः । असदेव तत्तन्नामकमासविहितकर्माप्रयोज-
कत्वेन असत्तुल्यमित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह पुच्छोऽप्यपुच्छवदिति अन्त्यादिरिति शेषः ।

मेषगरविसंक्रान्तिः शशिमासे भवति यत्र तच्चैत्रम् । एवं वैशाखादि वृषादिसंक्रान्तियोगेन इति वचनम् । कर्माङ्गचैत्राद्यभिप्रायेण सुख्यार्थमेव । अतएव गृह्यपरिशिष्टम् ।

“मलं वदन्ति कालस्य मासं कालविदो जनाः ।

नेहेतात्र विशेषेज्यामन्यत्रावश्यकादिभिः ॥”

आषाढादिपदैश्चान्द्रमासेषु विशेषेण विहितामिज्याम् । इज्यापदं वैदिककर्मापलक्षणपरम् । तन्नेहेत न चेष्टेत ।

तथा ज्योतिःशास्त्रम् ।

“यदा शशी याति गभस्तिमण्डलं

दिवाकरः संक्रमणं करोत्यधः (१) ।

तदाधिमासः कथितो विरिञ्चिना

विवाहयात्रोत्सवयज्ञदूषकः (२) ॥”

अमावास्यान्ते चन्द्रस्य सूर्यमण्डलप्रवेशस्ततोऽधः पश्चात् प्रतिपदीत्यर्थः । स च विवाहादिदूषकः ।

तथा ज्योतिःपराशरः ।

“अग्न्याधेयं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानव्रतानि च ।

देवव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः ।

(१) हेमाद्रौ करोत्यधः इत्यत्र करोत्यनु इति पठितम् ।

(२) दूषक इत्यत्र दोषक इति पठितं हेमाद्रौ ।

तथाच यथा अश्वपतितादिः पुत्रीऽपि खजन्यपुंस्त्वानपि पुत्रकर्तव्यथाद्वादिकर्मानधि-
कारितया अपुत्रतुल्यः तदित्यर्थः ।

माङ्गल्यमभिषेकञ्च मलमासे विवर्जयेत् ॥”

दानं महादानं यदाह ।

“वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठां यज्ञकर्म्म च ।

न कुर्यान्मलमासे च महादानव्रतानि च ॥”

महादानानि तुलापुरुषादीनि* तेष्वेव षोडशसु महादानैक-

* अत इति । मलमासस्य कर्म्माहृतया असत्वात् । शशिसासे चान्द्रमासे इति वचनं मासलक्षणाभिप्रायकं ब्रह्मशुभवाक्यं कर्म्माङ्गचैवाद्यभिप्रायेण वैधकर्म्माङ्गीभूतचैवादि-मासलक्षणाभिप्रायेण सुखार्थमेवेति । तेन मलमासस्य वैधकर्म्माङ्गतया सुखार्थाभावेऽपि न क्षतिरिति भावः । यतो मलमासस्य न कर्म्माङ्गत्वम् अतएवेत्यर्थः । कालस्य शुक्लप्रति-पदादिदर्शनात्कालस्य मलमासं वदन्ति इत्यन्वयः । आवश्यकानि विधेः अवश्यकर्त्तव्यमित्य-कर्म्मणोऽन्यत्र इह मलमासे विशेषज्ञां विशेषज्ञादिकम् । वैदिककर्म्मोपलक्षणपरमिति वैदिककर्म्मपदेनात्र सम्भवतुल्यकालकास्यकर्म्म प्रातिष्ठिकनिषिद्धकर्म्म च उच्यते । गभस्ति-मण्डलं सूर्यमण्डलम् । अधः अमावास्यान्ते शुक्लप्रतिपदि । उत्तरः उपनयनादिः दूषकः दोषजनकः । अग्न्याध्वनम् अग्न्याधानं श्रौताग्न्यादिर्यहणं प्रतिष्ठां मठादिः । यज्ञदान-व्रतानि काम्ययागमहादानकाम्यव्रतानि । देवव्रतवर्षोत्सर्गः देवीहिंशत्यक्तव्रतरूपवर्षोत्सर्गः शैखला उपनयनम् । माङ्गल्यं मुख्यकालाक्तान्नप्राशनादिमङ्गलकर्म्म । अभिषेकः राज्या-भिषेकः । महादानानि तुलापुरुषादीनीति । यथा मन्व्यपुराणम् ।

“अध्यातः संप्रवक्ष्यामि महादानानुकीर्तनम् ।

आद्यन्तु सर्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् ॥

हिरण्यगर्भदानञ्च ब्रह्माण्डं तदनन्तरम् ।

कल्पपादपदानञ्च गीसहस्रञ्च पञ्चमम् ॥

हिरण्यकामधेनुञ्च हिरण्यश्वस्तथैव च ।

पञ्चलाङ्गलकं तद्वज्रादानं तथैव च ॥

हिरण्यश्वरथसद्वज्रेमहतिरथस्तथा ।

द्वादशं विष्णुचक्रञ्च ततः कल्पलतात्मकम् ॥

प्रवृत्तिनिमित्तस्य कुण्डमण्डपादीतिकर्तव्यताविशेषस्य सम्भवात्*।
यत्तु ।

“कनकाशतिला नागा(१) दासीरथमहीगृहाः ।

कन्या च कपिला धेनुर्महादानानि वै दश ॥”

तत् स्तुत्यर्थम् । अन्यथा बहुशक्तिकल्पनापत्तेः सर्वत्रानुगत-
स्यैकरूपस्याभावात् । अतो महादाननिषेधेन † सुवर्णशृङ्गिकादेर्वा

(१) कनकाशतिला गाव इति ग्रन्थान्तरे पठितम् ।

सप्तसागरदानञ्च रत्नधेनुस्तथैव च ।

महाभूतघटं तद्वत् षोडशः परिकीर्तितः ॥

* महादानैकप्रवृत्तिनिमित्तस्य तुलापुरुषादिषोडशमहादानानुगतशक्यतावच्छेदक-
धर्मस्य । कुण्डमण्डपादीतिकर्तव्यताविशेषस्य कुण्डः खातविशेषः मण्डपो गृह-
विशेषः । आदिना विनायकादिपञ्चाशद्देवताहोमपरिग्रहः । एते इतिकर्तव्यताविशेषा
अङ्गविशेषा यस्य तादृशस्य । तथाच कुण्डमण्डपविनायकादिपञ्चाशद्देवताहोमाङ्गकदान-
त्वमेव तुलापुरुषादिषोडशमहादानानुगतैकशक्यतावच्छेदकं धर्मं महादानलक्षणम् ।
अत्र विनायकादिपञ्चाशद्देवताहोमाङ्गकलनिवेशात् कुण्डमण्डपाङ्गकलेऽपि सठदानस्य न
महादानत्वापत्तिः । तत्र विनायकादिपञ्चाशद्देवताहोमाश्रयणात् स च होमो महादानः
एव श्रूयते यथा मत्स्यपुराणे “महाभूतघटस्तद्वत् षोडशः परिकीर्तितः ।” इत्युक्ता—

“विनायकादियहलीकपालवखटकादियमरुद्गणानाम् ।

ब्रह्माच्युतेशानवनस्पतीनां खतन्त्रतो होमचतुष्टयं स्यात् ॥” इत्युक्तम् ।

विनायकादिः षट् नव ग्रहाः दश दिक्पाला अष्टौ वसवः द्वादशादित्याः मरुद्गण-
एकः ब्रह्मादीनां चतुष्टयमिति पञ्चाशत् । तुलापुरुषादिदानानामिव कनकाद्यादिदाना-
नामपि महादानलभ्यते ।

† एतेषां महादानले प्राङ्निर्दिष्टषोडशसंख्याकीर्तनं व्यर्थं स्यादित्यत आशङ्कते
यत्त्विति । कनकं सुवर्णनिर्मितशृङ्गि नागः हस्ती मही भूखण्डम् । स्तुत्यर्थं प्रशंसार्थं न

दानमनिषिद्धमेव* । अनादरणन्तु (१) प्रामाण्यैकतया अन्यथा समाधानं कष्टावहम् । तथा नष्टभार्गवादावप्येतन्निषिद्धं यथा ।

“बाल्ये वा यदि वा वृद्धे शुक्ले चास्तसुपागते ।

मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम् ॥”

देवदर्शनं चानादिदेवतायाः । यदाह ।

“अनादिदेवतां दृष्ट्वा शुचः स्युर्नष्टभार्गवे ।

मलिस्तुचेऽप्यनावृत्तं तीर्थस्नानमपि त्यजेत् ॥

पूर्वार्द्धेन दर्शने दोषमात्रकीर्त्तनान्निषेधकल्पनातोऽनुषङ्गस्य बल-
वत्त्वात् त्यजेदित्यनुषज्यते । दर्शनं त्यजेदित्यर्थः । अनावृत्तमिति
च न तीर्थस्नानमित्यनेनान्वितम् । इयोरपि कर्मकारकत्वात्

(१) अनाकरणन्तु कचित्पुस्तके पाठः ।

तु वास्तविकमहादानम् । अन्यथा महादानस्वीकारे बहुशक्तिकल्पनापत्तेः नानाशक्ति-
कल्पनापत्तेः । ननु वचनबलात् नानाशक्तिकल्पना अस्तु की दोषः इत्यत आह सर्वत्रानु-
गतस्यैकरूपस्याभावादिति । कनकाश्वादिदशानुगतैकशक्यतावच्छेदकधर्मस्याभावादित्यर्थः ।
अत इति कनकाश्वादिदानस्य गौणमहादानत्वात् ।

* अश्वसाहचर्यात् कनकशब्दस्य कनकनिर्मितशङ्खिकपरत्वेन विकल्प्यते सुवर्ण-
शङ्खिकादिवेति । ननु कनकाश्च इति समलोकापदस्वीकारेण सुवर्णनिर्मिताश्च एवार्थोऽस्तु,
किमिति कनकपदलक्षणया सुवर्णनिर्मितशङ्खिकाधोऽङ्गीक्रियते इति चेन्न ; तथात्वे
“महादानानि वै दश” इति दशसंख्याकीर्त्तनानुपपत्तेः ।

† अनिषिद्धमेवेति । तेषां महादानत्वाभावात् महादाननिषेधेन तेषां निषिद्धत्व-
प्रसक्तेरिति भावः । अनादरणन्त्वित्यादि । तेषां मुख्यमहादानत्वखण्डनेन गौणमहादान-
त्वकल्पनरूपादरणन्तु । प्रामाण्यैकतया प्रामाण्यैक्येन दशानुगतैकशक्यतावच्छेदकधर्मोप-
पत्त्या समाधानं गौणार्थभिन्नप्रकारकसमाधानं कष्टावहं दुष्करम् ।

त्यज्येदित्यनेनैवान्वयः* । परम्परान्वयस्त्वेकत्यजतिक्रियान्वयार्थः ।
चतुरो सुष्टीर्निर्वपतीतिवत् । स च देवतादर्शनेऽप्यविशिष्टः ।
तस्यापि त्यज्येदित्यनेनैवान्वयात्† । अतो वचनान्तरेषु देवता-
दर्शनं देवतावलोकनमित्यादिसामान्यपदानामनाहतदर्शनपरत्व-
मेवानादिदेवताज्ञानार्थमेव तदपेक्षत्वात् । अन्यथा देवतामात्र-

* तथेति । यथा मलमासे एषां निषेधस्तथा नष्टभार्गवादावपि शुक्रास्तादावपौ-
त्यर्थः । अनादिदेवतायाः श्रीपुरुषोत्तमादेः । श्रीविश्वेश्वरस्यानादिदेवतात्वेऽपि “न
ग्रह्णास्तीदयकृती दीषी विश्वेश्वरालये” इति काशीखण्डायप्रतिप्रसवात् तद्दर्शने न
दीषः इति । दीषमात्रकीर्तनादिति शुचः स्फुरित्यनेनेति शेषः । अनुपङ्गस्थेति
एकवान्वितपदस्यान्वयार्थमन्यवानुसन्धानमनुषङ्गः । न तीर्थस्नानमित्यनेन न तीर्थस्नानमात्र-
मित्यनेन द्वयोरपि अनाहततीर्थस्नानयोरपि ।

† ननु द्वयोरपि कर्मकारकत्वात् त्यज्येदित्यनेनैवान्वय इत्युक्तं कथं संगच्छते ।
धालार्थावच्छेदकफलशालिनः एव कर्मत्वनिग्रमात् । प्रकृते वर्जनाथेत्यजधालर्थेतावच्छेदकी-
भूतकरणाभावफलस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन तीर्थस्नान एव साक्षादन्वयः सम्भवति न तु
विशेषणीभूतानाहते इत्यत आह परम्परान्वयस्त्वेकत्यजतिक्रियान्वयार्थः इति । एक-
त्यजतिक्रियान्वयार्थः एकत्यजतिक्रियाफलान्वयार्थ इत्यर्थः तथाच विशेषविशेषणभावस्थले
विशेष्यान्वयिक्रियाफलस्य परम्परया विशेषणान्वयस्वीकारात् अन्यथा सविशेष्यान्वयिना
अन्वयित्वं विशेषणत्वमिति नियमभङ्गापत्तेः । अत्र दृष्टान्तं दर्शयति चतुरो सुष्टीर्निर्व-
पतीतिवदिति सुष्टिविशेषणस्य चतुर इत्यस्य परम्परया निर्वपणक्रियान्वयात् यथा कर्मत्वं
तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । स च त्यज्येदित्यस्यान्वयः । देवतादर्शने अनादिदेवतादर्शने
अविशिष्टः अबाधितः तस्य देवतादर्शनस्य । अनाहतदर्शनपरत्वमेवेति अत इति अनादि-
देवतां दृष्ट्वा इति पूर्वोक्तस्थित अनादिदेवतादर्शने । मलमासेऽप्यनाहतमिति परार्द्धीयाना-
हतविशेषणात् ।

दर्शननिषेध एव स्यात् । अस्य च विशेषवचननिरपेक्षत्वात्* ।
 आहुतदर्शननिषेधे च तावत्कालमनादिदेवतानामपूज्यताप्या-
 पद्येत । विधिनिषेधानुपालकस्यैव शास्त्रतरे देवपूजकत्वात्† ।
 धवलेनाप्युक्तं प्राथमिकानादिदेवतादर्शननिषेधोऽयमिति । अन्यैस्तु
 न चिन्तितमिदम् ।

* वचनान्तरेष्विति । “अस्ते सन्ध्यागते बाले भृगौ मासि मलिनसुचि ।

देवतादर्शनं दानं महादानं विवर्जयेदिति स्मृतौ—

भृगावसौ गुरौ सिंहे गुर्वीदित्ये मलिनसुचि ।

त्यजिह्वानं महादानं व्रतं देवविलोकनमिति लघुहारीतवचने—

तौर्यस्नानविवाहदेवभवनं मन्त्रादि देवेष्वं

दूरेष्वेव जिजीविषुः परिहरेदक्षं गते भार्गवे—

इति सोमशेखराख्यनिबन्धतवचने च देवतादर्शनं देवविलोकनमित्यादिसामान्यपदानां
 स्मृतिवचनस्य देवतादर्शनं लघुहारीतवचनस्य देवविलोकनं सोमशेखराख्यनिबन्धतवचन-
 स्यादपि पदस्य देवेष्वमित्येव सामान्यशब्दानाम् अनाहतपरत्वम् अनाहतविशेषणविशिष्ट-
 परत्वमेवेत्यर्थः । अनादिदेवताज्ञानार्थमेव तदपेक्ष्यत्वादिति अनादिदेवतां दृष्ट्वा शुचः स्तु-
 रित्यादिवचने देवताया अनादित्वविशेषणात् तदेकवाक्यतया वचनान्तरस्य दर्शनोपदेवताया
 अपि तदपेक्षासत्त्वात् अन्यथा यथाशुतार्थस्त्रौकारे च देवतामात्रदर्शननिषेधः स्यादिति
 दृष्टापत्तौ प्रागुक्तं देवताया अनादित्वविशेषणं व्यर्थं स्यादिति भावः । अस्य च विशेषणस्य
 अनाहतविशेषणस्य विशेषवचननिरपेक्षत्वात् विशेषवचननिरपेक्षप्रवृत्तत्वात् ।

† प्रतिवन्तिं दर्शयति आहुतेत्यादि । तावत्कालं समयाशुद्धिसत्ताकालम् अपूज्यता
 आपद्येत इति दर्शनं विना पूजनासम्भवादिति भावः । विधिनिषेधानुपालकस्यैव शास्त्रतो
 देवपूजकत्वात् इति तु पूजनाभावापत्तौ हेतुः । तथाच विधिनिषेधानुपालकत्वे समनियत-
 शास्त्राधीनदेवपूजकत्वनियमात्तावत्कालापूजने निषेधानुपालकत्वसमनियतदेवपूजकत्वनियमो
 व्याहृत्येति इति ग्रन्थकर्तुराशयः ।

बालवृद्धकालमाह ।

“पक्षं वृद्धसु पूर्व्वेण दशाहं पश्चिमेन तु ।

प्रत्युत्थाने दशाहन्तु पूर्व्वेण तु दिनत्रयम् ॥”

तथा ।

“प्राच्यामस्तङ्गमने त्रयोदश चतुर्दशान्यपरे ।

प्रागुदये पञ्च निशा भृगुसूनोः षडपरे ज्ञेयाः ॥”

तथा पठन्ति ।

“जीवे केशरिसंस्थिते भृगुसुते नष्टे तथा बालके

वृद्धे दर्शयुगाग्निभे(१) रवियुते जीवे च मासे बुधः ।

विद्यां पार्थिवदर्शनं सुरगृहं कूपं मठं मन्दिरं

कुर्व्यान्नैव विवाहनञ्च नगरारम्भन्तङ्गागानि च ॥”

तथा ।

“रविणा संयुते जीवे सिंहसंस्थे गुरौ तथा ।

अस्तङ्गते तथा शुक्रे बाले वृद्धे तथैव च ॥

व्रतं यानं विवाहञ्च विद्यां पार्थिवदर्शनम् ।

देवतायतनं कूपतङ्गागाराममन्दिरम् ॥

देवादीनां प्रतिष्ठाञ्च यौगं कर्णस्य वेधनम् ।

सर्व्वथा नैव कुर्याच्च करणे मरणभवेत् ॥”

“केशरिगे सुरसचिवे व्रतमुद्वाहञ्च वर्जयेन्नाज्ञः ।

(१) क्वचिदादर्शं दर्शयुगाग्निभे इति पाठः ।

व्रतकरणे व्रतभङ्गः स्यात् उद्वाहे योषितं मरणम् ॥”

* खसिज्ञानस्य प्रमाणसंस्थापनाय गत्यकारान्तरीयसंवादं दर्शयति धवलेना-
ऽपीति । पक्षं वृद्धस्तु पूर्व्वेणेति पूर्व्वेण प्रातः प्रातः पूर्व्वदिशि दृष्ट्वा रविकिरणाच्छन्नतया न
दृश्यते चेदग्रहः तदा प्रागस्तमितः, अस्तमितकालात् प्राक् पक्षं पञ्चदशाहं व्याप्य वृद्धः ।
पश्चिमेनेति सायं सायं पश्चिमदिशि दृष्ट्वा रविकिरणाच्छन्नतया न दृश्यते चेदग्रहस्तदा
प्रत्यगस्तमितः । अस्तमितात् प्राक् दशाहं व्याप्य वृद्ध इत्यर्थः । प्रत्यग्वाल इति पूर्व्वदिशि
अस्ते अस्तादूर्ध्वं दशाहं व्याप्य प्रत्यग्वालः उदितो भवति, एवं पश्चिमदिशि अस्ते अस्तादूर्ध्वं
दिनत्रयं व्याप्य पूर्व्वेण पूर्व्वदिग्विशिष्टः सन् वालः पुनरुदितो भवतीत्यर्थः । प्रागस्ते च
वृद्धस्य कालान्तरमाह तथा प्राच्यामित्यादि । एवं प्रागुदये च बालस्य कालान्तरमाह
प्रागुदये पक्षनिश्चयादि ।

अस्तकालमाह ज्योतिषे ।

“द्वाविंशद्विंशत्यस्ते जीवस्य भागवस्य च ।

द्वासप्ततिर्महत्यस्ते पादास्ते द्वादश क्रमादिति ॥”

भङ्गान्तरैराह ।

“पक्षं वृद्धो महास्ते तु बालस्तत्र दशाहिकः ।

पादास्ते तु दशाहानि वृद्धो बालो दिनत्रयम् ॥”

महत्यादास्तः शुक्रस्य वृद्धरूपतेस्तन्नास्ति । जीवस्यास्तकालः द्वाविंशद्विंशानि वृद्धबालयोः
कालः पक्षमात्रमिति विशेषः । केशरिसंस्थिते सिंहगते भृगुसुते शुके नष्टे असं गते
दर्शयुगाग्निमे क्वचित् पुस्तके दर्शयुगाग्निमे इति पाठत्रयं दृश्यते तदुभयमपि लिपिकरप्रमादः
दर्शयुगान्विते इत्येव पाठः साधुः दर्शयुगान्विते दर्शयुगान्विते मासे मलमासे इत्यर्थः रवियुते
जीवे गुल्वादित्ययोगे । विद्यां विद्यारम्भं पार्थिवदर्शनं राजदर्शनं मठं क्वाचावासगृहं
मन्दिरं साधारणगृहं पुरं वा । तङ्गागानि बाष्पादिजलाशयान् आराम उपवनम् ।
व्रतभङ्गः व्रतफलाभावः । जन्ममासे इति । न जन्ममासे न च चैवंपौषे क्षीरं विवाही
न च कर्णवेध इति । यो जन्ममासे चुरकर्षयाचां कर्णस्य वेधं कुरुते च भीहादित्यादि ।
जन्मोदये जन्मसु तारकासु मासेऽथवा जन्मनि जन्ममे वा । व्रतेन विप्रो न बह्मश्रुतो वा

“यात्रा क्षीरविवाहौ व्रतकरणकर्णवेधनं विद्याम् ।

कुर्यान्न जन्ममासेऽस्तमिते शुक्ले शशाङ्के च ॥”

“भृगावस्ते गुरौ सिंहे गुर्वादित्ये मल्लिस्तुचे ।

त्यजिह्वानं महादानं व्रतं देवविलोकनम् ॥

अस्ते सन्ध्यागते बाले भृगौ मासि मल्लिस्तुचे ।

देवतादर्शनं दानं महादानं विवर्जयेत् ॥

महागुरौ विपन्ने च भृगावस्ते रवौ गुरौ ।

महच्छब्दान्वितं कर्म नैव कुर्याद्विचक्षणः ॥”

“कन्यायां कर्किसंस्थे मिथुनहरिगृहे केचिदाहुर्हिजन्द्राः

चापे मीने च राशौ दिवसकृतिगते सिंहसंस्थे च जीवे ।

केचिल्लुप्ते च जीवे दिनकरकिरणैर्लुप्तशुक्रप्रकाशे

विद्यारम्भं विवाहं सुरवरभवनं नैव यज्ञं प्रतिष्ठाम् ॥”

एतानि पण्डिताः पठन्ति ।

विवाहस्य—“त्रिदशगुरौ रविभवनमुपेते

भृगुतनये रविकिरणविलीने ।

विबुधविलोकनवरफलदानं

भवति न शोभनफलमिति सत्यः ॥” *

आरम्भ एव व्रतादेर्निषिद्धो न तु समाप्तिः ।

विद्याविशेषैः प्रक्षितः पृथिव्यामित्यादिवचनैकवाक्यत्वात् जन्ममासे यात्राक्षीरविवाहकर्ण-
वेधानामिव निषेधः न तु व्रतकरणविद्यादेः । एवं चोद्वाहश्च कुमारौणां जन्ममासे प्रशस्यते
इति वचनात् विवाहनिषेधस्तु पुरुषस्यैवेति बोध्यम् ।

* शशाङ्के चेति । चन्द्रे अस्तमिते नष्टचन्द्रे अमावास्यायामित्यर्थः । महागुरौ

तदाह काश्यपः ।

“ऋक्षैकमन्दिरगती यदि जीवभानू
शुक्रोऽस्तगः सुरवरैकगुरुश्च सिंहे ।
नारभ्यते व्रतविवाहगृहप्रतिष्ठा-
क्षीरादिकर्म्मगमनागमनञ्च धीरैः ॥”

नन्वधिमासे तत्तत्कर्मनिषेधात् षष्टिदिवसत्वाच्च तन्मासस्य षष्टि-
दिवसेष्वेव निषेधः स्यात्* ।

महागुरुस्तु पुरुषस्य अदत्तकन्यायाश्च मातापितरौ, दत्ताया भर्ता एव महागुरुः । रवी
अस्ते संक्रान्तिशून्ये चान्द्रमासि मलमास इति यावत् वक्रुती रवेः प्रकृतात्मासम्भवात् । मह-
च्छब्दान्वितं कर्म्मैति महादानमहापूजादि कर्म्म । मिथुनेति हरिश्चने सति बोध्यं यास्या-
यने हरौ सुप्ते सर्वकर्म्माणि वर्ज्येदित्येकवाक्यत्वात् सर्वकर्म्माणीति सावकाशकर्म्माणीति
ज्ञेयानि । हरिगृहे सिंहे लुप्ते अलं गते प्रकाशे उदये । पण्डिताः पठन्ति विवाहस्य
विवाहसम्बन्धे । एतेन एतानि मूलग्रन्थे न लभ्यन्ते परन्तु निबन्धकारीग्रन्थे दृश्यन्ते इत्या-
याति । त्रिदशगुरौ बृहस्पतौ रविभवनस्थे सिंहगते भृगुतनये शुक्ले रविकिरणविलीने अस्तं
गते विबुधविलीकनवरफलदानमिति वरं श्रेष्ठं फलं यस्य तत् वरफलञ्च तत् दानञ्चेति
वरफलदानं महादानमित्यर्थः विबुधविलीकनञ्च वरफलदानञ्च द्वयोः समाहारः विबुध-
विलीकनवरफलदानं शोभनफलं शोभनफलजनकं सम्यक्फलजनकं न भवतीत्यर्थः ।

* ऋक्षैकमन्दिरगतेत्यादि । एकस्मिन्नवने गुप्तादित्ययोगे इत्यर्थः । व्रतेति
व्रतपदमिह अविशेषादनन्तादिव्रतपरम् उपनयनादिपरञ्च आरम्भ एव निषिद्धी न तु
समाप्तिरित्युक्तम् । अत्रायमाशयः । अगन्तव्रतादौ आरम्भानन्तरं समाप्तिसमये समया-
शुद्धावपि । समाप्ते च व्रते तत्र प्रतिष्ठा तदनन्तरं न कालनियमस्तत्र तत्र विघ्ने परावृत्ते
इति वचनात् दीषाभावः । उपनयनादौ च भूकम्पादिर्न दीषोऽस्ति बद्धिशाब्दे कृते पुनरिति
वचनात् अन्तरा समयाशुद्धौ दीषाभावः सुतरामेव । षष्टिदिवसत्वाच्च मलमासस्येति मल-
मासत्वेनाभिमतमासस्य इत्यर्थः द्विषावादादिनियमेन षष्टितित्वात्कलात् ।

नैतदुक्तं हि ज्योतिःशास्त्रे ।

“षष्ठ्या तु दिवसैर्मासः कथितो बादरायणैः ।

पूर्वमर्द्धं परित्यज्य उत्तरार्द्धं प्रशस्यते ॥

अमावास्याद्वयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितम् ।

मलिम्लुचः स विज्ञेयः उत्तरस्तूतमाभिधः ॥”

अमावास्याद्वयसमाप्तिर्यदैकराशिस्थे सूर्ये इत्यर्थः ।

तथा शङ्खधरलिखितवचनानि ।

“पक्षद्वयेऽपि संक्रान्तिर्यदि न स्यात्सितासिते ।

तन्मासि मासिकं कार्य्यसुत्तरे मासि कारयेत् ॥

एवं षष्टिदिनो मासस्तदर्द्धेऽसु मलिम्लुचः ।

त्यक्त्वा तदुत्तरे कुर्यात् पितृदेवादिकाः क्रियाः ॥” *

तदेवमादिवचनैरुत्तरार्द्धस्य सकलकर्म्मार्हत्वज्ञापनाच्च विरोधः† ।

ननु किं सकलकर्म्मार्हत्वमेव मलमासस्य नैतत् ।

* अमावास्याद्वयमिति अमावास्यान्तर्गणद्वयमित्यर्थः रविसंक्रान्तिपदेन क्रियोत्पत्ति-
राश्लक्ष्णसंयोगावुच्यते । यत्रेति यत्किञ्चिद्विश्रुतिव्यात्मकमासपरं तथाच खचणवच्छिन्न-
रविराशिभिन्नराशिसंयोगानुकूलक्रियोत्पत्तिशून्यस्वाव्यवहितमावास्यान्त्यक्षणे सति ख-
प्रथमचणवच्छिन्नरविराशिभिन्नराशिसंयोगशून्यखचटकामावास्यान्त्यक्षणे सति ख-
मिति खचणपर्य्यवसितं प्रथमखपदं चान्द्रमासाव्यवहितपूर्वखचणपरं द्वितीयखपदं चान्द्र-
मासपरम् । खल्वमनुगतमतमाश्रित्य एतल्लक्षणं पर्य्यवसितम् । तन्मासि मासिकं मल-
मासत्वेन अभिमतो यो मासः तन्मासत्वेन विहितं मासिकं सावकाशं कर्म्म इत्यर्थः ।
तदर्द्धेऽसु पूर्वार्द्धेऽसु ।

† न विरोध इति । नन्वधिमासे सर्व्वकर्म्मनिषेधादित्यादिना यो विरोध
आशङ्कितः तस्य षष्टितिव्यात्मकस्य बादरायणायुक्तमासस्य पूर्वार्द्धे त्रिंशत्तिथ्यात्मकमासे

यदाह ब्रह्मस्यतिः ।

“नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन्मलिनश्च ।

तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतश्चादन्तथैव च ॥”

तीर्थस्नानमनावृत्तं गजच्छाया अमावास्याया अपराह्णः तत्र आहं
यत् प्रेतस्य चतुर्थाहादि । वार्षिकआहं प्रतिसांवत्सरिकं वा* ।
अथ पुराणम् ।

“वनस्पतिगते सोमे छाया या प्राङ्मुखी तदा ।

गजच्छाया तु सा ज्ञेया पितृणां दत्तमन्त्रयम् ॥”

कर्म्मनिषेधपर्यवसानेन उत्तरार्द्धस्य कर्म्माहं तथा च स च विरोधः समाहितः इत्यर्थः ।

* अधुना मलमासि कर्म्मसामान्यस्य निषेधः उक्त कर्म्मविशेषस्य इत्याशङ्कते नन्वधिसासि
इत्यादि । नित्यनैमित्तिके इति नित्यपदम् अहरहः क्रियमाणकर्मपरं नैमित्तिकपदम्
एकोद्दिष्टपरत्वेन वक्ष्यमाणम् । तीर्थस्नानादिकं स्वयं व्याकरोति तीर्थस्नानमनावृत्त-
मित्यादि । तत्र अपराह्णे । प्रेतस्य यत् आहमिति सामान्येनोक्ता तदेव विशिनष्टि
चतुर्थाहादीति ।

“चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ।

यदत्र दीयते जन्तोस्तत्रवशाद्भुज्यते ॥”

इति यमोक्तम् । वार्षिकआहं सप्रिच्छीकरणम् ।

“असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमादिकं प्रथमं द्विजैः ।

तथैव मासिकं पूर्वं सप्रिच्छीकरणं तथा ॥”

प्रतिसांवत्सरिकमिति मलमाससूक्तविषयम् ।

“मलमाससूक्तानान् आहं यत् प्रतिवार्षिकम् ।

मलमासेऽपि तत् कार्यमिति भागुरिभाषितम् ॥”

पैठीनसिरपि । “मलमासि सूक्तानान् आहं यत् प्रतिवत्सरम् ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं नान्येषान् कदाचनेति ॥”

तथा ।

“सैहिकेयो यदा सूर्यं ग्रसते पर्वसन्धिषु ।
हस्तिच्छाया तु सा ज्ञेया तत्र आदम्यकल्पयेत् ॥”

आह ऋष्यशृङ्गः ।

“अवष्टकारहोमश्च पर्व चाग्रयणन्तथा ।
मलमासे तु कर्त्तव्यं काम्या इष्टीर्विवर्जयेत् ॥”

आह प्रजापतिः ।

“न कुर्यान्मलमासे तु काम्यं कर्म कथञ्चन ।
त्यक्त्वा नैमित्तिकं श्राद्धं तद्वि तत्रैव कीर्तितम् ॥
एकोद्दिष्टञ्च यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।
तत्कार्यं पूर्वमासेन कालाधिक्येऽपि धर्मतः ॥”

आह सत्यव्रतः ।

“जातकर्मणि यच्छ्राद्धं नवश्राद्धन्तयैव च ।
प्रतिसंवत्सरश्राद्धं मलमासेऽपि तत् स्मृतम् ॥
यस्मिन्नाशिगते भानौ विपत्तिं यान्ति मानवाः ।
तेषां तत्रैव कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ॥
वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्भृताहनि ।
मलमासेऽपि तत्कार्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥” *

---

* गजच्छाया अमावास्यापराह्ण इत्युक्तम् । तत्र प्रमाणं दर्शयति अथ पुराणम् ।
वनस्पतिः अमावास्या । अतएव—

“अमावास्यां गते सीमे क्षाया या प्राङ्मुखी भवेत् ।
गजच्छाया तु सा प्रीता तत्र श्राद्धं प्रशस्यते ॥”

तथा प्रचेताः ।

“अधिमासो न कर्त्तव्यः आङ्गे सांवत्सरादिके ।

वर्षवृद्धाभिषेकादि कर्त्तव्यमधिकेन तु ॥”

अधिमासो न कर्त्तव्यः त्यजनीयत्वमेवैतदस्य न कार्यम् । सांव-

इति वचने अमावास्यामिति स्पष्टमुक्तम् । अवषट्कारहीन इति अग्निहोत्रोपासन-
वैश्वदेवादयः पक्षे दर्शपौर्णमासौ पार्श्वेणस्थालीपाकश्च इति हेमाद्रिनाथरौ ग्रन्थकृत्ये
अमावास्यापार्वणं वक्ष्यमाणम् आशयणं नवश्लेषिः । नैमित्तिकं काम्यनैमित्तिकं काला-
धिक्येऽपि मासाधिक्येऽपि मलमासेऽपीत्यर्थः । जातकर्म्मणि यत् आङ्गं जातकर्म्मनिमित्त-
आङ्गम् । एतच्छब्दीगव्यतिरिक्तपरम् ।

“नाष्टकासु भवेच्छाङ्गं न आङ्गे आङ्गमिष्यते ।

न सीष्यन्ति जातकर्म्मप्रीषितागतकर्म्मसु ॥”

इति छन्दोगपरिशिष्टनिषेधात् तथाच नाष्टकासु इति सर्वाख्येवान्वाहार्थवन्तीति
गोभिलसूत्रात् अष्टकादीनां गृह्यकर्म्मत्वेन,—

“यत् आङ्गं कर्म्माणामादौ या चान्ते दक्षिणा भवेत् ।

अमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्थं तदुच्यते ॥”

इति गोभिलसूत्रान्तरात् आङ्गप्रसक्तौ निषेधः । आङ्गे अन्वष्टकाआङ्गे सीष्यन्ति
सूत्रायन्ति आगतप्रसवं ज्ञात्वा हीनः । नवश्लेषं स्वयं वक्ष्यमाणं प्रतिस्त्वरथाङ्गमिति
मलमासस्यतस्येति शेषः ।

विपत्तिं यान्ति नाशं प्राप्नुवन्ति । तेषां तत्रैव कर्त्तव्या इति तु अन्याधिमासविषयं
असंज्ञानांऽपि कर्त्तव्यमाह्निकं प्रथमं द्विजैरित्यादि वचनैकवाक्यत्वात् । वर्षे वर्षे तु यत्
आङ्गमिति प्रतिसांवत्सरिकआङ्गस्य यन्मलमासकर्त्तव्यत्वमुक्तं तन्मलमासस्यतस्य प्रतिसांव-
त्सरिकआङ्गमेव बोध्यं न तु शुद्धमासस्यतस्येति ।

तथाच कालमाधववृषपैठौनसिः ।

“मलमासस्यतानाञ्च आङ्गं यत् प्रतिवत्सरम् ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं नान्येषान्नु कदाचन ॥”

त्सरादिश्राद्धं कर्त्तव्यमेव । आदिशब्देन पुत्तजन्मादिनिमित्तं
द्विज्ज्याहं नवश्राद्धं भन्यते ।

नवश्राद्धमाह आश्वलायनः ।

“नवश्राद्धं दशाहानि नवमिश्रन्तु षडृतून् ।

अतःपरं पुराणं वै त्रिविधं श्राद्धमुच्यते ॥” *

* अधिमासो न कर्त्तव्य इत्यस्य तात्पर्यार्थमाह ल्यजनीयत्वमेवेत्यादि । एतत् ल्यज-
नीयत्वमेव अस्य न कार्यम् । पर्यवसितायमाह सांवत्सरिकादिश्राद्धं कर्त्तव्यमेव ।

हेमाद्रिस्तु । “वर्षे वर्षे च यत् श्राद्धं मातापित्रीमृतेऽहनि ।

मलमासो न कर्त्तव्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा ।

अधिमासो न कर्त्तव्यं श्राद्धं सांवत्सरादिकमिति ॥”

मलमासस्य शुद्धमासस्य भेदेन अनयोर्वचनयोर्विरोधः परिहरणीयः । एतेन उत्तरार्द्धे
अधिकेन तु इत्यस्य अधिके मलमासो वर्षवृद्धाभिवेकादिः स तु कर्त्तव्य इत्यर्थः । अवसीयते ।
नवश्राद्धं दशाहानि नवमिश्रन्तु षडृतून् इति दशाहानि दशाहपर्यन्तम् । अत्र हेमाद्रौ
विशेष उक्तः । यथा नागरखण्डे भर्त्तृयज्ञः ।

“त्रीणि सञ्चयनस्थाने तानि वै शृणु साम्प्रतम् ।

यत्र स्थाने भवेन्मृत्युस्तत्र श्राद्धन्तु कारयेत् ॥

एकोद्दिष्टं ततो मार्गे विश्रामो यत्र कारितः ।

ततः सञ्चयनस्थाने तृतीयश्राद्धमिष्यते ॥

पञ्चमे सप्तमे तद्वदष्टमे नवमे तथा ।

दशमेकादशे चैव नव श्राद्धानि तानि वै ॥”

कात्यायनः । “चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमेकादशे तथा ।

यदत्र दीयते जनोत्सन्नवश्राद्धमुच्यते ॥”

व्यासः । “प्रथमे सप्तमे चैव नवमेकादशे तथा ।

यत्तु वै दीयते जनोत्सन्नवश्राद्धमुच्यते ॥”

“आद्यमेकादशेऽहनीति” वचनात् एकादशाहश्राद्धं षोडशसम्ब-
न्धेव । “आद्यमेकं दिनद्वयमिति” वचनाच्च द्वादशाहश्राद्धस्या-
प्यनुप्रवेशः* । अभिषेको यौवराज्यस्य । तत्साहचर्यात् वर्ष-
वृद्धिपदमपि राजवृद्धिपरं तत्परस्मिन्मासि कर्त्तव्यम् । जन्म-
दिनन्तु सौर एव नियतम् । ननु तस्याप्युत्कर्षः श्रूयते ।
यथा गृह्यपरिशिष्टम् ।

“उपाकर्त्तुं तथोत्सर्गः प्रसवाहोऽष्टकादयः ।

मानवृद्धौ परा कार्या वर्जयित्वा तु पैतृकम् ॥”

प्रसवाहो जन्मदिनम् । नैतत्सौर एव मासि तिथिवैधे तिथि-

नवमिश्रन्तु षड्वृत्तं षड्वृत्तं संवत्सरं व्याप्य नवमिश्रमिति पारिभाषिकम् मासिकादीनां
नाम । अतः परं पुराणमिति एतदपि पारिभाषिकं तथाच संवत्सरादूर्ध्वं यत् सांवत्सरिक-
पार्वणादिकं तदेव पुराणपदवाच्यम् ।

* आद्यमेकादशेऽहनीति वचनादिति । पूर्वप्रतीकन्तु,—

“सृताहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम् ।

प्रतिसंवत्सरञ्चैव आद्यमेकादशेऽहनि ॥”

अस्यार्थः । संवत्सरं व्याप्य प्रतिमासं सृताहनि सृताह्ने सृताहनौत्यार्थं कर्त्तव्यं मासिकं
श्राद्धमिति शेषः । प्रतिसंवत्सरं संवत्सरं प्रति सृताहनौत्यनुषङ्गेणान्वयः सांवत्सरिकमिति
शेषः एकादशेऽहनि अशीचान्ताद्वितीयदिने आद्यश्राद्धं कर्त्तव्यमित्यनुषङ्गेणान्वयः । षोडश-
सम्बन्धेव षोडशश्राद्धान्तर्गतमित्यर्थः । द्वादशाहश्राद्धस्याप्यनुप्रवेश इति । तथाच बौधायन-
सूत्रम् । एकादश्यां द्वादश्यां वा श्राद्धकर्त्तुं प्रचक्षते । मत्स्यपुराणञ्च । एकादशाह-
श्राद्धमभिधाय द्वितीयेऽङ्गे पुनस्तद्वत् एकीद्विष्टं समाचरेत् इति ।

† साहचर्यादिति अभिषेकपदस्य यौवराज्याभिषेकपरत्वेन राज्ञ उपस्थितेरिति
भावः । वर्षवृद्धिपदमिति वर्षस्य वयसो वृद्धिर्येन इति व्युत्पत्त्या राज्ञो दीर्घजीवित्व-

वृद्धापेक्षत्वादस्य वचनस्य उपाकर्म्मणः सौर एव नियतत्वात् ।
तत्सहचरितत्वात् प्रसवाहस्य ।

तदाह ।

“दशहराखनुत्कर्षश्चतुर्विंशति युगादिषु ।

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे तत्कर्त्तव्यं वृषादितः ॥”

अत्र तत्कर्त्तव्यं वृषादित इति स्थाने माध्याह्नैव विशेषत इति
कौञ्चित् पठितं तदसङ्गतम्* । माघी चेत् मघायुक्ता स्यादिति

जनकमङ्गलकान्माभिप्रेत्याह राजवृद्धिपरमिति । तत्परस्मिन् मासि कर्त्तव्यं ग्रहमासि कर्त्त-
व्यम् । अतएव काठकण्टकात् ।

“बूङ्गं मौञ्जीवन्धनञ्च अग्न्याधियं महालयम् ।

राजाभिषेकं काम्यञ्च न कुर्यादधिमासके ॥”

उपाकर्म्म तथोत्सर्गः वेदारम्भः वेदसमापनञ्च प्रसवाहो जन्मतिथिज्ञानम् अष्टकादयः
अष्टकादिशब्दानि ।

* नैतदिति परमासकर्त्तव्यतारूपोत्कर्षो नैवार्थः । अत्र हेतुमाह सौर एवेत्यादि ।
तथाच एकस्मिन् सौरमासि जन्मतिथ्यादिकृत्यनिमित्तीभूतजन्मतिथेर्वारह्यप्राप्तिरूपमानवृद्धौ
जन्मतिथ्यादिकृत्यं परजन्मतिथौ कार्यम् । प्रसवाहस्य सौरमासनियतत्वमित्यर्थः । तदाह
उपाकर्म्मणः सौरमासकर्त्तव्यतामाह दशहराखित्यादि । हेमाद्रावपि एतद्वचनं लिखि-
तम् । परन्तु तृतीयचतुर्थचरणम् अन्यथा पठितम् । यथा—उपाकर्म्म-महाषष्ठीर्छेत्तुक्तं
वृषादितः । अस्मादर्थः । वृषादितः वषस्यसूर्ये आदिना सिंहस्यसूर्ये तुलास्यसूर्ये मकरस्य-
सूर्ये मेषस्यसूर्ये च सौरज्यैष्ठभाद्रकार्तिकमाघवैशाखेषु चेत्यर्थः । दशहरासु ज्यैष्ठशुक्ल-
दशम्याम् । चतुर्विंशति युगादिषु इति यद्यपि युगादिविषयकवचने राशिस्थसूर्ये इत्याद्यश्व-
ण्यात् मुख्यचान्द्रभाद्रकृष्णचयोदशी-कार्तिकशुक्लनवमी-माघपौर्णमासी-वैशाखशुक्लतृतीयासु च
उपाकर्म्मणि वेदारम्भे उत्सर्गे वेदसमाप्ती च अनुत्कर्षो नागति तद्यपि वृषादित इति

श्रुतेः तदेकवाक्यतया सौरतियिबोधनात् अनुत्कर्ष एव प्रतिभाति ।

तथाच विष्णुपुराणभविष्यपुराणयोः ।

“वैशाखमासस्य तु या तृतीया नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपदे ।

नभस्यमासस्य तु कृष्णपदे त्रयोदशी पञ्चदशी च भावे ।

एता युगाद्याः कथिताः पुराणे अनन्तप्रण्यस्तिस्रयश्चतस्रः ॥”

ब्रह्मपुराणञ्च । “वैशाखे शुक्लपदे तु तृतीयायां कृतं युगम् ।

कार्तिके शुक्लपदे तु चेता च नवमेऽहनि ॥

अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यान्तु द्वापरम् ।

भावे तु पौर्णमास्याञ्च घोरं कलियुगं तथा ॥” इति ।

उपाकर्म्मणि वेदार्थे । उत्सर्गे वेदसमाप्ती ।

याज्ञवल्क्यः । “अध्यायानामुपाकर्म्मे श्रावण्यां श्रवणेन तु ।

हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥”

कात्यायनः ।

“अथातश्चोपाकर्म्मे श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमास्यां वा” इत्यादि ।

युज्योश्चवल्क्यः ।

“पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकाशमद्यापि वा ।

जलानि छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्वहिः ॥” इत्यादि ।

उपाकर्म्मणि तथोत्सर्गे च अनुत्कर्ष-वचनविषये हेमाद्रौ विशेष उक्तः ।

यथाकालवृद्धाहुपाकर्म्मोत्कर्षः कात्यायनेन दर्शितः ।

“उत्कर्षः कालवृद्धौ स्यादुपाकर्म्मादिकर्म्मणि ।

अभिवेकादिवृद्धौ न तूत्कर्षो युगादिषु ॥”

यत्तु अनुत्कर्षप्रतिपादकं ऋष्यशङ्करवचनम् ।

“दशहरासु मोत्कर्षस्तुर्वर्षि युगादिषु ।

उपाकर्म्म-महाप्रष्ठेऽर्क्षेऽतदुक्तं वृषादितः ॥”

इति छन्दोगविषयम् । तेषां हि कालवृद्धावपि सिंहाके एव उपाकर्म्मं ।

विष्णुविरोधात्* । न हि मघायुक्ता मकरस्थसूर्ये सम्भवति† ।

यदाह गार्ग्यः । “सिंहे रवौ तु पुण्यर्क्षे मध्याह्ने विचरेद्वह्निः ।

हन्दीगा मिलिताः कुर्युरुत्सर्गं सर्व्वहन्दसाम् ॥” इति ।

अत्र तत् कर्तव्यं वषादित इति स्थाने इति एतत्पाठस्थाने इत्यर्थः । तदसङ्गतमिति ।

* माघी चेन्मघायुक्ता स्यादित्यादि विष्णुविरोधादिति । ननु माघ्याच्चैव विशेषत इति पाठकल्पनेऽपि कथं विष्णुविरोधः सम्भवति । तथाहि वषादित इति पाठस्थाने माघ्याच्चैव विशेषत इति पाठकल्पने वषादिपदविरहात् सौरमासावगतिर्न जायते । ततश्च माघी मघायुक्ता चेत् स्यात् तस्यां तिलैः श्राद्धं कृत्वा पूती भवेत् इति विष्णुवचने मघायुक्तेति विशेषणेन सौरमाघे मघासम्भवात् सौरफाल्गुनादावपि क्षतिविरहात् कथं विष्णुविरोधः सङ्गच्छते इति चेन्नैवम् । तत्कर्तव्यं वषादित इति पाठस्थाने माघ्याच्चैव विशेषत इति पाठकल्पने सौरवीथकवषादिपदविरहात् एतद्वचनेन सौरमासाप्रतीतावपि—

“दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्ष्वपि युगादिषु ।

उपाकर्ष्य-महाषष्ठेऽर्क्षेतेदुक्तं वषादितः ॥”

इति हेमाद्रिद्वयेन कल्पशङ्खवचनेनैकवाक्यतया दशहरादौ सौरज्यैशादावेवानुत्कर्षस्थावश्यवक्तव्यत्वात् तत्सहचरिततया च माघ्याच्चैव विशेषत इत्यत्रापि सौरमाघप्रतीतौ सौरमाघे च माघ्यां मघायोगासम्भवेन विष्णुविरोधस्य जागरूकत्वात् वस्तुतः विष्णुविरोधस्य उपलक्षणतया पौनरुक्तिदोषेण असङ्गतकथनस्य युक्तियुक्तत्वाच्च । तथाहि माघे तु पौर्णमास्याच्च घोरं कलियुगं तथा इत्यादिवचनेन माघीपौर्णमास्या युगादित्वेन चतुर्ष्वपि युगादिषु इत्यनेन प्राप्तेः माघ्याच्चैव विशेषत इत्यस्य पौनरुक्तत्वं सुतरामिव ।

† नहि मघायुक्ता मकरस्थे सम्भवतीति । तथाच मघानलवस्य सिङ्घघटकतया तत्स्थे चन्द्रमसि मकरस्थे सूर्ये षड्दशकेनावस्थानात् सप्तमराश्ववस्थानाभावेन परमविप्रकर्षाभावात् सूर्याचन्द्रमसोर्यः परी विप्रकर्षः सा पौर्णमासीति गीभिलत्वात् मकरराशौ मघायुक्ता पौर्णमासी न घटते इति भावः ।

पुष्याश्लेषयुक्ता तत्र भवति । तेन मघायुक्तायाः कुम्भ एव सम्भ-
वात् कथमनुत्कर्षः ।

अतएव ।

“पौर्णमासी भवन्त्यन्याः कामं न च त्रयोगतः ॥”

माघ एव तु माघी स्यान्मकरस्थे दिवाकरे ॥”*

न नक्षत्रमपेक्षत इति वा चतुर्थं सर्वथा त्वनाकरमेव । तत्र
वृषादित इति सप्तम्यास्तसिः वृषादिष्वित्यर्थः । तेन वृष एव
दशहराः । तुलामकरमेषसिंहेषु चतस्रो युगाद्याः । कर्कट-
सिंहयोरेवोपाकर्मोत्पन्नाविति(१) । अतो जन्मदिनमपि सौर एव
कार्यम् । एवञ्च सति वर्षवृद्धाभिषेकादि कर्तव्यमधिकेन तु

(१) उपाकर्मात्मगाविति क्वचिदादर्श पाठः ।

* पुष्याश्लेषयुक्ता तत्र भवतीति । तथाच पुष्याश्लेषयोः कर्कटराशिघटकतया तत्स्थौ
चन्द्रे मकरराशौ रवौ च सप्तमराश्यवस्थानात् पुष्याश्लेषान्यतरनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी तत्र
घटत एवेति भावः । मघायुक्ता कुम्भ एव सम्भवादिति । तथाच मघानक्षत्रस्य सिंहघटक-
तया तत्स्थौ चन्द्रे कुम्भराशौ रवौ च सप्तमराश्यवस्थानसम्भवादिति भावः । अन्याः माघी-
पौर्णमासीभिन्नाः ।

† न नक्षत्रयोगमपेक्षते इति मकरराशौ माघीपौर्णमासीति शेषः । चतुर्थं माघ्याञ्चैव
विशेषत इति कल्पितचतुर्थचरणम् । अनाकरमेव असूलमेव प्रमाणन्तु प्रागनुसन्धेयम् ।
उपसंहरति तेनेति । वृष एव वृषस्थे रवौ सौरज्यैष्ठ एवेत्यर्थः । गन्धकन्मते सौरज्यैष्ठसम्ब-
न्धिनी शुक्लदशम्येव दशहरा न त्वाषाढगता चान्द्रज्यैष्ठसम्बन्धिनी दशमीति व्यवस्था ।

‡ तुलामकरमेषसिंहेषु चतस्रो युगाद्या इति । यद्यपि युगादिविधायकवचने तुला-
मकरादिपदं नास्ति तथापि गन्धकन्मते मासपदस्य सौरशक्तेर्विधायकवचनस्य कार्तिकादि-

इत्यत्र वर्षवृद्धिपदं यदि जन्मदिनाभिप्रायं तदा तस्यायमर्थः ।
अधिकेनाधिमासेनाधिमासस्यैवाधिकत्वाद्वर्षवृद्धाभिषेकमपि कर्त्त-
व्यम् । तुशब्दोऽप्यर्थः । निपातानामनेकार्थत्वात्* । अभि-

पदानां सौरपरत्वावगतेरवस्थभावज्ञापनार्थं तुलामकरमेषसिंहेषु इत्युक्तम् । कर्कटसिंह-
कीरेव उपाकर्षोत्सङ्गाविति तथाच निगमः ।

“श्रावण्यं श्रावणीकर्षं यथाविधि समाचरेत् ।

उपाकर्षं तु कर्त्तव्यं कर्कटस्थे दिवाकरे ॥” इति ।

गार्ग्यः । “सिंहे रवौ तु पुष्यर्क्षे मध्याह्ने विचरेद्बहिः ।

कुन्दीगा मिलिताः कुर्युर्द्वयं सर्व्वेन्द्रसाम् ॥”

जन्मदिनमपि जन्मतिथिकृत्यमपीत्यर्थः । सौर एव सौरमास एव । वर्षवृद्धिपदस्य
राजवृद्धार्थकत्वे लक्षणापत्तेराह वर्षवृद्धिपदं यदि जन्मदिनाभिप्रायमिति । तथाच जन्म-
दिनमपि जन्मतिथिकृत्यमपि सौर एव सौरमास एव कार्य्यम् ।

अतएव न जन्ममासे न च चैत्रपौषे क्षीरं विवाहो न च कर्णवेष इति । यो
जन्ममासे क्षुरकर्षं याचामिति । जन्माख्यमासं किल भागुरिष्य इति । उवाहस्य
कुमारौणां जन्ममासे प्रशस्यते इति । मासेऽथवा जन्मनि जन्ममे वा व्रतेन विप्रो न बहु-
श्रुतोऽपीत्यादि बहुषु वचनेषु सौरार्थो दृश्यते ।

* अधिकेनाधिमासेनाधिमासस्यैवाधिकत्वात् वर्षवृद्धाभिषेकमपि कर्त्तव्यमिति ।
जन्मतिथेर्निरवकाशत्वमेव धौजम् ।

अतएव भविष्ये ।

“कुर्यात् प्रात्यहिकं कर्षं प्रयत्नेन मल्लिखुचे ।

नैमित्तिकान् कुर्व्वीत सावकाशं न यद्भवेदित्यादि ॥”

ननु जन्मदिनकृत्यस्य सौरमासीयत्वे कदाचित्तिथिप्राप्तौ जन्मदिवसनिमित्त-
शुक्लादिपूजनमभिधाय “प्रतिसंवत्सरश्चैव कर्त्तव्यश्च महीत्सवः” इति वचनस्य “षष्ठी दधि-
भक्तेन वर्षे वर्षे पुनः पुनः” इति वचनस्य च का गतिः । ग्रन्थकृत्ये एतद्वचनद्वयममूलमेव ।
यद्विद्युः बहुप्रामाणिकापरिगृहीतत्वेन समूलतमस्याङ्गीक्रियते तदा सर्व्वेषु जन्मदिवसे इत्यत्र

षेकोऽपि पुण्याभिषेकः । पौषे मलमासेऽपि कार्यः इत्यर्थः* ।

दिवसपदं सावनदिनपरम् । यन्मासीय-यत्संख्यकदिने जातः वर्षे वर्षे तन्मासीय-तत्संख्यक-
दिने गुल्मादयः पूजनीयाः । अस्मिन्नर्थे न कुत्रापि व्यभिचारः ।

अतएव दीपिकायाम् ।

“जन्मर्चयुक्ता यदि जन्ममासे यस्य ध्रुवं जन्मतिथिर्भवेच्च ।

भवन्ति संवत्सरमेव यावन्नैरुज्यसम्मानसुखानि तस्य ॥”

इति वचनं सङ्गच्छते । तथाच अत्र समुच्चयायीगात् भवेत्तेति चकारी वार्धे
तस्य च जन्मतिथावन्वयः । ततश्च यस्य जनस्य जन्ममासे जन्मनक्षत्रयुक्ता चकारवाच्य-
वाकारात् केवला वा जन्मतिथिर्यदि भवेत् तस्य जनस्य संवत्सरं यावत् नैरुज्यसम्मान-
सुखानि भवन्ति । अत्र यदिकारात् जन्ममासे अनिष्टकारी जन्मतिथ्यप्राप्तिपक्षोऽपि
अनितः चान्द्रमासीयत्वे तु कदाचिदपि जन्ममासे जन्मतिथ्यभावी न घटते जन्मर्चयुक्तेति
विशेषोपादानं नैरुज्यादेरातिशयज्ञापनार्थमिति कल्पनीयम् ।

* राजाभिषेकस्य मलमासे स्पष्टनिषेधादाह अभिषेकोऽपि पुण्याभिषेकः । एष च
कालिकापुराणवचनात् स्फुटीभवित्यति ।

पौषे मलमासे इति ।

“दशानां फाल्गुनादीनां प्राथी माघस्य च क्वचित् ।

नपुंसकत्वं भवति न पौषस्य कदाचन ॥”

नपुंसकत्वं मलमासत्वम् ।

तथाच । “असंक्रान्तिं हि यी मासः कदाचित्तिथिर्वहितः ।

कालान्तरात् समायासि स नपुंसक इत्येते ॥”

इति वचनेन पौषस्य मुख्यमलमासत्वनिषेधात् पौषे मलमासे इत्यत्र मलमासपदं
अयापरनामगौणमलमासपरम् ।

तथाच काठकाण्डे ।

“वस्मिन् मासे न सङ्क्रान्तिः सङ्क्रान्तिव्ययमेव वा ।

मलमासः स विज्ञेयी मासे चिंशत्तमे भवेदिति ॥”

अत्र चयमाससाधारण्ये मलमासत्वकीर्तनं मलमासवत् सावकाशकर्तव्यनिषेधार्थम् ।

पौषस्य चयमासत्वमाह वार्हस्पत्यज्योतिष्ये ।

“यथैकवर्षे त्वधिमासयुग्मं यत् कार्तिकादित्रितये चयाख्यम् ।

तद्वर्जनीयं त्रितयं प्रयत्नाद्विवाहयज्ञोत्सवमङ्गलेषु ॥”

चयमासलक्षणमाह तु ज्योतिःसिद्धान्तभीमपराक्रमौ ।

“असङ्क्रान्तमासीऽधिमासः स्फुटः स्यात् द्विसङ्क्रान्तमासः चयाख्यः कदाचित् ।

क्षयः कार्तिकादित्रये नान्यदा स्यात् तदा वर्षमध्येऽधिमास इयं स्यात् ॥”

तथाच चयापरनामगौणमलमासरूपे पौषे मरकटदुर्भिक्षाद्यनिष्टनिवारकतया निरव-
काशत्वेन पुष्याभिषेकः क्षितिपतिनावश्यं करणीयः । तद्विधितु कालिकापुराणेऽष्टषष्टि-
तमोऽध्यायेऽनुसन्धेयः । यथा—

पुष्याभिषेकः पुष्यस्नानम् । तस्य विधिर्यथा—

और्वं उवाच ।

“शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि पुष्यस्नानविधिक्रमम् ।

येन विज्ञातमात्रेण विप्रा नश्यन्ति सन्ततम् ॥

पौषे पुष्यर्चने चन्द्रे पुष्यस्नानं नृपश्चरेत् ।

सौभाग्यकल्याणकरं दुर्भिक्षमरकापहम् ॥

विध्यादिदुष्टकरणे व्यतीपाते च वैधृतौ ।

वर्ज्यं शूले हर्षणादौ योगे यदि न लभ्यते ॥

तृतीयायुक्तपुष्यर्चं रविसौरिकुजेऽहनि ।

तदा समस्तदीपाणां तत् स्नानं हानिकारकम् ॥

ग्रहदीपाश्च जायन्ते यदि राज्येषु चेतयः ।

तदा पुष्यर्चमात्रे तु कुर्यान्मासान्तरेऽपि तत् ॥

ब्रूयन्तु ब्रह्मणा शान्तिरुद्दिष्टा शुरवे पुरा ।

शकार्थं सर्वदेवानां शान्त्यर्थं च जगत्पते ! ॥

तुषकेशास्थिवल्मीककौटदेशादिवर्जिते ।

शर्कराक्रमिभस्मादिदोषेण परिवर्जिते ॥

काकोलूकककडैश् काकोलैर्गभश्येनकैः ।
 वर्जिते कण्टकिवनविभीतकविवर्जिते ॥
 शिशुशेषातकाभ्याञ्ज जलौक्ताद्यैर्विवर्जिते ।
 सुस्थाने चम्पकाशीकवकुलादिविभूषिते ॥
 हंसकारण्डवाकीर्णे सरसीरेऽथवा शुची ।
 पुथक्कानाय वृपतिर्गच्छेयात् स्थानसुत्तमम् ॥
 सतः पुरोहितो राजा नानावादिचनिःखनैः ।
 प्रदीपसमये गच्छेत्तटस्थानं पूर्व्ववासरे ॥
 तस्य स्थानस्य कौवेय्यं दिशि स्थित्वा पुरोहितः ।
 सुगन्धचन्दनैः पानैः कर्पूराद्यधिवासितैः ॥
 गोरीचनाभिः सिद्धार्थैरेष्टतैश्च फलादिभिः ।
 गन्धहारेत्यादिभिस्तु मन्त्रैः सर्वाधिवासिकैः ॥
 अधिवास्य तु तत् स्थानं पूजयेत्तत्र देवताः ।
 गणेशं केशवं शक्रं ब्रह्माण्डादिपि शङ्करम् ॥
 उभया सहितं देवं सर्व्वार्थं गणदेवताः ।
 मातृश्च पूजयेत्तत्र वृपतिः सपुरोहितः ॥
 मङ्गलान् सकलान् कृत्वा नानानैवेद्यसञ्चयम् ।
 प्रदद्यात्पायसं स्नादु फलं मीदकयावकौ ॥
 अधिवास्य तु तत् स्थानं दूर्वांसिद्धार्थैश्चाक्षतैः ।
 तस्मात् स्थानानु भूतान्निःसारयेन्मन्त्रमीरयन् ॥
 अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालकाः ।
 भूतानामविरोधिन् स्नानमेतत्करीम्यहम् ॥
 ततः करौ पुटीकृत्य मन्त्रेणानेन पार्थिवः ।
 आवाहयेदिमान्देवान् पूज्यान् पुष्याभिवेकतः ॥
 आगच्छन्तु सुराः सर्व्वे येऽत्र पूजाभिलाषिणः ।
 दिशोऽभिपालकाः सर्व्वे ये चान्येऽप्यंशभागिनः ॥

ततः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा पुनर्भक्तं पठेदितम् ।
 अथ तिष्ठन्तु विबुधाः स्थानमासाद्य मामकम् ॥
 अः पूजां प्राप्य यातारी दत्त्वा शान्तिं महीभुजे ।
 तत्र तां वृषती रात्रिं नयेत् सपुरीहितः ॥
 स्वप्ने शुभाशुभं विद्यान्नृपसु सपुरीहितः ।
 ज्ञत्वा पूजानुद्देवानां रात्रौ स्थाने वृषः स्वपेत् ॥
 शुभाशुभफलं स्वप्ने ज्ञेयं दीपज्ञसम्पते ।
 दुःस्वप्नदर्शनं चेत् स्यात्तदा पुण्याभिषेचने ॥
 ह्रीमं चतुःशतं कुर्याद्दद्याद्वापि गवां शतम् ।
 गीवाजिकुञ्जराणाञ्च प्रासादस्य गिरेस्तरीः ॥
 आरीह्वणं शुभकरं राज्यश्रीवृद्धिकारकम् ।
 दधिदेवसुवर्णानां भुजगस्य च दर्शनम् ॥
 वीणादूर्वाक्षतफलपुष्पच्छदविलिपनम् ।
 शितांशुच्छत्रशङ्खानां पद्मस्य सुहृदां तथा ॥
 क्षाभः क्षयकरः शत्रोरलङ्कारस्य भूयतः ।
 दर्शनक्षोपरागस्य निगङ्गेनास्य बन्धनम् ॥
 मांसस्य भोजनञ्चैव पर्वतस्य विवर्त्तनम् ।
 नाभिमध्ये तरुवृत्तिर्मृतं प्रत्यतुरीदनम् ॥
 अग्न्यागमनं कूपपङ्कगर्तावतीर्णता ।
 पर्वतस्य तथा नद्याः प्रोत्तारः शत्रुवर्त्तनम् ॥
 स्वपुत्रमरणञ्चैव पानं रुधिरमदयोः ।
 भोजनं पायसस्यापि मनुष्यारीह्वणं तथा ॥
 कल्याणसुखसौभाग्यराज्यशत्रुक्षयास्तथा ।
 एते स्तन्नाश्च कुर्वन्ति वृषस्य वृषसत्तम ! ॥
 खरीश्वरद्विषाणान्तु आरीह्री राज्यनाशकः ।
 वृत्त्यं गीतं तथा ह्यस्य पाठश्चाप्यशुभप्रदः ॥

रक्तवस्त्रपरीधानं रक्तमाख्यातुरञ्जनम् ।
 रक्तां कृष्णां स्त्रियञ्चैव कामयन् सत्यमाप्नुयात् ॥
 कूपान्तरे प्रवेशश्च दक्षिणाशागतिसया ।
 पङ्के निमज्जनं ज्ञानं भार्यापुत्रविनाशनम् ॥
 नाभी यस्य भवेत् स्वप्ने तरुत्पत्तिर्नृपस्य च ।
 आदाय गर्भनाडीन्तु शकुनी याति खं द्रुतम् ॥
 स तु राज्यान्तरं प्राप्य महाकल्याणमाप्नुयात् ।
 दीर्घं विंशतिहस्तानु हस्तषोडशविष्टतम् ॥
 कुर्यान्तु लल्लणीपितं यज्ञमण्डलमुत्तमम् ।
 ततोऽपरिऽङ्गि पूर्वाङ्गे मातृणां पूजनश्चरेत् ॥
 कुक्ष्यलघां वसोधारां वृद्धिश्चाङ्गं तथैव च ।
 चन्दनागुरुकस्तूरीधूपकर्पूरचूर्णकैः ॥
 समुज्ज्य मण्डलस्थानं तस्मिन् ह्रीं शम्भवे नमः ।
 अस्त्राय हुं फडित्येवं लिखित्यन्तद्वयं बुधः ॥
 मन्त्रविन्मण्डलज्ञश्च सूचैः कान्तलसम्भवेः ।
 कौषेयैर्वा स्वस्तिकाख्यं प्रथमं मण्डलं लिखित् ॥
 चतुर्हस्तप्रमाणानु मण्डलं विलिखिततः ।
 हस्तप्रमाणं पञ्चानु मण्डलस्य प्रकीर्तितम् ॥
 द्वाराणि सार्धहस्तानि कर्षिकाकेशरीज्वलम् ।
 सितं रक्तञ्च पीतञ्च कृष्णं हरितमेव च ॥
 शालिचूर्णैस्तु कौसुमेर्द्धारिद्रेर्हरिदुद्भवैः ।
 कुर्यात्तथाज्जनैश्चूर्णै राजा मण्डलवृद्धये ॥
 पश्चात्ततः समारभ्य नासां पश्चिमगामिनीम् ।
 पश्चिमद्वारमध्येन शतहस्तां विनिर्दिशेत् ॥
 प्रत्येकद्वारमध्ये तु पद्मञ्चैवाष्टपत्रकम् ।
 कुर्यान्मण्डलभागि तु चूर्णैरेव पृथक् पृथक् ॥

चूर्णैस्तु मण्डलं कृत्वा सूत्राण्युत्सारयेत्ततः ।
 उत्सार्य स्रवं प्रथमं मण्डलं पूजयेत्ततः ॥
 भवनाय नम इति ततो हस्तं वियोजयेत् ।
 सव्यावलम्बहस्तान् रजःपात्रं समारभेत् ॥
 मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरुपरिटादयथेच्छया ।
 अधोसुखाङ्गुलिं कृत्वा पातयेत् सुविचक्षणः ॥
 समरेखा तु कर्चव्या विच्छिन्ना पुञ्जवर्जिता ।
 अङ्गुष्ठपर्व्वनैपुण्यात् समा कार्या विज्ञानता ॥
 संसक्तं विषमं स्थूलं विच्छिन्नं कशरावृतम् ।
 पर्यन्तमर्पितं हस्तमालिखेन्न कदाचन ॥
 संसक्ते कलहं विद्यादूर्ध्वरेखे तु विग्रहम् ।
 अतिस्थूले भवेद्वाधिर्नित्यपीडाविमिश्रिते ॥
 विन्दुभिर्मथमाप्नोति शत्रुपक्षान्न संशयः ।
 कशायां चार्थेहानिः स्याच्छिन्नायां मरणं भुवम् ॥
 वियोगी वा भवेत्तस्य इष्टद्रव्यसुतस्य वा ।
 अविदित्वा लिखेद्यस्तु मण्डलान् यथेच्छया ॥
 सर्व्वदोषानवाप्नोति ये दोषाः पूर्व्वभाषिताः ।
 सितसर्षपदूर्वाब्धा रेखाः कार्याः प्रमाणतः ॥
 विसलं यिजयं भद्रं विमानं शुभदं शिवम् ।
 वर्द्धमानञ्च देवञ्च रताख्यं कामदायकम् ॥
 रुचकं स्वस्तिकाख्यञ्च दादशैते तु मण्डलाः ।
 यथास्थानं यथायज्ञं योजनीया विचक्षणैः ॥
 सागरे मथ्यमाने तु पीयूषार्थं सुरासुरैः ।
 पीयूषधारणार्थाय निर्मिता विश्वकर्म्मणा ॥
 कलां कलान् देवानामसित्वा ते पृथक् पृथक् ।
 यतः कलास्तु कालसाक्षतस्ते परिकीर्तिताः ॥

नवैव कलसाः प्रीक्ता नामतस्तान्निबोधत ।
 गीष्ठीऽपगीष्ठी मरुती मयूखस्य तथापरः ॥
 मनीहा त्वसिमद्रथ विरजसतुशीषकः ।
 इन्द्रियघ्नोऽथ विजयी नवमः परिकीर्तितः ॥
 तेषामिव क्रमाङ्गप ! नव नामानि यानि तु ।
 शृणु तान्यपराख्येव शान्तिदानि सदैव हि ॥
 क्षितौन्द्रः प्रथमः प्रीक्ता द्वितीयो जलसम्भवः ।
 पावनाग्नी तृतीयो द्वी तु यजमानस्ततः परः ॥
 कीषसम्भवनामा तु षष्ठः स परिकीर्तितः ।
 सोमस्तु सप्तमः प्रीक्ताद्यादित्यस्तु तथाष्टमः ॥
 विजयी नाम कलसी योऽसौ नवम उच्यते ।
 स तु पञ्चमुखः प्राक्ता महादेवस्वरूपपृष्ठः ॥
 घटस्य पञ्चवक्त्रोऽपु पञ्चवक्त्रः स्वयन्तथा ।
 यथाकाष्ठास्थितः सम्यक् वामदेवादिना मतः ॥
 मण्डलस्य च पद्मान्तः पञ्चवक्त्रं घटं न्यसेत् ।
 क्षितौन्द्रं पूर्व्वतो न्यस्य पश्चिमे जलसम्भवम् ॥
 वायव्ये वायवं न्यस्य आग्नेये ह्यग्निसम्भवम् ।
 नैऋत्यां यजमानस्तु ऐशान्यां कीषसम्भवम् ॥
 सोमसुत्तरतो न्यस्य सौरं दक्षिणतो न्यसेत् ।
 न्यस्यैवं कलसांश्चैव तेषु च तान् विचिन्तयेत् ॥
 कलसानां मुखे ब्रह्मा भीमायां शङ्करः स्थितः ।
 मूले तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये मातृगणाः स्थिताः ॥
 दिक्पाला देवताः सर्वा वेष्यन्ति दिशी दश ।
 कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्तद्वीपाश्च संस्थिताः ॥
 नक्षत्राणि ग्रहाः सर्व्वे तथैव कुलपर्व्वताः ।
 गङ्गाद्याः सरितः सर्वा विदाश्चत्वार एव च ॥

कलसेषु स्थिताः सर्वे तेषु तानपि चित्तयेत् ।
 रत्नानि सर्व्ववैजानि पुष्पाणि च फलानि च ॥
 वज्रमौक्तिकवैदूर्यमहापद्मेन्द्रस्ताटिकैः ।
 सर्व्वधाममयं विल्लं नागरीडुम्बरं तथा ॥
 वीजपूरकजम्बीरकाश्मीराम्नातदाडिमान् ।
 यवं शालिञ्च नीवारं गोधूमं सितसर्षपम् ॥
 कुङ्कुमागुरुकसूरौमदनं रोचनं तथा ।
 चन्दनञ्च तथा मांसीमलां कुष्ठं तथैव च ॥
 कर्पूरं पत्रचण्डञ्च जलं निर्यासकाञ्चुदम् ।
 शैलेयं बदरं जातीपत्रपुष्पे तथैव च ॥
 कालशकं तथा वृक्षा देवी पूर्णकमिव च ।
 वचां धात्रीं समञ्जिष्ठां तुरष्कं मङ्गलाष्टकम् ॥
 दूर्वां मोहनिकां भद्रां शतमूलीं शतावरीम् ।
 पर्णानां सवलां क्षुद्रां सहदेवां गजाङ्गयाम् ॥
 पूर्णकोषां सितां पाठां गुञ्जां शिरसिकानलौ ।
 व्यासकं गजदन्तञ्च शतपुष्पां पुनर्नवाम् ॥
 ब्राह्मीं देवीं शिवां रुद्रां सर्व्वसन्धानिकां तथा ।
 समाहृत्य शुभानेतान् कलसेषु निधापयेत् ॥
 कलसस्य यथादेशं विधिं शम्भुं गदाधरम् ।
 यथाक्रमं पूजयित्वा शम्भुं मुख्यतया यजेत् ॥
 प्रासादेन तु मन्त्रेण शम्भुतन्त्रेण शङ्करम् ।
 प्रथमं पूजयेन्मध्ये नानानैवेद्यवेदनैः ॥
 दिक्पालानां षट्षेव दिक्पालानपि पूजयेत् ।
 पूर्व्वं वह्निःस्थापितेषु ग्रहाणां कलसेषु च ॥
 नवग्रहान् पूजयेत् सातृमाहषट्षेषु च ।
 सर्व्वे देवा षटे पूज्या षट्षेष्वां वृश्चक् पृथक् ॥

नवैव तत्र पूर्वोक्ताः सदा सुख्यतमा वृष ! ।
 भक्त्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च पुष्पैर्नानाविधैः फलैः ॥
 यावक्तैः पायसैश्चापि यथासम्भवयोजितैः ।
 पुष्पस्नानाय वृषतिः पूजयेत् सकलान् सुरान् ॥
 दक्षिणे मण्डलस्याथ कुण्डं निर्माय पायसैः ।
 समिद्धिः शालिसिद्धार्थैर्घृतैर्दूर्वाञ्चतैस्तथा ॥
 केवलैश्च तथैवाज्यैः पूजयेत् सकलान् सुरान् ।
 ह्योमाने तोषयेद्द्वैतैर्नृपः साङ्गं पुरीहितम् ॥
 ह्योमाने मण्डलोदीच्यां वेदिकायां सपट्टकम् ।
 रोचनाख्यमलङ्कारान् तथा सर्वान्नियोजयेत् ॥
 वज्रं चक्रं कुलमङ्गुष्ठं हिर्दंशाङ्गुलयावधि ।
 वृत्तं वा चतुरस्रं वा पद्मकचिकसंहितम् ॥
 रत्नेशान् पद्ममध्ये तु गोस्तिकविनायकैः ।
 श्रीः श्रीवक्त्री वराहोद्या स्वामी देवौ शुभान्विता ॥
 रत्नैः सर्वैरलङ्कारैः पट्टं कार्यं विहङ्गतम् ।
 हस्तविस्तारमुज्ज्वलं कर्तव्यन्तु दशाङ्गुलम् ॥
 स्नानार्थं साङ्गं हस्तान् पट्टं वृत्तासनावितम् ।
 शय्या चतुर्गुणा दीर्घा धनुर्मानन्तु पीठकम् ॥
 गजसिंहकताटोपं हेमरत्नविभूषितम् ।
 सिंहाख्यं साङ्गं विस्तारादृष्ट्वासनमथापि वा ॥
 व्याघ्रचक्रपट्टैर्वा उपधानानि कारयेत् ।
 अन्यैर्वा निर्मितैश्चर्मसदुत्पलकपूरितान् ॥
 शय्या देव्याङ्गं विस्तीर्णां चतुर्हस्ता सुलक्षणा ।
 वितस्त्रधिकमिच्छन्ति वृषस्य गुरुविद्यया ॥
 अङ्गैश्चन्द्रसमं कुथ्यादासनं चतुरस्रकम् ।
 उपधानानि शय्यायाः कर्णादिभूतदशतः ॥

षोडशैवात्र कार्याणि वर्णयितुमानि च ।
 यानं सिंहासनं पटं शय्योपकरणादिकम् ॥
 राज्ञो नूतनयोग्यं तद्वेद्या उत्तरतो न्यसेत् ।
 तेषाम् पश्चिमे स्वर्णरत्नौघनिचिते वरे ॥
 पर्यङ्के यज्ञदावर्णौघनिर्मिते महदासुरे ।
 ऊर्ध्वाच्छादनसंयुक्तचर्मविवर्त्या चतुष्टयम् ॥
 वषभस्य तथीर्णायाः सिंहशार्दूलयोरपि ।
 पादपीठे रत्नयुते पादावारोप्य पार्श्ववः ॥
 तस्मिन् पर्यङ्कपृष्ठस्थे चर्मखण्डचतुष्टये ।
 नानालङ्कारभूषाब्जं वृपतिं रत्नमालिनम् ॥
 स्नापयेद्ब्राह्मणैः साईं राजानं सुखसङ्गतम् ।
 संवीतकस्वर्णं कर्णं रत्नवस्त्रावशीभितम् ॥
 कलसैर्वलिपुष्पाद्यैः शालिचूर्णैश्च स्नापयेत् ।
 अष्टौ षोडशविंशष्टशतमष्टाधिकञ्च वा ॥
 कलसानां समाख्याता अधिकस्त्रीतरीत्तरम् ।
 जयकल्याणदेर्मन्त्रैर्मङ्गलीत्यैश्च शम्भुवैः ॥
 वैष्णवैरथ दिक्पालैर्यहमन्त्रैश्च मातृकैः ।
 आज्यं तेजः समुद्दिष्टमाज्यं पापहरं परम् ॥
 आज्यं सुराणामाहारमाज्ये खोकाः प्रतिष्ठिताः ।
 भीमान्तरीक्षं दिव्यं वा यते कल्पमागतम् ॥
 सर्वं तदाज्यसंस्पर्शात् प्रणाशमुपगच्छतु ।
 ततोऽपनौय गात्रात्तु कस्वर्णं वस्त्रमेव च ॥
 कलसैः स्नापयेद्भूपं पुण्यस्नानार्थपूरितैः ।
 एभिर्मन्त्रैर्निरशेष्ट ! तत्त्वतत्त्वाद्यैसाधकैः ॥
 सुरास्त्रामभिषिञ्चन्तु ये च सिद्धाः पुरातनाः ।
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च साध्याश्च समरुद्गणाः ॥

आदित्या वसवो रुद्रा आश्विनयौ भिषग्वरौ ।
 अदितिर्देवमाता च स्वाहा लक्ष्मीः सरस्वती ॥
 कीर्त्तिलक्ष्मीर्धृतिः श्रीश्च सिनीवाली कुह्लसथा ।
 दिविश्च सुरसा चैव विनता कद्रुर्व च ॥
 देवपद्माश्च याः प्रीक्ता देवमातर एव च ।
 सर्व्वस्त्वामभिषिञ्चन्तु सर्व्वे चाप्सरसां गणाः ॥
 नक्षत्राणि मुहूर्त्तार्चश्च पञ्चाङ्गीराचसम्भयः ।
 संवत्सरो दिवा रात्रिः कलाः काष्ठाः क्षणा लवाः ॥
 सर्व्वे त्वामभिषिञ्चन्तु कालस्यावयवश्च ये ।
 वैमानिकाः सुरगणा मनवः सागरैः सह ॥
 सरितश्च महानागा यक्षाः किंपुरुषास्तथा ।
 वैखानसा महाभागा द्विजा वैहवसास्तथा ॥
 सप्तर्षयः सद्दाराश्च ध्रुवस्थानानि यानि तु ।
 मरौचिरत्रिः पुलहः पुलह्यो भृगुरङ्गिराः ॥
 क्रतुः सनत्कुमारश्च सनकोऽथ सनन्दकः ।
 सनातनश्च दक्षश्च जगौषव्योऽथ नन्दनः ॥
 एकतश्च द्वितश्चैव त्रितो जाबालिकाश्चपौ ।
 दुर्वासा दुर्विनीतश्च कण्डः कात्यायनस्तथा ॥
 मार्कण्डेयो दीर्घतपाः शुनःशेफो विदूरथः ।
 और्व्वः संवत्तंकश्चैव च्यवनोऽत्रिः पराशरः ॥
 हैपायनो यवक्रीतो देवरातः सहानुजः ।
 एते चान्ये च बहवो देवव्रतपरायणाः ॥
 सग्निष्यास्तेऽभिषिञ्चन्तु सद्दाराश्च तपोधनाः ।
 पर्व्वताक्षरवो मयः पुण्यान्यायतनानि च ॥
 प्रजापतिः क्षितिश्चैव गावो विश्वस्य मातरः ।
 बाह्वनानि च दिव्यानि सर्व्वे लोकाश्चराचराः ॥

अग्नयः पितरस्तारा जीमूताः खं दिशी जलम् ।
 एते चान्ये च बहवः पुण्यसंकीर्तनाः शुभाः ॥
 तीर्थैस्त्वामभिषिञ्चन्तु सर्वोत्पातनिवर्हणाः ।
 इत्येवं शुभदैवत्यैर्मलैर्दिव्यैस्तथापरैः ॥
 शैवेनारायणे रौद्रेर्ब्रह्मशक्रसमुद्भवैः ।
 आपो हि ष्ठा हिरण्येति सप्तचेति सुरेति च ॥
 मानसीकेति मन्त्रेण गन्धदारीत्यनेन च ।
 सर्वमङ्गलमङ्गलैः शीघ्रं ते ग्रहयोगिभिः ॥
 इत्येवं स्नानमासाद्य गात्रमावृत्य कम्बलैः ।
 सर्वमङ्गलमन्त्रेण वस्त्रं कार्पासकं ध्रियात् ॥
 आचम्य च ततो देवान् शुक्लं विप्रांश्च पूजयेत् ।
 ध्वजं कृचं चामरञ्च घण्टामश्वान् गजांस्तथा ॥
 मन्त्रं जप्त्वा धारयेत्तु ततो गच्छेद्भुताशनम् ।
 तत्र गत्वा वक्रिमध्ये वक्रिशीर्षीक्ष्य पार्थिवः ॥
 अनिमित्तनिमित्तानि लक्षयेत्तत्र विन्दुभिः ।
 देवशक्रक्षुकामात्यवन्दिपौरजनैर्नृतः ॥
 वादित्रघोषैलुसुलैस्तथा तौर्यचिकैः शुभैः ।
 कृत्वा शेषे पुनः शान्तिमाशीर्वाच्य च वै द्विजान् ॥
 गूर्णं विधाय विधिवद्वस्त्रिणां कनकान्युत ।
 धान्यानि चाथ वासांसि दत्त्वा कुर्याद्विसर्जनम् ॥
 ततः शेषजलैः सर्वानमात्यादीन् पुरोहितः ।
 सेचयेत्तुरङ्गश्च बलञ्चापि सराष्टकम् ॥
 एवं कृत्वा नृपः पश्चात्त्रिरात्रं संयतो भवेत् ।
 सांसनैश्चनह्नीनश्च कुर्यान्मङ्गल्यसेवनम् ॥
 पुण्यनक्षत्रयुक्ता तु तृतीया यदि लभ्यते ।
 तस्यां पुन्या सदा देवी चण्डिका शङ्करेण च ॥

तथा कुथुमिः ।

“अब्दमम्बुघटं दद्यादन्नञ्चामिषसंयुतम् ।

संवत्सरे विवृद्धेऽपि प्रतिमासञ्च मासिकम् ॥”

“संवत्सरे विवृद्धेऽपी”त्यधिमासात्तिथिवृद्ध्या वेति द्वयोरपि ग्रह-
णम्* । तेनैकं मासिकञ्चाब्दमम्बुघटञ्चाद्यानि च त्रिंशद्विवर्द्धन्ते ।

पञ्चालिकाविवाहाद्यैः शिशूनां कौतुकैस्तथा ।

वैवाहिकेन विधिना मीदयेच्चण्डिकां शिवाम् ॥

चतुष्येषु सर्वेषु देवदेवीगृहेषु च ।

पताकाभिरलङ्घ्यादिवं कुर्वन्न सौदति ॥

एवं कृत्वा शान्तियागं तथा पुण्याभिषेचनम् ।

चतुरङ्गैः समं राजा भार्याभिषेचनयैः सह ।

राज्यमण्डलसंयुक्तः परचेष्ट न सौदति ॥

मातः परतरो यज्ञी मातः परतरीत्सवः ।

मातः परतरा शान्तिनातः परतरं शिवम् ॥

अनेनैव विधानेन नृपतेरभिषेचनम् ।

गुवराज्याभिषेकञ्च कुर्व्याद्राजपुरोहितः ॥

नृपाभिषेककरणमादौ यदि समाचरेत् ।

अनेनैव विधानेन स्थिरः स्यान्नृपतिस्तदा ॥

अयं यज्ञः समुद्दिष्टः शक्रार्थं ब्रह्मणा पुरा ।

एवं यज्ञं नृपो दृष्ट्वा परचेष्ट न सौदति ॥”

इति कालिकापुराणे पुण्याभिषेकः ६८ अध्यायः ।

* अब्दमम्बुघटमिति । अब्दमिति यस्मिन्नब्दे पित्रादेर्मरणं तदब्दं व्याप्य प्रत्यहं
संवत्सरे विवृद्धेऽपि मलमासपतिन तिथिवृद्ध्या वा विवृद्धेऽपि त्रयोदशमासात्मकसंवत्सरे
अर्थात् मलमासेऽपि दद्यात् । एतत्कारणं तत्रयोगश्च—असुकगीच प्रेत असुकदेवशर्म्हन्
एतत्ते अन्नं सामिषं सोदकं स्वधा इति । संवत्सरे विवृद्धे त्रयोदशमासात्मकसंवत्सरे अधि-

तथा सत्यव्रतः ।

“संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासकः ।

तदा द्वादशके श्राद्धे कार्यं तदधिकं भवेत् ॥”*

अतो यद्विष्णुवचनम् ।

“मासिकान्नद्धेदधिमासपातो मासिकार्थं दिनमेकं
वर्द्धयेत् ।”

तत्र यत् वर्द्धनं खण्डनमिति व्याख्यातं तत् कुयुमिसत्यव्रतवचनेन
बाधितम् । न च वाच्यम् ।

“चतुर्याहे त्रिपक्षे च षण्मासे चाब्दिके तथा ।

प्रतिमासं तथा तस्य श्राद्धान्येतानि षोडश ॥”

इति निबध्यते । सप्तदशत्वापत्तेः यतोऽधिकश्राद्धविधानदर्शना-

मासादिति । द्वादशमासाः संवत्सरः क्वचित्तयोदशमासा इति श्रुतेः । तिथिद्वया वेति
वाकारः समुच्चये दिनद्विक्रमसञ्चयाभ्यां तिथिद्वया चेत्यर्थः । इयोरपि ग्रहणमिति ।
तथाच औप्यातिकमलमाससमानधर्मभानुलङ्घितनासासंक्रान्तमासे तिथिद्वयाभावात् तद्व्या-
वृत्तये अधिमासास्तिथिद्वया वेति इयोरपि ग्रहणमित्युक्तम् ।

* उपसंहरति तेनेति । एकं मासिकश्राद्धं वर्द्धते त्रिंशदम्बुषट्श्राद्धानि विवर्द्धन्ते
इति लिङ्गव्यत्ययेनान्वयः । तथाच त्रयोदशमासात्मकमलमासयुतवत्सरे प्रतिमासकर्तव्य-
तया एकमासिकश्राद्धस्य द्वाविंशत्यधिककर्तव्यतया त्रिंशदम्बुषट्श्राद्धानां द्वाविंश भवतीति
भावः । संवत्सरस्य मध्ये एकादशमासाभ्यन्तरे इत्यर्थः । तथाच असंक्रान्तेऽपि कर्तव्य-
माब्दिकं प्रथमं द्विजैरित्यादिवचनात् अन्याधिमासे मासिकद्विर्जातीयोऽपि भावः । द्वाद-
शके श्राद्धे प्रकृतद्वादशमासे द्वादशमासिके कृते अधिकं यन्मलमासात्मकमधिकं भवेत् तत्र
तत् त्रयोदशमासिकं कार्यमित्यर्थः ।

+ अत इति । मलमासपाते मासिकद्वेरावश्यकत्वं यतः अत इत्यर्थः । मासिकश्रा-

दुस्सर्गसिद्धसंख्यानुवादमात्रत्वात् । अमावास्यायां मृतस्य औना-
मासिकं वृद्धौ खण्डनीयमेव ।

चेदिति चेदयदि मलमासपातः एकादशमासाभ्यन्तरे इति शेषः । यत् वहेनं खण्डन-
मिति वर्षकं छेदनपूरणे इत्यनेन चुरादिवर्धभातीच्छेदनार्थत्वादाह वहेनं खण्डनमिति ।
कुथुमिसत्यव्रतवचनेन बाधितमिति कुथुमिवचनम् अब्दमन्वुघटं दद्यादिति वचनं सत्यव्रत-
वचनं संवत्सरस्य मध्ये तु इति वचनं बाधितम् तन्मतं खण्डितमित्यर्थः । चतुर्थाष्टे
अस्थिसञ्चयनदिने षण्मासे एकाहन्मूनषण्मासे प्रथमषाण्मासिकश्राद्धमित्यर्थः । श्राद्धिके
एकाहन्मूनाद्धिके द्वितीयषाण्मासिकश्राद्धमित्यर्थः । अन्यथा प्रतिमासिकमित्यनेन षष्ठ-
मासिकादेः प्राप्तत्वात् षण्मासे इत्यादेरनुवादकता स्यात् । प्रतिमासं मासं मासं प्रति
प्रतिमासं द्वादशमासिकानि इत्यर्थः । एतानि षोडशश्राद्धानि ।

अतएव हेमाद्रिः ।

अस्थिसञ्चयने श्राद्धं त्रिपक्षे मासिकानि च ।

रिक्तयोश्च तथा तिथ्योः प्रत्यश्राद्धानि षोडश ॥ इति ।

रिक्तयोस्तिथ्योरित्येकेनाज्ञा न्यूने षष्ठे द्वादशे च मासे इत्यर्थः इत्याह । एतत्
षोडशश्राद्धं शिष्यपर्यन्तरहितस्य साधेर्वीर्यं तस्य सपिण्डीकरणनिषेधात् । एवं निरस्येरपि
शिष्यपर्यन्तरहितस्य सपिण्डनं नास्ति । यथा—

लघुहारीतः ।

“पुत्रेणैव तु कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

पुरुषस्य पुनस्तन्वे भ्रातृपुत्रादयोऽपि चेति ॥”

आदिशब्दश्राद्धमाह स एव ।

“भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा ।

सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्व्यादभ्युदयं ततः ॥”

भ्राता वेति वाशब्दात् भावपेक्षया प्रधानत्वेन पूर्वोक्तकारिणां दौहित्रान्तानां
समुच्चयः । चतुर्थाष्टे इति नवश्राद्धोपलक्षणम् । नवश्राद्धस्य प्राग्दर्शितम् । नवश्राद्धल-
सानामन्वर्धमादाय षोडशलसंख्यापूर्णेः श्राद्धान्येतानि षोडश इत्यनेन न विरोधः ।

तथा कुशुमिः ।

“संवत्सरातिरेकी वै मासी यः स्यात्त्रयोदशः ।

तस्मिंस्त्रयोदशं श्राद्धं न कुर्यादिन्दुसंचये ॥”

अमावास्यायां मासिकस्य विशेषेण मलमासे निषेधात् । अपि
तिथ्यन्तरकार्यस्याभ्यनुज्ञानम् । न च अमावास्यापार्वणश्राद्ध-
स्यायं निषेध इति वाच्यम् । पुरुषभेदेन तस्यानियतसंख्यत्वात्त्रयो-
दशत्वानुपपत्तेः । नन्वत्राप्यद्दशेषेऽधिमासश्राद्धस्य क्रियमाणस्य
त्रयोदशत्वं न पुनर्द्वितीयादिमासेषु क्रियमाणानां तेषां द्वितीया-
दिसंख्यत्वात् । नैतत् वार्षिकश्राद्धानि संकलय्य यतः कुतश्चिदा-
रभ्य गणने त्रयोदशत्वं सर्वेषां त्रयोदशा इति गणनवत् पणपुर-
णादिवद्वा* । किञ्च पर्व चाग्रयणं तथेति पर्वमावास्या तन्नि-

* सप्तदशत्वापत्तेरिति । मलमासपाते इति शेषः । उत्तर्गसिद्धसंख्यानुवादमात्र-
त्वादिति सामान्यसिद्धसंख्यानुवादमात्रात् । अमावास्यायां घृतस्य औनामासिकम् । औना-
मासिकं मलमाससम्बन्धिमासिकम् ।

तथाच व्यासः ।

“मलिनूचे तु सम्प्राप्ते ब्राह्मणो म्रियते यदि ।

ऊनाभिधेयो मासीऽसौ कथं कुर्यात्तदादिकम्” ॥ इति ।

वृद्धौ खण्डनीयमेवेति । तथाचामावास्याघृतस्य मलमासपाते मासिकवृद्धिर्नास्तीति
भावः । तिथ्यन्तरकार्यस्य अमावास्याभिन्नतिथिघृतस्य मलमासनिमित्तकत्रयोदशमासिक-
वृद्धिर्भवतीत्यर्थः । पुरुषभेदेन नानापुरुषकर्तृकपार्वणानुष्ठानेन तस्य पार्वणस्य अनियत-
संख्यत्वात् नियतसंख्यावाचकशब्देनानभिधानात् । त्रयोदशत्वानुपपत्तेरिति तथाच मल-
मासीयामावास्यायाः पूर्वं कस्यापि पार्वणमीकं भूतं, कस्यापि पार्वणद्वयं, कस्यापि त्रयं, चतु-
ष्टयादिकं वा, इत्यतः अमावास्यायां कर्तव्यस्य पार्वणस्य सर्वेषां त्रयोदशत्वं न सम्भवतीत्यभि-

मित्तकस्य प्रतिप्रसवात् कथं तन्निषेधः* । नन्वेकस्मिन्मासि

प्रायः । अथवा पुरुषमेदेन इत्युपलक्षणम् । एकस्यापि जीवनपर्यन्तं पार्वण्यस्य विहित-
त्वात् । संख्याया अनियतत्वं, प्रेतश्राद्धस्य षोडशत्वं, मलमासपाते सप्तदशत्वं नियतम् ।
तत्र प्रथमादिभेदोऽपि नियत इति भावः । अदृशेष्वे अधिमासश्राद्धस्येति । तथाच मल-
मासपाते वत्सरस्य त्रयोदशमासात्मकत्वात् तत्र क्रियमाणस्य पार्वण्यस्य सुतरां त्रयोदशत्वम्
इति भावः ।

* अमावास्यापार्वण्यश्राद्धस्य मलमासकर्तव्यताविधायकस्पष्टवचनं दर्शयति किञ्चेति ।
पर्जन्ये अमावास्या तन्निमित्तकस्येति । यच्चात्र स्मार्त्तेन दूषणमभिहितं, न तु पार्वण्यश्राद्ध-
परम्, तस्य कृष्णपक्षनिमित्तकत्वेन पर्जन्यनिमित्तकत्वाभावादित्यादि, तन्न ।

“अमावास्यां यत्क्रियते तत्पार्वण्यमुदाहृतम् ।

क्रियते वा पर्जन्ये यत् तत्पार्वण्यमिति स्थिति”रिति वचने अमावास्यां यत्
क्रियते इति श्रुतेः, पर्जन्ये यत् क्रियते इति श्रुतेः । अमावास्यापर्जन्योर्निमित्तत्वे
बाधकाभावात् । न चात्र यत्पदद्वयश्रुतेः यत्पदेन कृष्णपक्षनिमित्तकश्राद्धमुच्यते । तथाच
यत्कृष्णपक्षनिमित्तकश्राद्धम् अमावास्यां पर्जन्ये च क्रियते तदेव पार्वण्यमित्यर्थो वाच्य इति
वाच्यम् । एतद्वचने कृष्णपक्षनिमित्तकश्राद्धानुपस्थितेः यत्पदेन तच्छ्राद्धकथनस्यायुक्तत्वात् ।
न च विधायकवचने अमावास्यापर्जन्योरश्रवणात् यत्पदेन कृष्णपक्षनिमित्तकश्राद्धं सुतरां
वाच्यमिति वाच्यम् । “अमायां पितृभ्यो दद्यात् पूर्वैर्दुर्ब्राह्मणान् सन्निपात्य” इति निर-
पेक्षश्रुतिबलात् अमावास्याष्टका कृष्णपक्षपञ्चदशीषु चैवमिधाय ।

“एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वसु ।

श्राद्धं साधारणं नाम सर्वकामफलप्रदम् ॥

भार्याविरहितीऽप्येतत् प्रवासस्थीऽपि नित्यशः ।

शूद्रोऽप्यमन्त्रवत् कुर्यादनेन विधिना बुधः ॥”

इति विशेषविधिबलाच्च कृष्णपक्षातिरिक्तामावास्यानिमित्तकस्य पर्जन्यनिमित्तकस्य च पृथक्
श्राद्धद्वयस्य श्रवणात् । न च कृष्णपक्षनिमित्तकस्य श्राद्धस्य पर्वण्यकरणपक्षे फलविशेषज्ञापक-
मेवेदं वचनं न तु पर्जन्यनिमित्तकश्राद्धविधायकमिति वाच्यम् । एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्या-

तिथिद्वये सति पूर्वस्मिन्नेव मासि द्वादशभिर्मासैः सिद्धे संवत्सरे
वार्षिकपुनराब्दिकसपिण्डीकरणान्तानान्तत्रैव कृतत्वात् कथं
पुनर्मासिकप्रसक्तिः* । नैतत् वार्षिकादीनामेव वचनोत्कर्षात् ।

दिति एतच्चेति चकारश्रुतेः पूर्वनिमित्तत्वेन पृथक्श्राद्धस्यावश्यकत्वव्यत्यात् । तथाचायं
वचनार्थः । एतन्प्रागुक्तश्राद्धचतुष्टयं, पूर्वसु पूर्वनिमित्तं साधारणं श्राद्धञ्च, “अनुप-
नीतो” जाताग्निः अपि समुचितसाम्यादिभ्यः “भार्याविरहितोऽपि” “प्रवासस्थोऽपि
नित्यः” कुर्यात् । श्राद्धस्य फलाकाङ्क्षायां “सर्वकामफलप्रदमिति” विशेषणम् । अनेन
विधिना’ एतच्छ्राद्धपञ्चकम् “शूद्रोऽपि” “अमलवत्” कुर्यादिति । यत्तु अपरपक्षे यदहः
सम्पद्यते अमावास्यायान्तु विशेषेणेति निगमवचनम् । अस्यार्थः—क्षणपक्षे यदहः यां
तिथिं प्राप्य सद्रव्यब्राह्मणादिकं लभ्यते तस्यां तिथौ क्षणपक्षनिमित्तं श्राद्धम्, अमावास्यायाम्
अमावास्यानिमित्तं श्राद्धञ्च कुर्यादिति शेषः । तुल्यार्थे । एतद्रूपेण गम्यकर्तुराशयवर्धने न
स्मार्त्तौक्तदोषावकाशः इति दिक् । अतएव हेमाद्रिणा अवषट्कारहोमाश्च पूर्व चाग्रयण-
न्तथा वचनमुक्त्वा अवषट्कारहोमाः अग्निहोत्रोपासनवैश्वदेवादयः पूर्व दशंपौर्णमासौ
पार्ष्णस्यालौपाकश्च इति व्याख्यातम् । प्रतिप्रसवात् अमावास्यापार्ष्णस्य मलमासौ
कर्तव्यताविधानात् ।

* अमावास्यामृतस्य मलमासौ मासिकवृद्धिर्न सम्भवतीत्याह नन्वेकस्मिन्नित्यादि ।
एकस्मिन् मासि सौरमासि तिथिद्वये सति अमावास्याद्वये सति पूर्वस्मिन्नेव मासि मलमास-
रूपपूर्वचान्द्रमासेव द्वादशभिर्मासैः पूर्वमृततिथिं विहाय अपरमृततिथिमादाय परि-
गणितैः द्वादशभिर्मासैः सिद्धे समाप्ते संवत्सरे वार्षिकपुनराब्दिकसपिण्डीकरणान्तरां
द्वितीयषाष्ठासिकद्वादशमासिकसपिण्डीकरणश्राद्धानामित्यर्थः । “पूर्वेद्युरादिकं श्राद्धं
पर्युः पुनराब्दिकमिति” वचनात् वार्षिकपुनराब्दिकपदाभ्यां द्वितीयषाष्ठासिकद्वादश-
मासिके उच्येते । कथं मासिकप्रसक्तिरिति । अमावास्यामृतस्य त्रयोदशे मासि कथं
मासिकवृद्धिप्रसक्तिः । सपिण्डीनीचरं मासिकासम्भवादिति भावः ।

तथाच विष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयः ।

“संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासकः ।

तदा त्रयोदशे मासि क्रिया प्रेतस्य वार्षिकी ॥”

वर्षनिमित्ताया वार्षिकपुनराब्दिकसपिण्डीकरणान्तश्चाद्वक्रियाया
उत्कर्षात् । यत्तु वदन्ति ।

“यस्मिन्नाशिगते भानौ विपत्तिं यान्ति मानवाः ।

तेषां तत्रैव कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ॥”

इति वचनेन तेषामनुत्कर्षः तन्न । मृततिथिकर्त्तव्यसांवत्सरिक-
श्चाद्विषयत्वादेवास्य वार्षिकसपिण्डीकरणयोस्तु नैवरूपत्वात् ।

इत्यधिमासनिरूपणम् । *

* निषेधयति नैतदिति । वचनोत्कर्षात् विशेषवचनेन उत्कर्षात् अमावास्यामृतस्य
मलमासे मासिकनिषेधेन शुद्धमासि अन्यस्योत्कर्षादिति । विपत्तिं विनाशम् । तेषां
तत्रैव तत्सौरमास एव । मृततिथिकर्त्तव्यसांवत्सरिकविषयत्वात् मलमासमृतस्येति शेषः ।
शुद्धमासि मृतस्य मलमासे सांवत्सरिकश्चाद्वनिषेधात् ।

इति मलमासनिरूपणम् ।

अथ सम्प्रति हिराषाढनिरूपणम् ।

तत्र ज्योतिःशास्त्रम् ।

“व्रजति यदा मिथुनं विहाय कर्किं
त्यक्त्वा राजविवर्जितान्तिथिञ्च सूर्यः ।
भवति तदा नियतं हिराषाढः
सुरशयनस्य विधिर्द्वितीयमासि ॥”*

राजा सोमस्तेन विवर्जिता अमावास्याोच्यते, तां विहाय कर्कट-
गमनविशेषणात् कर्कटगमन एव तदतिक्रमो न मिथुनगमन-
समय इति अमावास्याद्वयातिक्रमावगतेराषाढद्वयमेको मिथुने
कर्कटे चापरः । एतदेवापरोऽप्याह ।

* अथ हिराषाढनिरूपणमिति । अधिमासं निरूप्य तत्रसङ्गेन हिराषाढनिरूपणम्
प्रतिजानीते सम्प्रति हिराषाढनिरूपणं हिराषाढादिनिरूपणं अथवा मुख्यगौणसाधारण-
हिराषाढनिरूपणं क्रियते मयेति शेषः । व्रजति यदेति वचनार्थं स्वयं विवर्णीति राजा
सोम इत्यादि । तेन विवर्जिता चन्द्रसम्बन्धरहिता । कर्कटगमन एव तदतिक्रमो न
मिथुनगमन इति । तथाचायं वचनार्थः । सूर्यः पूर्वामावास्यान्त्यक्ष्णं विहाय उपान्त्य-
क्षणादौ यदा मिथुनं व्रजति सञ्चरति, मिथुनं त्यक्त्वा राजविवर्जितां सोमसम्बन्धरहितां
परामावास्याञ्च विहाय कर्किं कर्कटराशिं व्रजति प्रतिपदादितिथाविति शेषः तदैव
हिराषाढः विशान्द्राषाढौ भवति तत्र सुरशयनस्य हरिशयनस्य विधिः द्वितीयमासि कर्कट-
गतशुद्धाषाढे भवतीत्यर्थः । तथाच पूर्वामावास्याया उपान्त्यक्षणादौ मिथुनसङ्क्रमे
तदुत्तरशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तमासस्य स्वाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नमिथुनस्थरव्यारब्धतया
चान्द्राषाढत्वम् । एवं परामावास्याम् अतिक्रम्य शुक्लप्रतिपदादौ कर्कटसङ्क्रमे तच्छुक्ल-
प्रतिपदादिदर्शान्तमासस्यापि स्वाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नमिथुनस्थरव्यारब्धतया च
चान्द्राषाढत्वमिति हिराषाढत्वं निर्विवाद इति भावः ।

“मिथुनस्थो यदा भानुरमावास्याद्वयं सृशेत् ।

द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥”

अमावास्याद्वयान्तं सृशेदित्यर्थः । पूर्ववचनेन “राजविवर्जितां”
त्यक्त्वा कर्कटगमनश्रुतेः यदि दर्शद्वयमतिक्रमतीति बोद्धव्यम् ।

तथा ।

“अमावास्यामतिक्रम्य कुलीरं याति भास्करः ।

द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥”

अमावास्यामतिक्रम्यामावास्याद्वयमित्यर्थः । एकातिक्रमस्य सदा
दर्शनात् । न च तामतिक्रम्यैवान्तरं प्रतिपदि कर्कटगमने द्विरा-
षाढ इति वाच्यम् । द्वितीयायामपि कर्कटसंक्रान्तौ द्विरा-
षाढस्य निर्विवादत्वात् ।

तथा ।

“प्राप्त आषाढमासे तु सिनीवालीद्वयं भवेत् ।

द्विराषाढः स विज्ञेयः पतिते चाधिमासके ॥”

सिनीवाल्यामावास्यान्तद्वयं* भवेन्निष्पद्येत । निष्पत्तिश्च तिथेरन्त-
प्रत्यन्तेनैव ।

* अमावास्याद्वयान्तं सृशेदित्यर्थ इति । तथाच एकस्मिन् राशौ संक्रान्तिशून्यं पूर्वार्ध-
परामावास्यान्त्यक्षणद्वयञ्चेत्तदैव अमावास्याद्वयान्तस्पर्शनं भवेदिति भावः । यदि दर्शद्वय-
मतिक्रमतीति । दर्शद्वयान्त्यक्षणद्वयमतिक्रम्य सृश्येः राश्यान्तरं सञ्चरतीत्यर्थः । प्राप्ते आषाढ-
मासे तु सौराषाढमासे प्राप्ते सतीत्यर्थः । सा दृष्टेन्दुः सिनीवालीति कोषात् चतुर्दशी-
युक्तामावास्यायाः सिनीवालीत्वात् । तदन्यद्वयस्य एकस्मिन् राशौ सख्येऽपि मलमासा-
सम्भवादाह सिनीवाल्यामावास्यान्त्यद्वयमिति सिनीवालीद्वयमत्रामावास्यान्त्यक्षणद्वयमित्यर्थः ।

तथा ।

“अमावास्यामतिक्रम्य यदार्कः कर्कटं व्रजेत् ।

द्विराषाढं तदा प्राहुः पतिते चाधिमासके ॥”

पुराणस्य ।

तदेतैर्मिथुनस्यसूर्येण इयातिक्रमे मुख्यचान्द्री द्विराषाढी दर्शितः । तस्यैव मिथुनस्यरव्युपक्रान्ततया द्विराष्टत्वात् सौरस्य नाष्टतिरित्युक्तम् । न च चान्द्रसौराभ्यां द्विराषाढस्य प्रत्यब्दमेव भावात्* । मेषवृषसूर्येऽप्यधिमासे पतिते द्विराषाढः पतिते चाधिमासक इति भूतनिर्देशात् । स तु गौणः कर्कटे चान्द्राषाढलाभनिमित्तागुणयोगात् । कर्कटादावप्यधिमासपतिते द्विराषाढमाह पारस्करः ।

* प्रथमचणायवच्छिन्नामावास्याद्वयमादाय मलमासापनिवारणाय तिशिरन्तपथ्यन्ते नैवेति अन्यचणपथ्यन्तेनैव इत्यर्थः । यदार्कः कर्कटं व्रजेदिति पूर्वामावास्यात्य-
चणमतिक्रम्य मिथुनमभिमुख्यमानोऽर्कः परामावास्यात्यचणमतिक्रम्य यदा कर्कटं व्रजेत्
सचरेदित्यर्थः । “पतिते चाधिमासके” इत्यनेन पूर्वामावास्यायाः परतः शुक्लमतिपदि
मिथुनसङ्क्रमेण अमावास्याद्वयातिक्रमेऽपि द्विराषाढत्वाभावं बोधयति । न च चान्द्र-
सौराभ्यामिति । तथाच चान्द्रेण सौरलेन च आषाढस्य द्वित्वादिति भावः । निषेध-
यति तस्य प्रत्यब्दमेव भावादिति । तस्य द्विराषाढस्य प्रत्यब्दमेव भावात् अद्भ्यं अद्भ्यं प्रति
प्रत्यब्दम् इत्यव्ययं, तस्य भावः तस्मात् । तथाच चान्द्रसौराभ्यां द्विराषाढत्वस्वीकारे तस्य
प्रतिवर्षसङ्भावात् मिथुनस्यसूर्ये अमावास्याद्वयस्यर्शभावेऽपि द्विराषाढत्वापत्त्या “मिथुनस्यो
यदा भानुरमावास्याद्वयं स्पृशेत् । द्विराषाढं तदा ज्ञेयः” इत्यादि विशेषवचनं व्यर्थं स्यादिति
भावः ।

“कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां* कर्कटं याति भास्करः ।

द्विराषाढः स विज्ञेयः कुलीरं माधवः स्वपेत् ॥”

कुलीरः कर्कटः । कृष्णत्रयोदश्यां दक्षिणायनसंक्रान्तौ नियत एवोत्तरत्रिकेऽधिमासपातः ।

तथा ज्योतिःशास्त्रम् ।

“उत्तरमयनमायाते सवितरि पतनं यदाधिमासस्य ।

भवति तदा द्विराषाढः शेते कर्किणि सुरारातिः ॥”

उत्तरमयनमायाते दक्षिणायने कर्कटादावित्यर्थः । तदेवं सर्वत्राधिमासपाते द्विराषाढ इत्युक्तम् ।

अतएव परिशिष्टः सामान्येनैवाह ।

* “मेषवर्षस्येऽप्यधिमासे पतिते” इत्यादि स तु गौण इति । “माघवादिषु षट्-
केषु मासि दर्शद्वयं यदा । द्विराषाढः स विज्ञेयः” इत्यादिवचनबोधितः । वैशाखादि-
मासे दर्शद्वये द्विराषाढः स तु गौणी गौणीलक्षणाशुक्त इत्यर्थः । तस्य द्विवैशाखत्वेन
मुख्यद्विराषाढत्वाभावात् । गुणमाह कर्कटे चान्द्राषाढत्वाभिमिततागुणयोगादिति ।
चान्द्राषाढत्वाभौ निमित्ती यस्य तस्य भावः चान्द्राषाढनिमित्ता तदेक गुणं तस्य योगात् ।
तथाच आषाढे मलमासे सति शङ्खचान्द्राषाढस्य कर्कटगतत्वेन मुख्यद्विराषाढो भवति ततश्च
आषाढादव्यवहितोत्तरल्वविशिष्टकर्कटगतचान्द्राषाढत्वावच्छिन्नशक्तस्य द्विराषाढपदस्य वैशा-
खादेर्मलमासत्वेऽपि चान्द्राषाढस्य कर्कटगतत्वेन कर्कटगतचान्द्राषाढस्य कर्कटगतचान्द्रा-
षाढत्वगुणयोगात् गौणद्विराषाढत्वमङ्गुलमिति भावः । द्विराषाढमाह गौणद्विराषाढमाह
“कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां”मिति तु मलमासावश्यभावज्ञापनार्थम् । न तावन्मात्रनिश्चयः ।
तेन कृष्णचतुर्दश्याम् अमावास्यान्त्यक्षणागमि संक्रान्तौ अषारामावास्यान्त्यक्षणात् ऊर्ध्वमपर-
संक्रान्तौ मलमासो भवत्येव ।

“यदाधिमासः पतति तदा पूर्वो मलिन्नुचः ।
कार्थं नात्राभिषेकादि द्विराषाढो भवेत्तदा ॥
अमावास्याद्वयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितम् ।
द्विराषाढः स विज्ञेयः श्रेते च आवणेऽच्युतः ॥”

एतदेव सङ्ग्रहोक्तम् ।

“माधवादिषु षट्केषु मासि दर्शद्वयं यदा ।
द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥”

ननु पूर्व्वक्वने अमावास्याद्वयस्य रविसंक्रान्तिवर्जितत्वे नाधि-
मासपातो द्विराषाढनिमित्तमवगम्यते । तच्च चतुर्दश्यां पूर्व्वसं-
क्रान्ती प्रतिपदि च परसंक्रान्ती* भवतीति कथं दर्शेऽपि पूर्व्वसं-
क्रान्ती द्विराषाढवर्णनम् उच्यते “दिवसस्य हरत्यर्क” इति । तैः स-
भूयाभ्यां तृतीयाद्वदमध्य एव नियताधिमासपातनिमित्ताभिधा-
नात् । संक्रान्तिविरहितामावास्याद्वयस्य विंशत्यब्दैरपि दुर्लभत्वात् ।
एकराशिस्थसूर्य्यस्य दर्शद्वयातिक्रममात्रं तस्य लक्षणम् । तेन
तल्लक्ष्यते अतएव तस्यार्को दर्शकश्चैकराशौ दर्शद्वयातिग इत्युक्तम् ।

* कुलीरे माधवः स्वपेदिति । आगामिवर्षे इति बोध्यम् । एतत् पूर्व्वः मिथुनाके
शुक्लद्वादश्यादौ हरिश्चयनस्य जातत्वात् । उत्तरत्रिके श्रावणादिविके । उत्तरमयनमाघाते
गते सति अतीते सति इत्यर्थमाह दक्षिणायने इति । द्विराषाढः गौणद्विराषाढः । श्रेते
कर्किणीत्यपि आगामिवर्षे ज्ञेयं सर्व्वत्र अधिमासपाते द्विराषाढ इत्युक्तं गौणद्विराषाढ
इत्युक्तमित्यर्थः । अतएव गौणद्विराषाढत्वादेव । सामान्येनैवाह मासविशेषमनभिधाय
द्विराषाढमात्रमुक्तम् । चतुर्दश्यां पूर्व्वसंक्रान्ती प्रतिपदि च परसंक्रान्ताविति तु अमा-
वास्याद्वयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितमित्यादि समग्रामावास्यावर्जनरूपप्रयथाश्रुतायेमादाय ।

तल्लक्षणीयमाह ।

“सूर्येण लङ्घितो मासश्चान्द्रः ख्यातो मलिन्मुचः ।”

चान्द्रमात्रस्यापि सूर्यलङ्घितस्य प्रत्यब्दं भावात्तं विशिनष्टि ।

“अमावास्यापरिच्छिन्नं रविसंक्रान्तिवर्जितम् ।

अधिमासं विजानीयाद्दर्हितं सर्वकर्मसु ॥”

प्रतिपदुपक्रान्तामावास्यान्त इत्यर्थः । तस्यैव सुनिभिर्नानाविध-

मुपलक्षणं दर्शितम् । अन्यथा “अमावास्याद्वयं स्पृशेत् ।”

“अमावास्याद्वयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितम् ।” अमावास्या-

मतिक्रम्येत्यव्यवस्थितवादान्नार्थी व्यवतिष्ठते । तस्मात्तृतीयाब्द-

नियतपतनो यथोक्तोऽधिमासो मिथुने पतने मुख्यं द्विराषाढं

करोति अन्यत्र गौणम्* ।

इति द्विराषाढविवेकः ।

* कथं दर्शयिष्ये पूर्वसंक्रान्तौ द्विराषाढवर्णनमिति पूर्वपक्षो दृढीकृतः “सूर्येण लङ्घितो मासश्चान्द्रः ख्यातो मलिन्मुचः” इत्यादिवत्समाख्यवचनात् । तदेवोपपादयति दिवसस्थित्यादि । तैः सम्भूय आभ्याम् । तृतीयाब्दमध्य एवेति । एकस्मात् मलमासात् तृतीयवर्षमध्ये एवेत्यर्थः । नियताधिसापत्तनिमित्ताभिधानात् मलमासान्तरस्यावश्यभावात् । विंशत्यब्दैरपि दुर्लभत्वात् । तथाच । एकस्मात् मलमासात् तृतीयवर्षे मलमासान्तरपातस्य नियतत्वात् यत्र यत्र मलमासलक्ष तत्रैव संक्रान्त्या अमावास्यासामान्यवर्जितत्वं न सम्भवति इति भावः । दर्शयति क्रमणमात्रं दर्शयित्वा न्यक्षत्रव्यवस्थातिक्रमणमात्रम् । तस्य मलमासस्य । चान्द्रमात्रस्यापि चान्द्रमात्रस्यैव न तु स्वाव्यवहितपूर्वमावास्यान्यक्षत्रसहितस्य । प्रत्यब्दं भावात् केवलचान्द्रमासोल्लङ्घनस्य तु प्रायेण प्रतिवर्षसम्भवादित्यर्थः । अतो वि-

सम्प्रति देवशयनादीनि चिन्त्यते ।

उत्कर्षानुत्कर्षचिन्ता तु पश्चात् भविष्यति ।

तत्र भविष्यपुराणम् ।

“मैत्राक्षपादे स्वपितीह विष्णु-

वैष्णव्यमध्ये परिवर्त्तते च ।

पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता

प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥

आभाकासितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती ।

आदिमध्यावसानेषु प्रस्वापावर्त्तनोत्सवाः ॥”

अत्र यथासंख्यमन्वयः । तेन आषाढीयानुराधाद्यपादे भाद्रीय-
श्रवणामध्ये कार्तिकीयरेवत्यन्ते भगवतो वासुदेवस्य यथाक्रमं
शयनपार्श्वपरिवर्त्तनोत्थानानि भवन्ति । अयञ्च द्वादश्यां प्राप्ता
मुख्यः कल्पः ।

यथा पुराणम् ।

शिनष्टि विशेषयति । अमावास्यापरिच्छिन्नं स्वाव्यवहितपूर्वत्वस्वघटकत्वोभयसम्बन्धेन अमा-
वास्यादयान्वक्षणद्वयविशिष्टं चान्द्रमासं सर्वकर्मासु गर्हितम् अधिमासं मलमासं जानीयात्
इत्यन्वयः । प्रतिपदुपक्रान्तं शुक्लप्रतिपत्प्राक्क्षणमारब्धापरामावास्यान्यक्षणपथ्येन रवि-
वर्जितश्चेत् मलमासः श्रेय इत्यर्थः । उपलक्षणं लक्षणम् । अव्यवस्थितवादात् अनियत-
लक्षणत्वेन निर्णयाभावात्, नार्थो न यथार्थार्थो व्यवतिष्ठते व्यवस्थितो भवति । अन्यत्र
निधुनभिन्ने ।

“आभाकायेषु मासेषु मथुरा माधवस्य च ।
द्वादश्यामेव कुर्वीति शयनावर्त्तनादिकम् ॥”

तथा ।

“निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।
अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥”

तथा विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

“विष्णुर्दिवा न स्वपिति न च रात्रौ प्रबुध्यते ।
द्वादश्यामृच्छसंयोगे पादयोगो न कारणम् ॥”

तदेव स्पष्टयति ।

“अप्राप्ते द्वादशीमृच्छे उत्थानशयने हरिः ।

पादयोगेन* कर्त्तव्ये नाहोरात्रं विचिन्तयेत् ॥”

द्वादशीनक्षत्रयोगमात्रेण यथाक्रमेण निशासन्ध्यादिवसेषु शयना-
वर्त्तनोत्थानानि कर्त्तव्यानि । अस्य पुनरभावे तिथ्यन्तरेऽपि पाद-

* देवशयनादीनि हरिशयनादीनि चिन्त्यते निरूप्यते मयेति शेषः । उत्कर्षातु-
त्कर्षचिन्ता सौरचान्द्रविवेचनम् । तत्र शयनादिनिरूपणप्रसङ्गे । वैष्णव्यमध्यं श्रवणमध्यपादे
परिवर्त्तते पार्श्वेन परिवर्त्तते । मासचतुष्टयेन इति विशेषणे तृतीया । आषाढशुक्लपक्ष-
मारब्ध कार्तिकशुक्लपक्षपर्यन्तमासचतुष्टयविशिष्टः सन् इत्यर्थः । आभाकासितपक्षेषु
आषाढमाद्रकार्तिकशुक्लपक्षेषु । मैत्रश्रवणरेवती आदिमध्यावसानेषु इति सन्ध्याभावा-
न्तर्भावः । उक्तव उत्थानम् । अन्यत्र पादयोगेऽपि स्वापादिविहितनिशादेरन्यत्र पादयोगेऽपि
इत्यर्थः । द्वादश्यामेव कारयेत् तत्तत्रचतुर्दश्यामेव कारयेदित्यर्थः । द्वादश्यामृच्छ-
संयोगे पादयोगो न कारणमिति द्वादश्यामृच्छयोगमात्रमेव शयनादौ हेतुः न पादविशेष-
योगः । यद्वा द्वादश्यामृच्छयोगसत्त्वे अन्यतिथौ विहितनक्षत्रपादविशेषयोगः न शयनादेः
कारणम् मृच्छे मैत्रश्रवणरेवतीनक्षत्रे । पादयोगेन दशमीप्रतिपद्भिन्नतिथौ पादविशेषयोगेन ।

योगमात्रेण दिवाशयनं निशाग्रामुत्थानं न तत्र निशाग्रदरः ।

अतएव मत्स्यपुराणे सामान्येनैवोक्तम् ।

“रेवतीऋक्षपथ्यन्ते मेषादाववलोकिते ।

उत्तिष्ठन्तं हृषीकेशं योगनिद्रा विमुञ्चति ॥”

निशादिकं द्वादशीविशेषणम् ।

यथा ।

“निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।

पादयोगादन्यतिथौ द्वादश्याऋक्षसङ्गमात् ॥”

पूर्ववचनेन द्वादश्यां नक्षत्राप्राप्तावहोरात्रानादरस्य प्रदर्शित-
त्वात् । अर्थाद्द्वादश्यान्तस्यादरः कार्य इत्युक्तम् । तेनानन्तरित-
वचनेऽपि निशिस्वापादिकं द्वादश्याऋक्षसङ्गमादित्यनेन सम्बुध्यते ।
पादयोगादन्यतिथाविति तु केवलमेव कारणम् ।

एवम् ।

“न दिवा स्वपिति गोविन्दो न रात्रौ प्रतिबुध्यते ।” इति ।

तदपि द्वादश्यामेव* । यत्तु निशि स्वाप इत्यस्य स्वल्पयोगो

* नाहोरात्रं विचिन्तयेदिति । निशि स्वापो दिवोत्थानमित्यादिविचारो नास्तीति
भावः । यथाक्रमेणेत्यादि शयने निशा पार्श्वपरिवर्त्तने सन्ध्या उत्थाने दिवस आदरणीय
इत्यर्थः । अस्य द्वादश्याऋक्षयोगस्य । तित्यन्तरे दशमीप्रतिपद्भिर्त्रैकादश्यादिपञ्चतिथिषु ।
पूर्ववचनेन अप्राप्ते द्वादशीऋक्षे इत्यादिवचनेन । सम्बुध्यते रट्छते । केवलमेव द्वादश्या-
ऋक्षाभावे पादविशेषयोगमात्रमेव कारणं शयनादेरिति शेषः । द्वादश्यामेव नक्षत्रमात्र-
योग एवेत्यर्थः । द्वादश्याऋक्षाभावे त्रयोदश्यादौ पादविशेषयोगात् परिवर्त्तनमात्रं कर्त-
व्यम् न तु शयनबोधने इति ।

व्याख्यानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनं पादयोगादन्यतिथौ त्रयोदश्यादौ कर्त्तव्यम् । न पुनः शयनप्रबोधावपि तिथ्यन्तरे । किन्तुर्हि निशि स्वापो दिवोल्यानञ्च द्वादश्यामृच्छयोगमात्रेणेति तदसङ्गतम् ।

“अप्राप्ते द्वादशीमृच्छे उत्थानशयने हरेः ।

पादयोगेन कर्त्तव्ये नाहोरात्रं विचिन्तयेत् ॥”

अनेन वृहद्योगग्रन्थलिखितेनैव द्वादशीनक्षत्रयोगाभावे पादयोगेन तिथ्यन्तरेऽपि शयनोत्थानविधानदर्शनात् एतद्वचनविरोधादेव पादयोगादन्यतिथावित्यत्रापि निशादेर्विशेषणत्वं निराकृतम् । “नाहोरात्रं विचिन्तये”दित्यस्य निर्विषयत्वापत्तेः । यतएव तिथ्यन्तरे दिवापि शयनं रात्रावप्युत्थानम्, अतएव सन्निमित्ता दोषश्रुतिः ।

“रात्रौ प्रबोधो विनिहन्ति पौरान्

स्वापो दिवा राष्ट्रकुलं नृभर्तुः ।

सन्ध्यादये स्वल्पफला धरित्री

भवेन्नराणामपि रोगमुग्रम् ॥”

द्वादश्यां निशादिनियमात्तिथ्यन्तर एवैतद्वर्णनीयम्* ।

* वादिमतमाह यत्तु इत्यादि । किन्त्वर्हि निशि स्वापो दिवोल्यानञ्च द्वादश्यामृच्छयोगमात्रेणेति द्वादश्यामृच्छसंयोगमात्रेण न तु परिवर्त्तनम् इति तस्य नतं दूषयति तदसङ्गतम् इत्यादि । निशादेर्विशेषणत्वं निराकृतमिति द्वादश्यामृच्छाभावे नक्षत्रविशेषस्य पादविशेषयोगेन अन्यतिथौ शयनादेर्विधेयत्वे निशादेरन्यतिथिविशेषणत्वं नास्ति तथाच मैत्रायपादयोगेन त्रयोदश्यादौ हरिशयने । यत्र दिवा पादयोगस्तत्रैव शयनं रात्रौ हरिशयनं न कर्त्तव्यम् इति भावः । द्वादश्यां निशादिनियमात् तिथ्यन्तर एवैतद्वर्णनीय-

तथा ।

“किन्तन्मैत्राद्यपादेन दशम्यंशेन यो दिवा ।

पौष्णशेषेन किन्तेन प्रतिपद्यथ यो निशि ॥”

इदं विष्णुधर्मोत्तरे । दशम्यां दिवा मैत्राद्यपादेन किं प्रयोजनम् । प्रतिपदि वा पौष्णशेषेण द्वादश्यां वा निशागतेन कर्मानङ्गत्वादित्यर्थः । दशमीप्रतिपदोर्निषेधात् एकादश्यादिपौर्णमासी-पथ्यन्तानान्तिथीनामभ्यनुज्ञानं न चैवं चतुर्दशीपौर्णमास्योरन्यतरत्र रेवतीयोगे सत्याश्विनत्वादाभावा इत्यस्य बाधः स्यादिति वाच्यम् । यौगिकानामाषाढभाद्रकार्तिकानामपरिग्रहात्* । रूढिर्योग-मपहरतीति रूढिपुरस्कारात् यौगिकत्वस्य च प्रतिबन्धेन निरा-कृतत्वात् । ननु तर्हि यदा रेवत्यन्तः तिथ्यन्तरे नास्ति किन्तु पूर्वपादत्रयम् अन्यपादसु द्वादश्यामिव रात्रौ तत् कथमुत्थानं देवस्य तावद्द्वादश्यां तत्र दिवानियमात् नापि तिथ्यन्तरे तत्राप्यन्य-पादनियमात् उभयत्र चोभयाभावात् ।

मिति पाठो दृश्यते स तु लिपिकरपमाद एव परन्तु तिथ्यन्तरे नैव वर्णनीयमित्येव पाठः साधुः । एतत् रात्रौ प्रकीर्तयति पौरान् इत्यादिदोषश्रवणे तिथ्यन्तरे नैव वर्णनीय-मित्यर्थः । अन्यथा द्वादश्यां निशादिनियमादित्यसंलग्नप्रापतेः ।

* दशम्यां दिवा मैत्राद्यपादेनेति । यो मैत्राद्यपादः दशम्यां प्राप्तः तेन किं दिवा वा प्राप्तस्तेन वा किम् इत्यर्थः । यौगिकानाम् आषाढयुक्ता या पौर्णमासी आषाढौ सा अश्विन् इत्यादि व्युत्पत्त्या सिद्धानामित्यर्थः । अपरिग्रहादिति । तथाच अन्योपात्तौ चिन्तौ ज्ञेयौ इत्यादिवचनात् रेवतीनक्षत्रयुक्तपौर्णमासीयोगेन आश्विनत्वेऽपि तुलाश्वर-व्यारब्धयुक्तप्रतिपदादिदर्शनामासस्य रूढ्या चान्द्रकार्तिकतया बाधाप्रसक्तेरिति भावः ।

उच्यते अस्यामेवाप्रतिपत्तौ वचनम्* ।

“रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्या च समायुतः ।

तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम् ॥”

एवंविधश्च कालो रेवतीपादत्रयस्यैकादशीव्याप्तत्वे भवति तदा
चैकादशीरेवतीयोगस्य दिवावश्यम्भावात् तदनादरेण दिनान्तं
विदधद्वचनमेकादश्यामपि त्रयोदश्यादिष्विव पादयोगादरं ज्ञाप-
यति† । न तु द्वादश्यामिवैकादश्यामपि पादयोगस्थानादरः ।
अन्यथा दिवा रेवत्येकादशीयोगस्थोत्थानकालतया प्राप्तस्य बाधो-

* ननु रुदित्वेऽपि योगबलेन आश्विनप्रतीतिर्भवतु इत्यत आह रुदिर्योगमपहरतीति ।
तथाच भट्टवार्तिकम् । लब्धाब्जिका सती रुदिर्भवेद्योगापहारिणीति । इति द्वे तौ रुदि-
पुरस्कारात् मासपदस्य रुदिर्यस्त्रीकारात् । यौगिकत्वस्य च मासपदस्य यौगिकार्थस्त्रीका-
रस्य च प्रतिबन्धेन व्यभिचारेण निराकृतत्वादित्यस्य यौगिकत्वस्य च इत्यनेन सम्बन्धः ।
निराकृतत्वात् खण्डितत्वात् । किन्तु पूर्वपादत्रयं तिथ्यन्तरे एकादश्यामिवेति शेषः । तत्र
द्वादश्यां दिवानियमादिति निशि स्थापो दिवोत्थानमिति वचनेन रात्रौ प्रवीक्षो विनिश्चयति
इति वचनेन चेति शेषः । तत्राप्यन्यपादनियमात् द्वादश्यामपि अन्यपादनियमात् ।
उभयत्र उभयाभावात् तिथ्यन्तरे पादयोगस्य द्वादश्यां दिवा न चत्रयोगस्य च अभावा-
दित्यर्थः । वचनमिति उच्यते इत्यनेन सम्बन्धः ।

† तदेव वचनं दर्शयति रेवत्यन्त इत्यादि । एवंविधश्च कालः रात्रौ द्वादश्यां रेव-
त्यन्तः रेवत्यन्तपादसमायुतो भवति, एकादशीरेवतीयोगस्य एकादश्यां रेवतीप्रथमपाद-
त्रययोगस्य । तदनादरेण दिवोत्थानमिति वचनात् एकादश्यां दिवा रेवतीप्रथमपादत्रय-
योगमादरेण इत्यर्थः । दिनान्तं विदधद्वचनं दिनान्तं प्राप्य रेवतीमिति विशेषवचने दिनान्ते
बोधनं विदधद्वचनं विशेषवचनं पादयोगादरं ज्ञापयतीति । तथाच त्रयोदश्यादौ
मेवादिनचत्रपादविशेषयोगेन यथा श्रयः††दिक् तथा एकादश्यामपि पादविशेषयोगेनैव
न तु न चत्रमात्रयोगेनेति भावः ।

अनपेक्षितविधिश्च स्यात् । अतएव पादयोगादन्यतिथौ “द्वाद-
श्यामृच्चयोगत” इति द्वादशीतोऽन्या एकादश्यप्यभिहिता ।
तथा “द्वादशीऋक्षसंयोगे पादयोगो न कारणम्” इति वदन्
द्वादशीव्यतिरिक्तैकादश्यादौ पादयोगकारणमाह “अप्राप्ते द्वाद-
शीमृच्च” इति । एतदपि द्वादश्यामेव ऋक्षयोगाभावे तिथ्यन्तरे
एकादश्यादौ पादादरं दर्शयति ।

तथा ।

“शयने परिवर्त्ते च समुत्थाने तथा हरेः ।

द्वादशीऋक्षसंयोगे पादयोगो न कारणम् ॥”

इत्येतदपि द्वादश्यामेव पादयोगानादरं वदति । अन्यथा सर्व-
वचनेषु द्वादशीपदमुपलक्षणं स्यात्* । पादयोगादन्यतिथावित्य-
त्रापि उपात्तद्वादशीमात्रपेक्ष्यान्यत्वावगतिः । सामान्येनैका-
दश्यामपि भवन्तीति कथं पर्युदसनीयेत्यादिदूषणमापद्येत ।

यत्तु ।

---

* न तु द्वादश्यामिवेत्यादि । यथा शयनादौ द्वादश्यां नक्षत्रमात्रयोग आदरणीयः
तथा एकादश्यां न त्वित्यर्थः । तथाच शयनादौ एकादश्यां नक्षत्रपादविशेषयोग एक
आदरणीय इति भावः । अन्यथा द्वादश्यामिव एकादश्यामपि पादविशेषयोगमनादृत्य
नक्षत्रमात्रयोगस्यादरणीयत्वे प्राप्तस्य स्वीकृतस्य । अनपेक्षितविधिरिति एतद्वाधविशेषणम्
अनपेक्षितो विधिर्यत्र सः । द्वादश्यामेव एवकारात् न तु एकादश्यादौ । सर्ववचनेषु
द्वादश्यामृक्षसंयोगे इति द्वादश्यामृक्षसङ्गमादिति द्वादशीऋक्षसंयोगे इत्यादिवचनेषु
द्वादशीपदमुपलक्षणं स्यादिति एकादशमुपलक्षणापत्तिः स्यात् स्वप्रतिपादकत्वे सति
स्वेतरप्रतिपादकत्वमुपलक्षणत्वम् इति तल्लक्षणात् ।

“एकादशां द्वादशाञ्च नित्यं सन्निहितो हरिः ।

तत्र नक्षत्रयोगिन पादयोगो न कारणम् ॥”

तत्र पूर्वोक्तन्यायेन* रेवतीवचनविरोधादेकान्तप्रत्यासत्तेश्च ।

तत्रेति द्वादशीमात्रपरामर्शः† । यदपि नारदपुराणे वचनम् ।

“यदा चैकादशीं प्राप्य आदिपादो भवेन्निशि ।

तिथौ तस्यां भवेद्वाचौ शयनन्तु हरिस्तदा ॥

ऋक्षादिपादयोगे च रजन्यान्तु तिथिद्वये ।

त्रयोदशां चतुर्दशामृक्षादेव तथा हरिः ।

निशि स्वापो भवेत्तस्य पादयोगस्य कारणात् ॥”

* अन्यत्वावगतिरिति । पादयोगादन्यतिथ्यावित्यत्र द्वादशीभिन्नत्वावगतिः । सामान्येन साधारण्येन एकादशां भवन्तीति इति, भवन्तीति लिपिकरप्रसादः, भवत्येव पाठः साधुः । अतः अन्यत्वावगतिरित्यनेनास्य सम्बन्धः सङ्गच्छते, पर्युदसनीयत्वादिदूषणं अन्यत्वावगतिरूपपर्युदसनीयपदार्थप्रदर्शनरूपदूषणम् । पूर्वोक्तन्यायेन पूर्वोक्तसिद्धान्तेन, सिद्धान्तश्च—“द्वादशामृक्षसंयोगे पादयोगो न कारणम्” । इति वचनात् पादयोगादन्यतिथ्यावित्यादिवचनाच्च द्वादशीमात्रे नक्षत्रयोगे न पादयोगस्य कारणता । द्वादशीमात्रे नक्षत्रयोगाभावे च नक्षत्रविशेषस्य पादविशेषयोगात् शयनादिकञ्च ।

† रेवतीवचनविरोधादिति । एकादशीद्वादशोरन्यतरस्मिन् नक्षत्रमात्रयोगे शयनादेर्विधेयतास्वीकारे तु “रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादशा च समन्वितः । तदा विवृण्वते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीमिति” वचनस्य—“रेवत्यन्तो यदा रात्रौ”वित्यनेन रात्रौ रेवत्यन्तविधानादेव विहितकाले एकादशां नक्षत्रयोगस्य सुतरां सिद्धत्वात् दिनान्ते एकादशान्मुल्यानस्य प्राप्तेः विशेषवचनवैयर्थ्यरूपविरोधादित्यर्थः । एकान्तप्रत्यासत्तेश्चेति । द्वादशामित्यस्य पञ्चान्निर्दिष्टत्वेन एकादशपेक्षया प्रत्यासत्त्यतिरेकाच्चेत्यर्थः । तत्रेति द्वादशीमात्रपरामर्श इत्यस्य हेतुद्वयमिदम् । अत्र मात्रपदेन एकादशीव्यवच्छेदः । तथा च—रात्रौ द्वादशां रेवत्यन्तपादयोगे दिनान्ते दिनशेषभागे रेवतीनक्षत्रयुक्तेकादशामुल्यानमात्रस्य

तत्तिथित्रयेऽपि पादयोगस्य कारणतामाह । अतो द्वादश्यामेव पादयोगस्यानादरो न त्वेकादश्यामपि । एवं शयनेऽपि यदा दिवा द्वादश्यां मैत्राद्यपादः त्रयोदश्याच्च तदितरपादत्रयं तत्रापि सायंसन्ध्यायां विधानमुक्तम् । तथाप्युभयोरिकाङ्गविकलत्वादेव* शयनेऽपेक्षासङ्गावात् सामान्येन वचनस्य तात्पर्यम् । यद्विहित-कालहयाभावे विहितनक्षत्रमात्रमादृत्य सायंसन्ध्यायां देवशयनादिकमाचरणीयमिति । यदा पूर्वोक्तकालहयान्नास्ति सन्ध्यायाच्च नक्षत्रस्याप्यलाभस्तदाषाढभाद्रकार्तिकमासीयशुक्लद्वादशी-मात्रादरेण देवशयनादिकं करणीयम्(१) ।

तदुक्तं वराहपुराणे ।

“द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।

आभाकासितपक्षेषु शयनावर्त्तनादिकम् ॥”

आदिपदमुत्थानपादग्रहणार्थञ्च(२) । तेन पूर्वोक्तकालत्रयाभावे

(१) तथा पूर्वोक्तकालत्रयाभावे कल्पान्तरमाषाढभाद्रकार्तिकमासीयशुक्लद्वादशी-मात्रादरेण देवशयनादि करणीयमिति क्वचिदादर्शे लिखितमस्ति ।

(२) सन्धिसमय इति उभयत्रापि सम्बुध्यते । उक्तसन्धिसमये नक्षत्रसंयोगे द्वादशी-भावे इति क्वचिदादर्शे लिखितमस्ति ।

वाचनिकत्वात् सामान्यसुखप्रवृत्तस्य तत्र “नक्षत्रयोगेन पादयोगो न कारण”मित्यस्य उत्थानमात्रपरत्वेन सङ्कीचस्यान्याय्यत्वमिति भावः ।

* पादयोगस्य कारणतामाह इति । अनेन निशि एकादशी-त्रयोदशी-चतुर्दशी-रूपतिथित्रयेऽपि पादयोगे प्राशस्त्यमात्रमिति ग्रन्थकर्तुराशयः । उभयोरिकाङ्गविकलत्वादेवेति । तथाच दिवा द्वादश्यां मैत्राद्यपादयोगे निशि खाप इत्यादिवचनबोधितनिशा-

द्वादश्यां सन्ध्यायां नक्षत्रासम्भवे द्वादशीमात्रे सायंसन्ध्यायां शय-
नादिकं कुर्यादिति वैकल्पिकमिदं* माथुरमिति जल्पन्ति ।
तथेदमपि वचनमस्मिन्नेव विषये योजनीयम् ।

“पौष्णशेषो यदा नाह्नि मैत्राद्यमपि नो निशि ।

द्वादश्यामेव तत्कुर्यादुत्थानं शयनं हरेः ॥”

द्वादशीयुक्तो रेवतीशेषो निशि । दिवा अपरदिने च द्वादशी ।
अनुराधाद्यपादोऽपि द्वादशीयुक्तो दिवा रात्रौ द्वादशी तदा
द्वादशीमात्र एव नक्षत्रमन्तरेण शयनीयानि भवतः । तथेदमपि
वचनमत्रैव बोद्धव्यम् ।

रूपैकाङ्गस्य विकलत्वम् । रात्रौ त्रयोदश्याम् इतरपादत्रययोगेऽपि मैत्राद्यपादे स्वपितीत्या-
दिवचनबोधिताद्यपादयोगस्यैकाङ्गस्य विकलत्वमिति भावः ।

* यद्विहितकालव्याभावे इति । निशादिविहितकाले द्वादशीमैत्रादिनक्षत्रयोग-
द्वादशीतरैकादश्यादिविहितनक्षत्रपादयोगरूपविहितकालव्याभावे इत्यर्थः । आचरणीय-
मिति तथाच द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे इति वचने नक्षत्राणामसम्भवे सन्धिसमये
द्वादश्यां शयनादिविधानात् नक्षत्रसम्भवे विहितनक्षत्र एव सन्धिसमये शयनादिकमर्थात्
सिध्यति इत्यभिप्रेत्य विहितनक्षत्रमात्रमाहृत्य सायंसन्ध्यायां देवशयनादिकमाचरणीय-
मियुक्तमिति भावः । आदिपदं शयनावर्त्तनादिकम् इत्यादिपदं पूर्वोक्तकालत्रयाभावे
इति । निशादौ द्वादश्या नक्षत्रमात्रयोग एकः । निशाद्यानदरेण एकादश्यादि-पञ्चसु
तिषिषु नक्षत्रविशेषपादविशेषयोगः द्वितीयः । सायंसन्ध्यायां द्वादश्यां विहितनक्षत्रयोगः
तृतीयः एतद्रूपपूर्वोक्तकालत्रयाभावे इत्यर्थः । तदभावे सायंसन्ध्यायां द्वादशीमात्रयोगः
इति कल्पत्रयमिति व्यवस्थानिकर्षः । इत्येवंविधवैकल्पिकमिदमित्यर्थः ।

† माथुरमिति मथुरामाधवसम्बन्धीत्यर्थः । इदमपि वचनं पौष्णशेष इति वक्ष्य-
माणवचनम् अस्मिन् विषये द्वादशीमात्रे सायंसन्ध्याविषये । देवत्यन्तपादो नाह्नीति न दिवा

“आभाकासितपक्षेषु विष्णोरमिततेजसः ।

स्वापावृत्तिप्रबोधाश्च द्वादश्यां क्रमशो मताः ॥”

देवशयनादिकर्तव्यता च तन्निमित्तपूजादिकर्माचरणम् । तदेव शयनादौ कालचतुष्टयम् । द्वादश्यां निशादौ नक्षत्रयोगः । तदभावे निशाद्यनादरेण तिथ्यन्तरे पादयोगः । तस्याप्यभावे सन्ध्यायां नक्षत्रमात्रेण । तस्याप्यभावे द्वादश्यामेव (१) विधान-सम्भवात्* । होलाकाधिकरणे देशभेदेन कर्मव्यवस्थानिराकर-

(१) तस्याप्यभावे द्वादश्यामेव सन्ध्यायामिति अपराण्यपि केवलद्वादशीवचनानि अस्मिन्नेव विषये वर्णनीयानि । ननु माथुरकल्पीऽयं द्वादशीमात्रे पृथगेव नैवं पूर्वोक्तकाला-भावे विधानात् इति पाठः क्वचिदादर्शपुस्तके दृश्यते ।

इत्यर्थः । नो निषेधे तथाच मीवाद्यपादमपि निशि नास्तीत्यर्थः । रेवतीशेषः रेवत्यन्तपादः निशि इत्यन्वयः । परदिने द्वादशी केवलद्वादशी । अनुराधाद्यपादौ द्वादशीयुक्तौ दिवा इत्यादि । ननु दिवानुराधाद्यपादसम्बन्धे रात्रावपि अनुराधेतरपादयुक्ता द्वादशी सम्भवत्येव कथं रात्रौ केवलद्वादशी इत्युक्तं सङ्गच्छते इति चेदत्रायमाशयः अत्र दिवापदेन भाक्तदिवा अरुणीदय उच्यते । रात्राविति रात्रिपदेनापि त्रियामा उच्यते । तथाच यत्र पूर्वोरुणी-दयस्य दण्डद्वयसत्त्वे अनुराधाद्यपादसमापनं परदिने च वाणवृद्धौ रसचय इति नियमात् षड्दण्डक्रासः सौराषादस्य चरमदिनमानं चलारिंशत्यलाघिकचयस्त्रिंशदृष्ट्याः सायंरूप-भाक्तदिवा च क्विचिदधिकदण्डवयम् । ततश्च त्रियामात्मिकायां रात्रौ अनुराधानक्षत्रस्य सुहर्तृलाभाभावात् सा द्वादशी केवलैव न कर्मयोग्यनक्षत्रयुक्ता न काप्यनुपपत्तिः । इद-मपि वचनम् अनन्तरीकम् आभाकासितपक्षेषु इति वचनम् ।

* कालचतुष्टयं दर्शयति द्वादश्यान्निशादवित्यादि । शयनादौ कालचतुष्टयसुक्तम् । एतेन रात्रौ द्वादश्यां रेवत्यन्तपादयोगे दिनशेषभागे एकादश्यां रेवतीनक्षत्रयोगे उत्थानस्य

१८४

द्वादश
नादिव
तथेदम्

णात् न च पूर्वोक्तकालानाञ्चतुर्णामप्यसम्भवं सम्भवति आषाढ-
भाद्रकार्तिकानाञ्च चान्द्राणां पञ्चचतुष्टयेऽप्यपरित्यागात्* ।

स्वतन्त्रकालत्वेऽपि न चतुष्टयत्वव्याघातः तस्योक्तानमात्रविषयत्वात् । केवलद्वादशीवचनानि
विहितनक्षत्रयोगाभावे द्वादश्यां शयनबीधनबीधकवचनानि ।

“पौष्णशेषो यदा नाज्जि मैत्राण्यमपि नो निशि ।

द्वादश्यामिव तत्कुर्व्यादुत्थानं शयनं हरेः ॥”

इत्यादीनि अस्मिन् विषये सायंसंस्थाविषये । ननु मायुरकल्पोऽयम् । द्वादशीमात्रे
पृथगेव इति ।

तथाच । आभाकाक्षेषु मासिषु मधुरामाधवस्य च ।

द्वादश्यामिव कुर्वीत शयनावर्त्तनादिकम् ॥

इति पृथग्वचनसामर्थ्यात् केवलद्वादश्यामिव मधुरामाधवस्य शयनबीधनादेः पृथग्-
विधिः नैवम् । पूर्वोक्तकालाभावे इति पूर्वोक्तकालाभावे द्वादश्यान्तचसंयोगाद्यभावे
एवं सायंसंस्थायां विहितनक्षत्रयोगतदभावाभ्यां व्यवस्थितवैकल्पिकेत्यर्थः । विधानात्
द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे इत्यनेन वैकल्पिकविधानात् ।

* ह्रीलाकाधिकरणे चेत्यादि । ह्रीलाका वसन्तीत्यवः तदधिकृत्य यत्र विचार्यते
तद्ह्रीलाकाधिकरणं तत्र च देशभेदेन व्यक्तिभेदेन कर्मव्यवस्थानिराकरणात् तथाच
सासान्वविधिनैवोपपत्तौ विशेषविधिर्नाङ्गीक्रियते गौरवात् अतएव तस्मात् यस्मादाचारात्
स्मृतिवाक्याद्वा या श्रुतिरवश्यं कल्पनीया तथैव तद्गतस्याचारांशस्य स्मृतिपदस्य च उपपत्तेर्न
तत्राधिककल्पनेति ह्रीलाकाधिकरणार्थ इति दायभागः । तदधिकरणन्तु जैमिनित्याय-
मालायां माधवाचार्य आह स्म । अष्टमाधिकरणमारचयति ।

“ह्रीलाकादेर्व्यवस्था स्नात् साधारण्यमुतायिमः ।

देशभेदेन दृष्टत्वात् सास्यं भूलसमन्ततः ॥”

ह्रीलाकादिशिष्टाचाराणां हारीतादिस्मृतिविशेषाणां चानुष्ठापपुरूपभेदेन व्यवस्थितं
प्रामाण्यम् कुतः देशविशेषे तेषां दृष्टत्वात् । ह्रीलाकादयः प्राचीरैव क्रियन्ते । वसन्तीत्यवः
ह्रीलाका । आङ्गीनैवुक्तादयो दाक्षिणात्यैः । खस्त्रकुलागतं करञ्जाकादिस्थावरदेवता-

रूपेकाङ्क
दिवचन
*

द्वादशी
वि

तिष्ठिषु
उत्तमः
इति च
त
मासव

यत्तु वचनम् ।

रेवत्यादिरथान्तो वा द्वादश्याञ्च विना भवेत् ।

उभयोरप्यभावे तु सन्ध्यायान्तु महोत्सवः ॥

नक्षत्रयुक्ता द्वादशी दिवा न प्राप्ता न वान्याप्युक्ता रात्रौ द्वादशी
न च रेवत्यन्तस्तेनोभयोरभावः । यदि हि द्वादशीं विना(१)
रेवत्यन्तस्तावदवश्यन्तिथ्यन्तरे तस्मात्तिथिः । तत्र दिनस्थानादरात्
विहितकाललाभात् उत्थानं भवत्येवेति रात्रावेव क्रियाप्राप्ते
सन्ध्या कर्मानुष्ठानाय विधीयत इति न तस्यापि विरोधः । तथा
पौर्णमास्यामपि शयनोत्थाने ।

(१) दिवा यदा हि द्वादशीं विनिति क्वचिदादर्शपुस्तके पाठः ।

पूजादिकमाङ्गीनैव कश्चिद्वेनीच्यते । उद्भवभयज्ञादय उदीच्यैः । ज्यैष्ठमासस्य पौर्णमास्यां
बलीवद्गान्धर्वं धावयन्ति । सोऽयसुहृषभयज्ञः । एवं हारीतादिभृतिः काचित् क्वचि-
द्देशविशेषे दृश्यते । तस्माद्वाप्यस्थितं प्रामाण्यमिति चेत् मैवम् । तन्मूलत्वेनानुमितस्य
वेदस्य सर्वसाधारणत्वेन तेषामपि सर्वसाधारणत्वात् । अत्रैव गुरुमतमाह ।

प्राच्यादिपदयुक्तायाः शुतेरनुमितौ पदे ।

अथैवाविधादमात्वं चेन्न सामान्यानुमानतः ॥

पूर्वोक्तकालानां चतुर्णामपीति । द्वादश्यां निशादौ नक्षत्रमात्रयोगः तदसम्भवे
निशाद्यनादरेण नक्षत्रपादविशेषयोगः तदसम्भवे सायंसन्ध्यायां नक्षत्रमात्रयोगः तदसम्भवे
सायंसन्ध्यायां द्वादशीमात्रयोगः । सम्भवं दर्शयति आषाढभाद्रेत्यादि सौरपरत्वे सर्वदा
योगाप्रसक्तोराह्वानाणामिति । पञ्चचतुष्टये द्वादश्यां निशादौ नक्षत्रयोगादिरूपकल्प-
चतुष्टयेऽपीत्यर्थः । नक्षत्रयुक्ता रेवतीनक्षत्रयुक्ता दिवा न प्राप्ता इति उत्थानविषयमिति
दिवीत्यानमिति स्मरणात् ।

द्वादश
नादि
तथेद

यथा विशुद्धस्मृतिरे मार्कण्डेयः ।

आषाढशुक्लपक्षान्ते भगवान्मधुसूदनः ।

भोगिभोगासनी मायां योगनिद्रान्तमानयन्(१) ।

शेतेऽसौ चतुरो मासान् यावत् भवति कार्तिकी ॥

आषाढश्चान्द्रस्तस्य शुक्लपक्षान्तः पौर्णमासी ।

तथा यमः ।

क्षीराब्धौ शेषपर्यङ्के आषाढ्यां संविशेद्धरिः ।

निद्रां त्यजति कार्तिकां तयोस्तं पूजयेत् सदा ॥

द्वादश
अनुर
द्वादश
वचन

अथ च कल्पोऽन्य एव वैकल्पिकः* न तु पक्षान्तशब्दः सामीप्यात्
द्वादश्यादिलक्षणाः लक्षणाकारणाभावात् । पौष्णशेषेण किन्तेन
प्रतिपद्यथ यो निशीत्यनेन पौर्णमास्यामभ्यनुज्ञानादागमा-
विरोधात् पक्षान्तशब्द एव वा पक्षस्य त्रिभागेनैकादश्यादिति-
पञ्चकं पौर्णमासीपर्यन्तमन्तभागमाह तेन पञ्चतिथीनामन्य-

रूपैका

दिवचन

*

द्वादशी

(१) भोगिभोगासनी मायां निद्रान्तमानयन् इति कचिदादर्शे पाठः ।

* रेवत्यादिरयान्ती वा इति । रेवत्यादिरित्यस्य भावार्थं व्याचष्टे नक्षत्रयुक्ता द्वादशी
दिवा न प्राप्ता इति न वाप्यन्याप्युक्ता राजाविति च । "अयान्ती वा इत्यस्य विवृतिमाह न च
रेवत्यन्त इत्यादि । तेनोभयाभाव इति दिवा रेवतीयुक्ता द्वादशी नास्ति एवं तदन्तपादयुक्त-
तिथ्यन्तरमपि नास्तीत्युभयोरभाव इत्यर्थः । आषाढ्याम् आषाढपौर्णमास्यां संविशेत् शशीत ।
तयोः आषाढीकार्तिकयोः । तं हरिम् । अथ च कल्पः आषाढपौर्णमास्यादौ शयनादि-
कल्पः अन्यः द्वादश्यादिशयनादिकल्पभिन्नः । वैकल्पिकः त्रयोदश्यादिपादयोगेन सह
अवस्थितविकल्पः । तथा च त्रयोदश्यादौ नक्षत्रपादयोगाभावे पौर्णमास्यामपि पादयोगेन
यथासम्भवशयनादिर्भवितुमर्हतीति भावः ।

तिथिषु

द्वितीयः

इति क

त

मासव

तमायां स्वपिति आषाढीकार्त्तिकीपदमप्येतासामन्यतममाह ।
एतेन किन्तन्मैत्राद्यपादेनेत्यनेन पञ्चतिथीनामभ्यनुज्ञानं सुव्यक्तम् ।

सम्प्रति मिथुनस्थे अधिमासे सुख्यद्विराषाढे चिन्त्यते । तत्र
कर्कटे देवशयनम् ।

यथाह ।

सम्पूर्णं मिथुनेऽधिको यदि भवेन्मासस्तदा कर्कटे

शेते बुध्यति वृश्चिके स भगवान्मासैश्चतुर्भिर्हरिः ।

कन्यायान्तु शचीपतिः सुरगणैर्वन्द्यस्तदोत्तिष्ठते

दुर्गा चैव तुलाधरे समधिके शेषास्तथान्ये सुराः ॥

तुलाधरे समधिके वृश्चिकेऽन्येऽपि धनदादयो देवा उत्तिष्ठन्ती-
त्यर्थः । तथा मिथुनस्थो यदा भानुः तथा अमावास्यामतिक्रम्ये-
त्यादिवचनैर्मुख्यो द्विराषाढ उक्तः । तन्निमित्तं तु देवशयनं
कर्कटे । कन्यायां शक्रोत्सवपार्श्वपरिवर्त्तौ तुलायां दुर्गोत्सवः ।

तथा गृह्यपरिशिष्टम् ।

द्विराषाढे समुत्पन्ने(१) कर्कटे शयिते हरौ ।

आखण्डलसु कन्यायां तुलायां पार्वती तथा ।

अनन्तो वृश्चिके चैव कुम्भे चैव हुताशनः* ॥

(१) अधिमासे समुत्पन्ने इति क्वचिदादर्शे पाठः ।

* मिथुनादौ मलमासे हरिशयनं निरूप्य मिथुनमात्रे मलमासे सुख्यद्विराषाढे, हरि-
शयनादिकं निरूपयितुं प्रतिजानीते सम्प्रतीति । अधिको मासः अधिमासो मलमासः
इत्यर्थः । कर्कटे सौरशावणे वृश्चिके सौरमार्गे । मासैश्चतुर्भिरिति आषाढयुक्तपञ्चमश्व
कार्त्तिकपथ्यन्तम् अष्टसंख्यकपक्षेण इत्यर्थः । कन्यायां सौराश्विने शचीपतिः शक्रोत्थानम् ।

द्वादः
नादि
तथेद

समुत्पन्ने सम्यगुत्पन्ने मुख्ये द्विराषाद इत्यर्थः । तदा हरिशयनार्थं
शक्रदुर्गोत्सवहरिहुताशनानां चोत्थानं चान्द्राणामाषादभाद्राश्विन-
कार्तिकमाघानां कर्कटकन्यातुलावृश्चिककुम्भेष्वेव प्रतिलम्भात् ।
यद्यपि च

वज्रुत्सवः सिते पक्षे माघे मास्यार्द्रमे दिवा ।

द्वादश्यामथवा पौर्णमास्यां स्यात्समहोत्सवः ॥

द्वादः
अनु
द्वादः
वचन

इति सौरवचनमाघश्रुतिरुत्थानेऽस्ति तथापि माघपदोत्सेखविहि-
तान् वरचतुर्थीश्रीपञ्चमीप्रभृतीन् चैत्रविहिताशीकाष्टमीमदन-
त्रयोदशीचैत्रावलीमदनभञ्जिकाचतुर्दशीप्रभृतीन् परभृतांश्च परि-
हाय मध्यवर्तिनो हुताशनोत्थानमात्रस्य* कुम्भे चैव हुताशन
इत्युत्कर्षं बुवाणो यत्रोत्कर्षः श्रूयते तत्रैव अनेकश्रुतिकल्पनापरि-

रूपैका
दिवचः
*

दुर्गा चैवेति दुर्गोत्सवः तुलापरे सौरकार्तिके । आखण्ड इन्द्रः । अननो विष्णुः ।
कुम्भे सौरफाल्गुने । हुताशनः वज्रुत्सवः ।

द्वादः

* चान्द्राणमित्यादि । तथाच चान्द्राषादस्य कर्कटे चान्द्रभाद्रस्य कन्यायां चान्द्रा-
श्विनस्य तुलायां चान्द्रकार्तिकस्य वृश्चिके चान्द्रमाघस्य कुम्भे च प्रतिलम्भात् अवश्यत्वात् ।
माघे मास्यार्द्रमे दिवा इति दिवेति भाक्तदिवा इत्यर्थः वज्रुत्सवस्य रात्रिकर्तव्यत्वात् ।
अतएव हेमाद्री माघे मास्यार्द्रमे निशि इत्युक्तम् । शेषाङ्गं तु द्वादश्यामथ कर्तव्यः पौर्ण-
मास्यां महोत्सव इति विशेषः । सौरवचनमाघश्रुतिरिति सौरवचनेन सह चान्द्रमाघश्रुति-
रित्यर्थः । तथाच कुम्भे चैव हुताशन इत्यनेन क्वचिद्वचने सौरश्रुतिः माघे मास्यार्द्रमे दिवा
इति वचनेन चान्द्रमाघश्रुतिश्च उत्थाने हुताशनोत्थाने वज्रुत्सवे अस्ति इत्यर्थः । वरचतुर्थी
वरदाचतुर्थी । परभृतान् इति वज्रुत्सवस्य परभृतान् चैत्रविहिताशीकाष्टम्यादेर्विशेषणम् ।
मध्यवर्तिन इति वरचतुर्थीत्यादिः परभृतस्य चैत्रविहिताशीकाष्टम्यादेः पूर्ववर्तिन इत्यर्थः ।
हुताशनोत्थानमात्रस्य वज्रुत्सवमात्रस्य ।

माघ

हाराय गौणस्य चान्द्रस्य शास्त्रार्थता अन्यत्र तु निरपवादो मुख्यः सौर एव वचनार्थ इति दर्शयति तस्मादशोकाष्टमी-प्रभृतीनामुत्कर्षमनुत्कर्षं माघीसप्तमीप्रभृतीनां विशेषकारणमन्तरेण ब्रुवाणा अवधीरणीया एव मनीषिभिः ।

तथा ज्योतिःशास्त्रम् ।

कर्किण्यर्के हरी सुप्ते शक्रध्वजक्रियाश्विने ।

तुलायां बोधयेद्देवीं वृश्चिके तु जनार्दनम् ॥

तथा वैशाखज्यैष्ठ्योरप्यधिमासपात एवमेव सर्वं कार्यम् । प्राप्ते आषाढ इत्यादिकमभिधाय पतिते चेति क्षप्रत्ययात् आषाढात् पूर्वं भूतत्वप्रतीतिः मेषे वृषे वा पतित इत्यवगतेः । यदा तूत्तरत्रिके अधिमासस्तदा मिथुन एव देवशयनं नियतं किन्तु कर्कटे सिंहे अधिमासे शक्रदुर्गाविष्णुसमुत्थानानि कन्यातुलावृश्चिकेष्वेव यथाक्रमम् । कन्यायामधिमासपाते शक्रोत्सवः सिंहे एव । दुर्गाविष्णूत्थाने तुलावृश्चिकयोः । तुलायाञ्च वक्राति-चाराभ्यामधिमासपाते वृश्चिके विष्णूत्थानम् ।

अतएव सत्यः ।

शक्रध्वजस्थापनञ्च(१) विष्णोश्च परिवर्त्तनम् ।

मासद्वयेन निर्दिष्टं शयनादाद्यकोविदैः ॥

दुर्गायाञ्च त्रिभिर्मासैरधिमासं विनैव तु ।

अधिमासनिपाते तु क्रमादिन्द्राम्बिकाहरीन् ।

कन्यातुलावृश्चिकेषु नृप उत्थापयेद्भुवम् ॥

(१) शक्रध्वजोत्थानञ्चेति क्षत्रिदादर्शे पाठः ।

अनेनैतदुक्तमधिमासं विना शक्रध्वजोत्थानविष्णुपार्श्वपरिवर्त्तने
विष्णुशयनान्मासद्वयेन* कर्त्तव्ये दुर्गोत्थानञ्च मासत्रयेणैव । एव-
कारोऽत्रैव सम्बुध्यते अन्यथा अनर्थकत्वात् । सति त्वधिमासे
अन्यथेति तुशब्दार्थं दर्शयति । अधिमासपाते पुनरन्यथा कन्यायां
शक्रोत्सवपार्श्वपरिवर्त्तौ तुलायां दुर्गोत्थानं वृश्चिके देवोत्थान-
मिति । अनेनैतद्दर्शितं शयनाक्षिभिर्मासैः शक्रोत्सवः चतुर्भि-
र्दुर्गायाः पञ्चभिर्देवोत्थानम् । एवं मासचतुष्टयेनेत्यस्योत्तरत्रि-
काधिमासेऽपवादो दर्शितः अन्यथा भावानुपपत्तेः । उत्तर-
त्रिकाधिमासे मिथुने देवशयने सत्ययमर्थः सिध्यति । अतोऽधि-
मासपाते तु क्रमादिति सम्बन्धो न तु क्रमादिन्द्राश्विकाहरीन्

* यथोक्तार्थः श्रूयते इति । उत्कर्षश्रुतिषु चान्द्रेण सौरत्वेनीमयथा श्रुतिरित्यर्थः ।
गौणस्य गौणस्यापि दर्शयतीत्यस्य नुवाण इत्यनेन सम्बन्धः । उत्कर्षं चान्द्रपरताम् अशोका-
ष्टमौ प्रभृतीनामित्यनेन सम्बन्धः । अनुत्कर्षं सौरपरतां माघीसप्तमीप्रभृतीनामित्यनेन
सम्बन्धः अवधीरणीया निन्दनीयाः । एवमेव सर्वं कर्कटादौ हरिशयनादिकमेव सर्वम् ।
उत्तरत्रिके श्रावणादिमासत्रये । मिथुन एव हरिशयनं श्रावणादौ मूलमासे मिथुन एव
आषाढशुक्लपक्षसमापनात् । वक्रातिचाराभ्यां मन्दशीघ्रगतिभ्याम् । वृश्चिके विष्णूत्थान-
मिति शुद्धकार्तिकशुक्लपक्षीयद्वादश्यादिर्द्वित्रिके अवश्यभावात् । विष्णुशयनान्मासद्वयेन
विष्णुशयनादृष्टे मासद्वयेनेत्यर्थः । मिथुनाकंगताषाढादृष्टे मासद्वयं भाद्र एव भवति ।

+ विभिर्मासैरित्यस्यार्थमाह मासत्रयेणेति । तदपेक्षया आश्विन एव भवति ।
इन्द्राश्विकाहरीन् शक्रोत्थानदुर्गोत्सवविष्णूत्थानानि । अधिमासनिपाते तु अधिमासं विनैव
तु इत्यनेन व्यवस्थामुक्त्वा अधिमासनिपाते तु इत्यत्र व्यवच्छेदार्थक-तुशब्दार्थमाह अन्य-
थेति । तुशब्दार्थं दर्शयति इति अधिमासे पुनरन्यथा अधिमासाभावे शक्रोत्थानादिकं
सिद्धे उक्तम् अधिमासे तु कन्यायामिति सुतरामन्यथात्वम् । शयनाक्षिभिर्मासैरिति

कन्यादिष्विति इन्द्रादीनाञ्च कन्यादीनाञ्च समसंख्यत्वेन समास-
निर्देशेन समत्वम् । यथासङ्ख्यमन्वयस्य सिद्धत्वात् क्रमादिति
वैयर्थ्यापत्तेः । तेनोत्तरत्रिकाधिमासोऽपि यदि कर्कटसिंहयो-
र्भवति तदा कन्यातुलावृश्चिकेषु “इन्द्राश्विकाहरीन्” अथ
कन्यायां तदा तुलावृश्चिकयोरश्विकाहरीन् तुलायाञ्च वृश्चिके
हरिसुत्यापयेत् इत्यधिमासनिपातक्रमात् । क्रमेण इन्द्रादीना-
मुल्यानमिति तस्यार्थः । तत्रैव चान्द्रलाभादित्यभिप्रायः ।
तस्मात् शयनपार्श्वपरिवर्त्तनशक्रदुर्गाविष्णूत्यानानि चान्द्रेष्वेवा-
षाढादिकेषु । ननु यद्याभाका इत्यादिपरिग्रहस्तदेतन्मूलभूतासु
श्रुतिषु आषाढादिपदानि चान्द्रेष्वेष्टव्यानि न केवलं वैशाखपदं
नैतत् मिथुनसिंहकन्यातुलोपक्रान्तेषु* प्रतिपदादिमासेषु देव-

श्रावणादौ अधिमासे इत्यर्थः । तथाच श्रावणादौ मलमासे मिथुन एव हरिशयनं भवति
तदूहं त्रिभिर्मासैः सुतरां कन्यायानेव शक्रोत्सवः भवति । उत्तरत्रिकाधिमासे श्रावणादि-
त्रिकाधिमासे । अपवादो विशेषः । अन्यथाभावात्तुपपत्तेः अन्यथाभावात्तुपपत्तेः तद-
नुपपत्तेरित्यर्थः । अयमर्थः शयनात् त्रिभिर्मासैः शक्रोत्सवं चतुर्भिर्मासैर्दुर्गात्सवं पञ्चभि-
र्मासैर्देवोत्सवं एवंप्रतीत्यर्थः सिध्यतीत्यर्थः । अतोऽधिमासपाते तु उत्तरत्रिकाधिमासेषु
क्रमादिति सम्बन्धः इति क्रमादधिमासपातक्रमादित्यर्थः ।

* कन्यातुलावृश्चिकेषु क्रमादिन्द्राश्विकाहरीन् उल्यापयेदित्यन्वये क्रमादिति पदस्य
वैयर्थ्यं दर्शयति ननु क्रमादिन्द्राश्विकाहरीन् इत्यस्य कन्यातुलावृश्चिकेषु इत्यस्य च समास-
निर्देशेन । यथासंख्यमन्वयस्य सिद्धत्वात् इति संख्यामनतिक्रम्य यथासंख्यं सिद्धत्वादिति
तथाच इन्द्रादिकारं श्रूयमाणः प्रत्येकेन सम्बुध्यते इत्यनुशासनादिति भावः । विशेषयति तेनो-
त्तरत्रिकाधिमासेऽपीति । यदि कर्कटसिंहयोर्भवति अधिमास इति शेषः उत्तरत्रिकाधि-
मासेऽपीति पाठे तु प्रथमात्तुलावृश्चिकयोर्भवतीत्यनेन सम्बन्धः । कन्यायाम् अधिमासे शक्रोत्सवानस्य

१८२

अनेनैत

विष्णुश

कारोऽ

अन्यथे

शक्तो

मिति

शयनादिकं कुर्यादिति श्रुतयः कल्प्या न पुनराषादादिपदवत्यो-
ऽनुपयोगात् अतो नास्ति विरोधः कश्चित् । लक्ष्मीप्रबोधः
तुलायामेवेति अलमतिविस्तरेणेति सर्व्वं सुस्थम्* । ननु भवन्मते
सौरश्वेवाषादादिशब्दानां मुख्यत्वात् चान्द्रे तु गौणत्वादाभाके-
त्यादिषु सौरग्रहणमेव युक्तम् । यथा वा योग्लौकी मन्यते
मिथुनाद्युपक्रान्तेषु चान्द्रेषु सौरिषु मिथुनादिषु राशिभोगात्मके-
ष्वषादादिपदानां रूढिणैव वाचकत्वे सत्यपि शयनादिषु
“मिथुनस्थ” इत्यादिनिर्देशादाभाका इत्यादिष्वपि सौरपरत्वमेव
निर्णीयते । अतः कथं चान्द्रेषु शयनादिविधिः ।

तथाहि ।

“मिथुनस्थे सहस्रांशौ स्नापयेन्मधुसूदनम् ।

तुलाराशिगते तस्मिन् पुनरुत्थापयेच्च तम् ॥

सिंहे विधानात् आह अथ कन्यायां तदेत्यादि । तुलायाम् अधिमासपाते तु कन्यायां
दुर्गात्मवस्य समापनादाह तुलायाच्चेति अधिमासपाते इति शेषः । मिथुनसिंहकन्या-
तुलोपक्रान्तेषु मिथुनस्थसिंहस्थकन्यास्यतुलास्थरव्यारब्धेऽप्यित्यर्थः ।

* श्रुतयः कल्प्या इति । मिथुनस्थरव्यारब्धचान्द्रसासे हरिशयनं सिंहस्थरव्यारब्धभाद्रे
शक्तौल्यानपात्रपरिवर्त्तने कन्यास्थरव्यारब्धाश्विने दुर्गात्मवं तुलास्थरव्यारब्धकार्तिके हरि-
रुल्यानञ्च कुर्यादिति विषयः । न पुनराषादादिपदवत्यः इति तथाच ग्रन्थकृत्येति निरुप-
पदाषादादिपदानां सौरशक्तेः सौराषादादौ कदाचित्कतिधेरप्राप्तौ श्रुते विष्णुः सदाषादे
इत्यादिः वर्षे वर्षे विषातव्यं स्थापनञ्च विसर्ज्जनमित्यादेश्च बाधः स्यादिति भावः । यतो
हरिशयनादौ चान्द्रग्रहणम् अतो विरोधो नास्ति कश्चित् । तथाच सौरग्रहणे कदाचित्
कतिधेरप्राप्तौ श्रुते विष्णुः सदाषादे इत्यादिनियमबाधरूपविरोधो भवेदिति भावः । सर्व्वं
सुस्थं निर्वाचमित्यर्थः ।

“अधिमासेऽपि पतिते एष एव विधिः स्मृतः ।

नान्यथा स्नापयेद्देवं न चैवोत्थापयेद्भूमिम् ॥” भविष्यपुराणे ।

सौरस्य निर्देशात् मिथुन एव देवशयनमुत्थानञ्च तुलायां कार्यम् । तन्मध्यपतितं पार्श्वपरिवर्त्तनमपि सौर एव भाद्रे ‘आभाका’ इति साहचर्यात् । नन्वधिमासपातेऽपि मिथुनतुलयोः शयनोत्थान-विधानं कर्कटादाबुल्लर्षविधिविरुद्धं, तत्राह—“अधिमासेऽपि पतिते” इत्यस्य सूर्यलङ्घितदर्शान्तमासेतर*गणितगम्याधिमासा-न्तरस्य मिथुनादौ पातेऽपि शयनाद्युल्लर्षो नास्तीत्येतदर्थत्वात् अतएवोक्तर्षवचनेऽपि सौरमेव निर्दिशति । यथा—“विष्णुः स्वपिति कर्कटे ।”

तथा ।

“अधिमासनिपाते तु क्रमादिन्द्राश्विकाहरीन् ।

कन्यातुलावृश्चिकेषु नृप उत्थापयेद्भुवम् ॥”

* ननु चान्दे सौरे वा आपादादिपदानां शक्तिरन्तु आलां परन्तु विशेषवचने मिथुनस्यादिपदश्रवणात् आभाकादीनां सौरपरत्वमिति योग्यैकमतमपाकर्तुमवतारयति यथा वा योग्यैकी मन्यते इत्यादि । योग्यैकः तन्नामा निवन्धकारः । तन्मध्यपतितमित्यादि तथाच मिथुनस्य शयनविधानेन तुलायां बोधनविधानेन एतदेकवाक्यतायाम् आभाका इति वचने मध्यपठितस्य भाद्रपदस्य पार्श्वपरिवर्त्तनेऽपि सौरभाद्रपरत्वं सुतरामिवेति भावः । शयनोत्थानविधानं मलमासेऽपि पतिते एष एव विधिः स्मृत इत्यनेनेति शेषः । कर्कटा-दाबुल्लर्षविधिविरुद्धमिति तथाच एष एव विधिः स्मृतः इत्यनेन यदि अधिमासपातेऽपि मिथुनादौ हरिशयनं स्यात् तदा हिराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे इत्यादि-वचनविहितः कर्कटे शयनोक्तर्षविधिविरुध्यत इति । तत्र समाधानमाह तत्राह्वेत्यादि सूर्यलङ्घितदर्शान्तेतरप्रकृतमजौभुवमुख्यचान्द्रमासंतरस्येत्यर्थः ।

एवमादिवचनैश्च पूर्वत्रिकाधिमासे सत्युत्कर्षः* शयनादीनां क्रियते । कर्कटे त्वधिमासे सति शयनादीनां मिथुनसिंहकन्या-
तुलाखेव क्रिया नोत्कर्षः कस्यचित् । सिंहे त्वधिमासपाते तस्य
मलिन्युचत्वात् शक्रोत्सवपार्श्वपरिवर्त्तौ कन्यायाम् । दुर्गो-
त्सवः कन्यायामेव सौर एव दुर्गोत्थानविधानात् तस्य चादुष्ट-
त्वात् । विष्णूत्थानं तुलायामेव । कन्यायाञ्च मलिन्युचे सिंह एव
शक्रोत्सवः, दुर्गोत्सवस्तु तुलायां, देवोत्थानमपि तुलायामेव ।
तदयमर्थः । उत्तरत्रिकेऽधिमासे मिथुनतुलयोरेव देवशयनो-
त्थाने न तु तयोरुत्कर्षः । शयनोत्कर्षहेतोरधिमासस्यापतित-
त्वात् उत्थाने च कर्कटशयनोत्कर्षहेतोरभावात् ।

अतएव माण्डव्यः ।

“अमावास्यां तुलादित्ये लक्ष्मीर्निद्रां विमुञ्चति ।

तस्मिन् शुक्ले सदा विष्णुस्तुलायामथ वृश्चिके ॥”

* गणितगम्याधिमासान्तरस्येति । तथाच यत्र पूर्वं साधवादित्रिके अधिमासस्तत्र
पञ्चाद्धान्ते तु पश्चिममिति वचनात् पञ्चाद्धान्ते आवर्णादित्रिके अधिमासस्य शास्त्रीयतया
यत्र पञ्चाद्धान्ते मिथुने अधिमासपातः कन्यायां पुनरधिमासान्तरं तत्र कन्यायामधिमासस्य
प्रकृततया मिथुने पुनर्गणितगम्यान्तमधिमाससमानं न तु प्रकृतमधिमासान्तरं तत्र तत्सखे-
ऽपि मिथुन एव हरिशयनं मिथुन एव प्रकृताषाढसमापनात् न तु कर्कटे तस्योत्कर्षः तस्य
प्रकृताषाढाधिमासविषयत्वमिति भावः । यत एव प्रकृतमलमासे शुद्धाषाढस्य कर्कटगतत्वम्
अतएवेत्यर्थः । पूर्वत्रिकाधिमासे वैशाखादित्रये प्रकृताधिमासे सतीत्यर्थः । उत्कर्ष इति
तत्र शुद्धाषाढस्य कर्कटगतत्वात् कर्कट एव शयनोत्कर्षः । भाद्रस्य आश्विनगतत्वात् कार्ति-
कास्य वृश्चिकगतत्वाच्च यथाक्रमं पार्श्वपरिवर्त्तनोत्थानयोरुत्कर्षः ।

“शुक्लपक्षे यदा भानुसुलां समधिरोहति ।

उत्तिष्ठत्यग्रतो विष्णुः पञ्चात् क्षणचतुर्दशी ॥”

अस्य वचनद्वयस्यार्थस्तावदुत्सर्गापवादन्यायेनावधारितः । तुला-
यामादित्ये लक्ष्मीप्रबोधो नियतः, तदनन्तरञ्च देवस्य सदेति
वचनात्तस्यापि नियतम् । अथ शुक्लपक्षे तुलासंक्रान्तौ चाप-
वादः । शुक्लपक्षे च संक्रान्तिर्दिधा मेषादित्रिकेऽधिमासपाताद्
वा उत्तरत्रिके वा । तत्र मेषादित्रिकेऽधिमासीयद्विराषादे कर्कटे
हरिशयनात्—

“कर्किण्यर्के हरौ सुप्ते शक्रध्वजक्रियाश्विने ।

तुलायां बोधयेद्देवीं वृश्चिके तु जनार्दनम् ॥”

इति वृश्चिके देवोत्थानस्य उत्कर्षात्तद्विषयत्वम् तावन्नास्य वच-
नस्य । यदप्युत्तरत्रिकाधिमासेन शुक्लपक्षे तुलासंक्रान्तौ चापि
चान्द्रं कार्त्तिकं परिभाव्य* वृश्चिक एव देवोत्थानमिति वर्णयन्ति

* कर्कटे त्रिमासपाते सतीति । तथाच अधिमासनिपाते तत्र तद्वचनस्य पूर्वत्रिका-
धिमासमात्रविषयता तद्देव दर्शयति शयनादीनामित्यादि । तथाच कर्कटे अधिमासे मिथुन
एव हरिशयनस्य वास्तविकत्वात् कर्किण्यर्के हरौ सुप्ते इति वक्ष्यमाणवचनात् कर्कटहरि-
शयनस्यैव एव आश्विनादौ शक्रोत्थानादिनियम इति स्वयं वक्ष्यति । शयनोत्कर्षहेतोरधि-
मासस्येत्यादि तथाच यत्र पूर्वत्रिकाधिमासः तत्रैव कर्कटहरिशयनाद्युत्कर्षात् कर्किण्यर्के
इति वचनाच्च तत्रत्यमलमासस्य शयनोत्कर्षहेतुता नोत्तरत्रिकमलमासस्य शयनोत्कर्षहेतुत्व-
मिति भावः । अस्य वचनद्वयस्य अभावस्यां तुलादित्ये इति वचनस्य शुक्लपक्षे यदा
भानुरिति वचनस्य च । उत्सर्गापवादन्यायेन सामान्यविशेषन्यायेन । अथ शुक्लपक्षे तुला-
संक्रान्तौ चापवाद इति तथा च यत्र वैशाखादित्येतान्यतमाधिमासस्तत्रैव क्षणपक्षे तुला-
संक्रान्तिसम्भवात् कर्कटे हरिशयनेन कर्किण्यर्के इति वचनविषयसङ्गावाच्च हरिशयना-

सूरयः । तदेतत् दुर्भिक्षकालायाचितवृत्तिब्राह्मणवदनर्थकवचन-
मिदम्(१) । तस्मादवश्यं* तुलासंक्रान्त्यनन्तरमेव देवोत्थानमभि-
धेयं, तदनन्तरिते कृष्णपक्षे च तुलायामेव कृष्णचतुर्दशी । तत्-
परभूताऽस्मावास्थायाच्च लक्ष्मीप्रबोधः, सा च सुखरातिरित्युच्यते ।
इत्युपपन्नमुत्तिष्ठत्यग्रत इति । उत्तरत्रिकाधिसासे चागामि-
वत्सरे शुक्लद्वादशीतः पूर्वं मिथुनसंक्रान्तौ यदि मिथुनादौ तदन्ते
चानुसाधाद्वादशीप्राप्तिः, तदा मासि संवत्सरे चैव तिथिद्वैध-

(१) दुर्भिक्षकालायाचितवृत्तिब्राह्मणवदनर्थकं वचनमिदं विपद्येत इति कश्चित्
आदर्शं पाठः ।

देवत्वाभात् लक्ष्मीप्रबोधानन्तरमेव वृत्तिक एव हरिस्त्यानम् । यत्र तु श्रावणाद्वित्तयान्य-
तमसासे अधिसासपातः तत्र शुक्लपक्षे तुलासंक्रान्तिसम्भवात् कर्कटे हरिश्रयनाभावेन
कर्किण्यकौ इत्येतद्वचनाविषयत्वात् श्रयनादेवत्वाभावेन शुक्लपक्षे यदा भानुरित्यादिवचनात्
हरिस्त्यानानन्तरमेव लक्ष्मीप्रबोधरूपसुखरात्रिका इति अपवादः विशेष इत्यर्थः । तद्विषयत्वं
कर्किण्यकौ हरौ सुते इत्येतद्वचनविषयत्वम् तावद्वास्य वचनस्य इत्यन्वयः अत्र नास्य वचन-
स्येति पाठः प्रामादिकः लिपिकरप्रमादमात्रम् । विपर्ययपरत्वतावन्नास्य वचनस्येति
पाठे व्यक्त एवार्थः । उत्तरत्रिकाधिसासेन श्रावणाद्वित्तयान्यतमसासाधिसासपातेन ।
शुक्लपक्षे तुलासंक्रान्तौ चापि तुलासंक्रान्तिसम्भवेऽपि । परिभाष्य परिकल्प्य ।

* दुर्भिक्षकालायाचितेत्यादि । दुर्भिक्षकाले अयाचितवृत्तिर्यस्य स चासौ ब्राह्मणश्चेति
स दुर्भिक्षकालायाचितवृत्तिब्राह्मणः तद्वदनर्थकवचनमिदम् । तथाच दुर्भिक्षकालायाचित-
वृत्तिब्राह्मणौ यथा अनर्थकः अर्थशून्यः घनशून्यः श्लिष्टपदमिदं तथा इदं वचनं शुक्लपक्षे यदा
भानुरिति वचनम् अनर्थकं निरर्थकं तात्पर्यशून्यं भवेत् । तथाहि उत्तिष्ठत्यग्रतो विष्णु-
रित्याद्युपादानात् उत्तरत्रिकाधिसासपाते शुक्लपक्षे तुलासंक्रान्तौ यदि विष्णूत्थापनात् पूर्वं
लक्ष्मीप्रबोधरूपसुखरात्रिका भवेत् तदा अग्रत इत्यस्य पश्चादित्यस्य च पदद्वयस्य वैश्वर्या-
पातात् वचनमिदम् अनर्थकं भवेदिति भावः । तस्माच्च वचनानर्थक्यात् इत्यर्थः ।

मित्युत्तरप्राशस्त्यान्मिथुनान्त एव शयनविधिः* । अथ मिथुने
तत्प्राप्तिः । कर्कटादौ च तथाविधकालप्राप्तिः, तदा कर्कट एव
शयनं वचनात्तदाह सत्यः ।

“वृषं त्यक्त्वा चतुर्थ्यङ्गं षडशीतिः सिते यदा ।

तदा दैवविदा चिन्त्यं द्विराषाढप्रकल्पनम् ॥”

कीदृशं तस्य कल्पनमित्यत्राह ज्योतिःशास्त्रे ।

“शुक्लचतुर्थीमतिक्रम्य यदा संक्रमते रविः ।

द्विराषाढं प्रकल्प्यैवं कर्कटादौ स्वपेद्भिरः ॥”

एतदेवाह ऋष्यशृङ्गः ।

“प्रथमेऽङ्गि द्वितीये वा शुक्ले मेषमियाद्रविः ।

द्विराषाढमृते विष्णुः परं कर्कटके स्वपेत् ॥”†

* तुलासंक्रान्त्यनन्तरमेवेति । रवितौनक्षत्रयुक्तद्वादश्यादिरूपविहितकाले इति शेषः
उत्तिष्ठत्यगत इत्युपलक्षणं पश्चात् कृष्णचतुर्दशीत्युपपन्नं मिथुनादाविति । मिथुनस्यै रवौ
सति प्रथमे न तु मिथुनस्यादौ तथाहि द्वादशीतः पूर्वं मिथुनसंक्रान्तावित्यनुपपत्तेः ।
मासि संवत्सरे चैव तिथिद्वैधमिति सत्यव्रतवचनम् ।

तथाच । मासि संवत्सरे चैव तिथिद्वैधं यदा भवेत् ।

तत्रोत्तरीयमा ज्ञेया पूर्वा तु स्यान्मल्लिखुवः ॥

† वृषं त्यक्तेति । वृषस्यरव्यारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शानं मुख्यचान्द्रमासं त्यक्त्वा इत्यर्थः ।
चतुर्थ्यङ्गं पञ्चम्यादौ षडशीतिरिति । धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षडशीतय इति वचनात्
द्विराषाढं गौणद्विराषाढम् । अस्य द्विराषाढस्य शुक्लचतुर्थीमतिक्रम्येत तत्पूर्वशुक्लप्रति-
पदादिदर्शान्मुख्यचान्द्रमाससहितशुक्लचतुर्थीपर्यन्तमतिक्रम्येत्यर्थः । द्विराषाढं गौणद्वि-
राषाढं कर्कटादौ आदिना सिंहतुल्योः परिग्रहः अतएव स्वपेदित्युपलक्षणं पार्श्वेन
परिवर्तयेत् उल्लापयेच्च इत्यपि बोध्यम् । प्रथमेऽङ्गि शुक्लप्रतिपदि द्वितीये शुक्लद्वितीयायां मेष-

एतद्व्याख्यातम् । विष्णुः परं कर्कटके स्वपिति शेषन्तु शक्नोत्-
सवादि यथाकालमेव कार्यम् ।

तं कालमाह ।

“हिराषाढविकल्पोऽयं वैकुण्ठशयनं प्रति ।

ध्वजस्तु शतयज्ञस्य सिंह एव विधीयते ॥”

यदा च सिंहादौ तदन्ते च श्रवणद्वयलाभस्तदा कर्त्तव्यमाह* ।

“हिराषाढे तु सम्प्राप्ते यदि सिंहे हरिद्वयम् ।

पर उत्थापयेच्छक्रं कन्यायान्तु विसर्जयेत् ॥”

कन्यायां पुनरन्ते च श्रवणप्राप्ती कर्त्तव्यमाह ।

“सैहे कान्येऽथ पक्षौ चेत् स्यातां हर्त्याद्यसंयुतौ ।

सैहे परे शक्रमहः कन्यायामिन्द्रदुर्गयोः ॥”

कन्यायां श्रवणद्वये प्रथमे शक्नोत्यानं द्वितीये तु दुर्गाया इति
योगीश्वरेण व्याख्यातो हिराषाढविकल्पः, स पुनरनुपपन्न इति

मियात् रविः मेषराशिश्चरेत् हिराषाढमृते मलमासं विनापीत्यर्थः । तथाच शुक्लप्रतिपदादौ
रवेर्मेघादिसञ्चारे तत्शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्मसास्य चान्द्रचैत्रत्वात् तस्य च सौरवैशाखे
मेषशेषे समापनात् तदुत्तरवृषराशौ चान्द्रवैशाखसमापनात् तदुत्तरमिथुनराशौ चान्द्रज्यैष्ठ-
समापनाच्च कर्कट एव चान्द्राषाढीयषादशी सम्भवति । तच्च हरिशयनादिति भावः ।

* हिराषाढविकल्पोऽयं हिराषाढपरिकल्पनं वैकुण्ठशयनं प्रति मिथुनकर्कटकाल-
भेदेन हरिशयनज्ञापनार्थं तथाच माघवादित्रिके हिराषाढे मलमासे सति कर्कट एव
हरिशयनं, श्रावणादित्रिके हिराषाढे मलमासे मिथुन एव हरिशयनम्, आशान्विषाखरे
तु कर्कट एव हरिशयनमिति भेदः । ध्वजस्तु शतयज्ञस्य शक्नोत्यानम् । सिंहे सिंहादौ
मलभूतमाद्रशुक्लपक्षे तदन्ते च सिंहस्थरव्यारव्यशुक्लमाद्रशुक्लपक्षे च श्रवणद्वयलाभः श्रवण-
नक्षत्रशुक्लवाद्दशीलाभः सिंहस्थरव्यारव्यचान्द्रमासद्वये इत्यर्थः ।

मन्यामहे । तत्र प्रथमतस्तत्तावदनेकाभिधायकमाषाढादिपदं
रुच्यैवेत्यसङ्गतं वचनम् । स्लोकशक्त्युपपन्नेऽर्थे बहुशक्तिरप्रामाणि-
कीति न्यायात् । एक एव कल्पनायां सौरि विनिगमनाप्रमाणं
प्रदर्शितमेव प्राक् । यदपि देवशयनादौ सौरमासग्रहणार्थं
वचनमुपन्यस्तं, 'मिथुनस्थे सहस्रांशावित्यादि,' तदपि तदर्थानव-
बोधादेव सौरपरिग्रहेऽधिमासेऽपि पतित इति नियमविरोधात् ।
कर्कटवृश्चिकयोरपि शयनोत्थानोत्कर्षदर्शनात् । न च गणित-
मात्रगम्योत्कर्षानुपयुक्ताधिमासान्तराभिप्रायवर्णनया विरोधपरि-
हारो वाच्यः । तस्य शास्त्रतो वैदिककस्म्योत्कर्षनिमित्तत्वेनापरि-
ज्ञातस्य शयनादावुत्कर्षहेतुभावाप्रसक्तौ प्रतिप्रसववचनत्वानुप-
पत्तेः ।* तस्मान्मिथुनस्थे सहस्रांशाविति वचनस्यायमर्थः ।

* हरिव्रजमिति । तथाच भाद्रमलमासे यदा मलभाद्रसम्बन्धि-श्रवणनक्षत्रयुक्त-
द्वादशी शुद्धभाद्रसम्बन्धि-श्रवणनक्षत्रयुक्तशुक्लद्वादशी चेत्यर्थः । परे शुद्धभाद्रसम्बन्धि-श्रवण-
नक्षत्रयुक्तशुक्लद्वादस्यां कन्यायान्तु विसर्ज्येदिति भरण्यान्तपाद इति शेषः ।

तथाच कालिकापुराणे ।

अथातः शृणु राजेन्द्र शक्रोत्थानध्वजीत्ववम् ।

यत् कृत्वा वृपतिर्याति नो कदाचित् पराभवम् ॥

रवौ हरिस्थे द्वादश्यां श्रवणे सितपञ्चके ।

आराधयेत् वृपः सम्यक् सर्वविघ्नोपशान्तये ॥

श्रवणर्क्षयुतायान्तु द्वादश्यां पार्थिवः स्वयम् ।

अन्तपादे भरण्यान्तु निशि शक्रं विसर्जयेत् ॥

कन्यायां पुनरने चेति आदावने च इत्यर्थः । शक्रमहः शक्रोत्थानम् । सैह विंश
एव सैह तस्मिन् सौरभाद्र इत्यर्थः । कान्ये कन्या एव कान्यः तस्मिन् सौराश्विन इत्यर्थः,

मिथुनस्यसूर्यप्रारब्धे चान्द्रे मासि प्रतिपदादिदर्शान्ते मधुसूदनं स्थापयेत् । तुलास्यसूर्यप्रारब्धे चान्द्रेषूत्यापयेत् । अधिमासे पतितेऽपि यदा कर्कटे देवशयनं, वृश्चिके उल्यापनं, तदापि मिथुनतुलोपक्रान्तयोरेव चान्द्राषाढकार्त्तिकयोः शयनोत्थाने 'एष एव विधिः सदा,' न पुनरेतस्मादन्यथा कदाचिदपि स्थापः प्रबोधो वा सर्वथायमर्थो न व्यभिचरतीत्यर्थः । सौरि तुलाद्यर्थं गृह्यमाणेऽधिमासे कर्कटवृश्चिकयोः शयनोत्थानोत्कर्षादधिमासे-

पक्षौ शुक्लपक्षद्वयम् । परे परभूतश्रवणनक्षत्रयुक्तद्वादश्याम् । कन्यायामिन्द्रदुर्गयोरित्यत्र व्यवस्थामाह कन्यायां श्रवणद्वये इत्यादि । द्वितीये कन्यासम्बन्धि-द्वितीयश्रवणनक्षत्रे । दुर्गाया इति विसर्ज्यनमिति शेषः श्रवणेन विसर्ज्येदित्येकवाक्यत्वात् । योगीश्वरेण तन्नाम्ना निबन्ध-कारिण । व्याख्यात इत्यनेन हिराषाढविकल्प इत्यनेन सम्बन्धः । अनेकाभिधायकम् अनेका-धोभिधायकं कृत्वा रुदिशक्त्या । सौकशक्त्युपपन्नेऽर्थे एकत्र शक्तिस्त्रीकारिणोपपत्तिसम्भवे बहुशक्तिः नानाशक्तिस्त्रीकारः अप्रामाणिकीति गौरवादिति शेषः । विनिगमनाप्रमाणं तप-स्तपस्यावित्यादिश्रुतिरेवेति शेषः । तदर्थानवबोधनादेव सुनिवचनतात्पर्यापरिज्ञानादेव सौर-परिगृहे हरिशयनादाविति शेषः । अधिमासे पतिते माघवादित्रिके मलमासपाते नियम-विरोधादिति तथाच माघवादित्रिके मलमासपाते कर्कटे हरिशयनोत्कर्षात् मिथुनस्ये सङ्ख्यांशविति वचनेन हरिशयनस्य मिथुननैयत्यवाधापत्तेरिति भावः । गणितमात्रगम्यः गणितशास्त्रमात्रकीच्यः उत्कर्षानुपयुक्ताधिमासान्तराभिप्रायवर्णनया मासद्वयाद्यप्रयोजकी-भूतभानुलङ्घितरूपमलमासान्तराभिप्रायवर्णनया विरोधपरिहार इति । तथाच मिथुनादौ हरिशयनादिस्त्रीकारे कर्कटादौ हरिशयनादीनामुत्कर्षविधायकवचनेन सह यो विरोधः तस्य परिहारः अनया वर्णनया करणीय इति भावः । तस्य गणितमात्रगम्यस्य हेतुभावा-प्रसक्तौ हेतुताप्रसक्तौ प्रतिप्रसववचनलानुपपत्तेः गणितमात्रगम्यत्वेन प्रतिप्रसवविधाना-नुपपत्तेः ।

ऽप्येष एव विधिर्नान्यथेत्यादिकं वाचेत । सकलपदानुरोधेन वाच्यार्थवचनं युक्तम् । ततश्च मिथुनस्थे सहस्रांशावित्यत्रोपक्रान्ते चान्द्रे इत्यत्राध्याहार्यम् । * सौरपरिग्रहे कल्पनागौरवमिति तथाहि “आभाका” इत्यस्य तावन्मूलभूतञ्चान्द्रसौरयोरन्यतरत्र शयनादिविधानार्थं श्रुतित्रयम् । मतद्वयेऽपि शक्रदुर्गोत्सवार्थमपि श्रुतिद्वयं निर्विवादम् । सौरवादिना त्वपरा अप्यधिकाः

* ननु यदि शयनादौ न सौरपरत्वं तदा मिथुनस्थसहस्रांशाविति वचनस्य का गतिरित्यत आह तस्मादित्यादि । अथमर्थः वक्ष्यमाणोऽर्थः । मिथुनस्थ इत्यादिवचनस्य चान्द्रपरतया व्याचष्टे मिथुनस्थस्यैव प्रारब्ध इत्यादि । मिथुनस्थे सहस्रांशौ इत्यत्र लक्षणया व्याकरोति मिथुनस्थस्यैव प्रारब्धं चान्द्रे मासि इत्यादि । मिथुनतुलोपक्रान्तयोरेव मिथुनस्थतुलास्य रव्यारब्धयोरेव एष एव चान्द्रनियम एव । सदा एतस्मात् चान्द्रात् अन्यथा अन्यप्रकारं कदाचिदपीत्यस्य नेति इत्यनेन सम्बन्धः । अथमर्थः चान्द्रमासग्रहणरूपोऽर्थः । तुलावर्धम् आदिना मिथुनपरिग्रहः । तथाच मिथुने चान्द्राषाढे अधिमासे तुलायां चान्द्रकार्तिके च अधिमासे कर्कटवृश्चिकयोः शयनीत्यानादिति । तथाच मिथुने चान्द्राषाढे अधिमासे मिथुनगतचान्द्राषाढस्य मलमासत्वेन कर्मानर्हतया कर्कटगतशुद्धचान्द्राषाढ एव हरिशयनम् । एवं तुलागतचान्द्रकार्तिके मलमासे तत्कार्तिकस्य कर्मानर्हतया वृश्चिकगतशुद्धकार्तिक एव हरिरुत्थानम् । एष एव विधिः कर्कटादिगते शुद्धचान्द्राषाढादौ शयनाद्युत्कर्ष एव विधिः नान्यथा नाधिमासं विना । सकलपदानुरोधेन आषाढादिपदकर्कटादिपदसार्थकानुरोधेन वाच्यार्थवचनं पदानां शकार्यनिरूपणम् । इत्यत्र एतद्वचनं उपक्रान्तचान्द्रे इति मिथुनस्थे सहस्रांशौ इत्यत्र मिथुनस्थरव्यारब्ध इत्यधिकं चान्द्रार्थशाहकं पदमध्याहार्यम् ।

+ सौरपरिग्रहे हरिशयनादौ सौरमासमात्रग्रहणे कल्पनागौरवमिति वाचनिकत्वकल्पनागौरवमित्यर्थः तदेव दर्शयति तथाह्येति । चान्द्रसौरयोरिकतरत्र चान्द्रे सौर वा एकतरस्मिन् शयनादिविधानार्थं शयनपरिवर्तनप्रकीर्णविधानार्थं मूलभूतं श्रुतित्रयमिति तथाच चान्द्रे शयनादिस्वीकारे चान्द्राषाढे शयनं भाद्रे परिवर्तनं कार्तिके उत्थानमिति

पञ्चदश श्रुतयः कल्पनीयाः । तथाहि पूर्वत्रिकाधिमासे शय-
नादित्रयस्य शक्रदुर्गोत्सवयोरुत्कर्षार्थम् । एवं पञ्चसिंहे चाधि-
मासे शक्रोत्सवार्थम् । कन्याधिमासे च दुर्गोत्कर्षार्थम् । तुला-
धिमासे च देवीत्यानोत्कर्षार्थम् । तथोत्तरत्रिकेऽधिमासे आगामि-
वत्सरे कर्कटस्यादौ हादशीलाभे तत्र देवशयनार्थम् । मिथुनान्ते
च तप्राप्तौ तत्रैव शयनार्थम् ।*

विधित्रयम् । सौरपरत्वेऽपि मिथुने शयनं सिंहे परिवर्त्तनं तुलायास्तुत्यानञ्चेति विधि-
त्रयम् । सप्तदशेऽपि चान्द्रवादि सौरवाद्युभयमतेऽपि विधित्रयं समानं तथाच चान्द्रवादि-
मते भाद्रे शक्रोत्थानं कुर्व्यात् आश्विने दुर्गोत्सवं कुर्व्यादिति विधित्रयं सौरपक्षेऽपि सिंहे
शक्रोत्थानं कन्यायां दुर्गोत्सवं कुर्व्यादिति विधित्रयम् । निर्विवादम् उभयमतेऽपि विधि-
कल्पने लाघवगौरवविरहेण विनिगमनाप्रमाणशून्यम् ।

* सौरवादिमते विधिगौरवं दर्शयति सौरवादिना इत्यादि । पञ्चदशप्रकारं
विधिकल्पनप्रकारं दर्शयति तथाह्येत्यादि । पूर्वत्रिकाधिमासे माघवादित्रिकाधिमासे
शयनादित्रयस्य शयनपार्श्वपरिवर्त्तनीत्यानरूपविधित्रयस्य उत्कर्षार्थमित्यभिप्रेतं सत्त्वं; शक्र-
दुर्गोत्सवयोरुत्कर्षार्थम् उत्कर्षार्थञ्च एवं पञ्च पञ्च विधयः कल्पनीया भवन्तीति शेषः । सिंहे
अधिमासे शक्रोत्सवार्थं शक्रोत्सवीत्कर्षार्थं विधिरकः कल्पनीय इति शेषः । कन्यायामधिमासे
दुर्गोत्सवार्थं दुर्गोत्सवीत्कर्षार्थमपरो विधिः कल्पनीयः । एवं तुलायामधिमासे च देवीत्यानो-
त्कर्षार्थम् अन्यो वा विधिः कल्पनीय इति विधित्रयं मिलित्वाष्टौ विधयो भवन्ति । उत्तर-
त्रिकाधिमासे आषाढादित्रिकाधिमासे कर्कटादौ शयनादिपञ्चकं कर्कटे हरिशयनं कन्यायां
शक्रध्वजपार्श्वपरिवर्त्तनीं तुलायां दुर्गोत्सवः वृश्चिके हरेरुत्थानञ्च, तेन त्रयोदश विधयो भवन्ति ।
कन्याया आदौ अन्ते च श्रवणद्वयलाभे प्रथमे शक्रोत्थानं द्वितीये श्रवणनक्षत्रे देवीविसर्जनं
श्रवणेन विसर्जयेदिति श्रवणेन दशम्यान्तु प्रणिपत्य विसर्जयेदिति वचनाभ्यामेकवाक्यत्वात्,
तेन पञ्चदश विधयो भवन्तीति व्यवस्थानिष्कर्षः ।

“कर्किण्यकं हरौ सुप्ते शक्रध्वजक्रियाश्विने ।
तुलायां बोधयेद्देवीं वृश्चिके तु जनार्दन” मित्यस्यापवाद-
कम् । “ध्वजस्तु शतयज्ञस्य सिंह एव विधीयत” इत्यस्य मूलम् ।
तथा ।

“हरिद्वयं भाद्रपदे यदि स्याद-
यद्यच्युतः कर्कटके प्रसुप्तः ।
तदा परर्क्षे खलु वज्रपाणि-
रुत्तिष्ठते प्राणभृतां शिवाय ॥”*

इति व्यवस्थार्थम् ।

तथा ।

“सैहे कान्येऽथ पक्षी चेत् स्यातां हय्याद्यसंयुती ।

सैहे परे शक्रमहः कन्यायान्विन्द्रदुर्गयोः ॥

शुक्लपक्षद्वये पूजा कल्पोऽयमपरः स्मृतः ।

द्विराषाढस्य विद्वद्भिस्त्वस्मात्तिष्ठ तावते”ति व्यवस्था-
वचनद्वयम् । द्विराषाढसमाप्तिवचनञ्चेति सौरपरिग्रहेऽधिकाः
पञ्चदश श्रुतयः कल्पनीयाः । चान्द्रे तु नैतावती कल्पनीया ।

* अत्र प्रमाणं क्रमेण दर्शयति कर्किण्यकं इत्यादि । इत्यस्यापवादकं विशेषकं
“ध्वजस्तु शतयज्ञस्य” इति वचनम् । तथाच, “शक्रध्वजक्रियाश्विने” इति पूर्ववचने
आश्विने शक्रध्वजविधिरुक्तः । “ध्वजस्तु शतयज्ञस्य सिंह एव विधीयते” इत्यनेन सिंहे
पुनरपवाद उक्त इति भावः । “अस्य मूलमिति” अस्य अपवादस्य मूलमित्यर्थः, तदेव
दर्शयति, “हरिद्वयमित्यादि,” यदा सौरभाद्रस्यादौ अने च अवशङ्क्यमाप्तिः तदापरस्मिन्
श्रवणनक्षत्रे शक्रध्वजविधिरित्यपवादः ।

तथाहि मेषादित्रिकेऽधिमासपाते मिथुनोपक्रान्तः* कर्कटावधि-
संक्रान्तिचिह्नितः कर्माहं चान्द्र आषाढः कर्कट एव भवति ।
मिथुनाधिमासे तु मिथुनोपक्रान्तो मलिन्नुचः संक्रान्तिवि-
वर्जितः । कर्मानर्हो द्वितीयोऽप्याषाढो भवति । तेन मिथु-
नान्तत्रिकाधिमासे कर्कटगामिन आषाढस्य मिथुनोपक्रान्तस्य
मिथुनोपक्रान्तः कर्कटसमापनीयः शुक्लपक्षः । सकलदेवशय-
नार्थो विष्णुश्च कर्कटे स्वपिति । तदा सिंहकन्यातुलारव्य-
मासानां शुक्लपक्षाः सिंहकन्यातुलारव्यास्तेषु यथाक्रमं शक्रदुर्गा-
विष्णूत्यानानि चान्द्रेषु भाद्राश्विनकार्तिकेषु भवन्ति । कन्या-
तुलावृश्चिकत्वमप्रयोजकम् । अतएव† मेषेऽधिमासपाते प्रति-

* ननु तथाहि “शक्रध्वजक्रियाश्विने” इत्यनर्थकं स्यादित्यत आह व्यवस्थार्थं “सैहे
कान्ये” इत्यादि । तथाच यदा सौरभाद्रस्यादौ अन्ते च श्रवणद्वयलाभः तदापरस्मिन्
श्रवणनक्षत्रे शक्रध्वजविधिरपवादकः । यदा पुनर्भाद्रे न श्रवणनक्षत्रप्राप्तिः कन्यायाः
पुनरादावन्ते च श्रवणद्वयप्राप्तिस्तदा पूर्वस्मिन् श्रवणनक्षत्रे शक्रध्वजविधिः । “शक्रध्वज-
क्रियाश्विने” अस्याप्यत्र विषयः इति व्यवस्था । परस्मिन् पुनः श्रवणनक्षत्रे देवीविसर्जन-
विधिरिति न कश्चिद्विरोधः । व्यवस्थावचनद्वयं व्यवस्थापरवचनद्वयमित्यर्थः । हिराषाढ-
समाप्तिवचनञ्च मुख्यगौणहिराषाढनिमित्तकशयनादिविधायकवचनञ्च सौरपरिग्रहे शय-
नादौ सौरमासघटितत्वेन विधायकत्वेत् तदा अधिका पञ्चदश श्रुतयः कल्पनीया भवेयु-
रित्यर्थः । चान्द्रे तु शयनादीनां चान्द्रमासविषयत्वे तु । न एतावती न पञ्चदश श्रुतयः ।
तदेव दर्शयति तथाहि इत्यादि । मिथुनोपक्रान्तः मिथुनस्वरव्यारब्धः ।

† कर्कटावधिसंक्रान्तिचिह्नित इत्यादि । तथाच यदा पूर्वमासास्यान्त्यक्षणाक-
ल्पादौ मिथुनसंक्रान्तिः कर्कटसंक्रान्तिस्तु शुक्लप्रतिपदि तदा तच्छुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तस्य
मुख्यचान्द्रस्य कर्कटगतस्य मिथुनस्वरव्यारब्धतया चान्द्राषाढत्वम्, अपिच — “आद्यो मलिन्नुचः

पदि वृषप्रवेशे तृतीयायां मिथुनगमने पञ्चम्यां कर्कटसंक्रान्ती
सप्तम्यां सिंहाधिरोहणे नवम्याञ्च कन्यागमने एकादश्यां तुलास्थे
त्रयोदश्याञ्चातिचारिण हस्तिकसंयोगे कर्कटे हरौ सुप्ते कन्यायां
प्रथमं शक्रोत्सवो भवति । कन्याशेषे तु दुर्गायास्तुलायाञ्च विष्णु-
महोत्सवः कथं स्यात् ? * यदि चान्द्रमच प्रयोजकम् अन्यथा

“कर्किण्यर्को हरौ सुप्ते शक्रध्वजक्रियाश्विने ।

तुलायां बोधयेद्देवीं हस्तिके तु जनार्दन”मिति वचनात्

श्रेयो द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः इत्यादिस्मरणात् कर्माहता च शुद्धत्वमिति भावः । कर्मानर्हः
द्वितीयः प्रकृतभिन्नः अशुद्ध इत्यर्थः । मिथुनान्तत्रिकाधिसासे मेषः पमिथुनान्तमाधि-
मासे । मिथुनीपक्रान्तस्य मिथुनस्वरव्यारब्धस्य । सिंहकन्यातुलारब्धाः सिंहकन्या-
तुलास्वरव्यारब्धाः, चान्द्रेषु भाद्राश्विनकार्तिकेषु भवन्ति । चान्द्रभाद्रे शक्रोत्थानम् ।
चान्द्राश्विने दुर्गोत्सवः । चान्द्रकार्तिके हरौत्थानम् । अप्रयोजकं शयनादेरप्रयोजक-
मित्यर्थः । अतएव कन्यादेरप्रयोजकत्वादेव ।

* तृतीयायां मिथुनगमने इत्यादि । एतत्तु प्रदर्शनमात्रपरं न तु मिथुनसंक्रान्तादौ
तत्तत्तथैर्नियतत्वम् । कर्कटे हरौ सुप्ते इति तथाच वैशाखादौ मूलमासे शुद्धाषाढस्य
कर्कटगतत्वात् कर्कट एव हरिशयनस्य नियतत्वमिति भावः । कन्यायां प्रथममिति । अत्र
कन्यायामित्यपपाठः, कन्याया इत्येव पाठः साधुः, कन्याया इति पञ्चमी । तथाच,—
“कन्यायाः प्रथमं सिंह” इत्यर्थः । भाद्रे तद्विधानात् । यथा—

“शुक्लाष्टम्यां भाद्रपदे केतुं वेदीं प्रवेशयेदिति ।”

अत्र उत्तरत्रचान्द्रमप्रयोजकमित्यनेन सौरविधिः स्पष्टमवगम्यते । “कन्याशेषे लिति,”
एतन्मते आश्विनपदस्य सौरपरत्वात् विष्णुमहोत्सव इति । तथाच—

“मिथुनस्ये सहस्रांशौ क्षापयेन्मधुसूदनम् ।

तुलाराशिगते तस्मिन् पुनरुत्थापयेच्च तम् ॥”

कथमित्यपपाठः आशङ्क्या अभावात् ।

तुलाशेषे सुखरात्रेः परस्ताद्-दुर्गोत्थानं स्यात् वृश्चिकशेषे च वासु-
देवोत्थानमिति । “तस्मिन् शुक्ले सदा विष्णुरिति” बाधितं
स्यात् । उत्तरत्रिकाधिमासे सिंहोपक्रान्तो भाद्रः कन्योपक्रान्त
आश्विनः तुलोपक्रान्तः कार्तिकश्चान्द्रः, तेषां शुक्लपक्षाः कन्या-
तुलावृश्चिकेषु समाप्यन्ते, तेषु शक्रदुर्गाविष्णूत्थानानि भवन्ती-
त्येतदपि वचनपञ्चकानतिरिक्तमूलम् ।* आगाभिवत्सरे मिथुनोप-
क्रान्तस्य शुक्लपक्षद्वादशीमिथुनान्ते वा कर्कटादौ संक्रान्तिदिन
एव वा तत्रैव शयनम् । तदपि चान्द्राषाढमूलम् । तदनन्तरं

* अन्वया प्रयोजकत्वे प्रतिबन्धिं दर्शयति “कर्किण्यकौ” इत्यादि । परत्वादूर्ध्वम् ।
दुर्गोत्थानमिति लिपिकरप्रमादः । कन्याशेषे दुर्गाया इति प्राङ्लिखितेन विरोधान् ।
वस्तुतस्तु विष्णूत्थानमित्येव पाठः । तथाच वैशाखमलमासे वृश्चिक एव सुखरात्रेः परतो
विष्णूत्थानमिति व्यवस्था, तत्र यदि सौरघटितशयनादिविधिः स्यात्, तदा तुलाशेष
एव सुखरात्रेः परत उत्थानं स्यादित्यापत्तिः पुनर्वृश्चिके शास्त्रसिद्धमुत्थानमपि बाधित-
मित्यापत्तिद्वयं दर्शितमिति भावः । सिंहोपक्रान्तः सिंहस्थरव्यारब्धचान्द्रभाद्र इत्यर्थः ।
कन्योपक्रान्तः कन्यास्थरव्यारब्धः । तुलोपक्रान्तः तुलास्थरव्यारब्धः । एतदपि कन्यादिषु
यथाक्रमं शक्रध्वजदुर्गास्वविष्णूत्थानरूपकर्मापि च वचनपञ्चकानतिरिक्तमूलमिति ।
वचनपञ्चकानतिरिक्तं मूलं यस्य तत् वचनपञ्चकमूलमित्यर्थः । वचनपञ्चकं यथा —

“कर्किण्यकौ हरौ सुते” इति ।

“अधिमासनिपाते तु क्रमादिन्द्रास्विकाहरौन् ।

कन्यातुलावृश्चिके तु नृप उत्थापयेद्भुवम् ॥”

“हरिद्वयं भाद्रपदे यदि स्यात् यद्यच्युतः कर्कट एव सुतः ।

तदा परर्चे खलु वक्ष्यपाणिरुत्तिष्ठते प्राणभृतां हिताय ॥” इति वच्यम् ।

“आभाका” इत्यादि साधारणं वचनद्वयमिति पञ्च ।

सिंहशेषे कन्यादौ वा श्रवणालाभे यद्वचनं, तदपि सिंहोपक्रान्त-
भाद्रस्य चान्द्रस्य परिग्रहादेव, कन्याशेषे च कन्योपक्रान्तस्य
चान्द्राश्विनस्यासौ शुक्लपक्षः । कन्योपक्रान्तौ दुर्गोत्थानाय
चान्द्राश्विनपरिग्रहादेव कन्यान्तगतैव च तदाष्टमी तुलोप-
क्रान्तस्य च द्वादशी तुलायामिति द्विराष्टमसमाप्तिवचनमपि न
मूलान्तरमाहरतीति सर्वथा कल्पनागौरवाय । यदि 'आभाके'-
त्यादिपदानि चान्द्रे गौण्या लाक्षणिक्या वावृत्त्या वर्तन्ते, तदपि
न दोषाय ।* उक्तं हि भाष्यकारेण—'लक्षणापि हि लौकिक्ये

* आगामिवत्सरे इति । एतत्तु यावथादिविकाधिसासे । मिथुनोपक्रान्तस्य मिथुनस्थ-
रव्यारब्धचान्द्राष्टमस्य शुक्लद्वादशी । मिथुनान्ते वा इति वाच्यं चार्थे । मिथुनान्ते कर्कट-
दाविति, कर्कटस्य आदिसम्बन्धे । तदेव विवृणोति; संक्रान्तिदिने । वाकारात् तत्परतो
वा इति कल्याणं पूर्ववाकारेण समुचितम् । यद्वचनं—'सैहे कान्ये च पक्षौ चै' इति
वचनम् । सिंहोपक्रान्तस्य सिंहस्थरव्यारब्धस्य । कन्योपक्रान्तस्य कन्यास्थरव्यारब्धस्य ।
दुर्गोत्थानाय दुर्गोत्सवार्थे चान्द्राश्विनपरिग्रहादिति । तथाच—

“अहमप्याश्विने षष्ठ्यां सायाह्ने वीधयास्यतः” इति ।

“प्रतिसंवत्सरं कुर्यात् स्थापनञ्च विसर्जनम्” इत्यादि नानावचनेषु प्रति-
संवत्सरकर्तव्यत्वयुतेः सौरपरत्वे कदाचित्तिथेरप्राप्तौ बाधः स्यादिति भावः । न मूलान्तर-
भावहतीति तथाच सौरपरिग्रहे गौरवदोषोऽत्र गरीयानिति भावः । गौण्या लाक्षणि-
क्येति । शक्यस्य सादृश्यात्मकः सम्बन्धी गुणः, तदधीना या लक्षणा सा गौणी तथा
गौख्येति । पदपदार्थसम्बन्धी वृत्तिः । तथाच भट्टाचार्यः—“सङ्केतो लक्षणा चार्थे पद-
वृत्तिः” । ननु चान्द्रपरत्वे लक्षणा स्यादित्यत्र आह तदपि न दोषाय इति । तथाच—

“श्रेते विष्णुः सदाषाढे” इत्यादि ।

“प्रतिसंवत्सरञ्चैव स्थापनञ्च विसर्जनम्”मित्यादि नानावचना-
नुपपत्तिमूलत्वादियं लक्षणा न दूषणावहा इति भावः ।

बहवोऽप्रसिद्धकल्पने'ति(१)। अतएव 'वेदमधीत्य स्नायात्' न मुख्य-
स्नानपदानुरोधेन इदमदृष्टार्थं स्नानं विधीयते कल्पनागौरवात् ।
किन्त्वर्थ्यस्नानादिसकलब्रह्मचारिधर्मनिवृत्तिमेव लक्षणा ब्रवीति
पूर्वपक्षन्यायमूलत्वमुक्तम्, अदृष्टकल्पनाभयादेव, 'धान्यमसी'त्यत्र
धान्यप्रदस्य लक्षण्या तण्डुलपरत्वं वर्णितम् । तस्मादमुख्यत्वे-
ऽपि चान्द्रेष्वेवाषाढादि'ष्वाभाका' इति वचनेन शयनपार्श्वपरि-
वृत्तिदेवोत्थानानि विधीयन्ते । एतद्विधिमूलान्येवापराणि पञ्च-
दशवचनान्यनुष्ठानं स्पष्टीकर्तुं न पुनरन्यमूलानि । एवं 'सिंह-
गते दिनकर' इत्यादिना सिंहस्थभास्करोपक्रान्ते प्रतिपदादिके
चान्द्रे भाद्रे शक्रोत्सवः । दीक्षितेन उक्तं, सिंहगते सति यः
सितपक्षे श्रवणाद्यपादः तत्र तदुत्थानं स च कन्यास्थे यः सित-
पक्षीयः श्रवणाद्यपादः सोऽपि भणितुं शक्यते । तस्यापि तद-
गमनोत्तरत्वादिति तदयुक्तं सोऽपि भणितुमित्यन्योऽपीत्यविशेषकं
स्यात् । राश्यन्तरश्रुतेश्चावगतस्य सिंहस्य बाध एव स्यात् ।

तथा ।

“ऋक्षत्रये तु मूलादौ नवम्यामाश्विने सिते ।

चण्डिकामुपहारैस्तु पूजयेद्राष्ट्रवृद्धये ॥”

अत्राप्याश्विनपदं चान्द्रपरम् । * अतो लाभवार्थं “मिथुनस्थे

(१) लौकिकी हि लक्षणा ऋतोऽप्रसिद्धकल्पनेति मू. पुं पाठः ।

* अत्र लक्षणाया अदृष्टत्वे भाष्यकारसंवादसाह—“उक्तं हीति” “लक्षणापि हीति”
इत्यादि । सत एव प्रामाणिकी लक्षणा न दूषणावहा अतएव इत्यर्थः । “वेदमधीत्य

स्वायात्" इत्यादि । मुख्यज्ञानपदानुरोधेन स्वायादित्यस्य मुख्यार्थानुरोधेन इत्यर्थः ।
अदृष्टार्थज्ञानं वैधस्त्रानम् । कल्पनागौरवादिति । विदमधीत्य इत्यनेन प्राप्तसमावर्त्तन-
ज्ञानमपहाय वैधस्त्रानकल्पने गौरवमेवेति भावः । लक्षणाफलमाह, "किन्त्वर्थ्यज्ञानादौ"-
त्यादि, ब्रह्मचारिधर्मनिष्ठतिसेव लक्षणा ब्रवीतीतीति । तथाच गीमिलः—अध्यासवनम् ।
अथ व्रतानन्तरम् आस्रवनं स्नानं कुर्यादिति शेषः । उत्तरतः पुरस्तादाचार्यकुलस्य परित्रितं
भवति । आचार्यगृहादुत्तरस्यां वा स्नानार्थमावृतं स्नानं कुर्यात् । अत्र प्राग्येषु दर्भेषु
उदगाचार्यं उपविशति । तत्रावृते उदक् उदङ्मुखः । प्राक् ब्रह्मचार्यद्वयग्रेषु । प्राक्
प्राङ्मुखः उपविशतीत्यन्वयः । सर्व्वीषधिविकीर्ण्डाभिरङ्गिर्गन्धवतीभिः शीतोष्णाभिराचार्य-
भिषिञ्चेत् । सर्व्वीषधयश्च—व्रीहयः शालयो मुद्गा गीधूमाः सर्व्वपालिलाः । यवाश्चौषधयः
सप्त विपदो घ्नन्ति धारिताः इति हृन्दीगपरिशिष्टोक्तास्ताभिः सह या आपो विकीर्ण्डा
विपक्वा उष्णीकृतास्ताः सर्व्वीषधिविकीर्ण्डास्ताभिरङ्गन्धवतीभिश्चन्दनादिगन्धद्रव्ययुक्ताभिः
शीतोदकमिश्रिताभिरिति भट्टभाष्यम् । उपयातायार्च्यमिति कीदृशीयाः । उपयाताया-
चार्यसमीपमागतायार्च्यं देयमिति कीदृशीयाः आचार्या आहुः । तथाच यथा—“गङ्गायां
घोष" इत्यादौ सत्यपावनेत्यादिगङ्गाधर्मप्राप्तार्थं लक्षणा, तद्वत् अचापीति भावः । अपरा-
णीति शक्रध्वजदुर्गोत्सवादीनि इत्यर्थः । पञ्चदश वचनानि पञ्चदश विधयः । ते प्रागुक्ताः ।
न पुनरन्यसूत्रानि सौरार्थवीथसूत्रानि । सिंहस्थभास्करोपक्रान्ते सिंहस्थरविप्रारब्धे । मूलादौ
मूलापूर्वाषाढोत्तराषाढासु, ऋक्षचये त्रिषु नक्षत्रेषु । सितेः शुक्लपक्षे । नवम्यां सहा-
ववमीपर्यन्तेषु । तथाच—

“शक्रध्वजात् पञ्चयुते दशाह्ने मूलर्चयुक्ता सितसप्तमी या ।

आरभ्य तस्यां दशमौच्च यावत्पूजयेत् पर्व्वतराजपुत्नीम् ॥” इति ।

सप्तम्यां मूलयुक्तायां पत्रिकायाः प्रवेशनम् ।

पूर्वाषाढाद्युताष्टम्यां पूजाहोमावुपौषणम् ।

उत्तरेण नवम्यान्तु बलिभिः पूजयेच्छिवाम् ॥

अथ यावच्छुद्धः सीमार्थे नाभिविधौ, तेन नवमीपर्यन्तं पूजा । चान्द्रपरं शुक्ल-
प्रतिपदादिदर्शपर्यन्तसुखचान्द्रपरम् ।

सहस्रांशौ स्नापये”दित्यादिषूपक्रान्ते चान्द्रे मासीत्यध्याहार एव न्याय्यः । “अधिमासेऽपि पतिते” इत्युत्कर्षनिमित्ते सत्यप्येष एवेति । नान्यथा इति* एतद्वचनान्नियमद्वयाविरोधाच्च “तस्मिन् शुक्ले सदेति” नियमोपपत्तिः । किञ्च सौराषाढादिषु श्यनादिकमिति वादिनो मेषवृषयोरधिमासे कथं श्यनोत्कर्षः, मिथुने श्यनस्य विहितत्वात् तस्य चामलिस्तुचत्वात्, “पतिते चाधिमास” इति वचनाच्चेत् न तदा कर्कटेऽप्यधिमासे कथं शक्रादीनामुत्कर्षं ब्रूषे ? पतित इत्यविशेषात् माधवाद्येषु षट्ष्विति वचनाच्चेत्† न उत्तरत्रिकाधिमासेऽपि श्यनोत्कर्षापत्तेः । कर्कटा-

* उपक्रान्ते चान्द्रे इति । तथाच “मिथुनस्य सहस्रांशौ” इत्यत्र यथाश्रुतार्थमादाय सौरावगतिसत्त्वेऽपि नानावचनविरोधात् “मिथुनस्य सहस्रांशौ” इत्यस्य मिथुनस्यारब्धचान्द्रे मासि इत्यध्याहारेण चान्द्रमासप्रतीतेर्न कुत्रापि विरोधः सम्भवतीति भावः । अधिमासनिपातेऽपीत्यादि न केवलं मलमासशून्यस्य श्यनादौ उत्कर्षनियमः । मलमासस्यलेऽपि एष एव श्यनादौ उत्कर्षनियम एव । सत्यपि उत्कर्षनिमित्ते । तथाच यत्र यत्रैव —

“विष्टः स्वपिति कर्कटे” इति ।

“आगामिनि तदा वर्षे कुलीरे माधवः स्वपेदिति ।”

“कर्किण्डके हरौ सुमे शक्रध्वजक्रियाश्विने ।

तुलायां बोधयेद्देवीं वृश्चिके तु जनार्दनम् ॥”

इत्यादि विशेषवचनमाले, तत्रैव उत्कर्षनिमित्तता, नान्यचेति भावः ।

† नियमद्वयाविरोधाच्चेति । माधवादित्रिकाधिमासे, कर्कटादौ हरिश्यनादिनियमस्य उत्तरत्रिकाधिमासे आगामिवर्षे कर्कटादौ हरिश्यनादिनियमस्य चेति नियमद्वयस्य अविरोधाच्चेत्यर्थः ।

धिमासे शयनोत्कर्षे मलिन्नुचशयनापत्तेरपेक्षितत्वात्, मलिन्नुचे
शयनमापद्येत इति चेत् न, वचनाददोषत्वात् । सिंहकन्ययो-
श्चाधिमासे सति शयनोत्कर्षे मलिन्नुचशयनापत्तेः परिहृत-
त्वाच्च,* “माधवाद्येषु षट्ष्विति” “कृष्णपक्षे त्रयोदश्या”-

एतच्च — “तस्मिन् शुक्ले सदैव्य” हेतुः ।

कथं शयनोत्कर्षम् ? शयनोत्कर्षं न सम्भवतीत्यर्थः । उत्कर्षप्राप्तिसु “शेते विष्णुः सदा-
यादृ” इत्यादिवचनात् । तदेवीपपादयति मिथुने शयनस्य विहितत्वात् । तथाच सौर-
वादिना “मिथुनस्थे सङ्ख्यांशावित्यादि” विशेषवचनेन सौरघटितविधिः निषठषान्वतरमल-
मासे मिथुनगतचान्द्रमासस्य ज्यैष्ठ्यात् शयनादौ कल्पनीयतया उत्कर्षनिमित्ताप्रसक्तेरिति
भावः । तस्य चामलिन्नुचत्वात् निषठषयोरन्यतरस्य मलमासत्वस्वीकारपक्षे तस्य मिथुनस्य
च मलमासाप्रसक्तेः । “पतिते चाधिमासके इति,” “प्राप्ते आषाढमासे तु सिनीवालीद्वयं
यदा । द्विराषाढः स विज्ञेयः पतिते चाधिमासके ॥” इति वचनादित्यर्थः । शक्रा-
दीनां शक्रोत्थानादीनाम् । उत्कर्षमिति भाद्रे तद्विधानात् पतिते इत्यविशेषात् पतिते
चाधिमासके इत्यविशेषात् । “माधवाद्येषु षट्ष्वेकमासि दर्शद्वयं यदा । द्विराषाढः स
विज्ञेयः शेतेऽत्र श्रावणेऽच्युतः ॥” इति वचनादित्यर्थः । तथाच माधवादिषष्ठासमध्ये
अधिमासपाते श्रावणे हरिशयनविधानात् श्रावणे हरिशयने च कर्कष्यर्के इति वचनात्
आश्विने शक्रोत्थानविधानादेव उत्कर्षसम्भव इति भावः ।

† दूषयति उत्तरत्रिकाधिमासे श्रावणत्रिकाधिमासे इत्यर्थः । शयनोत्कर्षापत्तेरिति
माधवाद्येषु षट्ष्वेक इति वचनस्य यथाश्रुतार्थमादायेति शेषः । तथाच श्रावणमलमासे
आषाढस्य मिथुनगतत्वात् शयने उत्कर्षाप्रसक्तेरिति भावः । कर्कटाधिमासे शयनोत्कर्षे
इत्यादि तथाच माधवादिषष्ठासमध्ये अधिमासपाते माधवाद्येषु षट्ष्वेक इति वचनस्य
यथाश्रुतार्थमादाय माधवादिषष्ठासमध्ये अधिमासपाते श्रावणे हरिशयनरूपोत्कर्षस्वीकारे
विष्णुः स्वपिति कर्कटे इति वचनात् मल्लीयश्रावणे शयनापत्तेरपेक्षासम्भव इति भावः ।
* वचनाददोषत्वादिति माधवाद्येषु षट्ष्वेक इति वचने सामान्यतो माधवादिषष्ठासे मलमासे

मित्यादिवचनानां सामान्येन कर्कटशयनमुपदिशतामद्धान्तरीय-
कर्कटाभिप्रायेणाप्युपपत्तेः । न प्रथमवर्षीयकर्कटशयनविधाय-
कत्वं वचनविरुद्धं युज्येत इति चेत् न । “मिथुनस्थे सहस्रांशौ”
“अधिमामेऽपि पतित” इति अनयोर्विरोधस्य मेषवृषाधिमास-
पातेऽप्यविशेषात्* एतन्निमित्तस्य शयनोत्कर्षस्याद्धान्तरेऽपि सम्भ-
वात्, अत्रापि न विरोधो विशिष्यत इति चेत् न, उत्तरत्रि-

कर्कटे हरिशयनविधानेन वाचनिकत्वात् मलमासे हरिशयेऽपि दीपाभावादित्यर्थः ।
सिंहकन्ययोरित्यादि सिंहकन्यथोरन्तरस्य मलमासत्वे विष्णुः स्वपिति कर्कटे इति वचनात्
शयनोत्कर्षेऽपि श्रावणस्य मलमासत्वाभावादिव मलमासशयनाप्रसक्तमित्यर्थः ।

* ननु उत्तरत्रिकाधिमासे हरिशयनोत्कर्षः सकलशिष्टाचारविरुद्धः कथं श्रावणादौ
मलमासे शयनोत्कर्षः ब्रूये इत्यत आह माघवाद्येषु षट्सु इति । “माघवाद्येषु षट्स्वेक-
मासि दर्शद्वयं यदा । हिराषाढः स विज्ञेयः विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥” इति कृष्णपक्षे
चयोदश्यामित्यादि । कृष्णपक्षे चयोदश्यां कर्कटं याति भास्करः । हिराषाढः स विज्ञेयः
कुल्लौरि माधवः स्वपेदित्यादिनामावचनानां कर्कटे शयनमुपदिशतामिति तु नानावचनानां
विशेषणम् अद्धान्तरीयकर्कटाभिप्रायेणाप्युपपत्तेरिति । “कन्यासिंहकुल्लौरिषु यदा दर्शद्वयं
भवेत् । आगामिनि तदा वर्षे कुल्लौरि माधवः स्वपेत् ॥” इति वचनात् वचनविरुद्धम् ।
आगामिनि तदा वर्षे इति वचनविरुद्धम् । मिथुनस्थे सहस्रांशविति “मिथुनस्थे सह-
स्रांशौ स्नापयेन्मधुसूदनम् । तुलाराशिगते तस्मिन् पुनरुत्थापयेच्च तम् ॥” इति एकं
वचनम् । “अधिमामेऽपि पतिते एष एव विधिः स्मृतः । नान्यथा स्नापयेद्देवं न चैवौत्था-
पयेद्धरिम् ॥” इत्यपरम् इत्यनयोर्विरोधस्येति । तथाच अधिमासस्नापितेऽपि मिथुने
हरिशयनविधानात् मेषवृषथोरन्तरमासे मलमासपातेऽपि अधिमासाविशेषात् मिथुने
हरिशयनप्रसक्तिः सम्भवतीति भावः ।

† ननु मेषवृषान्यतरमासमलमासपातेऽपि, यदि मिथुनहरिशयनं स्यात्, तदा—

“माघवाद्येषु षट्स्वेकमासि दर्शद्वयं यदा ।

हिराषाढः स विज्ञेयी विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥” इति वचन-

काधिमासेऽप्यविशेषात् । कर्कटशयनविधेरानर्थक्यादवश्यं तदुवाच
इति चेत् समानमितरत्रापि अन्यत्राभिनिवेशात् । अथोच्यते ।

“प्रथमेऽङ्गि द्वितीये वा शुक्ले मेषमियाद्रविः ।

द्विराषादृशते विष्णुः परं कर्कटके स्वपेत् ॥”

इति ऋष्यशृङ्गवचनं तस्य न्यायतया मेषपदमुपलक्षणीकृत्य वृष-
मिथुनसंक्रान्तिरपि यदि प्रथमद्वितीययोरङ्गोरित्यर्थः । प्रथम-
महः प्रतिपत्* । द्वितीयमहः द्वितीया । तदा मेषे वृषे चाधि-

बोधितौ माघवाद्यधिमासनिमित्तकर्कटहरिशयनरूपोत्कर्षः कथं सङ्गच्छते ? इत्यत
आह, एतन्निमित्तस्य शयनील्लर्षस्य अद्धान्तरं सम्भवादिति । एतन्निमित्तस्य मेषवृषा-
द्यधिमासनिमित्तस्य अद्धान्तरं आगामिवर्षे, ‘आगामिनि तदा वर्षे कुक्षीरे माघवः स्वपे’दि-
त्येकवाक्यत्वात् । तथा च, ‘अधिमासेऽपि पतिते एष एव विधिः स्मृतः’ इति विशेषीक्या
मेषवृषान्यतरमासाधिमासेऽपि तद्वद् एव मिथुनहरिशयनस्यावश्यमावितया ‘माघवाद्येषु
षट्श्लेक’ इति वचनबोधितस्य शयनील्लर्षस्य अगत्या अद्धान्तरविषयत्वमिति भावः । एतत्
परव अत्रापीत्यादौ हेतुः । तथाच कर्कटहरिशयनील्लर्षस्य आगामिवर्षे चरितार्थत्वात्,
अत्रापि मेषवृषान्यतरमासाधिमासेऽपि विरोधः । ‘मिथुनस्थे सहस्रांशाविति’ वचन-
बोधितमिथुनहरिशयनस्त्रीकारे कर्कटहरिशयनील्लर्षेण सह यो विरोध इत्यर्थः, स न
विशिष्यते न प्राप्यते इत्यर्थः ।

* निषेधयति ‘चेन्नेति’ । उत्तरत्रिकाधिमासेऽप्यविशेषादिति विशेषाभावादित्यर्थः ।
तथाच यदि सामान्यत एव माघवादिमलमासे आगामिवर्षे कर्कटे हरिशयनील्लर्षः
स्वीक्रियते, तदा ‘कन्यासिंहकुक्षीरेषु’ इति विशेषवचनं व्यर्थं स्यादिति भावः ।
कर्कटशयनविधिः, ‘अमावस्यादयं यत्र’ इत्यादिनानावचनबोधितकर्कटशयनील्लर्षविधे-
रित्यर्थः । ‘तद्वाधः’ श्रावणादिमलमासे, ‘मिथुनस्थे सहस्रांशाविति’ वचनस्य विषय-
सम्भवेन माघवादिमलमासे मिथुनहरिशयनस्यावश्यं बाधः स्वीकर्तव्यः । ‘समानमितर-
त्रापि अन्यत्राभिनिवेशादिति इतरत्रापि समानम् । तथाच, यथा कर्कटशयन-

मासपातात् कर्कटे शयनविधिः । अतएव मेषेऽधिमासे मिथुन-
संक्रान्तिः षडशीतिपदवाच्या चतुर्थ्याञ्चतुर्थ्यूर्ध्वं वा भवति । तेन;—

“वृषं त्यक्त्वा चतुर्थ्यूर्ध्वं षडशीतिः सिते यदा ।

तदा दैवविदा चिन्त्यं द्विराषाढप्रकल्पनम् ॥” *

कर्कटे शयनकल्पनमित्यर्थः तदेतदसङ्गतम्, उपलक्षणतानिमि-
त्तस्य न्यायस्याभावात् । भवता चानुपन्यासात् उपलक्षणत्वा-
नुपपत्तेः । तस्मात् प्रथमे द्वितीये वेति गताश्विनेऽधिमासे तदा
भवतीति तन्निमित्तं कर्कटशयनं ज्ञापयतीति । मेषपदस्य
मुख्यानुरोधात् “वृषं त्यक्त्वा चतुर्थ्यूर्ध्वं” पञ्चम्यादिवित्यर्थः ।
तदपि गतवर्षास्वधिमासपात एवेति तदभिप्रायमूर्ध्वग्रहणञ्च
पञ्चम्यादितिथिग्रहणार्थं, न च मेषवृषयोरधिमासे कदापि पञ्च-

विधिरानर्थक्यात् तद्वाचः, तथा तद्वाचात् कर्कटशयनविधिरानर्थक्यम् इति समानं तुल्य-
दोषकरमित्यर्थः । अन्यत्र एकत्रापि अभिनिवेशात् विनिगमनाभावादित्यर्थः । तुल्य-
न्यायतयेति मेषपदस्य वृषोपलक्षणावौजं तुल्यन्यायता च यथा मेषमलमासे कर्कटहरि-
शयनं, तथा वृषमलमासेऽपीति । द्विराषाढवृत्ते मलमासे विनापीत्यर्थः । ‘प्रथमेऽङ्गि’
इत्यत्राहःपदग्रवणादाह, प्रथमद्वितीययोरङ्गोरित्यर्थः । अहःपदस्य तिथिपरतामाह,
प्रथमाहः प्रतिपदित्यादि ।

* तदाचेति । यदा प्रतिपदि द्वितीयायां वा शुक्लायां मेषादिसंक्रान्तिसम्भवः तदैवे-
त्यर्थः । यत एव कर्कटे हरिशयनविधिरतएवेत्यर्थः । मेष इति वृषोपलक्षणार्थः ।
तथाच—‘धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षडशीतय’ इति वचनात् शुक्लप्रतिपदि द्वितीयायां
वा मेषवृषान्यतरसंक्रान्त्या अन्यतरमलमासे सति षडशीतिपदवाच्या मिथुनसंक्रान्तिः,
चतुर्थ्यां तदूर्ध्वपञ्चम्यां सम्भवतीत्यर्थः । द्विराषाढः गौणद्विराषाढ इत्यर्थः । कर्कटे हरि-
शयनकल्पनमित्यर्थः । इति द्विराषाढनिबन्धनकर्कटहरिशयनकल्पनमित्यर्थः ।

स्यादिषु मिथुनसंक्रान्तिसम्भवः । भवति तु प्रतिपदूर्ध्वमिति तथैव वक्तुमुचितम्, अतश्चतुर्थ्यूर्ध्वमिति वदन्* गतोत्तरत्रिकाधि-
मासमेव दर्शयति । किञ्च मेषवृषाधिमासविषयत्वेन वचनद्वय-
वर्णने,† “हिराषाढश्रुते विष्णु” रित्यनुपपन्नं स्यात् । योग्लौकेन

* अथेत्यादि । कर्कटे हरिशयनकल्पनमित्यर्थः, इत्यन्तं यदुक्तं तदेतदसङ्गतम्
अयौक्तिकमित्यर्थः । तुल्यन्यायस्याभावात् तुल्यन्यायतया इत्यनेनीकस्य न्यायस्याप्रसक्तेरित्यर्थः ।
तथाच वचने ‘हिराषाढश्रुते’ मलमासं विना प्रथमे द्वितीये अङ्गि, शुक्ले शुक्लपक्षे, रविः
यदि मेषं मेषराशिमियात् सञ्चरेत्, तदा विष्णुः कर्कटे सौरन्यायस्ये स्तपेदित्यन्वयो वाच्यः,
सम्भवति च । अत्र यदि आदौ मलमासस्योपस्थितिर्भवेत्तदा, यथा,— मेषे वैशाखमल-
मासे कर्कटे हरिशयनं तत्तुल्यन्यायतया वृषे ज्येष्ठमलमासेऽपि ‘तथेति’ तुल्यन्यायपदस्य
सार्थक्यं भवेत् । स एव असिद्धः, मलमासस्य उल्लेखाभावात् । प्रत्युत ‘हिराषाढश्रुते’
इत्यनेन मलमासाभाव एवोपस्थितः । गताश्विने आश्विनान्ते पूर्वार्द्धीयोत्तरत्रिकाधि-
मासे इत्यर्थः । तथाच पूर्वार्द्धे उत्तरत्रिकाधिमासे सति तदुत्तरशुक्लप्रतिपदादौ रवे-
र्नेषगमनक्रमेण आषाढशुक्लपक्षस्य कर्कटे प्रवेशात् तत्रैव हरिशयनं निष्प्लव्धमेवेति भावः ।
‘चतुर्थ्यूर्ध्व’मिति वचनं ‘वृषं त्यक्त्वा चतुर्थ्यूर्ध्व’मिति वचनम् ।

† गतोत्तरत्रिकाधिमासमेव दर्शयति गताव्दीयोत्तरत्रिकाधिमासमेव दर्शयति ।
तथाच पूर्वार्द्धे उत्तरत्रिकाधिमासे सति तदुत्तरं मिथुनसंक्रान्तिः षडशीतिपदवाच्या
चतुर्थ्यूर्ध्वमेव सम्भवति । इदन्तु न सम्यक्, कदाचित्चित्थेर्ज्ञांसतः सौरमासवृद्धौ च
ज्येष्ठमलमासेऽपि शुक्लपक्षस्यां मिथुनसंक्रान्तिः सम्भवितुमर्हति । तथाहि यत्र पूर्वार्द्धमावा-
स्यान्यक्षणप्राक्क्षणे च वृषसंक्रान्तिः, ततः सौरज्येष्ठस्योनविंशद्विषसे चरहस्यश्रवणात्
किञ्चिदमावास्या, ततः शुक्लप्रतिपत् रात्रिशेषे द्वितीया च, ततस्त्रिंशद्विषसे द्वितीयारात्रौ
तृतीयारम्भश्च, तत एकत्रिंशद्विषसे तृतीया, रात्रौ चतुर्थ्यारम्भः, ततो वात्रिंशद्विषसे पञ्चमी-
क्षणे षडशीतिपदवाच्या मिथुनसंक्रान्तिश्च, अतो ज्येष्ठमलमासे शुक्लपक्षस्यां मिथुनसंक्रान्ति-
र्नानुचितेति । वचनद्वयवर्णने, ‘वृषं त्यक्त्वा चतुर्थ्यूर्ध्वमित्यस्य,’ ‘प्रथमेऽङ्गि द्वितीये च’ इत्यस्य
च वचनद्वयस्य वर्णने ।

किल हिराषाढो व्याहृतः । एकः सौरो मिथुनराशिभीगात्मा मुख्य आषाढः, द्वितीयस्तु कर्कटभीग्योऽप्याषाढो देवशयनगुणयोगात्* । यद्वा कर्कटसंक्रान्तिचिह्नितश्चान्द्रो द्वितीयो मुख्य आषाढ इति द्विराषाढः । स च यद्यपि प्रतिसंवत्सरं भवति, तथाप्यधिमासे सत्येव देवशयनार्थं गृह्यमाणो द्वितीयोऽसावाषाढ इति । एवञ्चेत् पञ्चदशेऽपि† द्विराषाढं विनेति न स्यात् कर्कटे शयने तद्गुणयोगिन कर्कटस्याप्याषाढत्वात् कर्कटसंक्रान्तिचिह्नितत्वे चान्द्र एव वा शयनमित्युभयथापि द्विराषाढत्वमेवेति तद्विनेवेति न स्यात् । अतएव “द्विराषाढप्रकल्पन”मित्येतदप्यनुपपन्नं, तद्वत्सरेऽपि तद्रूपत्वादेव द्विराषाढस्य कल्पनाभावात्

* अनुपपन्नं स्यादिति । तथाच ‘द्विराषाढकृते’ इत्यनेन प्रतीतो मलमासाभावी न सङ्गच्छते इति भावः । कर्कटभीग्योऽपि कर्कटगतोऽपि । देवशयनगुणयोगादिति । तथाच—‘मिथुनस्थो सङ्क्रान्तौ सापयेन्मधुसूदन’मिति वचनेन योग्यौक्यमते मिथुनस्थ-रविलेन सौराषाढत्वेन सामान्यतो हरिशयनविधिः । मुख्यद्विराषाढस्थले तु—

“मिथुनस्थो यदा भानुरमावास्याद्वयं स्पृशेत् ।

द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥” इति विशेषविधि-सहिष्णा कर्कटभीग्योऽपि मिथुनभीग्यत्वाभावेऽपि हरिशयनगुणयोगादुपगौष आषाढ इति भावः ।

† हरिशयनादिगुणयोगादुपगौषतास्वीकारे गौरवादाह यदेति । कर्कटसंक्रान्तिचिह्नितः कर्कटसंक्रान्त्युत्तरकर्कटस्थरविगतश्चान्द्राषाढः, द्वितीयः मुख्याषाढः सौराषाढः । द्वितीयः कर्कटगतश्चान्द्राषाढः । एवञ्चेत् हरिशयनार्थं कर्कटगतचान्द्राषाढस्य ग्रहणञ्चेत् पञ्चदशे हरिशयनगुणयोगयुक्त-कर्कटभीग्यगौषाषाढः कर्कटसंक्रान्तिचिह्नितचान्द्राषाढ-रूप-पञ्चदशे इत्यर्थः ।

अधिमासं विनेति वचनार्थस्तस्मिन् सत्येव प्रथमे द्वितीये चेति व्यवस्थितत्वात् द्विराषाढपदस्य चानर्थत्वापत्तेः* । अस्मन्मते तु मिथुनाधिमासे मुख्यो द्विराषाढः द्वयोरेव चान्द्रयोः मिथुनोपक्रान्तत्वात् तस्मत्तेऽपि कर्कटे चान्द्राषाढे शयनम् । तेनैव कार्य्येण द्विराषाढकल्पनमिति सर्व्वमुपपन्नम्† । किञ्च—

“द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ।”

* द्विराषाढं विना मलमासं विना न स्यादिति । द्वितीयमासे हरिशयनमिति शेषः । कर्कटस्याषाढत्वात् गौणाषाढत्वात् । चान्द्र एव वा कर्कटगतचान्द्राषाढ एव । उभयथापि पञ्चदशस्त्रीकारेऽपि द्विराषाढप्रकल्पनमित्यनुपपन्नमिति । तथाच यदि भवन्मते ‘वृषं त्यक्त्वा’ इति वचनं मलमासाभिप्रायकं भवेत्, तदा—

“वृषं त्यक्त्वा चतुर्थ्यै पङ्कश्रीतिः सति यदा ।

तदा देवविदा चिन्त्यं द्विराषाढप्रकल्पन”मिति प्रकल्पनपदं न सङ्गच्छते । ज्येष्ठमलमासे द्विराषाढस्य वास्तविकत्वादिति भावः । प्रकल्पनाभावात् द्विराषाढस्य वास्तविकत्वेन प्रकल्पनासम्भवादित्यर्थः । अधिमासं विनेति वचनार्थः । ‘द्विराषाढस्मृते’ इत्यर्थेऽपि शेषः । तस्मिन् वचनार्थे सत्येव प्रथमे प्रतिपदि, द्वितीये च द्वितीयायाच्च, द्विराषाढपदस्य व्यवस्थापितत्वात् ।

‘प्रथमेऽङ्गि द्वितीये च शुक्ले मेषमियाद्रवि’रित्यनेन मलमासव्यवस्थापनात् ।

अन्यार्थत्वापत्तेः अन्यार्थकल्पनापनेत्यर्थः ।

† स्वमतमाह, अस्मन्मते तु द्वयोरेव चान्द्रयोः एकस्य मिथुनगतस्य भूलौभूतस्य, द्वितीयस्य कर्कटगतस्य शुद्धस्य चान्द्राषाढस्य च । मिथुनोपक्रान्तत्वात् मिथुनस्वरव्यारब्धत्वात् । तस्मत्तेऽपि तदब्दीयमलमासं विनापि पूर्व्वोद्दीयोचरचिकाधिमासपतेऽपि कर्कटे कर्कटगतचान्द्राषाढे द्विराषाढकल्पनं गौणद्विराषाढकल्पनं, ‘वृषं त्यक्त्वा’ इति वचने इति शेषः । सर्व्वमुपपन्नं द्विराषाढप्रकल्पनमिति ‘द्विराषाढस्मृते’ इति चोपपन्नम् ।

इति हिराषाढत्वं विष्णोः कर्कटस्त्रापनिमित्तमवगम्यते । कर्कट-
शयने हिराषाढत्वे विपरीतो हेतुसङ्गावः स्यात्, तदा च प्रति-
वचनं हिराषाढकीर्तनं मुनीनामफलं स्यात् । अस्मन्मते तु
मुख्यहिराषाढात् कर्कटे चान्द्राषाढप्राप्तेस्तत्र शयनम् । एवं मेष-
वृषयोरप्यधिमासे तदनन्तरितकर्कटे चान्द्राषाढप्राप्तिः । उत्तर-
त्रिके चाधिमासे तदादिवत्सरशेषे कर्कटे चान्द्राषाढप्राप्तिरिति
तद्गुणयोगेन मिथुनेतराधिमासे गौणहिराषाढस्तेन मुख्यस्य
गौणस्य च कर्कटे चान्द्राषाढप्राप्तिमुखेन कर्कटशयनहेतुत्वात्
तत्कीर्तनमुपयोगि, यस्मात् कर्कटे चान्द्राषाढप्राप्त्या हिराषाढ-
स्तस्मात् विष्णुः कर्कटे स्त्रपितीत्यर्थः । किञ्च सिंहे चाधिमासपाते
योग्लौकमतेऽपि मिथुन एव देवस्य सुप्तत्वात् ।

“कर्किण्यर्के हरौ सुप्ते शक्रध्वजक्रियाश्विने ।”

इत्यस्याप्रवृत्तेरन्यस्य शक्रोत्सवरचनस्यादर्शनात् कथं तदुत्कर्षः । न
च सिंहस्य मलिन्मुचत्वे सकलकर्मानर्हत्वादुत्कर्ष इति वाच्यम् ।
यतः—

“सूर्येण लङ्घितो मासश्चान्द्रः ख्यातो मलिन्मुचः ।

तत्र यद्विहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत् ॥”

इत्यादि वचनानाञ्चान्द्रमासविहितस्य कर्मणः पूर्वचान्द्रमलिन्मुच-
तयोत्तरचान्द्रे व्यवस्थितिपरत्वात्, तत्रेति पूर्वोक्तचान्द्रपरा-
मर्शात् । सौरे तु विहितस्थानवगतचान्द्रसम्बन्धस्य सोऽपि विधा-
तव्यो व्यवस्था चोत्तरत्र कर्तव्येति तद्विकल्पः स्यात् । तस्मा-
त्तुलाधिमासे सुखरात्रिरिव उत्कर्षः, सिंहाधिमासे शक्रस्य युक्तः

एवं कन्यायामधिमासे दुर्गायास्तुलाधिमासे च देवीत्यानस्य कथ-
मुत्कर्षः । यद्येतानि नित्यानि तदा “नित्यनैमित्तिकं कुर्या”दिति
वचनान्मल्लिस्तुचेऽपि कार्याणि काम्यानि चेत् “काम्या इष्टी-
र्विवर्जयेत्” इति लोप एव स्यात् न तूत्तर एतत्क्रियावचना-
भावात् । अतएव स्वल्प एव ग्रन्थे योग्यलौकिकानां सिंहाधिमासेऽपि
न शक्रक्रियानिवृत्तिः नैमित्तिकत्वेन मल्लिस्तुचेऽपि तन्नाशिरित्यादि
एवञ्च ग्रन्थभेदेन शक्रस्यैवोक्तर्षाभिधानं परस्परविरुद्धत्वाभि-
धानमपि योग्यलौकिकस्य यदपि—

“अधिमासनिपाते तु क्रमादिन्द्राश्विकाहरीन् ।

कन्यातुलावृत्तिकेषु नृप उत्थापयेद्भुवम् ॥” इति वचनं
तदपि तन्मते पूर्वत्रिकाधिमासे “कर्कटे शयने वृत्ते”
“कर्किण्यर्के हरौ सुप्ते शक्रध्वजक्रियाश्विने”

* दीषान्तरमाह किञ्चित् । द्विराषाढः स विज्ञेय इति, मिथुनस्थो यदा भातु-
रमावास्यादयं स्पृशेत् । द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे इति, कर्कटशयने
द्विराषाढत्वे कर्कटशयनमाचार्यं द्विराषाढत्वकल्पने हेतुहेतुमद्भावः कार्यकारणभावः ।
तदेव दर्शयति तदाच इत्यादि । तद्गुणयोगेन आपादाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टकर्कटगत-
चान्द्राषाढत्वावच्छिन्नशक्तस्य कर्कटगतचान्द्राषाढत्वगुणयोगीनेत्यर्थः । सुखेन द्वारेण तदुत्कर्षः
सिंहाधिमासे आश्विनशक्रध्वजोत्कर्षः । सौरं तु विहितस्य सौरवादिमते सौरमासविहितस्य
अनवगतचान्द्रसम्बन्धस्य अप्राप्तचान्द्रसम्बन्धस्य सोऽपि उत्कर्षोऽपि । तद्विकल्पः स्यात् वचनं
विनैति शेषः । एतानि देवशयनादीनि नैमित्तिकत्वेनेति नित्यनैमित्तिकं कुर्यात् प्रयतः
सन् मल्लिस्तुचे इति वचनात् । लोप एव स्यादिति काम्यकर्मणां मलमासे लोप एव स्यादि-
त्यर्थः । उत्तरव उत्तरमासे एतत्क्रिया एतेषां काम्यकर्मणां कारणम् । न शक्रक्रिया-
निवृत्तिः न शक्रोत्थानकर्मलोपः ।

इत्यनेन समानविषयम् । अन्यथैतद्वचनबलात् कर्कटेऽप्यधिमास-
पाते शक्रोत्सवादीनामुत्कर्षं कुतो न भणसि ? सिंहे चाधिमास-
पाते दुर्गोत्सवादीनां कन्यायां वाधिमासे देवोत्थानोत्कर्षं कुतो
न कुरुषे ? न ह्येतद्वचनं सिंहाधिमासे शक्रस्यैव न दुर्गायाः
कन्याधिमासे दुर्गाया एव न देवोत्थानस्य कर्कटाधिमासे न
कस्यचिदुत्कर्षं इत्याह । अतोऽविशेषात् सर्वमेवोत्कर्षेत । न वा
किञ्चिदपीति “कर्किष्यर्के हरौ सुप्ते” इत्यनेन समानविषयत्व-
मप्यस्य भवतैव वाच्यं मूलश्रुत्यन्तरकल्पनापत्तेश्च । किञ्च सिंहा-
धिमासपाते शक्रोत्सवपार्श्वपरिवर्त्तनयोः कन्यायामुत्कर्षं प्रथम-
मष्टम्यां दुर्गोत्सवः । तदनन्तरं द्वादश्यां शक्रोत्सवादिकमिति
विपरीतक्रमापत्तिः । कन्यायामधिमासे दुर्गातः प्रागेव सप्तमी-
पर्यन्ते सूर्यान्तानामुत्थानम् । ततो दुर्गायास्तदनन्तरं द्वादश्यां
तुलायां विष्णूत्थानमिति सर्वत्र क्रमलोपः स्यात्* । स्वयमेव

* नैमित्तिकत्वेनेति नित्यनैमित्तिकं कुर्यात् प्रयतः सन् मल्लिस्तुचे इति वचनादिति
शेषः । उत्कर्षांमुत्कर्षाभिधानादिति तथाच चान्द्रवादिग्रन्थकारमते उत्कर्षः सौरवादिग्रन्थ-
कारमते अनुत्कर्ष इति भावः । समानविषयं समानविषयत्वं अनधीरिति शेषः तथाच
क्रमादिन्द्रास्त्रिकाद्वरीन् कन्यातुलावृत्तिकेषु उत्थापयेत् कर्किष्यर्के इति वचनेनापि शक्रध्वज-
क्रिया आश्विने तुलायां देवीवीधनं वृश्चिके देवस्योत्थानं सुतरां समानविषयत्वमिति भावः ।
अन्यथा समानविषयत्वास्वीकारे । एतद्वचनबलात् अधिमासनिपाते तु क्रमादिन्द्रास्त्रिकाद्वरी-
निति कन्यातुलावृत्तिकेषु नृप उत्थापयेद्वृत्रमिति वचनबलात् नहीति एतद्वचनं नष्टं इत्याह
इत्यन्वयः । सर्वं शक्रदुर्गादिकम् । न वा किञ्चिदपि न किमपीत्यर्थः । अस्य अधिमास-
निपाते तु इत्यादिवचनस्य भवतैव वाच्यम् अवश्यं वाच्यम् । विपरीतक्रमापत्तिरिति तथाच
दुर्गोत्सवात् पूर्वं शक्रोत्सवपार्श्वपरिवर्त्तो सर्वतन्त्रसिद्धाविति भावः । दुर्गातः प्राक् दुर्गा-

योग्लीकेनोक्तं हरिशयनशक्रोत्सवपार्श्वपरिवर्त्तनदुर्गीथानविष्णू-
थानानां पौर्वापर्यनियतत्वात् इत्यन्तस्तदपि स्मृतं वचनावगतञ्च
क्रमः ।

“शक्रध्वजोत्थापनञ्च विष्णोश्च परिवर्त्तनम् ।

मासद्वयेन निर्दिष्टं शयनादाद्यकोविदैः ।

दुर्गायाञ्च त्रिभिर्मासैरधिमासं विनैव तु ॥”

अनेन शक्रोत्थानात् परतो मासेन दुर्गीथानं दर्शितम् । तथा—

“अधिमासनिपाते तु क्रमादिन्द्राम्बिकाहरीन् ।

कन्यातुलावृश्चिकेषु नृप उत्थापयेद्भुवम् ॥”

इत्यत्रापि कन्यातुलयोः शक्रदुर्गयोरुत्थानप्रतिपादनात् शक्रान्मासे-
नैव दुर्गीथानसवगम्यते । तस्य बाधः । तथा—

“आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि ।

कौमुदी सा समाख्याता कार्या लोकविभूतये ॥”

अस्यार्थः । सौराश्विने भवन्मते विहितत्वात् कन्यायामधि-
मासपाते कथमुत्कर्षी वचनाभावात् । न च दुर्गीत्कर्षात् पर-
भूतायाः कौमुद्या अपि तदादिन्यायादुत्कर्षीऽग्निमारुतादूर्ध्व-
मनुयाजैश्चरन्तीतिवत् । यतो दुर्गीत्सवकौमुदीकन्यायाः
पृथक्फलसम्बन्धेन भिन्नप्रयोगत्वात् क्रमापेक्षाविरहात् अन्योन्य-
क्रमकल्पनानुपपत्तेः । अतएव काम्यासु नानेष्टिष्वङ्गवत् क्रतू-

त्वात् पूर्वं सूर्यान्तानाम् इति सप्तमी भास्करस्योक्ता इति वचनात् तदनन्तरं सूर्योत्थाना-
नन्तरं दुर्गाया उत्सव इति शेषः । क्रमलोपः स्यात् पूर्वोपर्यक्रमलोपः स्यादित्यर्थः ।

नामानुपूर्व्याऽमिति क्रमकल्पनामाशङ्क्य न वाऽसम्बन्धादिति सूत्रेण जैमिनिना निराकृतम् । तथापि यदि स्यादिति भणसि

* शक्तीत्यानादीनां क्रमनियतत्वं वचनेनाऽपि साधयति शक्रध्वजस्थापनञ्चेल्यादि । अत्र मासद्वयेन विभिर्मासैरित्याद्युपादानात् पौर्वापर्यक्रमनियतत्वं स्पष्टमवगम्यते । विहितत्वात् कौमुद्या विहितत्वात् कथमिति तथाच वचनाभावात् विशेषवचनाभावात् कथम् उक्तम् : शुद्धाश्विनकर्तव्यता इति भावः । दुर्गोत्सवात् आश्विनमलमासे शुद्धाश्विनकर्तव्यता-रूपदुर्गोत्सवोत्सवात् । परभूताया दुर्गोत्सवात् परभूताया कौमुद्याः कोजागरपूर्णमायाः तदादिन्यायात् स आदिर्यस्य तदादिः स एव न्यायः तदादिन्यायः तस्मात् । अग्नि-मारुतादृहंसनुयाजैश्चरन्तीतिवदिति सीमांसादर्शनस्य चतुर्थेऽध्यायौयत्ततीयपादे । अनुयाजा-दीनामग्निमारुतोर्द्विकालताधिकरणं निर्णीतम् । अनुव्यती तु कालः स्यात् प्रयोजनेन सम्बन्धात् (३६) । ज्योतिष्टोमे श्रूयते अग्निमारुतादृहंसं अनुयाजैश्चरन्ति । प्रहृत्य परिधीन् लुह्यति हारियोजनम् इति । तत्र सन्देहः किम् अङ्गं विधीयते उत काल इति । अङ्ग-विधाने श्रुतिः, कालविधाने लक्षणा, तस्मादङ्गविधानमिति प्राप्ते ब्रूमः अनुव्यतिवाक्ये कालः स्यात् अग्निमारुतं सीमाङ्गम् अनुयाजाः पञ्चङ्गं, तत्र न तयोः परस्परिण सम्बन्धः । तथा परिधयः पञ्चङ्गं हारियोजनम् अन्यदेवप्रधानम् । अनुयाजः आग्निमारुतञ्च प्राप्तम्, आनन्तर्य-मेव तथीनं प्राप्तं तत् विधीयते । तथा हारियोजनस्य परिधिप्रहरणस्य च । एवञ्च सति न हारियोजनस्य परिधिप्रहरणेन कश्चित् उपकारः क्रियते हारियोजने न वा परिधि-प्रहरणस्य । ननु परिधिप्रहरणस्य उपरिष्ठाङ्गावेन तस्य उपक्रियेत इति । उच्यते न हि उपरिभावार्यं परिधिप्रहरणम् अनुष्ठेयं विद्यते एव एतत्पञ्चर्थे तस्मिन् सति तस्य उपरिभावो विद्यते एव इति तस्मात् कालार्थः सम्बन्ध इति । ४ । ३ । १५ अं । ३६ श्रौ. । पृ. ५.०८ । पृथक्फलसम्बन्धेन विभिन्नफलतया तयोः विभिन्नफलकामाधिकारिणा क्रियमाणत्वेन । भिन्नप्रयोगत्वात् अपूर्वमेदेन पृथङ्निधीज्यानुष्ठेयत्वात् । अन्योन्यक्रमकल्पनानुपपत्तेः परस्परक्रमाभिधानानुपपत्तेः । यत एव पृथक्फलसम्बन्धेन भिन्नप्रयोगत्वेन क्रमकल्पना अतएवेत्यर्थः काव्यासु नानिष्टिषु अङ्गवदिति क्रतूनां सीमरससाध्ययज्ञविशेषाणाम् आनुपूर्व्यं पूर्वमनुक्रमस्य इत्यर्थः ।

तदा सिंहाधिमासे शक्रोत्कर्षादुर्गोत्थानोत्कर्षं कुतो न भणसि ?
कन्याधिमासे दुर्गोत्कर्षाद्देवोत्थानोत्कर्षं कथं न स्वीकुरुषे ? कुतः
प्रतीतक्रमबाधः ?* किञ्च,—

“प्रतिपदनदस्योक्ता पवित्रारोहणे तिथिः ।

श्रिया देव्या द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा स्मृता ॥

तृतीया तु भवान्याश्च चतुर्थी तत्सुतस्य च ।

पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गुह्यस्य च ॥

सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्चाष्टमी मता ।

मातृणान्नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेः स्मृता ॥

एकादशी ऋषीणान्तु द्वादशी चक्रपाणिनः ।

त्रयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी ।

मम चैव मुनिश्रेष्ठ पौर्णमासी तिथिः स्मृता ॥”

एतैर्वचनैः पवित्रारोहणे यास्तिथयस्तत्तद्देवसम्बन्धोऽवगता-
स्तासु शयनादि ।

“यस्य यस्य तु देवस्य यन्नक्षत्रं तिथिश्च याः ।

तस्य देवस्य तस्मिंस्तु शयनावर्त्तनादिकम् ॥”

* क्रमकल्पनाम् आशङ्क्य निषेधयति नवेति । निषेधकल्पने हेतुं दर्शयति असम्बन्धा-
दिति सूचेणेति । तथाच जैमिनिस्त्वं पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादोद्यत्त्वं यथा,— ‘अस-
म्बन्धात्तु नोत्कर्षेत्’ । ३२ । अत्र भाष्यम् । न अग्निहोत्रस्य सान्तपनीया अङ्गं न सान्तपनीयाया
वा अग्निहोत्रम् । तेन नासावग्निहोत्रस्य परस्तात् कर्त्तव्या । अती न अग्निहोत्रं उत्कृ-
ष्टव्यम् । तथाच पृथक्फलसम्बन्धे क्रमनियमो नास्तीति सूत्रस्य तात्पर्यम् । प्रतीतक्रमबाध
इति, तथाच शक्रान्मासेन दुर्गोत्थानमवगम्यते इत्यनेन यः प्रतीतक्रमः तस्य बाध इति भावः ।

पञ्चपुराणवचनेन नियमाच्चान्द्रसौरयोरन्यतरस्यापि मासविशेष-
स्येतरदेवशयनाद्यर्थमनिर्देशाभासविशेषापेक्षायां “स्नापयेन्मधु-
सूदन”मित्यादिषु मधुसूदनादिपदमुपलक्षणीकृत्य देवमात्रस्य
शयनादौ मिथुनादिमासविधिर्वाच्यः* । उत्कर्षेऽप्येवं ततश्च
मेघवृषयोरधिमासे विष्णुशयनस्योत्कर्षादन्येषामपि कर्कटे शयनं
वाच्यं तदा चतुर्थीपञ्चम्योरन्यतरतिथौ प्रथमं वृश्चिके द्वादश्यादि-
लाभात्(१) विष्णुप्रभृतीनामुत्थानं वृश्चिकशेषपक्षे च सूर्यान्ताना-
मुत्थानमिति देवशयनपक्ष उत्थानपक्ष इत्यादिषु प्रसिद्धिरपि
यथोक्तयुक्त्या बाध्यते । तस्मात् सर्वमाकुलितं कालज्ञमन्येन ।
किञ्च प्रतिवचनं मुनीनां द्विराषाढपदप्रयोगोऽपि शयनादौ चान्द्र-
परिग्रहान्न एव प्रयोजनान्तरानुपलम्भात् सौराषाढस्य चानावृत्त-

(१) तदाच चतुर्थीपञ्चम्योरन्यतरतिथौ कर्कटसंक्रान्ती कर्कटसंक्रान्तिः षष्ठीसप्तम्यो-
रन्यतरवेति पाठ आदर्शद्वये दृश्यते वस्तुतस्तु तदा च चतुर्थीपञ्चम्योरन्यतरतिथौ मिथुन-
संक्रान्तौ कर्कटसंक्रान्तिः षष्ठीसप्तम्योरन्यतरवेति पाठो युक्तः निरुक्तपाठद्वयं प्रासादिकम् ।

* धनदस्य कुवेरस्य । श्रियाः लक्ष्म्याः । तृतीया तु भवान्यासेति तृतीयायां यजे-
द्वेथीं शङ्करेण समन्वितामित्यादि । तासु तिथिषु । तस्मिन् नक्षत्रे तिथौ च । इतरदेव-
शयनाद्यर्थं धनदादिदेवशयनाद्यर्थम् । अनिर्देशात् मासविशेषस्य निर्देशाभावात् । मास-
विशेषापेक्षायां धनदादीनां शयनादिकं कदा कर्तव्यमिति मासविशेषाकाङ्क्षायाम् ।
स्नापयेन्मधुसूदनमित्यादिषु मिथुनस्थे सहस्रांशौ स्नापयेन्मधुसूदनमित्यादिषु । देवमात्रस्य
धनदादिदेवमात्रस्य ।

+ उत्कर्षेऽप्येवमिति मधुसूदनपदमुपलक्षणीकृत्य अन्येषामपि देवानां शयनादि-
कल्पनम् । उत्कर्षस्थलं दर्शयति ततश्चेति । तदा चतुर्थीपञ्चम्योरन्यतरतिथौ प्रथमं वृश्चिके
द्वादश्यादिलाभात् विष्णुप्रभृतीनामुत्थानमिति एकास्मिन् आदर्शपुस्तके पाठो दृश्यते । एतत्-

(१) हेतुमन्निगद इति लिपिक्रममादपाठः वस्तुतो हेतुवन्निगद इत्येक पाठः साधुः ।

पाठश्रीकारे अन्यतरतिथौ इत्थंशस्य कुत्रापि अन्यथो न भवितुमर्हति । अपरादशम्ये तु तदाच चतुर्थीपञ्चम्योरन्यतरतिथौ कर्कटसंक्रान्तौ कर्कटसंक्रान्तिः पृष्ठीसप्तम्योरन्यतरतिथौ प्रतिपदादितिथिषु विहितं धनदादीनां शयनं कर्कटशेषपक्षे स्यात् । तदा शुक्लाष्टमी-
मतिक्रम्य वृश्चिकसंक्रान्तौ प्रथमं वृश्चिके द्वादश्यादिलाभात् विष्णुप्रभृतीनामुत्थानमिति पाठो
दृश्यते । अत्रापि चतुर्थीपञ्चम्योरन्यतरतिथौ कर्कटसंक्रान्तौ कर्कटसंक्रान्तिः पृष्ठीसप्तम्यो-
रन्यतिथौ इत्यन्यथो नोपपद्यते अतोऽन्यतरतिथौ मिथुनसंक्रान्तौ कर्कटसंक्रान्तिः पृष्ठी-
सप्तम्योरन्यतरतिथौ इत्येव पाठः साधुः निरुक्तपाठस्तु ग्रामादिकाः । धनदादीनां कुबेरादीनां
कर्कटशेषपक्षे कर्कटगतदेवशयनपक्षोत्तरपक्षे प्रतिपदं धनदस्योक्ता इत्यादिवचनादिति
शेषः । तदा शुक्लाष्टमीमतिक्रम्येति शुक्लनवम्यादावित्यर्थः वृश्चिकसंक्रान्तौ सत्याम् । वृश्चिके
सौरमार्गे । द्वादश्यादिलाभात् रेवतीनक्षत्रशुक्लद्वादशीदिवालाभि तत्रैव देवोत्थानं तदसम्भवे
दिवाद्यनादरेण द्वादशीभिन्नैकादश्यादिपूर्वमास्यन्तितिथिषु रेवतीशेषपादयोगेनोत्थानम् ।
वृश्चिकशेषपक्षे च सूर्यान्तानामुत्थानमिति प्रसिद्धिरपि बाध्यते अप्रसिद्ध एवेत्यर्थः ।
तथाच सौरे कदाचित्तिथेरप्राप्ता श्येति विष्णुः सदापादौ इति प्रसिद्धिबाधः सुषट् एवेति
भावः । कालज्ञमन्येन कालं जानाति कालज्ञं मन्यते इति कालज्ञमन्येन । सर्वमाकुलितं
नावधारितम् । प्रतिवचनं वचनं वचनं प्रति प्रतिवचनम् । शयनादौ चान्द्रपरिगणार्थमेव
चान्द्रापादादौ शयनादिविधानार्थमेव । प्रयोजनान्तरानुपलभात् अन्यत् प्रयोजनं प्रयो-
जनात्तरं तदनुपलभाद् अदर्शनात् ।

मस्यार्थः । कर्कटे योऽयमाषाढश्चान्द्रस्तत्र विष्णुः स्वपिति कन्यातुलावृश्चिकेवमेवमादिषपीत्यमेव योजना कार्या । अत्र कर्कटादिभिरमलिन्नुचानामाषाढादीनामुपलक्षितत्वात् मिथुनादिष्वपि तन्मासीयैकदेशतिथिषु शयनादिकमविरुद्धमेवं न कल्पनागौरवं न व्यतिक्रमोऽन च देवशयनादिपक्षप्रसिद्धिबाधः ।

• सौराषाढस्य चान्द्राषाढादिति तथाच सौरमासस्य रव्येकराशिभोगात्मक-
कालतया हिलासम्भवात् हिराषाढत्वं न सम्भवतीति भावः । हेतुवन्निगदोऽयमिति हेतुवन्नि-
गद्यते इति हेतुवन्निगदः । तदधिकरणन्तु प्रमाणलक्षणे यथा श्रुतेषु जुहोति तेन ह्यत्र
क्रियते इत्यादि । भट्टवाचिकेऽपि हेतुवन्निगद्यन्ते हि शब्दादिभिर्न तु परमार्थहेतव इत्युक्तम् ।
अत्र यन्मतवृत्तिखितं तत्रमादक्षतमिति मलमासतत्त्वे रघुनन्दन आह स । तदुपपादयति
यस्यादित्यादि । तेन कर्कटस्य चान्द्राषाढस्य कर्कटगतस्य चान्द्राषाढस्य प्रशक्तात् पूर्वो
मलिन्नुचो ज्ञेयो द्वितीयशोत्तमः स्मृत इत्यनेनोपपत्तेन शुद्धत्वाभिधानात् । कर्कटपदेन
मुनयो निर्दिशन्ति कर्कटगतचान्द्राषाढमिति शेषः । आषाढ इत्युक्तेः इति हिराषाढपदेन
आषाढ इत्युक्तेऽपि । कर्कटगतचान्द्राषाढावगतिर्न भवतीति नहि इत्यनेन सम्बन्धः तथाच
'हिराषाढः स विज्ञेय' इत्यनेन आषाढावगतिमात्रं नहि कर्कटगताषाढावगतिर्भवति
इति हेतोः कर्कट इत्युक्तम् । मुख्यतौकरणाय कर्कटगतचान्द्राषाढव्यक्तौकरणाय । अयं
वक्ष्यमाणा अर्थः कर्कटे योऽयमाषाढः चान्द्रः कर्कटगतो योऽयं चान्द्राषाढस्तत्र विष्णुः
स्वपिति । इत्यमेव योजना कार्या चान्द्रमासे योजना कार्या । तथाच कन्यागतचान्द्रमाद्रे
शक्रोत्थानं तुलागतचान्द्राश्विने दुर्गात्सवः वृश्चिकगतचान्द्रकार्तिके हरिरुत्थानञ्च । अत्र
कर्कटादिभिः विष्णुः स्वपिति कर्कटे इत्यादिकर्कटादिपदैः । अमलिन्नुचानां शुद्धानाम्
आषाढादीनामुपलक्षितत्वात् बोधितत्वात् । मिथुनादिष्वपि तन्मासीयैकदेशतिथिषु
मिथुनस्थे सहस्रांशवित्यादिवचनबोधितमिथुनादिष्वपि तच्चान्द्रमासीयद्वादश्यादिरूपलक्ष-
तिथिषु इत्यर्थः । न व्यतिक्रम इति तथाच शयनादेः सौरघटितत्वे कदाचिपत्तिषेरप्राप्तौ
व्यतिक्रमो भवतीति भावः ।

तत्र सङ्ग्रहश्लोकाः आषाढादिपदानां यद्यपि रविमासमात्रवचनत्वं चान्द्रेषु गौणत्वं सौरी न तथापि शयनादौ गौणस्य हि सौम्यस्य ग्रहणे सति मूलकल्पना लघ्वी सौरे पुनरतिगुर्वी श्रेयान् गौणस्ततो मुख्यात् । सौरे शयनादिविधौ कल्प्या विधयो भवन्ति पञ्चदश । चान्द्रमतादप्यधिका इति शयनादौ न सौरः स्यात् । धनदादीनां प्रतिपद्यभ्यतिषु नियतक्रमं हि शयनादि । सौरे तद्बाधः स्यात् । प्रसिद्धिबाधश्च पक्षस्य । चान्द्रे शयना-
द्यर्थं सुरपतिदुर्गोत्सवार्थमिति पञ्च श्रुतयः सौरसमाना नापर-
मेकं किमप्यधिकम्* । चान्द्रे न क्रमबाधः । प्रसिद्धिबाधो न

• न च देवशयनादिपञ्चप्रसिद्धिबाध इति तथाच चान्द्राषाढादौ सर्वदेव शयना-
दितिष्येः प्रातिसम्भवात् सौर इव कदाचिदप्यप्रातिशब्दाविरहात् श्रिते विष्णुः सदाषाढे
इत्यादेः प्रसिद्धिबाधो न घटते इति भावः । - तृथ्यांलानामुल्यामिति देवशयनपक्ष
उल्यानपक्ष इत्यादिषु प्रसिद्धिरपि यथोक्तयुक्त्या बाध्यते इति प्रागुक्तम् इदानीन्तु चान्द्रपक्षे
न च देवशयनादिप्रसिद्धिबाध इत्युक्तम् । रविमासमात्रवचनत्वं सौरमासमात्रवाचकत्वम् ।
सौरे न इति पाठेः सौरे न गौणत्वं सौरी न इति पाठे तु सौरी न गौण इत्यर्थः । गौणस्य
हि सौम्यस्य ग्रहणे गौणस्य हि सौम्यस्य सोमसम्बन्धिनः चान्द्रस्य ग्रहणे सति । सौरे पुन-
रतिगुर्वीति पञ्चदशश्रुतिकल्पनापत्तेरित्युक्तं प्राक् पञ्चादपि । चान्द्रमतादप्यधिका इति
शयनादौ न सौरः स्यादिति चान्द्रे शयनादिविधिकल्पनादपि अधिका श्रुतिकल्पना सौरे
इति शेषः । इति द्वेता अस्मात् कारणात् शयनादौ न सौरः कल्पनीयः स्यादित्यर्थः ।
धनदादीनां कुबेरादीनाम् । प्रतिपद्यभ्यतिषु तिथिषु नियतक्रमं हि शयनादि हि यतः
शयनादि नियतक्रमं चान्द्रमासे शयनादिविधौ सञ्ज्ञेदा तिथिप्राप्ता क्रमबाधो नासीति
भावः । सौरे तद्बाधः स्यात् तथाच सौरे मिथुनादौ शयनादिविधौ कदाचित्तिथेरप्राप्तौ
क्रमबाधः स्यात् । क्रमस्तु मैत्रेयश्चयुक्ताषाढादश्यां शयनं ततः श्रवणपञ्चचयुक्ताभाद्र-
वादाश्यां पार्श्वपरिवर्तनं ततः रेवतीपञ्चचयुक्ताकार्तिकादश्याम् उल्यानञ्च । सौरविधौ तु

देवपक्षस्य इत्यविरोधाच्चान्द्रो गौणोऽपि हि मुख्यतो बलवान् ।
 ये पुनरुभयं वाच्यं ब्रूते चान्द्रोऽथ केवलस्तेषाम् सुतरां सौम्य-
 ग्रहणं मुख्यत्वात् कल्पनाल्पत्वात् । तदयमर्थः सम्पद्यते यस्मि-
 न्मास्यधिमामसस्तुग्रभृत्यैवोत्तरसौरेषु पूर्वपूर्वचान्द्रप्राप्तेस्तत्रैव
 चान्द्रमासविहितानि कार्याणि,* तेन पूर्वत्रिकाधिमामे शयना-

मिथुनादित्ये मैत्रनचत्रयुक्तशुक्रवादस्यां शयनं ततः सिंहादित्ये श्रवणनचत्रयुक्तशुक्रवादस्यां
 पार्श्वपरिवर्तनम् ततः तुलादित्ये रवितौनचत्रयुक्तशुक्रवादस्याम् उत्थानम् । अत्र यदि
 रविगतित्वेन न्यूनदिने सौरमाससमाप्तौ कदाचित् शुक्रवादशौ न लभ्यते तदा शयना-
 देरभावात् क्रमबाधः स्यात् । क्रमबाधादेव कदाचिच्छयनादेरभावात् पक्षस्य देवपक्षस्य
 प्रसिद्धिबाधः सुतरामिव यथाक्रमेण शयनादेरभावे कुत्रापि देवपक्षस्य प्रसिद्धिर्न भवितु-
 मर्हति । चान्दे शयनाद्यर्थं शयनपार्श्वपरिवर्तनीत्यानाथेति चितयार्थम् । सुरपति-
 दुर्गोत्सवार्थं शक्तीत्यानदुर्गापूजाहयार्थेति पक्ष श्रुतयः सौरसमानाः इति चान्दे यथा
 पक्ष श्रुतयः सौरैऽपि तथा इत्यर्थः । नापरमेकं किमप्यधिकमिति तथाच शयनपार्श्व-
 परिवर्तनीत्यानेषु शक्तीत्यानदुर्गोत्सवयोश्च चान्दत्वेन सौरत्वेन वा विधिकल्पने समानाः
 पक्षैव विधयो भवन्ति नापरं किमप्यधिकं न्यूनं वेति भावः ।

● चान्दे न क्रमबाध इत्यादि तथाच चान्द्रस्य त्रिंशत्तिथिघटितत्वेन सर्वदैव शयनादौ
 तिथिसम्भवात् क्रमबाधो न घटते क्रमबाधाभावादेव प्रसिद्धिबाधोऽपि नास्तीति भावः ।
 ये पुनरुभयं वाच्यं ब्रुवते सौरशक्यत्वचान्द्रशक्यत्वमित्युभयं ब्रुवते मासादिपदस्थेति शेषः ।
 चान्द्रोऽथ केवल इति अथवा केवलचान्द्रशक्यत्वं ब्रुवते इति पूर्वोणाशुषङ्गः । तेषां मते
 सौम्यग्रहणं चान्द्रग्रहणं मुख्यत्वात् चान्द्रशक्तिवादिनां मते इति शेषः । कल्पनाल्पत्वात् मास-
 पक्षस्य चान्दे शक्तिकल्पनायां लघुत्वात् । तदयमर्थः अयं वक्ष्यमाणोऽर्थः । तत्प्रभृत्येव मज्ज-
 मासप्रभृत्येव उत्तरसौरेषु तन्मज्जमासोत्तरसौरमासेषु । पूर्वपूर्वचान्द्रप्राप्तेरिति तथाच यत्र
 आषाढे मज्जमासस्तदुत्तरसौरेषु मज्जीयाषाढोत्तरकर्कटे चान्द्रग्रहाषाढस्य गतत्वात् । तत्रैव
 त्रार्षाटगतग्रहाषाढ एव चान्द्रमासविहितानि हरिशयनादौनि कार्याणि कर्तव्यानीत्यर्थः ।

द्युत्यानान्तं कर्कटादिवृश्चिकान्तेषु कार्यमुत्तरत्रिकाधिमासे तु
शयनं मिथुन एव अधिमासात्प्रभृत्युत्कर्षः यत्पुनरमोघास्त्रवृद्धा
तेन पूर्वत्रिकाधिमासे—

“अमावास्यां तुलादित्ये लक्ष्मीर्निद्रां विमुञ्चति ।

तस्मिन् शुक्ले सदा विष्णुसुलायामथ वृश्चिके ॥

शुक्लपक्षे यदा भानुसुलां समधिरोहति ।

उत्तिष्ठत्यग्रतो विष्णुः पश्चात् कृष्णचतुर्दशी ॥”

तदपि स्वविरोधिप्रथमवचनेन लक्ष्मीप्रबोधार्थममावास्यानन्तरित-
शुक्लपक्षे तुलां गते रवौ वृश्चिकगते वा विष्णुर्निद्रां सदैव विमुञ्च-
तीति नियमात् कथं सदापदार्थस्य बाधः नियमे सति सदापदार्थो-
पपत्तिः न च शुक्लपक्ष इत्यस्य तर्हि का गतिरिति वाच्यं कृष्ण-
पक्षचतुर्दश्युत्कर्षविधानार्थत्वाद्वचनस्य न ह्येतद्वचनं देवोत्थानपर-
भावितां सुखरात्रेराचष्टे । येन विरोधः स्यात् । अतो विभिन्न-
विषयत्वान्नोत्सर्गापवादव्यायः* प्राथमिकस्य सुखरात्रिदेवोत्थानयोः

* तदेव स्पष्टयति तेनेत्यादि । पूर्वत्रिकाधिमासे वैशाखाद्याषाढपर्यन्ताधिमासे ।
कर्कटादिवृश्चिकान्तेषु कर्कटे हरिशयनं कन्यायां पार्श्वपरिवर्त्तनं वृश्चिके उत्थानञ्च । उत्तर-
त्रिकाधिमासे तु श्रावणाद्याश्विनपर्यन्ताधिमासेषु हरिशयनं मिथुन एवेति श्रावणादिमल-
मासे मिथुन एव चान्द्राषाढसमापनादिति भावः । अधिमासात्प्रभृत्युत्कर्षः मलमासीत्तर-
क्रियमाणपार्श्वपरिवर्त्तनादौनाम् उत्कर्ष एव चान्द्रमाद्रादौ विधानात् । अमोघास्त्रवृद्ध्या
अव्यर्थयुक्त्या तेन योग्यौकेन पूर्वत्रिकाधिमासे वैशाखादित्रिकमलमासे । तस्मिन् शुक्ले
लक्ष्मीप्रबोधाधिकरणभूतामावास्याया अव्यवहितोत्तरशुक्लपक्षे । स्वविरोधिप्रथमवचनेन
शुक्लपक्षे यदा भानुरित्याद्युत्तरवचनविरोधिना प्रथमवचनेन अमावास्यां तुलादित्ये इत्यादि-

पौर्वापर्यनियमप्रतिपादकत्वात् । द्वितीयस्य च विष्णूत्यानाच्चतुर्दृष्ट्यां नैमित्तिकपरभावप्रतिपादकत्वाद्वाधकाभावात् । अतो विल्वफलं वर्तुलं वंशो दीर्घतर इत्येतत्समानो विरोधः । न च कृष्णचतुर्दृष्ट्युत्कर्षात् सुखरात्रेरप्युत्कर्षो नियतक्रमत्वादेतयोरिति वाच्यं ; शास्त्रेण क्रमनियमाभावात् । आर्थस्त्वसौ स च 'तस्मिन् शुक्ले सदा विष्णुरिति' वचनेन सुखरात्रिपरभूतशुक्लपक्षे देवोत्यानस्य नियमाद्वाध्यः । बाधं विना तावदस्य वर्णनमशक्यम्* ।

प्रथमवचनेन । तुलां गते रवी सौरकार्तिके वृश्चिकगते रवी सौरमार्गे । तर्हीति सदापदार्थस्य सार्थक्याय लक्ष्मीप्रबोधानन्तरितशुक्लपक्षस्य विष्णूत्याननियमपरत्वे शुक्लपक्ष इत्यस्य शुक्लपक्षे यदा भातुरिति वचनबोधितस्य हरेरुत्यानानन्तरं लक्ष्मीप्रबोधकथनस्य का गतिः कुत्र सार्थक्यम् । वचनस्य 'शुक्लपक्षे यदा भातुरिति' वचनस्य ; एतद्वचनं 'शुक्लपक्षे यदा भातुरिति' वचनम् । देवोत्यानपरभावितां हरेरुत्यानानन्तरभाविताम् । तथाच एतद्वचनं सुखरात्रिः हरेरुत्यानानन्तरभावितां नाचष्टे न कथयतीत्यर्थः । विभिन्नविषयत्वात् अमावास्या तुलादित्ये इत्यादिप्रथमवचनेन लक्ष्मीप्रबोधानन्तरशुक्लपक्षे विष्णुप्रबोधस्योक्तत्वेन 'शुक्लपक्षे यदा भातुरिति' द्वितीयवचनेन कृष्णचतुर्दृष्ट्या विष्णुप्रबोधानन्तरभावित्वकथनेन च विभिन्नविषयत्वात् । नोत्सर्गापवादव्यायः तथाच एकविषय एव सामान्यविशेषन्यायावसरः यथा निराहारपदमुपवासपरम् ।

* प्राथमिकस्य अमावास्यां तुलादित्ये इति प्रथमवचनस्य । सुखरात्रिदेवोत्यानयोः लक्ष्मीप्रबोधतदुत्तरं शुक्लपक्षनियतविष्णूत्यानञ्च तयोः पौर्वापर्यनियमप्रतिपादकत्वादित्यस्य प्राथमिकस्य इत्यनेन सम्बन्धः । द्वितीयस्य शुक्लपक्षे यदा भातुरित्यादि द्वितीयवचनस्य च विष्णूत्यानात् चतुर्दृष्ट्यां नैमित्तिकपरभावप्रतिपादकत्वादिति उचित्यल्लयती विष्णुः पश्चात् कृष्णचतुर्दृष्ट्यात्यनेन विष्णूत्यानादूर्ध्वं चतुर्दृष्ट्यां कृष्णचतुर्दृष्ट्याम् । नैमित्तिकपरभावप्रतिपादकत्वात् नैमित्तिक उचित्यल्लयती विष्णुः पश्चात् कृष्णचतुर्दृष्ट्यात्यनेन प्रतिपादितः यः परभावः परत्वं कृष्णचतुर्दृष्ट्यावति विष्णूत्यानोत्तरवर्गित्वं तत्प्रतिपादकत्वादित्यस्य द्वितीयस्य चेति

तत्र सदेति शब्दयन्त्रितं नियमं न बाधितुं शक्यते प्रमाणबाधा-
पत्तेः । न चार्थोऽपि नियमः कथं बाध्यतामस्यापि प्रमाण-
प्रतीतत्वादिति वाच्यं शब्दमूलत्वादर्थस्य शब्देन हि कार्त्तिककृष्ण-
चतुर्दश्यां तत्कार्यविधानात् तुलादित्यामावास्यायां सुखरात्रि-
विधानाच्चतुर्दश्यमावास्याकर्मणोरर्थोऽयं क्रमो न शाब्दः । यदा
पुनः शुक्लपक्षे तुलासंक्रान्तिनिमित्तेन चान्द्रकार्त्तिकचतुर्दश्यां
तद्विहितं कर्म तदार्थप्रमाणस्याप्रवृत्तेः कस्य बाधः । प्रायिकमेव
हि पौर्वापर्यमर्थरूपप्रमाणात् सिध्यति न च तस्यास्ति बाधः ।

सम्बन्धः । बाधकाभावादिति पूर्ववचनस्य लक्ष्मीप्रबोधविष्णूत्यानयोः पौर्वापर्यनियामकत्वेन
द्वितीयवचनस्य च कृष्णचतुर्दशीमात्रस्य विष्णूत्यानात्यश्वावर्त्तित्वमात्रप्रदर्शनेन च एकविषय-
त्वाभावेन पूर्वोपरयोर्बाध्यबाधकत्वाभावादित्यर्थः । विभिन्नविषयतां दृष्टान्तेन दृढयति अत
इति । समानो विरोध इति तथाच वर्तुलत्वस्य दीर्घतरत्वस्य च विरोधिपदार्थत्वेऽपि
वर्तुलत्वस्य विलम्बलगतत्वेन दीर्घतरत्वस्य च वंशगतत्वेन च विभिन्नविषयतया यथा न
विरोधस्तथा प्रकृतेऽपीति भावः । कृष्णचतुर्दश्युत्कर्षात् विष्णूत्यानीतरकर्त्तव्यतारूपोत्-
कर्षात् । सुखरात्रेर्युत्कर्ष इति तथाच चतुर्दश्युत्तरतिथौ अमावास्यायां सुखरात्रेः कर्त्तव्य-
तया चतुर्दश्या उत्कर्षे सुखरात्रेरपि विष्णूत्यानीतरकर्त्तव्यतारूपोत्कर्षः सुतरां सिद्ध इति
भावः । एतयोः चतुर्दश्यमावास्यायोरिति क्रमनियमाभावादिति पश्चात् कृष्णचतुर्दशीत्यनेन
विष्णूत्यानादुत्तरवर्त्तित्वेन प्राप्तायाः कृष्णचतुर्दश्याः अमावास्यां तुलादित्ये लक्ष्मीनिद्रां विसृज-
तीति वचनबोधितामावास्यायाश्च शास्त्रेण केनापि शास्त्रेण पौर्वापर्यक्रमनियमस्यादर्शना-
दित्यर्थः । आर्येणैवसिद्धिर्वाति अग्रतः पश्चादिति शब्दद्वयस्वरसम्बन्धः असौ आर्थः विष्णूत्यानात्
परकर्त्तव्यः सुखरात्र्युत्कर्षरूपः स च बाध्य इत्ययमेनास्य सम्बन्धः । बाधं विनेति द्वितीय-
वचनबोधितस्य विष्णूत्यानात् परतः लक्ष्मीप्रबोधरूपसुखरात्र्युत्कर्षरूपार्थस्य बाधं विनेत्यर्थः ।
अस्य वर्णनं प्रथमवचनबोधितलक्ष्मीप्रबोधानन्तरविष्णूत्यानुरूपनियमितार्थस्य निर्णय इत्यर्थः ।

ततश्च यदि तुलास्य एव चतुर्दशीविहितं तस्यापि नैमित्तिकोत्कर्षवचनदर्शनान्नैमित्तिकेतरविषयत्वेन सामान्यशब्दस्योपसंहारः* । “सदेति” पदस्य नियमप्रतिपादकत्वात् सर्वथैव बाधः स्यात् । बाधाञ्चोपसंहारः श्रेयान् । किञ्च सिंहेऽधिमासे शक्रस्य दुर्गानन्तरद्वादश्यामुत्थानं भणसि ? कन्याधिमासे तुलायां दुर्गाष्टमीपूर्वसप्तम्यामेव सूर्योत्थानमित्यादिव्युत्क्रममाभि-

* तत्र सदेति तस्मिन् शुक्ले सदा विष्णुरिति शब्दयन्त्रितं साक्षाच्छब्दसाधितं नियमं लक्ष्मीप्रबोधानन्तरमेव विष्णूत्थानं कुर्यादित्येवंरूपम् । प्रमाणबाधापक्षेतिरिति तथाच प्रमाणसिद्धस्य बाधोऽन्याथ इति भावः । ननु यथा तस्मिन् शुक्ले सदा विष्णुरित्यत्र सदापदात् लक्ष्मीप्रबोधानन्तरं शुक्लपक्षे विष्णूत्थाननियमः तथा उत्तिष्ठत्ययतः पश्चात् कृष्णचतुर्दशीति शब्दव्यस्तरसलब्धं आर्यो नियम एव तत्कथं बाध्यताम् इत्याशङ्कते नचेति । प्रमाणप्रतीतत्वात् प्रमाणसापेक्षत्वात् । शब्दसूत्रत्वात् शब्दाधीनत्वात् । शब्देन हीति पश्चात् कृष्णचतुर्दशीति शब्देन हीत्यर्थः । कार्त्तिककृष्णचतुर्दश्यां कृष्णचतुर्दशीयुक्तामावास्यायाम् ।

“अमावास्या यदा रात्रौ दिवा कृष्णचतुर्दशी ।

पूजनीया तदा लक्ष्मीर्विज्ञेया सुखरात्रिका ॥”

इति वचनात् । एतदेव स्पष्टयति तुलादित्ये सुखरात्रिविधानात् । चतुर्दश्यमावास्याकर्मणोरर्थोऽयं क्रमः, चतुर्दशीयुक्तामावास्याकर्मणोरर्थोऽयं पश्चात् कृष्णचतुर्दशीति शब्दतात्पर्यार्थक्रमो न शब्दः न शब्दक्रमोऽयम् । ‘उत्तिष्ठत्ययतो विष्णु’रित्यत् विष्णुप्रबोधात् परतो लक्ष्मीप्रबोधस्य स्पष्टशब्दतोऽनवगतेः । चान्द्रकार्त्तिकचतुर्दश्यां चान्द्रकार्त्तिकसम्बन्धितचतुर्दशीयुक्तामावास्यायाम् । तद्विहितं कर्म लक्ष्मीप्रबोधरूपकर्म विहितम् । तदा अर्थप्रमाणस्य पश्चात् कृष्णचतुर्दशीयुक्तामावास्या-लक्ष्मीप्रबोधरूपार्थप्रमाणस्य । अप्रवृत्तेरिति तथाच यदा शुक्लपक्षे तुलासंक्रान्तिः तदा आदौ लक्ष्मीप्रबोधः, पश्चात् वृश्चिके हरिरुत्थानम् । पश्चात् कृष्णचतुर्दशीत्यर्थक्रमस्य सुतरामप्रवृत्तिरिति भावः । पौर्वापर्यं लक्ष्मीप्रबोधानन्तरं हरिः प्रबोधस्य हरिः प्रबोधानन्तरं लक्ष्मीप्रबोधस्य च पौर्वापर्यम् । तस्य पौर्वापर्यस्य ।

धायिनः* कथं कृष्णचतुर्दशीकर्मलक्ष्मीप्रबोधयोः पौर्वापर्यार्थ-
ग्रहः ? सर्व्वेषामर्थसिद्धत्वेनाविशेषात् । किञ्च “शुक्लपक्षे यदा
भानु”रित्यस्य सामान्यग्रहत्वात् मेषवृषयोरधिमासेऽपि तुला-
संक्रान्तेः शुक्लपक्ष एव भावात् तद्विषयत्वमेवास्य कुतो नेष्यते ?
तयोरधिमासे कर्कटे देवशयने—

“कर्कश्यर्के हरौ सुप्ते शक्रध्वजक्रियाश्विने ।

तुलायां बोधयेद्देवीं वृश्चिके तु जनार्दनम् ॥”

इति वचनेन वृश्चिके देवोत्थानस्य विधानात् सौरकार्तिकचतु-
र्दश्यां तत्कर्मविधानान्नास्त्यस्य विषय इति चेत् नाविधित्वादस्य
वचनस्य उत्तरत्रिकेष्वधिमासे भिद्युन एव शयने सति भवन्मते
कर्कटशयनस्य वृश्चिकोत्थाननिमित्तस्याभावात् तुलायामेव

तुलास्य एव तुलास्यसूर्य्य एव सौरकार्तिक एवेत्यर्थः । तस्यापि चतुर्दशीयुक्तामावास्याकर-
णीयलक्ष्मीप्रबोधरूपकर्मणोऽपि नैमित्तिकोत्कर्षवचनदर्शनात् विष्णुप्रकीर्णोत्तरकर्षव्यरूप-
वाचनिकोत्कर्षदर्शनात् । नैमित्तिकेतरविषयत्वेन वाचनिकेतरविषयत्वेन । सामान्यशब्दस्य
‘तस्मिन् शुक्ले सदा विष्णु’रिति सामान्यशब्दस्य । उपसंहारः पश्चात् कृष्णचतुर्दश्यसन्त्वपक्ष
एव लक्ष्मीप्रबोधानन्तरशुक्लपक्षनियतत्वेन हरेश्चोत्थानस्य सङ्कोचः ।

* सदापदस्य नियमपरत्वे प्रतिबन्धिं दर्शयति सर्व्वथैव बाधः स्यात् । बाधाचीप-
संहारः श्रेयान् इति तथाच बाधस्वीकारे “उत्तिष्ठत्यगतो विष्णु”रित्यादिसुनिवचनान्तर-
वैयर्थ्यं स्यात् तदपेक्षया सामान्यशब्दस्य निरुक्तविशेषपरत्वेन सङ्कोच इति भावः । शक्रस्य
शक्रध्वजस्य दुर्गानन्तरद्वादश्यां दुर्गास्तिवात् परतो द्वादश्याम् । व्युत्क्रमाभिधायिनः यथार्थ-
क्रमसम्यग्वाक्याभिधायिनः । तथाच शक्रोत्थानात् परतो दुर्गास्तिवः दुर्गाष्टम्याः परतः
सप्तम्यां सूर्य्योत्थानश्चेति यथार्थक्रमः वृश्चिकशेषपक्षे सूर्य्योत्थानासुत्थानमिति प्रागुक्तेरिति
भावः ।

देवोत्थानात्तत्परभूता चतुर्दशी प्राप्ता एव किमनेन विधीयते ?
हेधा हि विधित्वमस्य भवति* । वृद्धिर्देवोत्थानस्य प्राप्तस्य

* कृष्णचतुर्दशीकर्मलक्ष्मीप्रबोधयोरिति । कृष्णचतुर्दशीकर्म, शिवालये दीपदानं
आरुवीक्षानं चतुर्दशशकभोजनादि च । यथा कृत्यचिन्तामणौ —

“तथा कृष्णचतुर्दश्यां तुलायां संस्थिते रवी ।

दीपं दत्त्वा महेष्टाय महेन्द्रत्वं प्रजायते ॥

कुत्र चित्रगता भूता अमिता या तु कार्तिके ।

तस्यानु आरुवीक्षानात् सर्व्वं तरति दुष्कृतम् ॥

शुक्लपक्षे यदा भानुकुलां समधिरोहति ।

उत्तिष्ठत्यगती विष्णुः पश्चात् कृष्णचतुर्दशीत्यादि ॥”

पौर्ण्णम्यं अनुग्रहः, कृष्णचतुर्दशीकर्मलक्ष्मीप्रबोधयोः पौर्ण्णम्यस्वीकारः । तथाच—

“अमावास्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्दशी ।

पूजनया तदा लक्ष्मीर्विज्ञेया सुखरात्रिका ॥”

इति वचने दिवावृत्तिचतुर्दशीयुक्तामावास्यायां रात्रौ सुखरात्रिकाविधानात् चतुर्दशीकर्म-
शिवालयदीपदानादिलक्ष्मीप्रबोधरूपसुखरात्रिकयोः पौर्ण्णम्यं सुतरां सिद्धमिति भावः ।
“शुक्लपक्षे यदा भानुरित्यस्य,” “शुक्लपक्षे यदा भानुकुलां समधिरोहति । उत्तिष्ठत्यगती
विष्णुः पश्चात् कृष्णचतुर्दशीति” वचनस्य सामान्यप्रवृत्तत्वात्, शुक्लपक्षे तु रवेः कुलारीदृश्य-
मात्रेण प्रवृत्तत्वात् । भावात् सत्त्वात् । तद्विषयत्वमेव मेघवृषयोरधिमासविषयत्वमेव । अस्य
वचनस्य । तत्कर्मविधानात् विष्णुत्थानानन्तरितकृष्णचतुर्दशीकर्मविधानात् । नाख्यस्य
विषयत्वं “शुक्लपक्षे यदा भानु” इत्यस्य वचनस्य विषयत्वं नास्तीत्यन्वयः । अविधित्वात्
विधिप्रत्ययाभावेन विधेयत्वाभावात् । तथाच “अधिरोहति,” “उत्तिष्ठती”त्याद्यर्थ-
वादघटितत्वेन विधिर्न सम्भवतीति भावः । उत्तरत्रिकोऽधिमासे श्रावणादित्रिकाधिमासे ।
मिथुन एव श्यने सति मिथुने चान्द्रमाससमापनात् वृश्चिकीत्याननिमित्तस्य इति कर्कट-
ग्रयनस्य विशेषणम् । तथाच—

तुलायामपकर्षविधानात्तुलायां वा प्राप्तायाश्चतुर्दश्या उल्कर्ष-
विधानात् । तत्र योगीश्वरमते वृश्चिके चोत्थानप्रसक्तेः नापकर्ष-
विधिः नापि चतुर्दश्युत्कर्षविधिः । शुक्लपक्षे तुलासंक्रान्ती
तस्मिन्नेव देवोत्थानाभिधानात् । अस्मन्मते तूत्तरत्रिकाधिमासे
तुलोपक्रान्तचान्द्रकार्तिकशुक्लपक्षे वृश्चिकसमापनीये प्रहरति
तस्मत् एव दुर्भिक्षकालायाचितवृत्तिब्राह्मणवदनर्थकं वचनम् ।
तत्पश्चाद्भावेन चतुर्दश्याः प्राप्तत्वात् सोऽयमास्मीय एव वाणो
भवन्तं प्रहरति । अस्मन्मते उत्तरत्रिकाधिमासे तुलोपक्रान्त-
चान्द्रकार्तिकशुक्लपक्षे वृश्चिकसमापनीये “आभाका”वचनेन
देवोत्थानस्य प्राप्ती तस्यापकर्षो विधातुं न शक्यते, “आभाका”
इत्यस्य बाधात् ।

“नान्यथा स्वापयेद्देवं न चैवोत्थापयेद्हरि”मिति
“तस्मिन् शुक्ले सदेति” नियमस्य बाधापत्तेः । कोजागरपर-
भावेन देवोत्थानावगतस्य पूर्वभावः स्यात् । दुर्गातश्च परभावे-
नागतस्य सूर्योत्थानस्य पूर्वभावः स्यात् इत्यादिवहुतराणां
शब्दादर्थतश्च प्रतिपन्नानां बाधापत्तेः चतुर्दश्या एवोल्कर्षविधिः ।
अतो योग्यौकीयममोघास्त्वं तमेव विनिहन्ति । यत्तु दीक्षितस्यात्र
समाधानं यद्यपि चतुर्दश्याः परत एव वृश्चिके देवोत्थानं तथाप्य-

“कर्किष्णकौ हरौ सृते शक्रध्वजक्रियाश्रिते ।

तुलायां वीधयेद्देवीं वृश्चिके तु जनार्दन”मिति वचनेन कर्कटहरि-
शयनमेव वृश्चिके हरिरुत्थाने निमित्तं, मिथुने शयने सति वृश्चिके विष्णुत्थाननिमित्तत्वं न
सम्भवतीति भावः ।

अत इति वर्द्धित्वादेव प्रबोधः ततः पृष्ठकानीत्यर्थः । अयं ग्रामः
पश्चादग्रतोऽसावित्यग्देरिव चरमार्थस्यैव प्रतीतेस्तस्यैव न्यायाव-
गतेः तदपुक्तम् । नित्यत्वादेवंविधायपश्चाद्भावस्य “शुक्तपक्षे
सदेति” कादाचित्कावगतिविरोधात्* तस्माच्चतुर्दृश्युत्कर्ष एवान्न
समाधिः । तुलागतचतुर्दृशीवचनमात्रस्य निमित्तवशादुप-
संहार इति अनुवादः पुनरनर्थक एव स्यात् । ततश्चास्तामुत्तर-
त्रिकाधिमासे विषयत्वं किन्तु षट्ष्वेवाधिमासपाते शुक्तपक्षे
तुलासंक्रान्तौ वृश्चिके देवीत्यानाच्चतुर्दृशी सौरकार्तिकगतत्वेन

* हेधा हि विधिलमस्य भवतीति यदुक्तं तदेव दर्शयति, वृश्चिके देवीत्यानस्येत्वा-
दीति । तस्मिन्नेव तुलास्थरवावेव । तुलोपक्रान्तचान्द्रकार्तिकशुक्तपक्षे तुलास्थरव्यारब्ध-
चान्द्रकार्तिकशुक्तपक्षे । कीजागरपरभावेन कीजागरीतरकर्तव्यत्वेन पूर्वभावः स्यात् ।
कीजागरात् प्राक् देवीत्यानं स्यात् अतो बाधापक्षे योग्यलौकीयमसीघास्त्रं तं विनिहन्ति
इत्यस्य चतुर्दृश्या एकीकर्षविधिरित्यनेन सम्बन्धः । असीघास्त्रम् अव्यर्थप्रमाणं विनिहन्ति
दूरीकरोति । दौर्घतमतमपाकर्तुमाह यत्स्वित्यादि । कृष्णचतुर्दृश्याः परतः, कृष्णचतु-
र्दृशीशुक्तामावास्याक्रियमाणलक्ष्मीप्रबोधरूपसुखरात्रिकायाः परतः । पृष्ठकानी पश्चाद्-
वर्त्तिनौ । अयं ग्रामः पश्चात् पश्चाद्वर्त्ती, असी अग्रतः पूर्ववर्त्ती । चरमार्थस्य प्रतीते-
रिति पश्चाच्छब्देन चरमार्थस्य उत्तरवर्त्तित्वार्थस्य प्रतीतिः । नित्यत्वात् विष्णुप्रबोधस्य नित्य-
त्वात् । एवंविधायपश्चाद्भावस्य उत्तिष्ठत्ययती विष्णुः पश्चात् कृष्णचतुर्दृशीति वचनबोधित-
विष्णुप्रबोधलक्ष्मीप्रबोधयोरयपश्चाद्भावस्य । शुक्तपक्षे सदेति लक्ष्मीप्रबोधमभिधाय तस्मिन्
शुक्ते सदा विष्णुरिति वचनेन विष्णुप्रबोधस्य लक्ष्मीप्रबोधानन्तरशुक्तपक्षनियतत्वेन । कादा-
चित्कावगतिविरोधादिति तथाच तस्मिन् शुक्ते सदा विष्णुरित्यत्र सदापदश्रुतेः लक्ष्मी-
प्रबोधानन्तरशुक्तपक्षनियतत्वेन कदाचित् लक्ष्मीप्रबोधात् पूर्वं कदाचिद्वा तत्परत इति
कादाचित्कावगतिविरोध इति भावः ।

पूर्वतया प्राप्तापि निमित्तविशेषेण चान्द्राधिकर्तव्यतया पश्चा-
द्विधीयत इतीत्यमेव सार्थकवचनं यथा भवन्मते सौराषाढादि-
विहितानामेव शयनादीनाम्नैमित्तिकचान्द्रे विधिः । एवं “शुक्लपक्षे
यदा भानुरिति” सामान्येनावगतेरप्यनुग्रहो भवति । अन्यथो-
त्तरत्रिकाधिमासविषयत्वं सामान्यावगतिबाधेन वर्णनीयम्* ।
यद्वा योग्नीकमतोऽपि चेत् पूर्वोक्तन्यायेन विधित्वमस्य न सम्भवत्येव
तदानीं दीक्षितव्यरन्त्यानेन चानुवादतास्य भवतु । यदेति पद-

* तस्मात् कादाचित्कावगतिविरोधात् चतुर्दश्युत्कर्ष एवावेति अत्र चतुर्दशीपदेन
प्रबोधात् परतः सम्भाव्यमानकृष्णचतुर्दश्युत्कर्ष एवोच्यते न तु लक्ष्मीप्रबोधधिकरणभूता-
मावास्यायाः अथवहितपूर्ववर्तिकृष्णचतुर्दश्युत्कर्षः तत्परभूतशुक्लपक्षे विष्णुप्रबोधस्य निय-
मितत्वेन पश्चात्पदवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । निमित्तवशादुपसंहार इति कालविशेष
निमित्तत्वेन सामान्यविधिः सङ्गीतः, तथाच यदा मार्गशीर्षोऽधिमासस्तदैव प्रबोधात्
परतः कृष्णचतुर्दश्यानुलागतत्वेनोत्कर्षसम्भव इति भावः । पूर्वतया विष्णुप्रबोधस्य पूर्वतया,
तथाच द्विदिके विष्णुप्रबोधविधानात् चतुर्दश्याः सौरकार्तिकगतत्वेन सुतरां पूर्वत्वम् ।
निमित्तविशेषेण लक्ष्मीप्रबोधभिन्नचान्द्रकार्तिककृष्णपक्षकरण्यीयकर्त्तव्यविशेषनिमित्तत्वेनेत्यर्थः ।
पश्चात् विष्णुप्रबोधादूर्ध्वम् । नैमित्तिकचान्द्रे विधिरिति चान्द्रे नैमित्तिकविधिरित्यन्वयः ।
तथाच श्वेते विष्णुः सदाषाढ इति वचने शयने सदापदश्रुतेः सौरपरत्वे कदाचिच्छयन-
निमित्ततिथेरप्राप्ती कर्त्तव्योपः स्यादतश्चान्द्रे नैमित्तिकविधिरित्युक्तम् । एवमित्यादि,
तथाच यथा चान्द्रे नैमित्तिकविधिः तथा ‘शुक्लपक्षे यदा भानुर्गुलां समधिरोहति ।
उधिरुल्लस्यती विष्णुः पश्चात् कृष्णचतुर्दशी’ति वचने शुक्लपक्षे तुलासंक्रान्तिमात्रे सामान्य-
तोऽग्रे विष्णोरुत्थानविधिः पश्चात् कृष्णचतुर्दशीविधिरिति, नतु उत्तरत्रिकाधिमासमात्रे
उक्तविधिरिति भावः । नतु उत्तरत्रिकाधिमासविषयत्वसिद्धान्तो व्याहृत्यैव द्रव्यत आह
अन्वयेत्यादि, तथाच सामान्यावगतिबाधेन उत्तरत्रिकाधिमासविषयत्वम् अन्यथा वर्णनीय-
मिति आसत्तिकमेषान्वयः ।

स्याप्यनुवादता । यदा शुक्लपक्षे तुलासंक्रान्तिस्तदा विष्णूत्थानस्य
परभावमनुवदति । अन्यदापि परभाव एवेति चेत् विधित्वे ह्यन्य-
निवृत्तावनर्थवत्त्व(१)मनुवादे तु नायन्दोषः । तस्माद्योग्यलौकिकेनोप-
दर्शितो द्विराषाढोऽवगाढन्यायापोढतयाऽनतिदृढ(मूढ)स्यैवेति
प्रतिभाति ।

सम्प्रति सभ्रमभट्टकल्पितो द्विराषाढ उपन्यस्यते ।

तद्यथा ।

“माधवाद्येषु षट्षेकमासि दर्शद्वयं यदा ।

द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥”

अत्र षट्ष्विति वचनात् कर्कटादित्रिकेऽप्यधिमासे कर्कट एव
देवशयनं कार्यं, न चागामिकर्कटापेक्षं वचनवर्णनम् उक्तम्,
अधिमासपाततत्कार्ययोः समानसंवत्सरगोचरावगतिः ।

“द्विराषाढविकल्पोऽयं वैकुण्ठशयनं प्रति ।”

इत्यादिवचनैश्चागामिवत्सरकर्कटशयनस्य विहितत्वात् ।

तथाच स्मृतिः ;—

“सिनीबालीमतिक्रम्य यदा सञ्चरते रविः ।

युक्तः शेषैस्तदा मासैः कालस्तत्रोत्तरः स्मृतः ॥”

“सर्वमज्ञानतिमिरमञ्जनेन हत”मित्यभिधायोक्तं “युक्तः शेषै-
स्तदा मासैरिति ।” येऽपि मासाः पूर्वं गतास्तेऽपि काल-

(१) विधिहेतुस्य निमित्तमनुवत्त्वमिति कचिदादर्शं पाठः ।

वृद्धिमये भाविनीं वीक्ष्य उत्तरा एव ग्राह्या इत्यर्थः । तेनैव-
मादिवचनपर्यालोचनया दक्षिणायनात् पूर्वं परेण वा दर्शद्वये
द्विराषाढ एव स्यात्* । तस्मादुत्तरत्रिकाधिमासेऽपि प्राक्तन-
शयनमुत्कृष्टव्यम् । कर्कटे चाधिमासे देवशयनं मलिन्नुचेऽपि,
“विष्णुः स्वपिति कर्कट” इति वचनात् नास्ति वचनस्यातिभार
इति न्यायविदां व्यवहारात्, आश्विने चाधिमासे कर्कट एव
हरिः सुप्तत्वात्,

“कर्किण्यर्के हरौ सुप्ते शक्रध्वजक्रियाश्विन” इति वचना-
मलिन्नुचेऽपि शक्रोत्सवः । तुलायाश्चाधिमासे तत्रैव दुर्गोत्सवः ।
तदेवमुत्तरत्रिकाधिमासे वत्सरद्वये कर्कट एव देवशयनम् ।

* सम्भ्रमभट्टमतसमाकृतं तन्मतमुपन्यस्यति सम्प्रतीत्यादि । माधवाद्येषु षट्सु
वैशाखाद्याश्विनान्तषष्ठासमध्येषु इत्यर्थः । एकमासि एकसौरमासि । अत्र षट्स्रिति
वचनात् माधवादिषष्ठासमध्ये अधिमासे सामान्यतः कर्कटे हरिशयनविधानादित्यर्थः, नच
आगामिकर्कटापेक्षायामिति ।

“कन्यासिंहकुलीरेषु यदा दर्शद्वयं भवेत् ।

आगामिनि तदा वर्षे कुलीरे माधवः स्वपेत् ॥”

इति वचनात् ग्रावणादित्रिकमलमासे आगामिवर्षीयकर्कटमात्रापेक्षं हरिशयने सामान्य-
वचनवर्णनं नच युक्तमित्यर्थः । अधिमासपाते तत्कार्ययोः अधिमासपातजन्तुद्विराषाढ-
कुलीरविष्णुशयनयोः समानसंवत्सरगीचरत्वावगते; यस्मिन् संवत्सरे अधिमासपातः तस्मिन्नेव
संवत्सरे सामानाधिकरण्येन विषयत्वावगते; न लागामिसंवत्सरमात्रगीचरत्वेनेत्यर्थः । वि-
राषाढविकल्पोऽयं त्रैकुण्डशयनमिति इत्यादिवचनैरिति । आदिपदेन “ध्वजस्तु शतयज्ञस्य
सिंह एव विधीयते” इत्युत्तरप्रतीकपरिग्रहः ।

भाविनि चोत्तरत्रिकाधिमासे यदि मिथुन एव देवशयनं तदो-
त्तिष्ठते मासचतुष्टयेनेति बाध्येत, तद्वत्सरे वृश्चिकोत्थानस्य निर्वि-
वादत्वात्* । तदेतदतिगहनाज्ञानतिमिराक्रान्तान्तःकरणतया
प्रज्ञाप्रदीपकप्रकाशप्रत्यस्तमयेन सम्यग्भ्रान्तस्य सम्भ्रमस्याभि-
धानम् । तथा “आभाकासितपक्षेष्वाति” चान्द्राषाढपरत्वस्य
महता प्रबन्धेन पूर्वप्रतिपादितत्वात् न चोत्तरत्रिकाधिमासे
कर्कटे चान्द्राषाढः सम्भवति । न च तस्य बाधो न्यायः,

* उपसंहरति तस्मादिति । उत्तरत्रिकाधिमासे श्रावणादित्रिकाधिमासे, प्राक्तन-
शयनं मिथुनकरणीयहरिशयनम्, उत्कृष्टव्यं कर्कटे कर्णव्यम् । वचनादिति, तथाच
वाचनिकत्वात् मलमासीऽपि न दूषणावह इति भावः । तदेव प्रमाणयति नास्ति वचन-
स्वेत्यादि । कर्कटे हरिः सुप्तत्वादिति माधवाद्येषु षट्स्वेक इत्यादिप्रागुक्तवचनादिति शेषः ।
तत्रैव दुर्गोत्सवः मलमासीऽपि तुलावामिव । कर्कित्स्वके इति प्रागुक्तवचनादिति शेषः ।
विशेषाभिधानाय पुनरुपसंहरति तदेव इत्यादि, वत्सरवदे कर्कटे एव देवशयनमिति ।
तथाच “माधवाद्येषु षट्स्वेक इत्यादिप्रागुक्तवचनात् श्रावणादित्रिकाधिमासे कर्कटे
हरिशयनं वाचनिकम् । एवम्—

“कन्यासिंहकुलीरेषु मलमासी यदा भवेत् ।

आगामिनि तदा वर्षे कुलीरे माधवः स्वपेत् ॥”

इति वचनात् आगामिवर्षीयकर्कटेऽपि देवशयनं वाचनिकमिति भावः । उत्तरत्रिकाधि-
मासे कर्कटहरिशयनानङ्गीकारे वचनान्तरविरोधं दर्शयति, भाविनि चोत्तराधिमासे
इत्यादि । उत्तिष्ठते मासचतुष्टयेनेत्युपलक्षणम्, ‘पञ्चमासान् हरौ सुप्ते देशे तत्र भयं
भवेत्’ इत्येतद्वचनविरोधीऽपि द्रष्टव्यः । तथाच श्रावणादिमलमासे मिथुनहरिशयनस्वीकारे
वृश्चिके हरिस्तथाने च पञ्चमासहरिशयनात् मासचतुष्टयेनेति वचनविरोधः, देशे तत्र
भयं भवेदित्यादिदोषश्च स्यादिति भावः ।

अवाधेनाप्युपपत्तेः । न च वाच्यमधिमासस्य शयनाद्युत्कर्षहेतु-
त्वात्, तस्य च तद्वत्सरे पातात् कथमनुत्कर्षः ? यतो नायमुत्कर्षस्य
हेतुरसिद्धस्य पञ्चङ्गाविनी हेतुत्वाभावात्, तस्मात् “माधवाद्येषु
षट्स्थिति” वचनेन यदुत्तरत्रिकाधिमासस्य कर्कटशयनहेतुत्व-
मुक्तं तदागामिशयनीत्कर्षाभिप्रायम्, न च निमित्तनैमित्ति-
कयोरेकवत्सरगोचरत्वावगमबाधः* । कर्कटाधिमासेऽपि चान्द्र-
श्रावणाधिमासगणनयागामिकर्कटगतचान्द्राषाढपर्यन्तेनैव द्वा-

* इदानीं सम्भ्रमभट्टमतमपाकर्तुमुपक्रमते तदेतदित्यादि । अतिगहनाज्ञानतिमि-
राक्तान्तःकरणतया अतिदुरवगाहज्ञानात्काराच्छब्दद्वयतया । प्रज्ञा एव प्रदीपकः
प्रदीपः तस्य यः प्रकाशः ज्योतिः तस्य प्रत्यक्षमयेन निर्व्यापणेन । सम्भ्रमशब्दस्य सत्यक भनो
अन्तिर्यस्येति व्युत्पत्तिमङ्गीकृत्याह सत्यग्सान्तस्येत्यादि । महता प्रबन्धेन अतिविस्तृत-
सन्दर्भेन, नचेति नहीत्यर्थः । चान्द्राषाढ इति, तथाच श्रुते विष्णुः सदाषाढे इत्यादिवचने
सदापदसमभिव्याहताषाढपदाच्चान्द्राषाढ एव प्रतीयते । अन्यथा सौरपरत्वे कदाचिद्रवेः
श्रीगणेशा न्यूनकाले माससमाप्तौ शयनतिथिरलाभात् सदा श्रुते इत्यनुपपन्नं स्यादिति भावः ।
अवाधेनाप्युपपत्तेरिति, तथाच शयने चान्द्राषाढस्त्रीकारे सर्वदैवावाधेनीपपत्तिः सम्भवतीति
भावः । अधिमासस्य उत्कर्षहेतुत्वात् शयनीत्कर्षहेतुत्वात् इत्यर्थः कथमन्यथा मिथुनमल-
मासपाते कर्कटे हरिशयनं स्यात् । न च वाच्यमिति, कथम् अनुत्कर्ष इति वाच्यं न च
इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह यतो नायमित्यादि, यतो यस्मात् अयं मलमासो न हेतुः ।
अहेतुत्वे हेतुमाह असिद्धस्य पञ्चङ्गाविनी हेतुत्वाभावादिति । तथाच—“अन्यथासिद्धिशून्यस्य
नियता पूर्ववर्तिता । कारणत्वं भवेत्तस्य” इत्यादिस्मरणान् कार्याव्यवहितपूर्ववर्तिन एव
कारणत्वनियमात् मलमासस्य पञ्चङ्गाविलेनासिद्धतया अकारणत्वमिति भावः । यद्यपि
मलमासे आरब्धे सति तदीयद्वादशादौ हरिशयनविधानेन तस्य पूर्ववर्तित्वमस्ति, तथापि
दर्शयति क्रमणाभावेन असम्पूर्णा असिद्धत्वमुक्तं सङ्गच्छते । तस्मात् असिद्धस्य तस्य
कारणत्वाभावात् । निमित्तनैमित्तिकयोः कार्यकारणयोः ।

दशभिर्मासैः संवत्सरनिष्पत्तेरेकवत्सरगोचरत्वाविरोधात् । न च वत्सरगणनया मासं प्रति नियमोऽस्ति वर्षद्वयदावनियमात्, न च समानवत्सरगोचरत्वमप्यनयोरवगम्यते तद्वाचकशब्दाभावात्, न च “द्विराषाढः स विज्ञेय” इति वत्सरे द्विराषाढ इति वचनार्थः । द्विराषाढवचनत्वात् पदस्य दर्शद्वयोपलक्षिताधिमास-स्यैवाषाढस्य ‘स’ इति निर्देशात् द्विराषाढस्येव* द्विवैशाख-द्विःश्रावणादेरपि शयनाद्युत्कर्षहेतुत्वात् गौणः । स द्विराषाढो विज्ञेय इत्यभिधानान्न तु संवत्सर इति । तस्मात् पूर्वसिद्धस्य हेतुत्वात् परभाविनश्च हेतुमत्त्वात् “पतिते चाधिमासक” इति भूतनिर्देशाच्च स्वपरभूतकर्कटशयननिमित्तमेवाधिमासानाम् । अतएव—

“यदाधिमासः पतति तदा पूर्वी मलिग्नचुः ।

कार्यन्नात्राभिषेकादि द्विराषाढो भवेत्तदा ॥”

यदा पतति तदा द्विराषाढो न तु पतिष्यतीत्याह ।

तथा—

“उत्तरमयनमायाते सवितरि पतनं यदाधिमासस्य ।

भवति तदा द्विराषाढः श्रेते कर्किणि सुरारातिः ॥”

* ननु माघमाघेषु षष्ठ्येक इत्यादिवचने एकवचनस्यैव हरिशयनीपपत्तिरिति चेत् तदुपपादयति कर्कटाधिमासे इत्यादि । श्रावणाधिमासगणनया इति तथाच चान्द्रमासस्य मलमासत्वात् तस्य शुद्धाशुद्धत्वमेवेन मासद्वयत्वेऽपि षष्ठ्यादिदिवसैर्मासः कथितो वादरायणै-रिति वचनेन श्रावणत्वैक्यात् तमादाय गणनया चान्द्राषाढप्रत्येकस्य एकवर्षत्वसिद्धिरुच्ये-वेति भावः । अनयोरधिमासहरिशयनयोः, द्विराषाढस्यैव मुख्यद्विराषाढस्यैव ।

यदा पतनं सम्भवति तदा द्वाप्रादौ नतु पूर्वमेव* । किञ्च
शयनाद्युत्कर्षनिमित्तस्य सक्तदुपनिपातान्नैमित्तिकानामपि सक्त-
देव युक्तं तत्र च पूर्वत्रिकाधिमासस्य परभूतकर्कटे शयन-
निमित्तत्वात् उत्तरत्रिकाधिमासस्यापि तथात्वमेव युक्तं “माधवा-
द्येषु षट्स्थिति” यस्यामेवाधिमासानां, “विष्णुः स्वपिति कर्कट”
इति तुल्यरूपनिमित्ताभिधानात् । अतएव क्वचिद्भाविनोऽधि-
मासस्य क्वचिद्भूतस्य निमित्तत्वं नैकं वचनमवगमयितुं प्रभवति
वैरूप्यात् । अथ कथमुत्तरत्रिकाधिमासे भाविनि भूते च कर्कटे
शयनं, कथञ्च देवशयनकर्म्मण्येव कदाचिद्भावितया कदाचिच्च
भूततयोत्कर्षनिमित्ततावर्णनं, मेधादित्रिकाधिमासस्य भूतत्वेनैव
निमित्तत्वविधानादुत्तरत्रिकाधिमासस्यापि भूतत्वेनैव युक्तम् ।
“उत्तिष्ठते मासचतुष्टयेनेति” तु प्रायिकानुवादमात्रम् । विधित्वे
तु किमनेन विधीयते ? न तावच्चतुर्थश्चाद्रो मासः । द्वादश्यां
हि शयने तत्तिथ्यारब्धानाञ्चतुर्णां मासानामेकादश्यां पूरणात्
द्वादशी पञ्चमासस्येति तत्रोक्त्यानं न स्यात् । अथ चतुष्टयेन
समाप्तेन तेन पञ्चम इत्यर्थः । तन्निष्पत्तिश्चैकादश्यन्ते तत्र

* उपसंहरति तस्मादिति । परभाविनश्च हेतुमत्त्वात् कार्यत्वात् । स्वपरभूतकर्कट-
शयननिमित्तमेवेति अत्र स्वपदेनाधिमास उच्यते । स्वस्य परभूतं स्वपरभूतं स्वपर-
भूतञ्च तत् कर्कटशयनञ्चेति स्वपरभूतकर्कटशयनं तस्य निमित्तत्वं परभूततादृशकार्यं
प्रत्येव स्वस्य कारणत्वमित्यर्थः । उत्तरायणम् आयाते सवितरि सवितरि सूर्ये उत्तरायणम्
आयाते गति सति दक्षिणायने इत्यर्थः । तदा तदैव पतनसमानकालीन एव नतु पूर्वमेव
पतनात् पूर्वमेव असम्पूर्णपतनसमानकालीन एवेत्यर्थः ।

निष्पन्नस्य द्वादशां समुत्थानकारणतेति नैतदस्वार्थपरतापत्तेः ।
द्वादशीप्रथमक्षणे एवोत्थानं स्यात्,* न नक्षत्रमपेक्षते, त्रयोदश्यादौ

* पूर्वत्रिकाधिसस्य वैशाखादित्रिकाधिसस्य । परभूतकर्कटे श्यननिमित्तत्वात्
स्वोत्तरवर्तिकर्कटगतचान्द्राषाढसम्बन्धि श्यनं प्रति निमित्तत्वात् निमित्तत्वदर्शनात् ।
उत्तरत्रिकाधिसस्य श्रावणादित्रिकाधिसस्यपि तथात्मैव स्वोत्तरवर्तिकर्कटगत-
शुद्धाषाढसम्बन्धि श्यनं प्रति निमित्तत्वमैव युक्तं, नतु कर्कटाधिसस्य मखीयश्रावणशुद्ध-
द्वादश्यामसम्पूर्णत्वेन तदाधिसस्य निमित्तत्वासम्भवात् “शेते विष्णुः सदाषाढे” इति सदा-
पदबोधितनियमवाधापत्तेः । क्वचित् भाविन इति क्वचित् कर्कटाधिसस्य मखीय-
श्रावणसम्बन्धिशुद्धद्वादशां वाचनिकश्यनस्वीकारे । एकं वचनमिति अवगमयितुं
बोधयितुं न प्रभवति इत्यन्वयः । वैदुष्यात् पूर्वत्रिकाधिसस्यैव एकरूपत्वाभावात् ।
प्राधिकानुवादमात्रमिति अत्र प्राधिकारं मलमासयुताब्दभिन्नत्वेन बोद्धव्यम् । अनुवाद-
मात्रमिति तु अत्रायमाशयः मासविशेषमनुज्ञेयं सामान्यतो मासचतुष्टयेन इत्युक्तौ किम-
पेक्षया मासचतुष्टयत्वमित्यन्यवसायः स्यात् विशेषतस्तु कस्मिन् मासे कस्मिन् पक्षादौ
मैत्राद्यपादयोगेन श्यनं वैश्वस्यमध्येन पार्श्वपरिवर्तनं पौर्णश्रिषेण उत्थानञ्चेति पुनरन्य-
वसायः स्यात् । अतः “आभाकासितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती । आदिमध्यावसानेषु प्रक्षापो-
हर्तनीत्सवाः ॥” इति वचनेन सामान्यतोऽभिधाय मैत्राद्यपादे स्वपितृह इत्यादिना मास-
चतुष्टयत्वेनानुव्य विशिष्यते इति सुतरामनुवादमात्रं सिध्यति । विधिले तु नियमविधिले तु
किमनेन मैत्राद्यपादे स्वपितृत्यादिना विधीयते नियम्यते । चतुर्थः मासचतुष्टयेन इत्यनेन
प्राप्तश्चतुर्थो मासः चान्द्रः एका तिथिः कापि तदादिभूता इत्यादिवचनबोधिततिथिचान्द्र
इत्यर्थः । एकादशां पूरणात् श्यनाद्यारम्भकद्वादशीमादाय गणनया एकादश्या-
स्तिशक्तिद्वित्वेन तिथिचान्द्रमाससमापनात् । सुतरां द्वादशी पञ्चमासस्येति एकादशां
तिथिचान्द्रमाससमापनात् सुतरां द्वादशी पञ्चमाससम्बन्धिनौ भवति । तत्रोत्थानं
न स्यादिति मासचतुष्टयनियमात् । चतुष्टयेन समाप्तेन तेन पञ्चम इत्यर्थे इति चतुष्टय-
समाप्तपुत्तरत्वविशिष्टेन पञ्चमिनेत्यर्थः । अस्वार्थपरत्वापत्तेः स्वार्थेहान्या अन्यार्थकल्पनापत्ते-

सर्वथा न स्यादेव मासचतुष्टयस्य चिरातीतत्वादेकादश्याच्च
नोत्थानं स्यात् । चतुर्थमासस्यानिष्यन्नस्य कारणत्वानुपपत्तेः
एकादश्यन्ते च तत्समाप्तिः । तथाच पादयोगादन्यतिथावित्या-
दिकमपहस्तितं भवेत्* । नाक्षत्रमासचतुष्टयमिति चेत् नैत-
दप्यनुराधानक्षत्रमादिभूतमादाय चतुर्थमासीयरेवतीगणने नैको-
नविंशत्युत्तरशतेन मासचतुष्टयस्य एकोनस्यापत्तेरभिजिद्-
गणने रेवत्युत्तरस्येति कथं मासचतुष्टयेनेति विधिः विधेयस्या-
परिज्ञाने विधानासम्भवात् । न च रेवत्यामपि नियतमुत्थानम्,
उभयोरप्यभावे त्विति, द्वादशीमात्रस्यापि विधेः । न च सौरा-
पेक्षं चतुर्थत्वमाषाढात् कार्तिकस्य पञ्चमात्, प्रतिपदादि-
दर्शान्तश्चान्द्रोऽपि पञ्चम एवेति । यथाकथञ्चिद्देवानुवादतया
वर्णनं प्राप्तिपरतन्त्रत्वादनुवादानामतएव मैत्राद्यपादादिभिर्व्यभि-
चरितैः सहचरितं व्यभिचार्यैव युक्तम् । “शक्रध्वजोत्थापनञ्च
विष्णोश्च परिवर्त्तन”मित्यादिना च पञ्चभिरपि मासैरुत्थानस्य

रित्यर्थः । द्वादशीप्रथमच्छ एवोत्थानं स्यादिति एकादश्यां चान्द्रमाससमापनेऽपि द्वादशी-
प्रथमच्छे उत्थानारम्भे एकादश्यन्तरूपकारणस्य प्राक् सत्त्वात् ।

* ननु रेवतीनक्षत्रयुक्ताद्वादश्यामुत्थानविधानात् द्वादश्याद्यच्छे तद्व्योमस्य कादा-
चित्कालात् कथमुपपत्तिरित्याशङ्क्याह न नक्षत्रमपेक्षते । चिरातीतत्वादिति त्रयोदश्यादौ
उत्थाने द्वादश्यादिव्यवधानेन एकादश्यन्तरूपकारणस्य प्राक् सत्त्वासम्भवात् । अपहस्तितं
भवेदिति पादयोगादन्यतिथौ इति वचनं व्यर्थं स्यात् तथाच द्वादश्यां नक्षत्रयोगाभावे
पादविशेषयोगेन अन्यतिथौ उत्थानव्यवस्था न स्यादिति भावः ।

दर्शितत्वात्* । तस्मादुत्तरत्रिकाधिमामस्यतिरेकेण यथाकथञ्चित्-

* नाक्षत्रमासचतुष्टयमिति पादयोगादन्यतिथावित्यादिवचनस्य सार्थक्याय सप्त-
विंशतिनक्षत्रैः नक्षत्रयुक्तमासचतुष्टयमिति चेदित्यर्थः । अनुराधानक्षत्रमादिभूतमादा-
थेति "मैत्रायपादे खपितौह विष्णुवैष्णव्यमध्ये परिवर्तते च । पौष्णावसाने च सुरारि-
हन्ता प्रबुध्यते मासचतुष्टयेने"ति वचनादिति शेषः । अत्र यद्यपि नाक्षत्रतिथिचान्द्रमासस्य
त्रिंशत्तिथिनक्षत्रात्मकतया तच्चतुष्टयस्य विंशत्युत्तरशतेन समापनमुचितं, तथापि पौष्णाव-
सानेन सुरारिहन्ता प्रबुध्यते मासचतुष्टयेनेत्यनेन पौष्णावसानमासचतुष्टययोः सामानाधि-
करण्यदर्शनेन पौष्णावसानरूपपरिवर्तौशेषभागस्यापि अनुराधामादाय गणने एकीनविंशत्यु-
त्तरशतेन समापनात् तादृशमासचतुष्टयस्यापि एकीनविंशत्युत्तरशतेन समापनापत्तिः
सुतरामिव सिध्यति । तथाहि, अनुराधामादाय गणने त्रिंशत्पूरणीभूतमूलनक्षत्रेण प्रथम-
स्तादृशतिथिचान्द्रमासः समाप्तः । ततः पूर्वार्वाष्टमादाय गणने त्रिंशत्पूरणीभूतश्रवण-
नक्षत्रेण द्वितीयाष्टमासः समाप्तः । ततः धनिष्ठादाय गणने त्रिंशत्पूरणीभूतपूर्व-
भाद्रपदक्षत्रेण तादृशतृतीया मासः समाप्तः । तथाच उत्तरभाद्रपदक्षत्रमादाय त्रिंशत्पूरणी-
भूताश्विनीनक्षत्रेण चतुर्थी मासः समाप्यते च । ततश्च रेवतीनक्षत्रे प्रबोधे एकीनत्वं सुतरामिव
सिद्धम् । द्वादशीमात्रस्यापि त्रिवेधः "द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे । आभाकासित-
पक्षेषु शयनावर्तनादिक"मिति वचनात् । न च सौरापेक्षं चतुर्थ्येवमिति मासचतुष्टयेनेति
मासचतुष्टयस्य सौरमासचतुष्टयत्वं न च नहीत्यर्थः । प्रतिपदादिदर्शान्तशान्द्रोऽपीति
मुख्यचान्द्रोऽपीत्यर्थः । पञ्चम एव उत्तरत्रिकमलमासे सति श्रावणादेर्वित्वात् । अनुवाद-
तथेति स्वयमग्रे वक्ष्यति । प्राग्निपरतन्त्रत्वादनुवादानामिति प्राप्तेः पुनः कथनमनुवाद इति
स्मरणात् । मैत्रायपादादिभिर्व्यभिचरितैरित्यादि तथाच "मैत्रायपादे खपितौह विष्णुः
वैष्णव्यमध्ये परिवर्तते च, पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता प्रबुध्यते मासचतुष्टयेने"ति, "द्वादश्या-
स्रचक्षयोगी पादयोगी न कारण"मिति, "द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे । आभा-
कासितपक्षे"खित्यादि-व्यभिचरितैः प्रागकादाचित्सम्बन्धैः मैत्रायपादादिभिः स्रचक्षरितं
तद्योगेन व्यवस्थापितम् । इत्यादिना इति आदिना तु मासद्वयेन निर्दिष्टम् । "शयना-
दावक्तोविदैः । दुर्गायाश्च त्रिभिर्मासैः अधिमासं विनैव तु । अधिमासनिपाते तु क्रमा-

प्राप्तस्य चतुष्टयस्य चतुष्टयेनेत्यनुवाद इति यत्किञ्चिदेतत् । एत-
च्चाधिमासस्य शयनोत्कर्षनिमित्ततामभ्युपगम्योक्तम् । परमार्थत-
स्त्वधिमासे पतिते एकस्य द्विरावृत्तत्वात् ततः प्रभृत्युत्तरोत्तरसौर-
मासेषु प्राप्तिरिति (१) चान्द्रमासोत्कर्षनिमित्तमधिमास इत्यर्थः ।
यत्तु अज्ञानतिमिरदहनार्थमञ्जनवर्त्तिरूपवचनमुपन्यस्तम् ।

“सिनीवालीमतिक्रम्य यदा संक्रमते रविः ।

युक्तः शेषैस्तदा मासैः कालस्तत्रोत्तरः स्मृतः ॥”

इति व्याख्यातञ्च, सर्वमज्ञानतिमिराञ्जनेनानेनोपहतं तत्र काल
उत्तरो योऽसौ परिवृद्धः स एव ग्राह्यः । अथ किं यत्र मासे
वृद्धिदर्शनं तदधिक एव उत्तरः कालो ग्राह्यः पूर्वसु यथावस्थित
एव गृहीतव्य इत्यत्राह “युक्तः शेषैस्तदा मासैरिति” । येषु
पूर्वं गतास्तेऽपि कालवृद्धिमग्रे भाविनीं वीक्ष्योत्तरा एव ग्राह्या
इत्यर्थः । तस्मादेवमादिवचनपर्यालोचनया दक्षिणायनात् पूर्व
परिण वा दर्शद्वये द्विराषाढ एव बुध्यत इत्यन्तम् । तत्र जनी-
गतान्धव्याधिप्रशमनार्थं पृष्ठकुर्वेद्यकथितविपरीतफलौषधप्रयोगात्
दिवापि न पश्यतीतिवदाभाणकोऽयम् । अस्यापि विपरी-

(१) एव पूर्वपूर्वचान्द्रप्राप्तेः तत्र तत्र विहिता क्रिया उत्तरोत्तरैरेव क्रियते इति
प्राप्तं वचनैः स्वव्यतिक्रियते । एतदुक्तं भवति यत्राधिमासः पतितः तदादिचान्द्राणा-
मुत्तरोत्तर इति कचिदादर्शे पाठः ।

दिन्द्राविकाहरीन् । कान्यातुलावृत्तिकेषु वृष उत्थापयेदध्रुवमिति प्रतीकपरिग्रहः ।
पञ्चभिर्मासैरिति अस्मिन् वचने मलमासे सति वृत्तिके उत्थानविधानेन चान्द्रकार्तिक-
पक्षस्य वृत्तिकप्रवेशेऽपि आषाढापेक्षया चान्द्रकार्तिकस्य पञ्चमलान् ।

तार्थप्रसाधकत्वात् । तथाहि यदाधिमासः पतति तदैक-
नामानौ चान्द्री भवतः तत्र चान्द्राषाढविहितकर्मानुष्ठानाय
को याज्ञः इत्यपेक्षायाः “सुत्तरः स्मृत” इति विधिः । तत्पर-
भाविनोऽपि चान्द्रमासाः परमासेष्वेव प्राप्यन्त इति परभूतै-
र्मासैर्युक्तः स्मृतः न तु पूर्वैरिति, तेषां शेषपदानभिधेयत्वात्,
वयःशेषे पुत्तपौत्तमायुःशेषे यच्छेषन्दशरात्रस्येत्यादिषु परभूत एव
काले शेषपदप्रयोगनियमात्* । कर्कटाधिमासे च देवशयने तत्र
चान्द्रे न वा सौराषाढे शयनं स्यात् । तदानीं द्विःश्रावणत्वाच्चान्द्रा-
षाढस्यापि कर्कटप्रथमदिन एव समाप्तत्वात् “आभाका” इति
“मिथुनस्थेऽपि सहस्रांश” वित्यादिचान्द्रविधिपरं वा सौरपरं वा

* परमार्थतः यथार्थतः । एकस्य द्विरावृत्तत्वात् अधिमासरूपस्य आषाढादिनामकत्वेन
द्वित्वात् । ततः मलमासात् । तत्र तत्र मलमासमध्ये । अङ्गनेन ज्ञानाङ्गनेन, उपहतं
नष्टम् । तत्र मलमासे सति योऽसौ उत्तरकालः परिग्रहः शुद्धत्वेन विहितः । जनीगताम्ब-
व्याधिप्रश्नमनार्थमिति अत्र जनीगताम्ब इत्यपपाठः, रजनीगताम्ब इत्येव पाठः साधुः । तथाच
रात्राम्बतारोगप्रश्नमनार्थमित्यर्थः प्रष्टुः जिज्ञासितः । विपरीतफलम् उद्देश्यविरोधिफलम्,
एतदौषधविशेषणम् । दिवापि न पश्यतीति, तथाच रात्राम्बतारोगनिवृत्तिर्दूरे आस्तां,
प्रत्युत पुनर्दिवाम्बोऽपि भवतीति भावः । आभासलोकोऽयमित्यपपाठः, आभाणकोऽयं
विपरीतार्थप्रकाशकोऽयमित्यर्थः । तत्सङ्गत्वे हेतुमाह तस्यापीत्यादि । परमासेष्वेव
परसौरमासेष्वेव । श्रैवैर्मासैरिति दर्शयति परभूतैरित्यादि । तेषां पूर्वेषां, शेषपदान-
भिधेयत्वात् शेषपदवाच्यत्वाभावात् परभूतमास एव । शेषपदाभिधेयतां दृष्टान्तेन दर्शयति
वयःशेषे इत्यादि, शेषे वयसि इत्यर्थः । पुत्तपौत्ते पुत्तश्च पौत्तश्च इयोः समाहारः पुत्तपौत्ते
समाहारे क्लीबलिङ्गत्वम् । आयुःशेषे आयुषोऽवसाने यच्छेषं दशरात्रस्येति तावद्वायुचि-
र्भवेदित्युत्तरप्रतीकम् । दशरात्रस्य यः शेषः अन्तोऽवसानो वा तं प्राप्य तावत्कालपर्यन्तम्
अशुचिर्भवेदिति । शेषशब्दस्य पुलिङ्गत्वेऽपि न क्षतिः ।

सर्वथा बाधितं स्यात्* । किञ्च शेषैरित्यधिमासस्य पाते पूर्व-
कालाभिप्रायेण वर्णने पूर्वविधेरनिर्देशात् पूर्वाषाढादिविहि-
तानामपि शयनादीनामुत्कर्षः स्यात्, तेषां वत्सरान्तरगोचरत्वा-
नोत्कर्ष इति चेत् न समानवत्सरग्रहणप्रमाणाभावात् । अव्यव-
स्थितग्रहणे सर्वदैव शयनादुत्कर्षापत्तेराषाढादिविधेर्निर्विषयत्वं
स्यादिति । समानवत्सरग्रहणमिति चेत् समानवत्सरग्रहणेऽपि
वत्सरादिमासापरिज्ञानादूषणस्य तदवस्थत्वात्, अधिमासावधि-
वत्सरगणने उत्तरत्रिकाधिमासे तत्पूर्वाषाढस्य तद्वत्सरानन्तः-
प्रविष्टत्वात् कथं तत्र कर्तव्यशयनोत्कर्षः । तदन्तवत्सरगणने
नेषष्ठषयोरधिमासे(१) तत्पूर्वभूतैराषाढादिभिरेकवत्सरत्वात्
प्राक्तनमेव शयनादिकमुत्कथ्येत, नतु परभूतमिति विपरीता-
पत्तेः । पूर्वोक्ताभाणकसिद्धिः मासान्तरस्य चाद्यन्तग्रहणे विनि-

(१) तदन्तप्रवेशेन वत्सरगणने उत्तरत्रिकाधिमासे तत्पूर्वाषाढस्य तु नेषष्ठषयोरधि-
मासे च इति क्वचिदादौ पाठः ।

* तदानीं कर्कटमलमासे । कर्कटप्रथमदिन एव कर्कटप्रथमदिनसम्बन्धितथावेव ।
चान्द्रमासस्य तिथिघटितत्वेन सौरदिने तदसम्भवात् 'अमावास्यादयं यत्र' इति वचन-
स्थावास्यादयस्य यथाशुतसाकल्यामावास्यापरत्वमभिप्रेत्योक्तं, तथाच चतुर्दश्यां कर्कट-
संक्रान्ती अमावास्यायाः कर्कटप्रथमदिने विद्यमानत्वात् तत्र चान्द्राषाढसमाप्तिः सुलभेति
भावः । सर्वथा बाधितं स्यादिति, तथाच 'आभाकासितपक्षे तु मैत्रश्रवणरेवती । आदि-
मध्यावसाने तु प्रस्नापोदत्तनीक्षवा' इति वचने शयनादौ आषाढभाद्रकार्तिकनियमात्
कर्कटमलमासे यदि मलीयश्रावणे हरिशयनं स्यात् तदा आभाकासितपदबोधिताषाढादेः
चान्द्रे सौरत्वे वा उभयथापि बाधः स्यात् ।

गमनाप्रमाणाभावात्* । तस्माच्छयनादौ चान्द्राषाढादिपरि-
ग्रहमूलानि वचनानि, अतएवोत्कर्षस्य पूर्वोऽवधिर्न केनाप्युक्तः ।
अधिमासात् प्रभृत्येव परस्मिन् सौरि पूर्वचान्द्रमासप्राप्तेस्तदायो-
वोत्कर्षस्य प्राप्तत्वात् । यदा तु चान्द्राषाढभाद्रकार्तिकादयः
सौराषाढभाद्रकार्तिकादिष्वेव प्राप्यन्ते ततःप्रभृत्यनुत्कर्षोऽपि
प्राप्त एव । चान्द्रसौरयोर्मेलने प्रायशः क्रियमाणस्य परस्मिन् सौरि
पूर्वचान्द्रप्राप्त्यादिक्रियमाणतयोत्कर्ष इत्युच्यते । उभयमेलने
त्वनुत्कर्ष इति । परमार्थसु चान्द्रे विहितानां चान्द्र एव सदा
करणान्नोत्कर्षापकर्षौ मलिन्नुचापेक्षयापि नोत्कर्षः, तत्पर्युदस्त
एव चान्द्रे विधानात् । अतएव शयनाद्यर्थश्चान्द्राषाढपरिग्रहेऽधि-
मासे सत्यसति वा 'आभाका' इत्यादेः न कस्यचिदपि वचनस्य

* दोषान्तरमाह किञ्चेति । शेषैरिति, 'युक्तः शेषैस्तदा मासैरिति' वचनस्य शेषपदैः
इति इत्यस्य, मलमासपाते पूर्वोवधेरनिर्देशात् अनियतत्वात् । वत्सरान्तरगोचरत्वात् अन्यो
वत्सरः वत्सरान्तरं तदुगीचरत्वात् । वत्सरादिमासापरिज्ञानात् वत्सरस्य आदिभूतमासस्य
अपरिज्ञानात् । अधिमासावधिवत्सरगणने अधिमासम् आदिभूतं परिकल्प्य वत्सरगणने ।
सहवत्सरानन्तःप्रविष्टत्वात् तद्वत्सरमध्यप्रविष्टत्वाभावात् । तदन्तवत्सरगणने अधिमासान्त-
वत्सरगणने । मेषवृषयीरधिमासे तत्पूर्वभूतैः अधिमासाक्रान्तमेषवृषान्यतरगतवैशाख-
ज्यैष्ठ्यान्तरमासपूर्वभूतैरित्यर्थः । एकवत्सरत्वादिति तथाच मेषाधिमासे पूर्वज्यैष्ठमास-
मादाय गणने मेषगतमलीयचान्द्रवैशाखपर्यन्तस्य वृषाधिमासे पूर्वोषाढमादाय गणने
वृषगतमलीयचान्द्रज्यैष्ठपर्यन्तस्य चैकवत्सरत्वमिति भावः । प्राक्तनमेव शयनादिकं मल-
मासात् पूर्वोषाढादिविहितशयनादिकमेव । न तु परभूतमिति मलमासेऽन्तराषाढादि-
विहितशयनादिकं न तु इत्यन्वयः मलमासान्तस्य तन्मते एकवत्सरत्वात् । आभाणकसिद्धिः
विपरीतार्थप्रकाशकतासिद्धिरित्यर्थः ।

बाधः । तस्मात् सन्धमवादोऽपि सन्धमवाद एव निरर्थकं विन्दु-
दानम्(१) ।

जितेन्द्रियस्तु मन्यते ।

“मिथुनस्थो यदा भानुरमावास्याद्वयं सृशेत् ।”

तथा ।

“प्राप्ते आषाढमासे तु सिनीवालीद्वयं यदा ।

द्विराषाढः स विज्ञेयः पतिते चाधिमासके ॥”

तथा ।

“अमावास्यामतिक्रम्य यदा कर्कः कर्कटं व्रजेत् ।

द्विराषाढं तदा ग्राह्यः पतिते चाधिमासके ॥”

तथा ।

“सम्पूर्णे मिथुनेऽधिको यदि भवेन्मासस्तदा कर्कटे शेते”
इति वचनैर्मिथुनाधिमासोऽयमेव द्विराषाढस्तदैव कर्कटे देव-
शयनं नान्यदा । तद्वत्सरे च कन्यायां शक्रोत्सवः, तुलायां दुर्गा-
त्सवः, वृश्चिके च देवोत्थानम् । ‘सम्पूर्णे मिथुनाधिक’ इति वचनात्,
एवंविधश्च संसर्गश्चिरतरकालं विना न भवतीति विरेणैव च
द्विराषाढोऽधिमासः । माथुरैश्चायमेव द्विराषाढोऽनुष्ठीयते । यत्तु
संवत्सरमध्ये षट्सु मासेषु रविचन्द्रभोगवृद्ध्या प्रतिमासं दिनद्वया-
धिक्यात् सार्द्धवर्षद्वये त्रिंशद्दिनवृद्ध्याधिमासः पतति । तथा च
गणितविदः ‘गतेऽब्दे द्वितय’ इति, स यत्रैव पतति स एव

दिरित्युच्यते । तेन सिंहाधिमासे कन्यायां शक्रोत्थानपार्श्वपरिवर्त्तने । कन्याधिमासे तुलायां दुर्गोत्थानम् । विराषाढत्वञ्च सौरमानेन न सम्भवति* । एकस्मिन् वत्सरे मिथुनभोगावृत्तेरभावात् स्वरूपतश्च कार्य्यतश्च वाच्यम् । सृष्ट्यादौ हि मधुमासः प्रथमं प्रवृत्तः प्रतिपदादिरिति, तथैव तस्या इज्या विहिता, तत्क्रियानुरोधाच्च मासान्तराणामपि इज्या प्रतिपदुपक्रमविधिवलादेव । तत्र यदि मिथुन एव रवौ प्रतिपद्वयं भवति, तदा “मासि संवत्सरे चैव तिथिद्वैधं यदा भवेत्” इति वचनेनोत्तरप्रतिपदः प्राश-

* सम्भ्रमवादोऽपि सम्भ्रमभट्टकल्पितशास्त्रार्थोऽपि सम्भ्रमवाद एव सम्भ्रमो भानियुक्तो वादो यत्र सः । विन्दुदानम् अञ्जनशलाकादानं निरर्थकमिति पूर्वज्ञानव्यः । तथाच सर्व्वमज्ञानतिमिरमञ्जनानेनोपहतमिति सम्भ्रमभट्टेन प्राशक्तं तस्योपरि कटाक्षोऽयमिति भावः । जितेन्द्रियमतसुपन्यसति जितेन्द्रियस्तु मन्यते इत्यादि । अमावास्याद्वयं अमावास्यान्यवशद्वयम् । आषाढमासे तु सौराषाढमासे तु । सिनीवालीद्वयमिह पूर्वापरामावास्यान्यवशद्वयोपलवणार्थमेव गृह्यते, न तु चतुर्दशीयुक्तामावास्यामात्रम् । विराषाढन्तथा प्राज्ञ इति आहिति क्रियाध्याहारेणास्यान्वयः । मिथुनाधिसासः मिथुनस्वरव्यारब्धचान्द्राषाढाधिसासः । अथमेव विराषाढः विराषाढप्रयोजक इत्यर्थः । तत्रैव आषाढाधिसास एव, कर्कटे देवशयनं कर्कटगतशुद्धचान्द्राषाढ एव देवशयनम्, नान्यदा । कन्यायां कन्यागतचान्द्रमाद्वे । तुलायां तुलागतचान्द्राश्विने । वृश्चिके वृश्चिकगतचान्द्रकार्तिके । एवंविधः संसर्गः आषाढाधिसासरूपः । विराषाढोऽधिसासः विराषाढप्रयोजकोऽधिसासः । माघुरैः मधुरावासिपण्डितैः । गतेऽन्दे दितये इति, ‘गतेऽन्दे दितये साह्वे’ पञ्चपक्षे दिनद्वये । दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिसासकः ॥’ स यत्रैव पतति यस्य मूलमासत्वं स हिरित्युच्यते । तथाच यस्य चान्द्रचैत्रादिर्मूलमासत्वं स द्विचान्द्रचैत्रादिर्भवतीति भावः । तेन मूलमासस्यैकनामकमासद्वयात्मकत्वेन । विराषाढत्वञ्च सौरमानेन न सम्भवतीति सौरमासस्य विराहत्या विराषाढत्वं न सम्भवतीत्यर्थः ।

स्थेनाषादयागार्थं ग्रहणात्तस्य त्रिंशत्तिथिसमाप्तत्वात् आषादशेषा-
रब्धस्य कर्कटशेषेणैव समापनात् तत्कार्यानुवृत्तिपर्यन्तं कार्यत
आषाद इत्येकः, स्वरूपतोऽपरञ्च कार्यत इति भवति द्विराषादः ।
अत एवविधस्य मासस्य षष्टिदिनत्वं परिशिष्टेन निर्दिष्टम् 'षष्ठ्या
तु दिवसैर्मास' इत्यादिना । तदेवंविधशास्त्रपौर्वापर्यालो-
चनानवहितैरभियुक्तमन्यैर्माधवाद्येष्वित्यादि कथमुपनिबद्धम् ?
अन्यान्यप्येवंविधानि सन्धमभट्टकल्पितान्युपेक्षणीयानि इत्येतदन्तं,
तदयमतिमन्दतमो वादः कथं सुन्दरमतिना जितेन्द्रियेणाभि-
नन्दितः ? * तथा 'ह्यामावास्यामतिक्रम्येति' खोपन्यस्तवचनै-
रेव पूर्वार्द्धेन द्विराषादमेकमभिधाय, पुनः 'पतिते चाधिमासके'
इत्यनेनापि क्लप्रयोगेन द्विराषादान्तरस्य मेषवृषयोरप्यधिमास-

* तदेवीपपादयति एकस्मिन्नित्यादि । स्वरूपतश्च स्वभावसिद्धः, कार्यतश्च कार्यानु-
रोधात् । सृष्ट्यादाविति, सधुमासः प्रथमं प्रवृत्तः प्रतिपदादिरिति, तथाच "वैवसितादे-
रुदयाग्नानोर्दिनमासवर्षयुगकल्याः । सृष्ट्यादौ लङ्कायां सभं प्रवृत्ता दिनेऽर्कस्य ॥" तस्य
प्रतिपदादिः । इत्या यागविशेषः ।

'मासि संवत्सरे चैव तिथिर्बैधं यदा भवेत् ।

तच्चोत्तरोत्तमो ज्ञेयो पूर्वा तु स्थान्मल्लिङ्गवः ॥'

इति सत्यव्रतवचनेन, आषादयागार्थम् आषादत्वेन विहितयागार्थं, तस्य च आषादस्य च ।
आषादशेषारब्धस्य सौराषादशेषारब्धस्य । कार्यानुवृत्तिपर्यन्तं कार्यसमाप्तिपर्यन्तम् ।
पौर्वापर्यालोचनानवहितैः पौर्वापर्यालोचनरहितैः । अभियुक्तमन्यैः आत्मानं पश्चितं
मन्यमानैः । इत्येतदन्तमित्यस्य जितेन्द्रियस्तु मन्यते इत्यनेन प्राक्तनेन सम्बन्धः । अतिमन्द-
तमो वादः अतिनिक्लृष्टव्याख्या, मिथुनाधिमास एव द्विराषादस्तदैव कर्कटे देवशयनं नान्यदा
इत्येवंरूपः । अभिनन्दितः पुरस्कृतः ।

निमित्तस्थाभिधानात् कथन्तस्यानादरः ? 'पतिते चाधिमासक' इत्येतावत् एवानर्थकत्वापत्तेः । कथञ्च बह्वनामेव द्विराषाढ-प्रक्रमलिखितानामुत्तरत्रिकाधिमासेऽपि वत्सरान्तरीयशयनाद्युत्कर्षवचनानां, 'प्रथमेऽङ्गि द्वितीये वेति,' 'उत्तरमयने याते सवितरि' इत्यादीनां सकलप्रामाणिकपरिगृहीतानां सम्भ्रमकल्पितत्वं युक्तमुत्सहामहे । किञ्च मिथुनाधिमासे शयनादीनामुत्कर्षो भवतामपि निर्विवाद एव । तदा च किं सौर शयनादिविधायिकां श्रुतिं परिकल्प्याधिमासनिमित्तोत्कर्षार्था अपरापि* परिकल्प्यतामाहोस्विदाषाढादिपदस्य लाक्षणिकत्वं कल्पनालाघवा-

* आषाढमासं यद्विराषाढत्वमुक्तं तद्वृषयितुमुपक्रमते तथाहीत्यादि । पूर्वाङ्गेन इति, 'प्राप्ते आषाढमासे तु मिनोवालीवयं यदा । द्विराषाढः स विज्ञेयः' इति, 'अमावास्यामि-क्रम्य यदार्कः कर्कटं व्रजेत् । द्विराषाढस्तदा प्राञ्ज' इति पूर्वाङ्गेन । ऋषयो गेण अतीतार्थ-क्तप्रत्ययसाधितपतिते इति शब्देन । द्विराषाढान्तरस्य अन्यो द्विराषाढः द्विराषाढान्तरम् । अधिमासनिमित्तस्य अधिमासः निमित्तं यस्य, एतद्विराषाढान्तरस्य विशेषणम् । एतावत् एव पतिते चाधिमासके एतद्भागस्यैव । वत्सरान्तरीयशयनाद्युत्कर्षवचनानां, 'कन्या-सिंहकुलीरेषु मलमासी यदा भवेत् । आगामिनि तदा वर्षे कुलीरे माधवः स्वपेत्' इत्यादिवचनानाम् । प्रथमेऽङ्गि द्वितीये चेति, 'प्रथमेऽङ्गि द्वितीये वा शुक्ले मेषमियाद्रविः । द्विराषाढरुते विष्णुः परं कर्कटके स्वपे'दिति । उत्तरमयने याते सवितरि इति, 'उत्तरमयने याते सवितरि पतनं यदाधिमासस्य । भवति तदा द्विराषाढः श्वेते कर्किणि सुरारतिः' इति । सम्भ्रमकल्पितत्वं युक्तमुत्सहामहे सम्भ्रमभट्टसम्मतद्विराषाढत्वमपि युक्तम्, उत्सहामहे स्वीकुर्क्षहे । निर्विवादः अवश्यं स्वीकार्यः । तदा च सौर शयनादिविधायिकां श्रुतिं परिकल्प्यति, तथाच तदैव कर्कटे देवशयनं नान्यदेति स्वयमुक्तत्वादिति भावः । अपरापीति अपरा श्रुतिरपीत्यर्थः ।

दङ्गीक्रियताम् । तत्र कल्पनातो लक्षणैव श्रेयसी । तेन शक्रो-
त्सवादिषु चान्द्रपरिग्रहे सति न्यायमूलान्येव वचनानि कथ-
मन्यथा क्रियन्ते ? यच्च द्विराषादत्वसमाधानमुक्तं स्वरूपतः
कार्यतश्चेति तदयुक्तम् । मिथुने अधिमासपाते उत्तरप्रतिपद्या-
षाढेज्यायाः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । सृष्ट्यादौ हि चैत्रेज्यायाः प्रतिपदि
प्रवृत्तत्वादाषाढेज्यायाः प्रतिपदि प्रवृत्तिं प्रामाणिको वदति* ।
तत्रासी प्रष्टव्यः चैत्रेज्यायाः प्रतिपदि प्रवृत्तिः किं चैत्रादित्वात्
प्रतिपदूपत्वाद्वा ? चैत्रादिप्रतिपदूपत्वाद्वा ? तत्र यदि प्रथम-
स्तदा प्रतिपदोऽविधिसंस्पर्शात्, अर्थसिद्धत्वात्तिथ्यन्तरस्यापि
चैत्रादित्वे तत्र कर्मणः कार्यत्वात् कथमाषाढीयद्वितीयप्रति-
पद्यनादिभूतायां तदिज्यारम्भसम्भावना ? यथा त्रिः प्रथमा-
मन्वाहेति, निरुत्तमामन्वाहेति स्थानधर्मत्वाद्द्विग्विशेषस्थानादरो-

* समतमाह आहोस्त्रित् उत वा इत्यादि । आषाढादिपदस्य द्विराषादान्तर्गता-
षाढादिपदस्य, लाक्षणिकत्वकल्पना गौणमुख्यत्वेन श्रावणादिसाधारण्येन लाक्षणिकत्व-
कल्पनालाघवात् अङ्गीक्रियतामित्यन्वयः । तत्र कल्पनातः श्रुतिव्यकल्पनातः श्रेयसी लघुत्वा-
दूषयति तदयुक्तमिति । उत्तरप्रतिपदि शृङ्गाषाढप्रतिपदि, आषाढेज्या आषाढविहित-
यागविशेषः । तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति, तथाच मिथुन एव रवौ युक्तप्रतिपद्वयं भवतौत्यादिना
कार्यानुवृत्तिपर्यन्तः कार्यत आषाढ इत्येकः इति नितेन्द्रियेण प्राक् उक्तं, ततश्चास्य
प्रकृताषाढलास्त्रीकारे कार्यमात्रार्थे स्त्रीकारेऽपि प्रकृताषाढ एव पुरुषस्य प्रवृत्त्या कार्यानुप-
पत्त्येषाषाढे स्वतः प्रवृत्तिर्न भवितुमर्हतीत्याशय इति भावः । सृष्ट्यादौ हीति चैत्रसिद्धादे-
रुदयाहानोरित्यादिवचने चैत्रसम्बन्धिषु प्रतिपदि युगाद्यारम्भात् । इज्याया अपि तत्रैवा-
काङ्क्षितत्वेनाह, चैत्रेज्यायाः प्रतिपदि प्रवृत्तत्वादित्यादि ।

ऽर्थसिद्धत्वात्* । प्रतिपद्रूपत्वाच्चेत् तदा चैत्रत्वस्याप्रयोजकत्वात् ।

* तत्र चैत्रेज्यादौ प्रष्टव्यविवक्षं व्याकरोति चैत्रेज्यायाः प्रतिपदि प्रवृत्तिरिति । तत्र त्रिधा विकल्पयति चैत्रादित्वादित्यादि । तथाच चैत्रादित्वेन विधिः उत प्रतिपत्त्वेन किंवा चैत्रादिसम्बन्धिप्रतिपत्त्वेन । प्रथमः यदि चैत्रादित्वेन विधिः । अविधिस्यशांत् विधिस्यशांभावात् अविधेयत्वादित्यर्थः । अर्थसिद्धत्वात् चैत्रादिसम्बन्धित्वेन प्रयोजनसिद्धत्वात् । तत्र तिथ्यन्तरेऽपि कर्मणः इज्यादिकर्मणः कार्यत्वात् करणीयत्वात् । कथमाप्राद्वीयेत्यादि, तथाच चैत्रादित्वादित्यनेनाषादयहृणोऽपि तदीयप्रथमप्रतिपदग्रहणमेव समुचितमेव प्रथमोपस्थितपरित्यागे प्रमाणाभावादिति भावः । अत्र दृष्टान्तं दर्शयति, यथा त्रिः प्रथमानित्यादि । अन्वाह अभ्यसेत्, स्थानधर्मत्वात् प्राथम्यधर्मत्वात् ।

‘त्रिः प्रथमानन्वाह’ इत्यादिषु स्थानधर्मताधिकरणम् ।

सू. अभ्यासः सामिधेनीनां प्राथम्यात् स्थानधर्मः स्यात् ॥ ३१ ॥

भा. सो दर्शपूर्णमासी, तत्र सामिधेनीः प्रकृत्यीच्यते, ‘त्रिः प्रथमानन्वाह’ चिरन्तमानन्वाह इति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः,—किम् ऋग्धर्म एषः,—यत्र तत्रस्था ‘प्र वो वाजा’ चिरभ्यसितव्या, उत स्थानधर्मः,—या अन्याऽपि प्रथममुच्यते, सा चिरभ्यसितव्या ? इति । कुतः संशयः ? उभययोपपत्तेः,—यद्येवम् अभिसम्बन्धः क्रियते,—या असौ उच्चारितानां सामिधेनीनां प्रथममुच्चारिता, सा चिरभ्यसितव्येति, ततः प्र वो वाजाया ऋचो धर्मः ? अथैवं विज्ञायते प्राथम्यं संयुक्तं त्रिः ब्रूयादिति ततो वचनस्य स्थानधर्मता, किन्तावत् प्राप्तम् ? ऋचो धर्म इति । कुतः ? प्राथम्यस्य व्यक्त्वा सम्बन्धात्, व्यक्तेरभ्यासेन । कथमवगम्यते ? स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्, व्यक्तिविशेषो हि स्त्री नाम, यदि तद्विशेषणं प्राथम्यं स्यात्, ततो लिङ्गविशेषनिर्देशोऽवकल्पते, साऽपि स्त्री अभ्यासेन सम्बध्यते ; अथ प्रथममनुब्रुवता चिरभ्यसितव्यमिति ततो व्यक्तिविशेषो न विवक्ष्येत, तत्र स्त्रीलिङ्गविशेषनिर्देशो नीपपद्यते । अपि च वाक्यभेदः प्रसज्येत । प्रथममुक्तं चिरभ्यसितव्यं, प्रथममुक्ता ऋक् चिरभ्यसितव्येति ; सत्येने पुनः प्राथम्यलक्षिताया ऋचो धर्म उच्यते, तत्रैककार्यविधाने न भवेद्वाक्यभेदः । अपिच शुभ्या प्राथम्येन स्त्री सम्बध्यते, वाक्येनाभ्यासः ; तस्मात् ऋग्धर्मो यत्र-तत्रस्था ‘प्र वो वाजा’ चिरभ्यसितव्येति । एवं

मासान्तरीयप्रतिपद्यपि मासान्तरेज्याप्रसक्तेस्तन्मासेज्यात्वव्या-

प्राप्ते ब्रूमः,—योऽयं सामिधेनीनां प्रथमायास्त्रिरभ्यास उच्यते, स प्रथमस्थाननिमित्तः धर्मः, न ऋचः कस्याश्चित् जातिनिमित्तः । कुतः ? न हि कृत्स्नेऽपि ऋग्वेदे प्रथमा नाम काचित् ऋक् विद्यते, या त्रिरभ्यस्येत, तत्र प्राथम्यम् ऋग्वचनार्थं स्यात्, इतरस्मिन् पक्षे श्रुतिर्न लक्षणा, श्रुतिश्च व्यायसी लक्षणायाः, तस्मात् अस्मत्पक्षः । अथ यदुक्तं—स्त्रीलिङ्गसम्बन्धादक्षत्यत्र एव श्रुतिः, वाक्यं च न भिद्यते, स्त्रीलिङ्गीपपत्तेरिति । अनो-
प्यते, गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति अविशिष्टमाणायासापि
व्यक्तौ यदवश्यं प्राप्तं लिङ्गं, तत् आश्रयभूतं गुणस्य भवति ; अविधिक्रितेऽपि तस्मिन्
लिङ्गविशेषनिर्देशोऽनुवादभूतो भवत्येव ; यथा, शुक्लः पुमान्, शुक्ला स्त्री, शुक्लं नपुंसकं ;
शुक्ल एकः, शुक्लौ द्वौ, शुक्ला बहव इति ; शुक्लां शाटीमानयेति ; यद्यपि शाव्याद्यानयनं
न विधीयते, शुक्लसम्बन्धमात्रविधित्वा भवति, न तत्र लिङ्गेन विशेषणं क्रियते, तथापि
अनुवादभूतः स्त्रीलिङ्गनिर्देशो भवत्येव,—शुक्लामानयेति अनुवादभूतत्वाच्च न वाक्यभेदो
भविष्यति । एवं च सति, यद्यपि प्राथम्यस्य स्त्रीलिङ्गसम्बन्धः श्रौतसाद्यापि प्राथम्यस्यैवा-
भ्यासेन सम्बन्धो न लिङ्गस्य ; यदि लिङ्गस्यैतेन सम्बन्धोऽभिधीयते, प्राथम्यस्यानुवादता
कल्प्यते । प्राथम्यसम्बन्धेऽप्यभिधीयमाने वाक्यं भिद्येत । अपिच, नैवात्र विवदितव्यं,
प्रातिपदिकविशेषणं हि स्त्रीशब्दः, स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्तते, ततः टावादेश इति,
न विशेषणस्य पदान्तरेण सम्बन्धो भवति, यथा राजपुरुषो गच्छतीति । यदा तु प्राथम्य-
स्याभ्यासेन सम्बन्धः, तत्र प्रातमनुद्यते स्त्रीत्वं, यानि सामिधेनीषु वचनानि, ऋचस्ताः,
स्त्रीलिङ्गश्च ऋकशब्दः, तत्र यत् प्रथमं वचनं, तस्याश्रयऋक्, गुणवचनानाञ्च शब्दानामा-
श्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति, इत्यविशिष्टताशमस्यृचि स्त्रीलिङ्गं भविष्यतीति यद्यम-
वचनं, तत् चिरादिति, स्त्री च सा ऋक् सामिधेनी ; तस्मात् 'त्रिः प्रथमामन्वाह' इति
प्राप्तस्य लिङ्गस्यानुवादः,—'त्रिः प्रथमामन्वाह विरुत्तमान्ताः पञ्चदश सम्पद्यन्ते' इति पञ्च-
दशानां सामिधेनीनां सम्पत्तये चिर्वचनम् उच्यमानं परिपूर्णाया ऋचो भवति, न ऋगवय-
वस्य, परिपूर्णा च सम्पत्त्यवती न ऋगवयवः । तस्मात् प्रातानुवादी लिङ्गस्येति प्राथम्यस्य
धर्मो न ऋचः । (१।१।८ अं ।)

हतिः* । चैत्रे हि क्रियमाणा चैत्रेज्या भवति । चैत्रादिप्रति-
पद्रूपत्वाच्चेत् नैतदपि तिथ्यन्तरस्य चैत्रादित्वे क्रियालोपापत्तेः,
यथैव हि फाल्गुनेऽधिमासस्तदैव चैत्रादिः प्रतिपद्भवति, तेन
पूर्वमासि सति परमासेज्या प्रतिपदि प्रवर्तते इति ।
मिथुनाधिमासे श्रावणेज्यायाः प्रतिपदि प्रवृत्तिरिति । न तत्रा-
षाढेज्याप्रसक्तिस्तदादित्वाभावात् । न चैवंविधो विधिरप्यस्ति
अनुपन्यासात् । अथ चैत्रे या प्रतिपत् तत्रारम्भ इति चेत्
ततः चान्द्रचैत्रारम्भा तत्रैव च समापनीयेति तदिज्यैव स्यान्न
सौर, चैत्रेज्या सौर एव हि मासे प्रारम्भसमाप्तिभ्यां कर्मणस्त-
न्मासीयत्वं भवति नान्यथा† सूर्यग्रहादिनिमित्तस्यैव कर्मणः ।

* द्वितीयकल्पं दूषयति प्रतिपद्रूपत्वादित्यादि । चैत्रस्याप्रयोजकत्वादिति, तथाच
प्रतिपद्रूपत्वेन इज्याविधी चैत्रपदाश्रयणात् सुतरामप्रयोजकत्वमिति भावः । सृष्ट्यादौ
प्रथमप्रवृत्तचैत्रस्य इज्याविधावप्रवेशे दीप्तं दर्शयति, मासान्तरीयेत्यादि । व्याहृतिः
व्याघातः ।

† तृतीयकल्पं दूषयति चैत्रादिप्रतिपद्रूपत्वाच्चेदित्यादि । तथाच यदि चैत्रस्य प्रथम-
दिनजातप्रतिपत्वेन विधिः स्यात्, तदा तिथ्यन्तरस्य चैत्रप्रथमदिनजातत्वे चैत्रेज्या न
स्यादित्याह तिथ्यन्तरस्येत्यादि । चैत्रादिप्रतिपद्भवति चैत्रस्य प्रथमदिने प्रतिपत् सम्भवति ।
पूर्वमासि सति अन्यवद्विगतपूर्वमासस्याधिमासत्वे सतीत्यर्थः । प्रतिपदि वर्तते तन्मा-
सीयप्रथमदिनजातप्रतिपदि वर्तते इत्यर्थः । अनुपन्यासात् एतद्रूपत्वेन विधिवाक्याश्रय-
णात् । चैत्रे या प्रतिपत् तत्रैवारम्भ इति, तथाच प्रथमप्रातिर्न विवक्षितेति भावः ।
चैत्रे या प्रतिपत् चैत्रसम्बन्धिनी या प्रतिपत् तत्र प्रतिपदि आरम्भा इज्येति चैत्र तत्रैव
चान्द्रचैत्र एव समापनीय इति, समापनीया इति चेत् तदिज्यैव स्यात् । तदैव चान्द्र-
चैत्रेज्या न सौरचैत्रेज्या न सा सौरचैत्रेज्या । तन्मासीयत्वं सौरचैत्रमासीयत्वं नान्यथा,
तथाच चान्द्रचैत्रारम्भा सौरचैत्रसमापनीया सौरचैत्रेज्या न भवतीत्यर्थः ।

यच्च, मासि संवत्सरे चैवेति वचनं तत्तिथिविशेषविहिते कर्मणि तिथिद्वैधे उत्तरग्रहणार्थमस्य च सौरमासयागत्वात् नान्तरीयकः प्रतिपक्षस्वन्तो न विवक्षितः । यत्र तु त्रिःपरिवृत्तत्पूनीकाविधौ भागकर्मत्वपक्षे ऐन्द्रवायवायं प्रथममाहुरिति श्रुतमप्यहो न विवक्षितं कथं तत्राश्रुतैव प्रतिपत्तिथिर्विवक्ष्यताम्* । किञ्च प्रतिपद्वैधे भवतूत्तरग्रहणं तिथ्यन्तराणान्तन्मासे द्वैधाभावात् मियुनस्थानामिव ग्रहणात् कर्कटे कथं तिथिकार्याणि ? न च प्रतिपदुत्कर्षात् तिथ्यन्तरकार्याणामुत्कर्ष इति वाच्यं, क्रमानुरोधेन कालबाधापत्तेः । प्रतिपन्मात्रानुरोधेन च सकलतिथि-

* अत्र दृष्टान्तं दर्शयति सूर्यग्रहादीत्यादि, आदिना चन्द्रग्रहणपरिग्रहः । तथाच ग्रहणनिमित्तकर्मणः ग्रहणेतरकाले समापनमनुचितमेवेति भावः । सौरमासयागत्वात् सौरमासकरणीययागत्वात् । नान्तरीयकः उद्दिश्यतासम्बन्धेन प्रवृत्त्यभावत्वे सति प्रवृत्तिजन्यफलशालिले, यथा औदनं पक्षुकामस्योदनसहसापपाकः । प्रकृते दृष्टान्तार्थमाह, त्रिःपरिवृत्तत्पूनीकाविधौ भागकर्मत्वपक्षे ऐन्द्रवायवायं प्रथममाहुरिति । त्वनीकाधिकरणं विवक्षितं मौमांसादर्शनस्य दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे उक्तं संक्षिप्य प्रकृतोपयोगिसात्रमभिधीयते त्रिः परिवृत्त इति । अथेतरैषां नवानामङ्गानैन्द्रवायवायं प्रथममाहः । अथ शुक्रायस् अथाययणायम् अथैन्द्रवायवायम्, अथ शुक्रायम् अथाययणायम् अथैन्द्रवायवायम्, अथ शुक्रायम् अथाययणायम् अथैन्द्रवायवायमित्यनेन त्रिः परिवृत्त इत्यर्थः । त्वनीकाविधौ त्रीणि अनौकानि अत्राणि ऐन्द्रवायवशुक्राययणरूपाणि यस्यां सा त्वनीका तत्र विधौ विधिलक्ष्यकारि । भागकर्मत्वपक्षे ऐन्द्रवायवायं प्रथममाहः अथ शुक्रायम् अथाययणायमित्यादिना कर्मणो विभागकल्पने । श्रुतमप्यहः प्रथममाहः न विवक्षितमिति अन्यथा कर्मविभागानुपपत्तेरिति भावः । कथं तच्चैवेत्यादि तत्र अश्रुतैव प्रतिपत्तिथिः कथं विवक्षितेत्यन्वयः । तथाच मासि संवत्सरे चैव तिथिद्वैधमित्यादिवचने तिथिलेखसामान्यतः श्रुतापि विशेषरूपेण प्रतिपत्तिथिरश्रुतैव इति भावः ।

कार्याणां कालबाधः स्यात् । 'अग्निमारुतादूर्द्धमनुयाजैश्चर-
न्ती'ति* तत्रापि कालबाधेनैव क्रमानुरोधानुत्कर्षः । न त्वनङ्ग-
क्रमानुरोधेनाङ्गकालबाधः । अङ्गत्वपक्षेऽपि क्रमस्य काला-
जघन्यत्वात् । वचनस्यैकतिथिकार्यमात्रगोचरतयाप्युपपत्तेः ।

* ननु तिथिद्वैधमित्यनेन सामान्यतः श्रुतापि प्रथमोपस्थितत्वात् श्रुतैव कथमश्रुतैवे-
त्युक्तं सङ्गच्छते इत्यत आह किञ्चेति । उत्तरग्रहणम् उत्तरप्रतिपदग्रहणं भवतु इत्यन्वयः ।
तिथ्यन्तराणां प्रतिपद्भिन्नतिथीनां तन्मासे मिथुनमलमासे मिथुनस्थानां तिथीनां तिथ्यन्तर-
कार्याणामुत्कर्ष इति भावः । सांष्टिकान्यायादिति शेषः । सकलतिथिकार्याणां
कालबाधः स्यादिति तथाच केवलप्रतिपदनुरोधेन सकलतिथिकालबाधोऽन्याथ इति
भावः । अत्र दृष्टान्तं दर्शयति अग्निमारुतादूर्द्धमनुयाजैश्चरन्तीत्यादि । तथाच तदधिकरणं
मीमांसादर्शनस्य चतुर्धाध्यायीयद्वितीयपादे उक्तं यथा—

अनुयाजादीनामाग्निमारुतोर्द्धकालताधिकरणम् ।

सू.—अनुत्पत्तौ तु कालः स्यात्प्रयोजनेन सम्बन्धात् ।

भा.—ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“आग्निमारुतात् ऊर्द्धम् अनुयाजैश्चरन्ति,” “प्रश्नत्व परिधीन्
लुहोति हारियोजनम्” इति । तत्र सन्देहः—किम् अङ्गम् विधीयते, उतः कालः ?
इति । अङ्गविधाने श्रुतिः कालविधानेन लक्षणा, तस्मात् अङ्गविधानम् इति प्राप्ते

भा.—ब्रूमः, अनुत्पत्तिवाक्ये “कालः स्यात्,” अग्निमारुतं सीमाङ्गम् अनुयाजाः
पञ्चङ्गं, तत्र न तयोः परस्परं सम्बन्धः । तथा परिधयः पञ्चङ्गं हारियोजनम् अन्यदेव
प्रधानम् । अनुयाजः आग्निमारुतश्च प्राप्तम् । आनन्त्यमेव तयोर्ना प्राप्तं, तत् विधीयते ;
तथा हारियोजनस्य परिधिप्रहरणस्य च । एवञ्च सति, न हारियोजनस्य परिधिप्रह-
रणेन कश्चिदुपकारः क्रियते, हारियोजनेन वा परिधिप्रहरणस्य । ननु परिधिप्रहरणस्य
उपरिष्ठाद्भावेन तस्य उपक्रियते इति । उच्यते, न हि उपरिभावाय परिधिप्रहरणम्
अनुष्ठेयम् विद्यते एव, एतत् पञ्चर्थं, तस्मिंश्च सति तस्य उपरिभावो विद्यते एव इति ।
तस्मात् कालार्थः सम्बन्धः इति । (४।३।१५ अ.)

तस्मात् कथं प्रतिपद्वये द्वितीयप्रतिपदो ग्रहणम् ? न च शयना-
देरिव मासेज्यायाः पूर्वस्य मलमासत्वादुत्तरक्रिया तथाविध-
विधानाभावात् लक्ष्मीप्रबोधादीनामिव मलिन्मुचेऽपि तत्क्रिया
स्यात् । अननुष्ठानमेव प्रतिष्ठादेरिव, तस्मान्न कार्य्यतो द्वितीय
आषाढः । न च शयनादिकार्य्यसम्बन्धादेरिव द्विराषाढता ।
सति द्विराषाढे तद्विधानात् अन्योन्याश्रयापत्तेः* । किञ्च
यदामावास्यामतिक्रम्य रात्रौ प्रतिपदि कर्कटसंक्रान्तिस्तदा
परदिनप्रतिपदः कर्कटसम्बन्धाभ्यासि संवत्सरे चैवेत्येतद्विषय-
त्वाभावान्मिथुन एवाशुचौ शुचिमासेज्येति । अमावास्याति-
क्रमेऽपि द्विराषाढत्वाभावात्† स्वापावर्त्तप्रबोधानाञ्च सङ्कल्प-

* अत्र यथा कालबाधो न स्वीक्रियते तथा प्रकृतेऽपीति इत्याह कालबाधेनेत्यादि ।
न चेति न हीत्यर्थः, अस्य तु उत्तरक्रियायामन्वयः ; तथाच शयनादीनां मलमासे
निषेधात् यथा उत्तरमासे कर्त्तव्यता नात्र मासेज्यायां तथा । अत्र हेतुमाह तथाविध-
विधानाभावादित्यादि । लक्ष्मीप्रबोधादीनामिव—‘अमावास्यां तुलादिव्ये लक्ष्मीर्नद्रां
विसृजति’ इति वचने तुलादिव्यगतामावास्यायां प्रबोधश्रुतेः यद्वा लक्ष्मीप्रबोधस्य
मलमासे कर्त्तव्यता तद्वन्मासेज्याया अपि मलमासे कर्त्तव्यता ; किंवा प्रतिष्ठादेरिव
अननुष्ठानं, तथाच—‘मासे मलिन्मुचेऽप्येवं यजेद्देवीं सप्रह्वराम् । किन्तु नोदयापनं
कार्य्यमित्याह भगवान् शिवः ॥’ न चेति न हीत्यर्थः । अन्योन्याश्रयापत्तेरिति, तथाच—
‘द्विराषाढः स विज्ञेयः विष्णुः स्वपिति कर्कटे’ इत्यादिवचनेन कर्कटादौ हरेः शयनादि-
विधानादेव द्विराषाढो वा स्यात् । तदा सत्येव द्विराषाढे तद्विधानमुपपद्यते इति शय-
नादिविधानज्ञानसापेक्ष्यद्विराषाढज्ञानं, द्विराषाढज्ञानसापेक्ष्यशयनादिविधानमित्यन्योन्या-
श्रयापत्तिरिति भावः ।

† दीधान्तरमाह किञ्चेति । ‘अमावास्यामतिक्रम्येत्यादि’ ; ‘मासि संवत्सरे चैव’

रूपत्वेन मलिङ्गुचेऽपि निषेधात् । उत्तरत्र द्विराषाढत्वे सति विधानाद्देवशयनं लुप्येत । यच्च सरूपकार्याभ्यां द्विराषाढमभिधाय षष्टिदिनत्वमुक्तं तदसम्बद्धम् ; षष्ठ्या तु दिवसैर्मास इत्यनेनाहोरात्रपरो वा दिवसशब्दस्तिथिपरो वेत्युभयथापि न षष्टिसंख्यतानियमः । चान्द्रस्य नियतत्रिंशत्तिथिसंख्यत्वेऽपि सौरस्य तदूनाधिकाहोरात्रसंख्यस्य सम्भवात् । वैशाखादिषु द्वात्रिंशत्तिथिभिरहोरात्रैर्वा प्रायशः सौरमासदर्शनात् । तस्माज्जितेन्द्रियोक्तोऽपि द्विराषाढोऽसुन्दरतया मन्दैरिवाभिनन्दनीयः । विद्वद्भिस्तु यथोक्तसकलपथ्यालोचनेनास्मदुपदर्शितद्विराषाढकल्पो निर्विकल्पमादरणीयः । अयमेवार्थो दीक्षितधवलैरप्युक्त इति * ।

इत्थेदविषयत्वादिति । तथा चायमाशयः—रात्रौ प्रतिपदि कर्कटसंक्रान्तिरित्यनेन, 'आसुरी रात्रिरन्यत्र' इत्यादिवचनेन विशेषविहितेतरकर्माणि रात्रेः पर्थुदस्तथा रात्रिद्वत्तिप्रतिपदः कर्मायोग्यता नास्तीति प्रतिपादितम् । तथाच—

‘मासि संवत्सरे चैव तिथिद्वैधं यदा भवेत् ।

तत्रोत्तरीत्तमा ज्ञेया’ इति वचने यत्तिथिद्वैधमुक्तं तद्विविधं, शुद्धाशुद्धभेदेनैकविधं, खण्डद्वयेनापरविधञ्च । खण्डद्वयमभिप्रेत्य निषेधयति एतद्विषयत्वाभावादिति । रात्रिद्वत्तिप्रतिपदः कर्मायोग्यतया द्वैधानुदयात् । मिथुन एवाशुचौ मिथुनमलमास एवेत्यर्थः, शुचिमासेज्या आषाढमासेज्या, ‘ज्यैष्ठ शुक्लः शुचिस्त्वयमाषाढे’ इति कोषात् । द्विराषाढत्वाभावादिति । तथाच कार्यत एव जितेन्द्रियेण द्विराषाढत्वाङ्गीकारात् सौरमासेज्यायाः मलमासे निषेधाभावेन उत्तरमासि कर्तव्यत्वाभावात् मलमासे सत्यपि तत्कर्माणि द्विराषाढत्वाभावः सुतरानेवेति भावः ।

* द्विराषाढत्वाभावे चापरमपि दीर्घं दर्शयति ‘स्वापावर्त्तप्रबोधादीनाञ्चेत्यादि’ । सङ्कल्परूपत्वेन वैधरूपत्वेन । देवशयनं लुप्येत इति, द्विराषाढत्वाभावादिति, प्रागुक्त-

अथ शयनादिनिमित्ता क्रियोच्यते ।

तत्र विष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयः ।

“हिंसात्मकैश्च किन्तस्य यज्ञैरन्यैर्महात्मनः ।

प्रस्त्रापे च प्रबोधे च पूजितो येन केशवः ॥”

अनेन विशिष्टा पूजा विहिता ।

तथोपवासविधिः काश्यपपञ्चरात्रे ।

“मदुत्थाने मच्छयने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने ।

अत्र यो दीक्षितः कश्चिद्वैष्णवो भक्तितत्परः ॥

निर्निमित्तमदीक्षायां न च क्षुद्ब्याधिपीडितः ।

अन्नं वा यदि भुञ्जीत फलं मूलमथापि वा ॥

अपराधमहन्तस्य न क्षमामि तु कश्यप ।

क्षिपामि नरके घोरे हृच्छब्दं जायते मम ॥”

निमित्तं प्रारब्धचान्द्रायणादिव्रतविरोधो* रविशुक्रवारदैवराजका-

हेतीरिति शेषः । स्वरूपकार्याभ्यां स्वरूपतः कार्यतत्त्वव्यर्थः । हिराषाढमभिधाय षष्टि-
दिनत्वमुक्तमिति । कार्यानुष्ठानपर्यन्तं कार्यत आषाढ इत्येकः, स्वरूपतः अपरञ्च कार्यत
इति भवति । मासस्य षष्टिदिनत्वं परिशिष्टेन निर्दिष्टं, ‘षष्ठ्या तु दिवसेमास’ इत्यादिना
इत्यनेनोक्तं षष्टिदिनत्वम् । तदूनाधिकाद्दीराचसंख्येति रविगतेमन्दलामन्दलाभ्यां
त्रिंशद्दिनन्यूनाधिककाले सौरमाससमापनात् निर्विकल्पमिति क्रियाविशेषणम् ।

* अथ शयनादिनिमित्तक्रियोच्यते । शयनादिकालं निरूप्य प्रसङ्गात् तन्निमित्त-
क्रिया अभिधीयते । प्रस्त्रापे शयनकाले, प्रबोधे च उत्थाने च, चकारात् पार्श्वपरिवर्त्तन-
कालपरिग्रहः, येन अनेन केशवः पूजितः तस्य महात्मनो जनस्य हिंसात्मकैः कर्माभिः

दिविरोधश्च, सूतकसूतकादिकश्च अशुचैरनधिकारात्* । दीक्षा-

किम् ? अथवा हिंसात्मकैरिति यज्ञविशेषणम्, पशुयागादिभिरित्यर्थः । निर्निमित्तमित्यादीनां सार्थक्यं स्वयं दर्शयति, प्रारब्धचान्द्रायणादिब्रतविरोध इत्यादि । तथाच चान्द्रायणादौ भोजननियमात् तन्निमित्तकभोजने दीषाभावज्ञापनार्थं निर्निमित्तमित्युक्तम् । तथाच याज्ञवल्क्यः ।

“तिथिद्वयं चरेत् पिण्डान् शुक्ले शिष्यण्डसन्निभान् ।

एकैकं ज्ञासयेत् कृण्वे पिण्डं चान्द्रायणं चरन् ॥

इन्दुक्षये न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिः ॥”

पिण्डान् यासान् । एतत्तु न स्मार्त्तादिसत्, तन्मते चान्द्रायणे भोजनस्य परिसंख्या न नियमः । निर्निमित्तमित्यत्र निमित्तम् अवश्यकर्तव्यत्वम् । तथाच । “अष्टाब्दादधिकी मर्त्यो ह्यपूर्णाशीतिवत्सरः । यो भुङ्क्ते मानवी मीहात् एकादश्यां स पापक” इत्यादिवचनबोधितनिमित्तं ज्ञेयम् ।

* रविशुक्रवारिति, यथा मत्स्यपुराणे ।

“संक्रान्त्यां कृष्णपक्षे च रविशुक्रदिने तथा ।

एकादश्यां न कुर्वीत उपवासश्च पारणम् ॥”

एतत्तु काम्योपवासनिषेधकं, न तु नित्योपवासस्य ।

हेमाद्रिधृतकात्यायनस्मृतौ ।

“संक्रान्तौ रविवारो वा एकादश्यां यदा भवेत् ।

उपोष्या सा महापुण्या सर्वपापहरा तिथिः ॥” इत्यादि ।

सूतकसूतकादिकश्च अशुचैरनधिकारादिति यदुक्तं तत्पूजायामनधिकारज्ञापनार्थम्, न तूपवासे ।

तथाच कूर्मपुराणम् ।

“काम्योपवासे प्रक्रान्ते त्वन्तरा सूतसूतके ।

तत्र काम्यव्रतं कुर्यात् दानार्चनविवर्जितम् ॥”

याञ्चरुशेषप्राशनस्य विहितत्वात् अदीक्षायामित्युक्तम् । लुद्धाधि-
नानारोगादिना वा पीडितः, सर्व्वमेतत् प्रदर्शनमात्रम् । शुचिः
शक्तो निर्विरोध इत्यर्थः । तथा अन्नादिकमुपलक्षणम्, तेन
तथाविधोऽयमुपवासं न कुर्यात्, तदा दीपं दर्शयित्वोपवासकर्त्त-
व्यतापरं वचनम् । पुत्रवता गृहिणा च वारादिविरोधपरिहारो
यावन्मात्रेण वायुजलान्यतराशनेन कर्त्तुं शक्यते तावदेव तेन
कार्य्यं, न पुनर्वारादिदूषितायामितरैकादश्यामिवेच्छातो नक्तं
हविष्यान्नादिक्रियेति । एतदर्थं मन्त्रं वा यदि भुञ्जीत फलं
मूलमित्याद्युक्तं, तेन च लोकसिद्धोपवासविधिरयं लोकसिद्धश्च
जलवायुहाराद्युपवासीत्युच्यते* । अतएव शास्त्रेऽप्येकादशी-

विष्णुरहस्यम् । “परमापदमापन्ने हर्षे वा ससुपस्थिते ।

सूतके मृतके चैव न त्याज्यं द्वादशीव्रतम् ॥”

वराहपुराणम् ।

“सूतके तु नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् ।

एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेवं न लुप्यते ॥”

पुत्रवता गृहिणा चेत्यादिवारादिविरोधपरिहारः ।

“आदित्येऽहनि संक्रान्ती गृहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

पारणं चोपवासञ्च न कुर्यात् पुत्रवान् गृही”त्यादिवचनबोधितनिषे-

धानुपालनम् ।

* वायुजलान्यतराशनेन यावन्मात्रेण कर्त्तुं शक्यते, तेन पुत्रवता गृहिणा ताव-
देवेति । एवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदं दर्शयति न पुनरित्यादि । तथाच, शयनीबीधनी-
भिन्नैकादश्यां रविशुक्रवारादियोगे पुत्रवता गृहस्थेन नक्तहविष्यान्नभीजनादिना यथा
दीपपरिहारः क्रियते, नात्र शयनीपार्श्वपरिवर्त्तनीबीधनीष्वेकादशीषु रविशुक्रवारादियोगे-

मुपवसन्ति निरम्बुभक्षा इति । अम्बुभक्षो निरम्बुभक्षश्च
उपवासी द्विविधः, अन्यथा निरम्बुभक्षा इति विशेषणानुप-
पत्तेः । तेन पार्थिवस्य यस्य भक्षणाद्रसस्य निष्पत्तिस्तस्याभक्षण-
मुपवासः ; सलिलसमीरणनिगरणाद्रसनिष्पत्तिः शरीरे न
कदाचिदिति, न तद्भक्षणादुपवासपदार्थबाधः* । ततश्चोपवास-
मात्रविधानात् रविवारादौ च पुत्रवतो गृह्णिणो वायुजलाहार-
शून्योपवासव्यक्तिविशेषविरोधात् वायुजलाहारात्मकमेवोपवास-
मसौ कुर्यादिति निर्णीयते । यदि चैकेन विधिना एतद्वयं न

ऽपि तथा ; परन्तु तास्वेकादशीषु रव्यादियोगेऽपि विशेषवचनात् वायुजलान्तरभोजनेन
दोषपरिहारः कार्य इति ग्रन्थकर्तुराशय इति भावः । लीकसिद्धश्च जलवायुाहारी-
ऽप्युपवासीत्युच्यते इति ; जलवायुाहार इति, जलं वायुर्वा आहारौ यस्य । जलस्य
पाने यदुपवासीत्युच्यते इत्युक्तं तन्मरणसम्भावनायाम् । तथाच—

“अल्पे चाम्बुपाने च उपवासी न दुष्यति ।”

ग्रन्थक्रमेण तु जलस्याशितानशितत्वेन पुत्रवतो गृहस्थस्य जलपाने अशिततया
रव्यादिदोषपरिहारः सिद्ध्यति, अनशिततया च उपवासः सिद्ध्यति चेति समाधानम् ।
तथाच—आपी वै सर्व्वरसाः तासामशनेनाशितोऽनशितश्च भवतीति ।

* यत एव जलवायुशने उपवाससिद्धिर्लोकमात्रसिद्धा, अतएव इत्यर्थः । निरम्बु-
भक्षा इति निर्नास्ति अम्बुभक्षः जलपर्य्यन्तभक्षणं येषां ते निरम्बुभक्षाः । उपसंहरति
तेनेत्यादि । पार्थिवस्य पृथिवीसम्बन्धिनः रसस्य निष्पत्तिरिति, रसस्य देहस्थधातुविशेषस्य
निष्पत्तिर्दृष्टिरित्यर्थः । अतएव—‘भक्षणं रोचनञ्चापि गन्धान् सुमनससाधा । पुण्ड्रके
चोपवासी च नित्यमेव विवर्ज्येदिति ॥’ ‘गात्राभ्यङ्गं शरीरोऽभ्यङ्गं तास्त्वूलं चानुलेपनम् ।
व्रतस्थो वर्जयेन्नित्यं यच्चान्यद्वलरागज’दित्यादि वचनेन बलरागजस्तुमात्रम् उपवासी
निषिद्धम् । सलिलसमीरणनिगरणात् जलवायुोर्भक्षणात् । न कदाचिदिति रस-
निष्पत्तिरिति शेषः । तद्भक्षणात् जलवायुोर्भक्षणात् ।

सम्भवति, तदा वैष्णवविधिद्वयम्, एकः निरम्बूपवासविधिरपरश्च
रविवारादौ तदितरोपवासविधिः । यद्वायमत्र परमार्थः, रवि-
वारादिनिषेधो नात्र प्रवर्तते, तस्यैकादश्युपवासविषयत्वात् अस्य
चातद्रूपत्वादिति सर्व्वं सुस्थम् ।

तन्निमित्तोपवासस्य* कालमाह स्मृतिसमुच्चये ।

“पूर्वेद्युरुपवासः स्यात् पूर्व्वाल्ने स्वापबोधयोः ।

अपराह्ने यदा तौ तु तदहर्नियमं विदुः ॥

रात्रावुदयमापन्ने कृष्णे च गरुडध्वजे ।

पूर्वेद्युरुपवासः स्यात् न परे धर्ममाचरेत् ॥”

* उपसंहरति ततश्चेति । उपवासमात्रविधानात् निरम्बुत्तसांस्त्वौदासीन्येनोपवास-
विधानात् । वायुजलाहारशून्योपवासव्यक्तिविशेषविरोधादित्यादि । तथाच—‘आदित्ये-
ऽहनि संक्रान्तौ असितैकादशीदिने । पारणञ्चोपवासञ्च न कुर्यात्पुत्रवान् गृह्णी ॥’ इति
सामान्यनिषेधस्यासङ्कोचेनोपपत्तेरावश्यकतया जलपानस्याशितानश्रिततया च वायुजला-
हारात्मकोपवासः सिद्धयतीति भावः । वैष्णवमात्रगतदोषस्यापनादिति । तथाच काल-
माधवीधे नारदः—‘नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः । पक्षे पक्षे च कर्त्तव्य-
मेकादश्यामुपोषणम् ॥’ ‘पुत्रवांश्च सभार्य्यश्च स्वजनैर्भक्तिसंयुतः । एकादश्यामुपवसेत्
पञ्चयोरुभयोरपि ॥’ गृह्णिष्यश्च वैष्णवातिरिक्तगृह्णिष्येत्यर्थः । विधिद्वयं विवृणोति
एकशेल्वादिति । ‘शयनीवीधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् । सैवीपास्या गृह्ण्येन
नान्या कृष्णा कदाचन ॥’ इत्यादिनानावचनैः शयनीवीधनीमध्येवर्त्तनीषु कृष्णैकादशीषु
पुत्रवती गृह्ण्यस्य उपवासदर्शनात् ‘बह्वनामिकधर्माणामिकस्यापि यदुच्यते । सर्व्वेषामेव
तत् कुर्यादेकरूपं हि ते स्मृताः ॥’ इति वचनात् शयन्यादौ रविवारादियोगेऽपि पुत्रवती
गृह्ण्यस्य उपवासी विधीयते । लाघवादिति विभाव्याह यदेत्यादि । तस्य शयनादि-
निमित्तोपवासस्य । अतद्रूपत्वात् एकादशीनिमित्तत्वाभावात् । तन्निमित्तोपवासस्य
स्वापादिनिमित्तोपवासस्य ।

दिनं द्विधा विभज्याङ्गः पूर्वभागः प्रहरद्वयं पूर्वाह्णस्ततस्त्वपरभृत-
मपरम् प्रहरद्वयमपराह्णः । तेन यदि दिनस्य पूर्वार्द्धं देवस्य स्वापः
प्रबोधो वा, तदा पूर्वदिने तूपवासः कार्यः । दिनोत्तरभागे तु
तद्भवने तस्मिन्नेव निमित्तवति दिने उपवासक्रियेति वचनार्थः ।
त्रिधाविभागेन तु पूर्वाह्णापराह्णग्रहणे मध्याह्णस्वापप्रबोध-
निमित्तक्रियाकलापोपदेशो न स्यात् । पूर्ववचनेन च दिनस्य
पूर्वापरार्द्धभेदेन स्वापप्रबोधनिमित्तस्योपवासस्य कालविशेषनिय-
मात् रात्रौ तन्निमित्तस्य कः काल इत्यपेक्षायां रात्रावुदयमापन्न
इत्युदयपदं स्वापप्रबोधपरम् । तेन रात्रौ शयने प्रबोधे वा तस्या
एव रात्रेः पूर्वं यद्दिनं, तत्रैवोपवासक्रिया, न तु तस्या रात्रेः
परः हनि । यथा रात्रौ परार्द्धं सूर्यसंक्रमणे परस्मिन्नहनि तन्नि-
मित्तकर्माचरणम्, न तथात्र, किन्तु निमित्तवत्येव दिन इत्यर्थः ।
तेनोदयात् प्रभृति प्रहरद्वयपर्यन्तं स्वापे वा प्रबोधे वा पूर्वदिन
उपवासक्रिया । तदूर्ध्वन्तु सूर्योदयान्तरं यावच्छयने उत्थाने
वा तदहरेवेति । अतः पूर्वार्द्धसामीप्यात् रात्रिशेषो लक्ष्यत
इत्यप्रमाणकमप्रयोजकञ्च हेयम् । न च दिवाशयनस्य रात्रौ
चोत्थानस्य निषेधात्तदनुपपत्त्या लक्षणा वाच्या । “पादयोगे न
कर्त्तव्ये नाहोरात्रं विचिन्तये”दिति दर्शनात् । अतएव—

“रात्रौ प्रबोधो विनिहन्ति पौरान्

स्वापो दिवा राष्ट्रकुलं नृभर्तुः ।

सन्ध्यावये अल्पफला धरित्री

भवेन्नराणामपि रोगदुःखम् ॥”

इति दोषश्रुतिः ।

यच्च वचनम् ।

“सञ्चिन्त्य तु ततः पञ्चात् पौष्णावसानमुत्तमम् ।

अध्याहार्यं तदोत्थानमेकादश्यान्तु कारयेत् ।

ततश्चोत्थापयेद्देवं चतुर्भुजमरिन्दमम् ॥”

व्याख्यातञ्च तत्. उत्थानमुखेन विहितं पूजादिकं तेन यत्र क्वचि-
न्नक्षत्रवशेन भवतु शयनादिकम्, तथाप्येकादशीद्वादश्यारेव
शयनादिनिमित्तं चोदितं कर्म सम्पादनीयमिति शास्त्रार्थोऽव-
धार्यते, तदेतदनुपपन्नम्* । ‘पूर्व्येयुरुपवासः स्यात्’ इत्यादि-

* ‘पूर्व्येयुरुपवासः स्या’दित्यादि वचनं स्वयं व्याकुरुते दिनं विधा विभज्य इत्यादि ।
तद्वदने स्वापादौ जाते निमित्तवति दिने स्वापाद्यधिकारणीभूतदिने । विधा विभागे
तु दिनं विधा विभज्य पूर्व्याङ्गादियहणे तु । तस्या रात्रेः पूर्व्यं यद्दिनं सूर्यकिरणावच्छिन्न-
चतुर्ग्रामरूपं दिनमित्यर्थः । उपवासक्रिया इति उपवासस्य अहीरात्रसाध्यत्वात् उपवासा-
रम्भक्रियेत्यर्थः । निमित्तवति निमित्तीभूतस्वापाद्यधिकारणीभूते दिने इति, दिनपदस्या-
हीरात्रपरत्वात् । उपसंहरति तेनेति, उदयात् प्रभृति उदयसारभ्य पूर्व्यदिने स्वाप-
प्रबोधाधिकरणदिनपूर्व्यदिने इत्यर्थः । ‘पूर्व्येयुरुपवासः स्यात् पूर्व्याङ्गे स्वापबोधयो’रिति
वचनात् । तदूर्ध्वप्रहरदयादूर्ध्वं सूर्योदयान्तरं यावत् अपरोदयपर्यन्तम् । तदहरंवेति
निमित्तीभूतस्वापप्रबोधाधिकरणदिनमेवेत्यर्थः । रात्रिशेष उचरप्रभात इत्यर्थः । रात्रि-
शेषलक्षणां साधयति, न चेत्यादि । लक्षणा वाच्या रात्रिशेषलक्षणा वाच्या । यत एव
पादविशेषयोगेन नाहीरात्रचिन्तनम् अतएवेत्यर्थः । दोषश्रुतिः मैत्रायणादादियोगादितरत्र
दोषश्रुतिः । सञ्चिन्त्य संप्राप्य । पौष्णावसानं रेवतीशेषभागम् । अध्याहार्यं आरोग्यं ।
उत्थानमुखेन उत्थानविधानद्वारा विहितं प्राप्तम् । यत्र क्वचित् यद्यपि नक्षत्रवशेन नक्षत्र-
तत्त्वादविशेषयोगवलेन । एतदनुपपन्नमिति एकादशीद्वादश्याः शयनादिनिमित्तीपवासादि-
कर्म अनुपपन्नमित्यर्थः ।

वचनविरोधात् एकादश्यामुत्थानमारोप्यैकादश्यामेव तन्निमित्तं पूजोपवासं कार्यमित्यवगमात् । कथमेकादशीद्वादशोरेवेति व्याख्यानम् ? द्वादश्या अश्रवणात् । “न विधौ परः शब्दार्थः” इति न्यायेन च विधेयार्थस्यैकादशीपदस्य लक्षणानुपपत्तेः । कथञ्चोत्थानमाचश्रुतौ शयनपार्श्वपरिवर्त्तनयोरेतद्वर्त्तनं तयोरश्रुतत्वात् । “पूर्व्वेद्यु”रिति वचने च शयननिमित्तकर्मणि कालविशेषस्य विहितत्वात् अपेक्षाविरहेण लक्षणानुपपत्तेः विकल्पभयाच्च । ततश्चोत्थानमात्रनिमित्ते कर्मणि कालयोर्विकल्पो न शयननिमित्तेऽपि न चोत्थाने कालयोर्विकल्पः । शयने च नित्यवदेकस्य विधेर्वैरूप्यम् । शयनोत्थाननिमित्तभेदेन तन्निमित्तकर्मविधिभेदात् * । किञ्चोत्थानस्याध्याहारस्तन्निमित्तकर्म-

* अनुपपत्तौ हेतुमाह, ‘पूर्व्वेद्युरुपवासः स्या’दित्यादिवचनविरोधादिति । तथाच शयनादिनिमित्तकर्मणः पूर्व्वेद्युविधानात् कथम् एकादशीद्वादशोक्तकर्मकरणमिति भावः । पूर्व्वोक्तवचनं स्वयं व्याकरोति एकादश्यामित्यादि । पूजोपवासं पूजा च उपवासश्च द्वयोः समाहारः पूजोपवासं समाहारइत्यादिवाक्ये क्तौवल्लङ्गम् । ‘न विधौ परः शब्दार्थः,’ न विधौ लक्षणा । एतद्वर्त्तनं एकादशीस्त्रीकरणम् । ‘सञ्चित्य तु’ इति वचने शयनविधानाभावेऽपि ‘पूर्व्वेद्यु’रिति वचने शयनविधानादेकवाक्यतया शयनलाभ इत्याकाङ्क्षा निराकरोति ‘पूर्व्वेद्यु’रिति वचने चेत्यादि । शयननिमित्तकर्मणीति शयनपदं प्रबोधस्याप्युपलक्षणम् । ‘पूर्व्वेद्युरुपवासः स्यात् पूर्व्वोक्ते स्त्रापबोधयो’रिति विधानात् । कालविशेषस्य पूर्व्वदिनरूपकालविशेषस्य । ननु ‘सञ्चित्य तु’ इति वचने एकादशीमात्रविधायि, ‘रित्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्या च समायुव’ इत्यादिप्रागुक्तवचने द्वादशीश्रुतेस्तदेकवाक्यतया ‘सञ्चित्य तु’ इति वचनेऽपि द्वादशीलाभ इति विभाव्याह ततश्चेत्यादि । कालयोः एकादशीद्वादशोः । वैरूप्यं क्वचित्सापेक्ष्यविधायकत्वं, क्वचिन्निरपेक्ष्यनित्यवद्भिधायकत्वं विधिभेदरूपं

चरणमेव तेनैकत्वात् । कर्मणोऽध्याहार्यकुर्त्यादित्यनुपपत्तेः ।
किञ्च कर्मणो भेदेन शयनादिनिमित्तं कर्म एकादशां कुर्त्या-
दित्येवं वक्तुं युक्तम् । परार्द्धरात्रसंक्रान्तिनिमित्तकर्मोपदेशवत्
न पुनरध्याहार्यत्वनुपयोगात् । किञ्चाध्याहार्यतदोल्यानमित्यने-
नैव उत्थानस्य कर्त्तव्यतया ज्ञापितत्वात् । “ततश्चोत्थापयेद्देव”-
मित्यनर्थकं कथमयमध्याहारः ? शब्दस्यान्विताभिधानार्थमशब्दो-
पात्तस्याधिकस्याध्याहरणमध्याहारो न चायं तथा उपदिष्टा-
नुष्ठानकालस्यारोपणात् । तस्मान्मूर्खाधार्मिककल्पितं योग्लौ-
कस्य बृहद्ग्रन्थे प्रक्षिप्तम् । अस्यैव स्वल्पग्रन्थे अन्येषु च निबन्धेषु
दर्शनात् योग्लौकीयबृहद्ग्रन्थपुरातनपुस्तीष्वभावात् । तस्मात्
स्वयमेवैतत् योग्लौकेनापि बृहद्ग्रन्थे लिखितम् । अगृहीतैका-
दशीव्रतानां शयनादिकालस्यातिप्रशस्तत्वात्तत्रैवानुष्ठानस्य युक्त-
त्वात् । यदि तु नानुतिष्ठन्ति किं कुर्मस्त एवोपालभ्याः किमिति
सातिशयं पुण्यकालमुपेक्ष्य पुण्यकालमात्रे कर्माचरन्तीति
शयनादिविधिः * ।

विधिवैरूप्यलक्षणमित्यस्य न चैत्यनेन सम्बन्धः । कर्मविधिभेदादिति । तथाच एकस्य
विधिः सापेक्ष्यनिरपेक्ष्यविधायकतया विधिवैरूप्यात्, अत्र विधिभेदात् विधिवैरूप्यसम्भव
इति भावः ।

* किञ्चेति उत्थानस्याध्याहारः परिकल्पनम् अध्याहार्यतदोल्यानं ‘एकादशानु
कारवे’दिति वचने उत्थानपरिकल्पनं तेनोल्यानाध्याहारेण सह, कर्मणः तन्निमित्तकर्मणः
एकत्वात् अध्याहार्यं तन्निमित्तकर्मोचरणमेव कुर्त्यादित्यन्वयः । कर्मणो भेदेन शयनो-
ल्यानयोः कालभेदात्, शयनोल्यानकर्मणो भेदेन कर्मणो भेदेऽपि इति पाठे तु शयनोल्यान-

अथोत्सर्गीपाकर्मणी ।

तत्राधिमासपातेऽपि कर्कटसिंहयोरेव कर्तव्ये आवण-
भाद्रादिपदस्वार्थग्रहणे बाधकप्रमाणाभावात् ।

तदाह मनुः ।

“आवण्यां प्रौष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तच्छन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्द्धपञ्चमान् ॥”

“पुण्ये तु छन्दसां कुर्याद्वहिरुत्सर्जनं द्विजः ।”

आवणप्रौष्ठपदी सौरी तद्वाचकत्वात् । आवणादिपदानां तदीया
तिथिः आवणी प्रौष्ठपदी च । वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पवाची,
तेन वाजसनेयिप्रभृतीनां आवणी, छन्दोगानां प्रौष्ठपदी तिथि-
रनियता ।

कर्मणी भेदस्वीकारोऽपीत्यर्थः । परार्द्धरात्रसंक्रान्तिनिमित्तकर्मोपदेशवदिति । यथा रात्रेः
परार्द्धे संक्रान्ती तन्निमित्तकर्मणः परदिनकर्तव्यता । न पुनरध्याहार्येतीति । श्रयनादिकं
परिकल्प्य तन्निमित्तं कर्म कुर्यादित्यर्थः । अत्र हेतुमाह अनुपयोगादिति । उत्थानस्य
उत्थानमात्रस्य । ‘ततश्चोत्थापयेद्देव’मिति, ‘ततश्चोत्थापयेद्देवं चतुर्भुजमरिन्दम’मिति ।
वचनम् अनर्थकमिति । तथाच पूर्ववचनेन उत्थानस्य ज्ञापितत्वात् परवचनमनर्थकमित्यर्थः ।
अन्विताभिधानार्थम् आकाङ्क्षितशब्दबोधनिर्वाहार्थम् अशब्दीपातस्य कल्पितस्य अध्याहारणं
स्वीकारः । अयम् उत्थानस्याध्याहारः । अत्र हेतुमाह उपदिष्टत्वादि । उपदिष्टस्य
उत्थानस्य यः अनुष्ठानकालः तस्यैवारीपणादित्यर्थः । प्रक्षिप्तमिति । तथाच एतन्न
योग्यलौकिकसत्त्वं, किन्तु केनचित् मूर्खाधार्मिकेण योग्यलौकिकमिति क्त्वा बहुद्वयन्यमध्ये
प्रक्षिप्तं स्वकल्पितं निवेशितमिति भावः । अत्र हेतुं दर्शयति, अस्यैव स्वल्पयत्ये इत्यादि
योग्यलौकिकयत्यवयवस्यादर्शनात् । तस्मान्मूर्खाधार्मिककल्पितमित्यादि पुण्यकालमात्रे कर्मणा
चरन्ति इति यद्विहितं तस्य निगूढतत्त्वमस्फुटमिवावशिष्टते ।

तथा याज्ञवल्करः ।

“अध्यायानामुपाकर्म आवण्यां अवण्येन तु ।

हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां आवण्यस्य तु ॥

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते कृन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्वहिः ॥”

पौर्णमास्याञ्च अवणाभावे हस्तयुक्तपञ्चमीविधानम् ।

तदुक्तं स्मृतिसमुच्चये (१) ।

“उपाकर्म च कर्तव्यं कर्कटस्थे दिवाकरे ।

हस्तेन शुक्लपञ्चम्यां आवण्यां अवण्येन च ॥”

आवणीशब्दः कर्कटीयपौर्णमासीपरः । तिथिमात्रपरत्वे न चेदित्यनुपपत्तेः । ततश्च कर्कटपौर्णमास्यां आवणाभावे हस्त-योगिन्यां कृष्णपञ्चम्यामित्यर्थः । औषधिभावः शुक्लपञ्चः, यद्वा औषधीः शस्यं भावे इत्वौ तासाम् औषधीनामृद्धिभवेनात् । “कर्कटस्थ” इत्यविप्रतिपन्नसौरपरिग्रहे दर्शित उत्सर्गस्तेषां पौषे मासि रोहिण्यष्टकयोरेकत्र, कृन्दोगानान्तु सिंह एवोत्सर्गोपाकर्मणी ।

तदाह गोभिलः । *

“प्रौष्ठपद्यां हस्तेनोपाकरणं तैषीमुत्सृजन्तीति ।”

प्रौष्ठपदीं तिथिं प्राप्य हस्तेनोपाकर्म प्रौष्ठपदीमेव च तैषीं तिथ्यनन्तरयुक्तां प्राप्योत्सर्गः कार्यः । उत्सर्गपूर्वकञ्चोपाकर्म ।

(१) स्मृतिसमुच्चये इत्यत्र निगम इति हेमाद्रौ मदनपारिजाते च पाठः ।

यथा श्लोकगीतमः ।

“अथ प्रौष्ठपदे मासि तिथ्ययुक्ते च संस्थिताः ।

छन्दोगाः संहिताः कुर्युः प्रातरौत्सर्गिकीं क्रियाम् ॥

अतःप्रभृति सर्वेषां छन्दसामनुदीरणम् ।*

हस्तेन यावत् संयुक्तमुपाकरणवासरम् ।

तस्मिन्नहनि तेनैव विधिना स्नानमाचरेत् ॥”

तेनैवोत्सर्गोक्तविधिना । अनुदीरणं वेदस्यापठनम् । “हस्तेन यावदित्यत्रापि” प्रौष्ठपदे मासीत्यनुषज्यते अपेक्षासद्भावात् । तेन प्रौष्ठपद एव पुष्ट्यनक्षत्रेणोत्सर्गं कृत्वा तदनन्तरितहस्तेनोपाकर-

* प्रकरणान्तरमाह अथेति । विस्तृतविधया ग्रन्थकाङ्क्ष्यतया कर्तृपञ्चासन्तोषात् अतःपरं सङ्क्षेपेण विवृतिर्विधीयते । उत्सर्गोपाकर्षणी वेदसमापनारम्भी । श्रावण-
भाद्रादिपदस्त्रायैग्रहणे श्रावणभाद्रादिमासपदानां सौरपरत्वरूपस्त्रायैग्रहणे इत्यर्थः । उपा-
कृत्य आरम्भ्य । अर्द्धपञ्चमान् अर्धः पञ्चमी येषां तान् । समाप्तिकालमाह पुष्पे तित्यादि ।
श्रावणी सौरश्रावणसम्बन्धिनौ तिथिः । प्रौष्ठपदी सौरभाद्रसम्बन्धिनौ तिथिः । अध्या-
यानां वेदसंहितानाम् । श्रावणनक्षत्रयुक्तसौरश्रावणसम्बन्धितयौ । ओषधिभावे शस्य-
पाककाले शुक्तपत्रे । जलान्ते जलसमीपे, नदीतीरे इति यावत् । उत्सर्गं समाप्दनम्
श्रावण्यां श्रावणेन चैत्यपपाठः श्रावणेन चैदित्येव पाठः साधुः अन्यथा नचैदित्यनुपपत्तिरिति
स्वयमुक्तमसङ्गतं स्यात् । एवं कृष्णपञ्चम्यामित्यपपाठः शुक्तपञ्चम्यामित्येव साधुः अन्यथा हस्तेन
शुक्तपञ्चम्यामिति प्रमाणवचनविरोधापत्तेः । मदनपारिजातादिवङ्मन्येषु शुक्तपञ्चम्यामित्येव
पाठो दृश्यते । ओषधीः शस्यम्, ‘ओषध्यः फलपाकान्ता’ इति कोषात् । तासाम् ओषधीनां
वृद्धिभवेनात् वृद्धेः सद्भावात् । अप्रतिपन्नसौरपरिग्रहः सौरपरिग्रहे विरोधाभाव इत्यर्थः ।
उत्सर्गः समापनम् । श्लोकगीतमः पद्यात्मकगीतमसंहिता । संहिताः मिलिताः सन्तः ।
ओत्सर्गिकीं क्रियां समापनक्रियाम् । न उदीरणम् अनुदीरणमिति व्युत्पत्तिलभ्यार्थमाह,
अनुदीरणं वेदस्यापठनम् ।

णम् । न च कदाचिदप्यस्मिंश्चान्द्रे भाद्रे पुष्यपूर्वो हस्तः प्राप्यते ।
प्रतिसंवत्सरञ्च वेदाध्ययनाङ्गतयोत्सर्गोपाकर्मणि विधीयेते ।
तस्मात् सौरभाद्रके कन्दोगानामुत्सर्गोपाकर्मणि ।

तदाहागस्यः (१) ।

“सिंहे रवौ च पुष्यर्त्ते पूर्वाह्णे (२) विधिवद्वहिः (३) ।

कन्दोगा मिलिताः कुर्युरुत्सर्गं सर्वकन्दसाम् (४) ।

शुक्लपक्षे च (५) हस्ताया (६) मुपाकर्मपराल्लिकम् ॥”

अत्रापि कृष्णपक्षे उत्सर्गं कृत्वा शुक्लपक्षे उपाकर्मविधानात् न
चान्द्रे विधिः, शुक्लपक्षपूर्वत्वाच्चान्द्रस्य । “सिंहे रवाविति च”
सुव्यक्तः सौरपरः ।

अतएव ।

“दशहरास्त्रनुत्कर्षश्चतुर्ष्वपि (७) युगादिषु ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गं तत् कर्त्तव्यं वृषादितः ॥” *

- (१) अगस्य इत्यत्र गार्ग्य इति हेमाद्रौ मदनपारिजाते च पाठः ।
- (२) पूर्वाह्णे इत्यत्र मध्याह्णे इति हेमाद्रौ पाठः ।
- (३) विधिवद्वहिः इत्यत्र विचरद्वहिः इति हेमाद्रौ मदनपारिजाते च पाठः ।
- (४) सर्वकन्दसामित्यत्र स्त्रस्त्रकन्दसामिति मदनपारिजाते पाठः ।
- (५) च इत्यत्र तु इति हेमाद्रौ मदनपारिजाते च पाठः ।
- (६) हस्तायामित्यत्र हस्तेन इति हेमाद्रौ मदनपारिजाते च पाठः ।
- (७) दशहरास्त्रनुत्कर्षश्चतुर्ष्वपि इत्यत्र दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्ष्वपि इति मदन-
पारिजाते पाठः ।

* हस्तेन यावदित्यादि । अनुषज्यते इति तथाच प्रौष्ठपदे नासि हस्तेन संयुक्तम्

“तस्माद्वृषादिराशिस्थे सूर्ये तत् कर्त्तव्यं वृषादितः ।”

तस्मान्नोत्कर्ष इति वदतोत्कर्षः कालवृद्धौ स्यादुपाकर्मादि-
कर्म्मणामिति कालवृद्धिपदं तिथिवैधवृद्धापेक्षमिति व्यक्त-
मुक्तम् । तिथिवृद्धौ च कर्म्मार्थं परतिथिग्रहणं वाजसनेयि-
प्रभृतीनां न छन्दोगानां तेषामपराह्वविधानात् । अत्र च “दश-
हरास्वनुत्कर्ष” इति वचने “चतुर्थपदं” “माध्याह्नैव विशेषतः”
इति कैश्चित् पठितं व्याख्यातञ्च । छन्दोगानां भाद्रपदीयो-
पाकर्म्मसमारब्धस्य वेदाध्ययनस्य पौषीमुत्सृजन्तीति । पौषे
मास्युत्तमः कार्यः । उदगयने वृत्ते माघ्यामुपाकर्म्मं कृत्वा

उपाकरणवासरं वेदाध्ययनदिनं यावदित्यर्थः । अत्र यावच्छब्दस्य सीमावचनत्वं,
‘दशमीञ्च याव’दितिवत्, उपाकरणदिनपूर्वदिनपर्यन्तं वेदस्यापठनमिति प्रतीयते ।
चान्दे भाद्रे मुख्यचान्द्रभाद्रे । पुष्यपूर्वः पुष्यनक्षत्रात् पूर्व इति पञ्चमीतत्पुरुषः प्राप्यते
इत्यस्य न कदाचिदिति प्राक्तनेन सम्बन्धः, तथाच मुख्यचान्द्रमासस्य शुक्लप्रतिपदादि-
दर्शान्ततया कृष्णपक्षे पुष्यनक्षत्रे वेदसमापनं कृत्वा शुक्लपक्षे हस्तनक्षत्रे वेदारम्भस्य विहित-
तया हस्तनक्षत्रस्य परभावितया च न कदाचिच्चान्दे पुष्यपूर्वभावित्वेन हस्तनक्षत्रप्राप्तिः
सम्भवति । प्रौष्ठपदपदस्य सौरभाद्रपरत्वे च कृष्णपक्षात् परतः शुक्लपक्षस्य प्रातिसम्भवात्
कृष्णपक्षे पुष्यनक्षत्रे वेदसमापनं कृत्वा शुक्लपक्षे परभावित्वेन हस्तनक्षत्रस्य प्राप्तिः सम्भवतीति
भावः । वेदसमापनारम्भयोः प्रतिवर्षकर्त्तव्यतां दर्शयति प्रतिसंवत्सरश्चेत्यादि । सिंहे
रवौ सौरभाद्रे सर्वेच्छब्दां वेदानाम् उत्तमं समापनं कुर्युरिति कृष्णपक्षे इति शेषः ।
दशहरासु सौरज्यैष्ठ्यशुक्लदशमी हस्तनक्षत्रशुक्लसौरज्यैष्ठ्यशुक्लदशमी कुजवाराधिकरणहस्तशुक्ल-
सौरज्यैष्ठ्यशुक्लदशमीषु अनुत्कर्षः, न ज्यैष्ठ्यपदस्य चन्द्रापरतया सौराषाढवृत्तिचान्द्रज्यैष्ठ्यशुक्ल-
दशस्यादिर्याज्ञता । दशहरासु इति वचनस्य व्याख्याविशेषः १४५।१४६।१४७ पृष्ठ-
टीकायां द्रष्टव्यः ।

आरण्यकाध्ययनं भाद्रपदीयपुष्यानक्षत्रं यावत् । अतस्तस्योत्सर्गं
कृत्वा तदनन्तरितहस्ते पौषमासपरित्यक्ताध्ययनारम्भ इति ।
हैमन्तिकोत्सर्गोपाकर्मणी विहिते तयोर्माष्यामिति । तयोरनुत्कर्ष
इति * । तस्यार्थः । उत्कर्षवचनन्तु कर्कटसिंहस्थसूर्यविहितयो-
रिति । तदसङ्गतम् “तत् कर्त्तव्यं वृषादित” इति पाठस्य
बहुसम्मतत्वात् । भवतु “माध्याह्नैवे”ति पाठः । तथापि
माध्यामुत्सर्गस्य विहितत्वात् कथं तस्यां विहितयोरुत्सर्गोपाकर्म-
णोरनुत्कर्षार्थत्वेन व्याख्यायते ? किञ्चोपाकर्म न माध्यां विहि-
तम् । किन्तुदगयने वृत्ते इत्येतावन्मात्रं गोभिलेनोक्तम्—“यथो-
दगयने चोपाकर्म सावित्रमहः काङ्क्षति” । सावित्रं हस्तः । तेन
“माघ एव तु माघी स्यात्” इति येन कल्पितं तेनेदं तत्समानार्थं

* तिथिद्वैधवृद्धापेक्षमिति । तथाच एकस्मिन् सौरमासे यदैव एकायास्तिथेर्वारद्वय-
प्राप्तिकदैव भवति, नतु खण्डद्वयप्राप्तौ परखण्डप्राप्तार्थं तिथिद्वैधमपेक्ष्यते । अपराह्ण-
विधानादि—शुक्लपक्षे च हस्तायामुपाकर्मापराह्णिकमिति गाङ्गावचनात् । तथाच कन्दो-
गा मिलिताः कुर्युरित्युपक्रम्य आपराह्णिकमित्यनेन विशिष्टापराह्णविधानेन उत्कर्षः ।
कालवृद्धाविति सामान्यवचनस्य सुतरां कन्दोगेतरविषयत्वमिति भावः । ‘माध्याह्नैव
विशेषतः’ इति कल्पितपाठस्यानुगुणं व्याख्यानं दर्शयति, कन्दोगानामित्यादि । ‘पौषौ
प्राप्य’ इति, इति वचनेन उत्सर्गं समापनमित्यस्य प्राक्तनवेदाध्ययनस्य इत्यनेन सम्बन्धः ।
वृत्ते आरण्ये । उपकर्मकृत्वा आरण्य । आरण्यकाध्ययनं आरण्यकभागस्याध्ययनम् ।
तदनन्तरितहस्ते पुष्यानन्तरितहस्तनक्षत्रे । पौषमासपरित्यक्ताध्ययनारम्भ इति । पौष-
मासे परित्यक्तः अध्ययनारम्भो येन सः । सहस्र सहस्रस्य हैमन्तिककृत्तुरिति श्रुत्या मार्ग-
पौषश्रीहैमन्तिकसंज्ञा । उत्सर्गोपाकर्मणी वेदसमापनवेदारम्भौ । अनुत्कर्ष इति
‘माध्याह्नैव विशेषतः’ इत्युपादानात् ।

पठितं हेयमेव । तत्रोत्सर्गो वेदाध्ययनस्य त्यागः । उपाकरण-
मुपसमीपजलान्नोः स्वशाखिनां वेदाध्ययनस्यासमन्तात्कारेण
करणं स्वीकरणमारम्भ इति । यदा सौरभाद्रपदे पुष्यपूर्वो
हस्तः न लभ्यते तदा कथं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायामाह
छन्दोगपरिशिष्टम् ।

“मासि प्रौष्ठपदे हस्तस्तिष्यपूर्वो भवेन्न चेत् ।

तदा प्रौष्ठपदे कुर्युरुत्सर्गं विधिवद्विजाः ॥”

श्रावण इति तु पठितं योग्नीकेन पठितं तद्बहुष्वदर्शनान्न भव-
तीति दीक्षितेनोक्तम् । उत्सर्गस्य प्रथमभावित्वात् तत्कालानु-
ग्रहो युक्तो न तु जघन्यस्योपाकर्म्मणः । तस्मात् सौरि प्रौष्ठपदे
उत्सर्गं समाप्य कन्यायामुपाकरणं कार्यम् ।

तच्चैवम् ।

“गीतमादीनृषीन् सप्त कृत्वा दर्भमयान् पुनः ।

पूजयित्वा यथाशक्ति पूजयेद्वचमुच्चरेत् ॥” (१)

एतच्च रजोयुक्तायामपि नद्यां कर्त्तव्यमेव ।

तदाह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

“उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥”

वेदाश्छन्दांसि सर्वाणि ब्रह्माद्याश्च दिवौकसः ।

जलार्थिनो हि पितरो मरीच्याद्यास्तथर्षयः ॥

(१) गीतमादीनृषीन् सप्त कृत्वा दर्भमयान् पुनः ।

पूजयित्वा यथाशक्ति तर्पयेद्वचमुच्चरेत् ॥ इति आदर्शपुस्तके पाठः ।

“उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्नानार्थं ब्रह्मवादिनः ।

पिपासवस्तु गच्छन्ति संहृष्टा ह्यशरीरिणः ॥

समागमश्च यत्रैषां तत्रान्ये बहवो मलाः ।

नूनं सर्वे क्षयं यान्ति किमुतैकं नदीरजः ॥”

स एव कात्यायनी नदीनां रजोयोगमाह ।

“पक्षद्वयं (१) श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्ज्यित्वा समुद्रगाः ॥” *

पक्षद्वयात्मको मासः, स च श्रावण आदिभूतः, पूर्वभूतो यस्ये-

(१) व्यवहयमिति रघुनन्दनादिसम्मतपाठः ।

* ननु उत्सर्गः कालवृद्धौ स्वादित्यायुत्सर्गबीधकवचनस्य का गतिरित्यत आह उत्सर्गवचनन्तु इत्यादि । दूषयति तदसङ्गतमित्यादि । बहुसम्मतत्वादिति एतेन ‘तत्कर्त्तव्यं वृषादित’ इति पाठस्यैव समूलत्वं सूचितम् । तनु ‘तत्कर्त्तव्यं वृषादित’ इतिवत्, ‘माघ्याच्चैव विशेषत’ इति पाठस्यापि नानाग्रन्थधृतत्वेन बहुसम्मतत्वमस्ति इति विभाव्याह भवतु वेत्यादि । प्रथमभावितत्वात् प्रथमोक्तत्वात् । तत्कालानुग्रहः उत्सर्गकालस्वीकारः । जघन्यस्य पञ्चाङ्गाविनः । उपसंहरति तस्मादिति । उत्सर्गे समाप्य पाठसमापनं कृत्वा कन्यायां सौराश्विने उपाकरणं पुनर्वेदोत्सर्गम् । गीतमादीन् इति गीतमादीन् सप्त ऋषीन् दर्भमयान् कृत्वा कुशपत्रेण निष्कांथ । सप्तर्षयो यथा,—सदनपारिजाते गीत-मादीनिति स्वस्वशास्त्रीकर्त्तृप्रदर्शनार्थम् ऋक्संवेदं पूजयेत् तथा उच्चरेत् पठेत् । एतेन गीतमग्रीभिलाश्वलायनशौनकापारस्करापस्तम्बबौधायनाः सप्तर्षयः प्रसिद्धाः । वंशमुच्चरेदिति पितृवंशं मातामहवंशञ्च । एतच्चेति वेदसमापनाद्युत्तरस्नानादिकम् । श्रियासून् इति पाठे तु स्नानार्थं श्रियासून् जिगमिषून्, ब्रह्मवादिनः वेदपाठिनी जनानिति शेषः । अनुगच्छन्तीत्यस्य तथर्षय इत्यनेन सत्वन्धः । मलाः पापानि । पक्षद्वयं श्रावणादि इति व्यवहयं श्रावणादि इति ग्रन्थान्तरे पठितम् । यथ्यो मासः समीकः संवत्सर इति शतपथश्रुतिः ।

त्यर्थः । अत्र भाद्र इति वक्तव्यं यत् आवणादीत्यभिधानं तत् आवणस्यापि ग्रहणार्थं, न च आवणस्यादिमादाय पक्षद्वयम् ; आवण एव इत्यस्यार्थो भवत्विति वाच्यम् ; पक्षद्वयपदादिपदयो-
रानर्थक्यापत्तेः । आवणपदादेव तत्सिद्धेः । उत्सर्गस्य रजो-
युक्तायां प्रतिप्रसवानुपपत्तेः । न हि आवणे बहुचां वाजसनेयि-
नाञ्च उत्सर्गोऽस्ति, तेषां “पौषस्य रोहिष्यामष्टकायामथापि
वेति” विधानात् कृन्दोगानां भाद्र एवेति कथं प्रतिप्रसवः ?
तस्मात् आवणे भाद्रे च नदीनां रजोयोगः ।

तथा ।

“द्विमासं सरितः सर्वा भवन्तीह रजस्वलाः ।

अग्रशस्तन्ततः स्नानं वर्षादौ नववारिणि ॥”

इदन्मार्कण्डेयनाम्ना धवलेन लिखितं, नान्यत्रास्ति, एतदेव केन-
चिन्निबद्धम् ।

“नभोनभस्ययोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानन्न कुर्वीत देवर्षिपितृतर्पणम् ॥”

इदं यद्यपि मुनिवचनं न तथापि समूलं, निर्मूलं पुनरेतत् प्रसिद्ध-
वचनविरोधात्* ।

* भाद्र इति वक्तव्य इति । आवणः आदिः आदिभूतो यस्य इति बहुव्रीहिणा भाद्र
एव गृह्यते । बहुव्रीहिर्जन्यत्वात् तत्पुरुष एव वक्तव्य इत्याशङ्क्य निषेधयति नचेत्यादि ।
आवण एव आवणपथ्यन्त एव, एवकारेण भाद्रव्यवच्छेदः । प्रतिप्रसवानुपपत्तिं दर्शयति,
नहि आवणे इत्यादि । बहुचाम् ऋग्वेदिनां, वाजसनेयिनाञ्च यजुर्वेदिनाञ्च । भाद्र एव
एवकारेण आवणव्यवच्छेदः । काशं प्रतिप्रसव इति । तथाच—

यथा ।

“सङ्गता या भवेद्गत्वा समुद्रेण नदेन वा ।

सा नदी सा च सलिला(१) या योजनशतङ्गता ॥”

कात्यायनेन नदीनां रजस्रलत्वविधौ समुद्रगाणां पर्युदस्तत्वात् तासां रजोयोगविधायकं कल्पितमेव भवति । न च निबन्धेऽपि कुत्रचिल्लिखितम् । किञ्च लक्षणमेतदतिव्यापकं लौहित्यादि- नदेष्वपि दर्शनात् । नदत्वाभावे सतीति चेत् न विशेषणस्यानु- पात्तत्वात् यथोक्तस्य चालक्षणत्वात् । नदत्वाभावे सतीति विशेषणेऽपि नदलक्षणस्याभावात् नदीलक्षणमपि न स्यात्* ।

(१) सलिना इति क्वचिदादर्शो पाठः ।

‘मासि प्रौष्ठपदे हस्तक्षिप्तपूर्वो भवेत्तु चेत् ।

तदा प्रौष्ठपदे कुर्युरुत्सर्गं विधिवद्विजाः ॥’

इति क्रन्दोगपरिशिष्टवचनात् भाद्र उत्सर्गविधानेन तदङ्गस्नानस्य सौरभाद्र एव प्राप्त्या, उपाकर्मणि चोत्सर्गे इत्यादिना तस्यैव रजोयोगे प्रतिप्रसवसम्भवात् । पक्षद्वयं श्रावणादि इति, तदीयवचनस्य श्रावणादि इत्यत्र श्रावण आदिः आदिभूतः यस्य इति बहुव्रीहिणा भाद्रपक्षेणैव युक्तं, नतु श्रावणस्यादिपक्षद्वयमिति तत्पुरुषाश्रयणमिति भावः । प्रति- प्रसववचनविरोधादिति । वर्जयित्वा समुद्रगा इति सर्व्वपदवैयर्थ्यापत्तिरेव असूचत्वा- शङ्कावोजमिति भावः ।

* समुद्रगानां पर्युदस्तत्वादिति । तासां समुद्रगाणां रजोयोगविधायकं रजोयोग- विधायकं वचनं कल्पितमेवेति । अन्यथा सामान्यशास्त्रप्राप्तभावात् पर्युदासासङ्गतिरिति भावः । ‘पक्षद्वयं श्रावणादि सर्वा नदी रजस्रलाः । तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥ इति वचनेनेति । लक्षणमेतत् नदीलक्षणमेतत् । दर्शनात् नदीलक्षणदर्शनात् । ‘या योजनशतङ्गता’ इति द्वितीयनदीलक्षणदर्शनादित्यर्थः । नदत्वाभावे सतीति, तथाच

नदलक्षणाभावेऽपि नदावगममुपगम्य एव समानप्रमाणावम-
तत्वान्नदीनां ग्रहणे सम्भवति, कथं जघन्यावगमनदीपस्त्रिहः । न
च लक्षणापेक्षा । नदीषु गङ्गा गण्डकी गोमती गोदावरी कावेरी
कौशिकी सरयू सरस्वती तृतीया वितस्ता विपाशा यमुना
नर्मदा नन्दा नन्दावरी चन्द्रभागा रेवा देविका बाहुदा प्रभृतीनां
नदीनां शास्त्रतोऽवगमत्वात् । न च कथमेतास्त्रभिन्नरूपास्त्रेको
नदीशब्द इति वाच्यम् ? एकानेकशक्तिसाधारणनदीशब्दार्थ-
तयाऽवगतासु रजोविधौ लक्षणापेक्षाभावात् । यद्येकं निमित्त-
मेतास्त्रस्ति, तदात्पीयसी कल्पना भविष्यति । नास्ति चेत् तदा
नदशब्दवन्मन्त्रशब्दवद्वा भविष्यति । उत्तरावद्वा न चोत्तर-
काण्डपठितत्वमेकमुत्तरार्थनिमित्तमिति वाच्यं सापेक्षतापत्तेः ।
निरपेक्षतया च काण्डाधीतोत्तराग्रहणस्य दर्शितत्वात् । योन्व-
वधिकोत्तराग्रहणस्य सापेक्षत्वादुत्तराधिकरणराजान्तव्याकोपः

नदभिन्नत्वे सति योजनशतङ्गता या आपः सा नदीति, नदीलक्षणमिति चेन्न, विशेषण-
स्थानुपात्तत्वात् नदभिन्नत्वविशेषणस्य विधायकवचने अदर्शनादित्यर्थः । यथोक्तस्य नद-
भिन्नत्वे सति योजनशतङ्गतसलिलरूपस्य अलक्षणत्वात् नदीलक्षणत्वासम्भवात् । नदलक्षण-
स्वाभावात् स्थातन्त्र्येण नदलक्षणादर्शनात् । नदीलक्षणमपि न स्यादिति । तथाच—

‘सङ्गताया भवेद्गत्वा समुद्रेण नदेन वा’ ।

‘सा नदी या योजनशतङ्गता’ इति वचने शतयोजनान्मूनानामपरां नदसङ्गतत्वेनैव
नदीलक्षणस्य वक्तव्यत्वेन नदलक्षणाभावे तत्परिचयाभावेन तत्सङ्गमापरिज्ञानात् नदी-
लक्षणमपि दुर्लभ इति भावः । यद्यपि ‘समुद्रेण नदेन वा’ इति वाकारात् समुद्रसङ्गतत्वेन
नदीलक्षणं भवितुमर्हति, तथापि ‘वर्जयित्वा समुद्रगा’ इति कात्यायनेन रजोयोगविधौ
पर्युदलत्वात् रजोयोगीपयोगिनदीलक्षणं समुद्रसङ्गतत्वेन न सम्भवति ।

स्यात् । किञ्चोत्तरासमूहसम्बन्धादेवोत्तरकाण्डत्वमान्वकाण्डवत्,
प्रायणीयशब्दवृत्तिवद्वा शास्त्रीयनदीशब्दप्रयोगविषयत्वमुपाधि-
रस्तु । यस्मादिदमदूषणम् ।

यच्च कृन्दोगपरिशिष्टं, कात्यायनः ।

“धनुः सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवद्वा गर्त्तास्ते परिकीर्त्तिताः ॥”

तद्गर्त्तलक्षणम् यासां सरितामित्यर्थः । सरित्शब्दश्च गर्त्त-
प्रस्रवणनदीसाधारणः, सरणयोगाविशेषात् । ननु “न ता नदी-
शब्दवद्वा” इति वदता तदन्यथाभूता नदीशब्दार्था इति ज्ञापि-
तम् । नैतत् प्रस्रवणाभावप्रसक्तेः* । न च गर्त्तप्रस्रवणयोः
पर्यायत्वं, स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु चेति, इत्यन्यतरपद-

* न च लक्षणापेक्षा, नदीषु नहि लक्षणापेक्षा, नदीष्वित्यर्थः । अत्र हेतुमाह
गङ्गेत्यादि, शास्त्रतोऽवगमत्वादिति । तथाच ‘सर्वा नद्यो रजस्रला’ इत्यभिधाय, ‘वर्ज-
यित्वा समुद्रगा’ इत्यनेन समुद्रगाणां गङ्गादिबाहुदानप्रभृतीनां शास्त्रत एव नदीत्वेनावगम्य-
मानत्वात् लक्षणापेक्षा नास्तीति भावः । एतासु गङ्गादिषु भिन्नरूपासु गङ्गात्वादिना वि-
भिन्नरूपासु इत्यर्थः । एको नदीशब्दः एकनदीशब्दवाच्यत्वम् । एकानेकशक्तिसाधारणे-
त्यादि नदीशब्दवाच्यतया बोधितासु इत्यर्थः । लक्षणापेक्षा नास्तीति । तथाच सर्वानु-
गतनदीलक्षणाभावेऽपि लोकप्रसिद्धासु नदीषु रजोयोगविधौ गङ्गादीनां पर्युदस्तत्वात्
समुद्रगगङ्गादिभिन्नासु नदीत्वेन लोकप्रसिद्धासु श्रावणादिमासध्वे रजोयोगात् स्नानं न
कर्त्तव्यम् । यद्येकं निमित्तं समुद्रगत्वेन निमित्तता इत्यर्थः । सरणयोगाविशेषात् स्र गती
इति चालनुसारात् । तदन्यथाभूता धनुःसहस्राष्टाधिका नदीशब्दार्था नदीशब्दवाच्या ।
प्रस्रवणाभावप्रसक्तेरिति । तथा च तस्या नदीसंज्ञाले प्रस्रवणलक्षणं न स्यादिति भावः ।

प्रयोगाभावप्रसङ्गेः । न च गर्त्तप्रस्त्रवणमित्येकं नामेति वाच्यम् ।
“गर्त्तास्ते” इत्यप्रयोगापत्तेः ।

तथा ।

“सर्वे प्रस्त्रवणाः पुण्याः सर्वे पुण्याः शिलोच्चयाः ।”

तथा स्नायान्नदीप्रस्त्रवणदेवखातसरोवरेषूडृतात् भूमिष्ठमुदकं
पुण्यं सरस्तस्मान्नादेयम् । तस्मादुगाङ्गमित्यादिषु प्रस्त्रवणमात्र-
प्रयोगात् । गर्त्तादन्यदेव प्रस्त्रवणमित्यवगम्यते । तेन किं रूपम् ?
तदित्यपेक्षायां नदीनां शास्त्रप्रसिद्धत्वात् । गर्त्तलक्षणस्यापि
कृतत्वादुभयव्यतिरिक्तं प्रस्त्रवणमिति सिध्यति । अतएव कात्याय-
नेन प्रस्त्रवणलक्षणं न कृतम् । गर्त्तलक्षणेनैव तदितरलक्षणस्यापि
सिद्धेरित्यभिप्रायः । “न ता नदोऽशब्दवहा” इत्यर्थवादमात्रमेव ।
तस्मान्नयूरवृद्धमयूरप्रभृतयः प्रस्त्रवणा नद्य इति नास्ति रजः-
सम्भावना । नदीनामपि समुद्रगाणां मासद्वयरजोयोगविधौ
पर्युदस्तानान्न तावत्कालं रजोयोगः । ताञ्च गङ्गा दक्षिणसमुद्र-
गामिनी, कैलासप्रागुदकास्थाच्छोदसरोनिर्गता । अच्छोदा नदी
पूर्वसागरगामिणी, तस्यैव पूर्वस्थितमन्दसरोनिर्गतास्तिस्त्री
मन्दाकिन्यलकनन्दानन्दाख्याः पूर्वसागरगाः । कैलासपश्चिम-
स्थितशिलोदसरोविनिर्गता, शैलोदा नदी पश्चिमसागरगामिणी-
त्येवमाद्याः समुद्रगास्तासां पर्युदासः । ननु तासु किं नास्त्येव
रजोयोग इत्यत्राह स्मृतिसमुच्चये ।

“आदौ कर्कटके देवी चरहं यावद्रजस्वला ।

चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते शुद्धा भवति जाङ्गवी ॥”

‘देवी’ भगवतो गङ्गोच्यते, न तु देवीनाम्नी काचिदस्ति नदी ।
न च ‘देविकैव’ ‘देवी’पदोपात्तकावर्णलोपकल्पनापत्तेरप्रसिद्ध-
त्वात् । जाङ्गवीपदस्य जाङ्गवीवत् ‘शुद्धा भवतीति’ व्याख्याने
वत्पदाध्याहारापत्तेः ।

यच्च ।

“तपनस्य सुता गङ्गा गोमती च सरिद्धरा ।

रजसा न प्रदूष्यन्ति ये चान्ये नदसंज्ञकाः ॥”

इति स्मृतिसमुच्चयस्य वचनं, तद्वैमासिकरजोयोगनिषेधार्थम् ।
तपनः सूर्यः, तस्य दुहिता यमुना । गोमती च समुद्रगा, तेन
च तत्पर्युदासार्थमिदं(१) वचनम् । समुद्रगात्वेन गङ्गापर्युदासे
सिद्धे गङ्गाग्रहणं यमुनादीनां गङ्गासमत्वेन त्रिरात्ररजोयोगव्याख्य-
र्थम् । नदग्रहणन्तु नदीत्वेनैव रजसोऽप्रसक्तौ शोणनदीत्यादि-
लोकप्रयोगमूलभ्रमनिरासार्थम् । यद्वा नदसंज्ञकाः पुल्लिङ्गका ये
मयूरनिपुण्ड्रदेवमण्डलप्रभृतयस्तेषां पर्युदासार्थम् अनुवाद एव
वा, ननु ‘रजसा न प्रदूष्यन्ती’त्यनुपपन्नम् । न हि रजोयोगः
स्त्रीधर्मी नदानामस्त्रीणां सम्भवति*, किन्त्वदृष्टार्थकस्मिन्नह-

(१) गौतमी च न समुद्रगा, तेन च पर्युदासार्थमिदम् इति क्वचिदादर्शे पाठः ।

* अन्यतरपदप्रयोगाभावप्रसङ्गे इति । एकपर्यायत्वे एकार्थकतया पौनरुक्ता-
पत्तेरिति भावः । उभयव्यतिरिक्तं नदीगर्तव्यतिरिक्तं जलाधारत्वं प्रस्रवणं प्रस्रवण-
लक्षणम् । यत एव नदीगर्तव्यतिरिक्तजलाधारत्वं प्रस्रवणलक्षणम् अतएवेत्यर्थः । इतर-
लक्षणस्यापि सिद्धेरित्यभिप्राय इति, तथाच न ता नदीशब्दवद्वा इत्यनेन तदधिकजला-
धारत्वं नदीलक्षणं तद्वन्जलाधारत्वं प्रस्रवणलक्षणम् । मयूरबद्धमयूरप्रभृतयः मयूरभट्ट-

त्वम् । यथा—‘तासु स्नानं न कुर्वीत देवर्षिपितृतर्पणम्’ ।
 ‘तास्विति’ तदन्तर्गतेन न स्नातव्यम् । तत एवोदकाञ्जलीं
 गृहीत्वा न तर्पणं कार्यम् । ‘उद्धृतेन जलेन तु,’ तत्कालेऽपि
 स्नानतर्पणादिकं क्रियमाणं न दोषाय । अतो यदि रजोयोगो-
 ऽनर्हत्वं तदा कथं न दूष्यति ? उच्यते अतएव तर्हि नायमर्थः ।
 किन्तु मासद्वयं यावद् रजोयोगदोषो ज्ञाप्यते । असौ तासा-
 न्नास्तीत्यर्थः ।

एवम् ।

“प्रतिस्रोतो रजोयोगो रथ्याजलविसर्पणम् ।

गङ्गायान्न प्रदूष्यन्ति सा हि धर्मद्रवी स्मृति”रिति
 स्मृतेरपि वर्णनं कार्यम् । गङ्गावच्चान्यासामपि समुद्रगणान्ति-
 रात्ररजोयोगो गङ्गावद्देदितव्यः ।

यथा पद्मपुराणे ।

“सर्वाः पुण्याः सरस्वत्यः सर्वा गङ्गाः समुद्रगाः ।”

ब्रह्मयूरभट्टप्रभृतय इत्यर्थः । इत्यत्राहु रिति अग्निमेषास्य सम्बन्धः । हैमासिकरजोयोगनि-
 वेधार्थं पक्षद्वयं श्रावणादि सञ्ज्ञा नद्यो रजस्वला इति वचनोक्तश्रावणादिमासद्वयरजोयोग-
 निषेधार्थमित्यर्थः । न तु आदौ कर्कटके देवो चरहं यावदित्युक्तचरहं रजोयोगनिषेधार्थं
 पक्षद्वयमिति वचनोत्तरार्द्धे वर्जयित्वा समुद्रगा इत्यनेन समुद्रगालेन गङ्गादीनां रजोयोग-
 विधौ पर्युदासदर्शनात् तदेकवाक्यतया तपनस्य सुता गङ्गा इत्यादिवचनस्थयमुनादीना-
 मपि श्रावणादिमासद्वयरजोयोगनिषेधस्य युक्तत्वात् । अन्यथा “वे चान्ये नदसंज्ञका”
 इत्यनर्थकलापत्तेः । नदीलैर्नैव इत्यपपाठः नदलैर्नैव इत्येव साधुः अन्यथा रजसोऽप्रसक्तौ
 इत्युपपत्तेः । स्त्रीधर्मो रजोयोगः अस्त्रीणां नदानां नहि सम्भवति इत्यन्वयः ।

सर्वाः समुद्रगा नद्यो गङ्गावहेदितव्याः । कर्कटस्यादौ चरहं
तासां रजोयोगः परतः शुद्धिरित्यर्थः । यास्तु कैलासप्राग्दक्षिणस्य-
लौहित्यसरोविनिर्गतदक्षिणसमुद्रगामिण्यो लौहित्यनदप्रवेशिन्यः
त्रिस्रोतःसन्ध्याप्रभृतयः शास्त्रस्थाश्च शोणादिनदप्रवेशिन्यो वा
शास्त्रावगतनदीभावाः । या हिमवत्पादप्रभवा गङ्गाप्रवेशिन्यो
गण्डकीकौशिकीतृतीयाप्रभृतयः । या च कैलासदक्षिणमानस-
सरोविनिर्गता हिमवत्पादं भित्त्वा गङ्गाप्रवेशिनी सरयूर्नदी
तासां मासद्वयमेव रजोयोगस्तासामपर्युदस्तत्वात् । शास्त्रेण
च नदीभावेन कीर्तितत्वात् । किन्तु रजस्वलात्वविधौ लक्षणान-
पेक्षशास्त्रावगतनदीनामेव निरपेक्षतया नदीपदाच्छीघ्रमवगमात्
नदीगर्त्तप्रस्त्रवणानाञ्च स्रोतःस्त्रिन्यविशेषात् । तत्तल्लक्षणानु-
प्रवेशे नदीत्वावधारणस्य सापेक्षत्वात् । सापेक्षनिरपेक्षयोर्निर-
पेक्षं बलीयस्तथान्यां तदुत्तरयोर्गङ्गावधिकमुत्तराखं, किं तूत्तरा-
काण्डपातिनाम् । अतएवोत्तरापदार्थतयावगतानामुत्तराणां
ग्रहणमिति न्यायसिद्धत्वादत्राप्यन्यानपेक्षनदीभावानामेव ग्रहणम् ।
तथाभूतानामेव च गङ्गायमुनागोमतीप्रभृतीनां पर्युदासदर्शनात्,
शास्त्रकीर्त्तितानामेव नदीनां पर्युदस्तेतराणां मासद्वयं यावत्
रजोयोगो न पुनरगस्त्योदयं यावत् पक्षद्वयं, श्रावणादीति
द्वितीयातोऽत्यन्तसंयोगावगमात्, अविप्रतिपन्नकात्यायनवचन-
विरोधाच्च । यत् कैश्चित् पठितम्—

“यावन्नोदेति भगवान्दक्षिणाशाविभूषणः ।

तावद्रेतीवहा नद्यो वर्जयित्वा तु जाह्नवी”मिति

तदनादेयम् । किञ्च अगस्त्योदयस्य देशभेदेनानियतकाल-
त्वात् । तथाहि राढ़ादिषु सप्तदिनावशिष्टे भाद्रे तस्योदयः ।
उज्जयिन्याञ्च दिनचतुष्टयावशिष्ट इत्यनन्तरमेव वाच्यम् । तेन
हिमवत्पादप्रभवणां सरयूगण्डकीकौशिकीलतीयादीनामसमुद्र-
गाणां मूलदेशे चिरेण शुद्धिरप्रदेशे च तीरभुक्तिवरेन्द्रीप्रभृतिष्व-
चिरेणैव स्यात् । किञ्च सप्तदिनावशिष्टोदयदेशस्य यः पूर्वो-
ऽवधिर्नासावेवानुदयदेशस्यापि परोऽवधिरिति । अङ्गुलिवि-
तस्तिमान्नेणैव शुद्धशुद्धी स्याताम् । किञ्च रजस्वलाया रजः-
प्रवाहो वाच्यः, कथं रेतोवहात्वमुच्यते ? रेतोरजसोभिन्नत्वात् ।
न च रजोवहात्वमप्युत्पादकत्वापत्तेः । रेतोरजस्वलात्वम-
दृष्टार्थकम्भानर्हतया गौणम् । किञ्चागस्त्योदयः परोऽवधिरने-
नोक्तो न पूर्वं इति । तदपेक्षायां पक्षद्वयं आवणादीत्येतद-
धीनत्वात् पूर्वावध्यवगमस्य न तदन्यथाकरणे प्रभवति । किञ्च
'वर्जयित्वा समुद्रगा' इति वक्तव्ये जाङ्गवीपदस्य तु शब्दस्या-
नर्थकस्य प्रयोगो वचनकल्पकस्याधर्मगलग्रहं ज्ञापयति ।
तस्मात् सर्व्वप्रकारकमिदं वचनमनुसन्धीयमानमसङ्गतार्थम् ।
अतएव भोजदेवदीक्षितप्रभृतिभिर्न लिखितः । तेनापि मूल-
शून्यः । 'यावन्नोदेती'त्यसम्बूलमिति योऽन्वीकेनोक्तम् । तस्मात्
आवणादिभाद्रसमाप्तान्तमेव नदीनां रजोयोग इति सिद्धम् ।

अथागस्त्योदयास्तमयकालः ।

यथा खण्डखाद्यम् ।

“राशिचतुष्केण यदा स्वात्यंशयुतेन भवति तुल्योऽर्कः ।

उदयोऽगस्त्यस्य पुनश्चक्रार्द्धाच्छेधितेऽस्तमयः ॥”

तथा वराहः ।

“संख्याविधानात् प्रतिदेशमस्य

विज्ञाय सन्दर्शनमादिदेश ।

तथोज्जयिन्यामगतस्य कन्या-

भागैः स्मरास्त्यैः स्फुटभास्करस्य ॥”

सन्दर्शनमुदयम् । एतद्वचनद्वयावलोचनेन ज्योतिर्विज्ञिरयमर्थः
स्थिरीकृतो विष्णुरहस्ये च दर्शितः ।

“अप्राप्ते भास्करे कन्यां सत्रिभागैस्त्रिभिर्दिनैः ।

अर्धं द्युरगस्त्याय ये वसन्ति महोदये ॥”

महोदय उज्जयिनी तस्यां त्रिभिर्दिनैः सत्रिभागैः तृतीयो
भागो दिनत्रयस्य दिनमेकं तत्सहितैः । कन्यामगते सूर्ये
सिंहस्य षड्विंशतिदिनेषु गतेष्वगस्त्योदयः, तदनन्तरमर्धो
देयः । राढ़ादिषु तु सिंहस्य त्रयोविंशतिदिनेषु गतेषूदयो
भवति ।

तद्विषयं भविष्योत्तरवचनम् ।

“कन्यायामगते सूर्ये पूज्यो वै सप्तमे दिने ।

कन्यायां समनुप्राप्ते सूर्येऽर्धः सन्निवर्त्तते ॥”

कन्यागतेऽर्धो निवर्त्तते, इत्यनेनावशिष्टानि सप्तदिनान्यर्धस्य काल
इति विवक्षितम् ।

तथा मत्स्यपुराणम् ।

“आसप्तरात्रादुदयोऽर्धमस्य

कर्त्तव्यमेतत् सकलं नरेण ।”

सप्तरात्रादवशिष्टादस्योदयास्ततः संप्रति संक्रान्तिं यावदर्धकालः।
तेन संक्रान्तिपूर्वदिनेऽर्धदानम् ।

यथा ।

“यसु भाद्रपदस्यान्ते उदेति कलसोद्भवे ।

अर्धन्दद्यादगस्त्याय सर्वान् कामान् लभेत सः ॥”

अस्तमयमपि देशभेदेन भिन्नकालमेव, ‘चक्रार्धाच्छोधितेऽस्तमय’
इति वचनात् । तेनोज्जयिन्यां वृषादित्यस्यांशकचतुष्टये सप्त-
दशकलाधिकेऽस्तमयः, राट्टादिषु वृषस्य सप्तमांशके द्वाविंशति-
कलाधिके गत इति ।

“ईषत्प्रभिन्नेऽरुणरश्मिजालै-

र्निश्च्यन्धकारे दिशि दक्षिणस्याम् ।

सांवत्सरावेदितदिग्विभागे

भूपोऽर्धसुर्व्यां प्रयतः प्रयच्छेत् ॥”

“कालोत्तरैः सुरभिभिः कुसुमैः फलैश्च

रत्नैश्च सागरभवैः कनकाश्मरैश्च ।

धेन्वा वृषेण परमान्नयुतैश्च भक्ष्यैः

दध्यक्षतैः सुरभिधूपविलेपनैश्च ॥”

“नरपतिरिदमर्घं अह्वानो ददानः
प्रतिगतगददोषो निर्जितारातिपक्षः ।
भवति यदि च दद्यात् सप्तवर्षाणि सम्यग्-
जलनिधिरसनायाः स्वामितां याति भूमेः ॥”

“द्विजो यथालाभमुपाकृतार्घः

प्राप्नोति वेदान्, प्रमदा च पुत्रान् ।

वैश्यश्च गां, भूरिधनञ्च शूद्रो,

रोगक्षयन्यर्घ्यफलञ्च सर्व्वम् ॥”

इत्यगस्त्यार्घदानकालः । *

* अथागस्त्योदयास्तमयकालः कथ्यते इति शेषः । उज्जयिन्यां तन्नामकदेशे कन्या-
मगतस्य स्फुटभास्करस्य क्षराख्यैः पञ्चमेर्भागैः सन्दर्शनमुदयमित्यनुषङ्गेणान्वयः । सविभागैः
त्रिभागैकभागसङ्घितैः त्रिभिर्दिनैश्चतुर्भिर्दिनैरित्यर्थः । सप्तमे दिने सप्तमदिनपर्यन्त-
मित्यर्थः ।

रघुनन्दनस्तु—“अप्राप्ते भास्करे कन्यां शेषभूतैस्त्रिभिर्दिनैः ।

अर्घ्यं दद्युरगस्त्याय गौडदेशनिकासिनः”

इति विशेषसुक्तवान् । तेन संक्रान्तिपूर्व्वदिनेऽर्घ्यदानमिति । “कन्यायां समनुप्राप्ते
सूर्येऽर्घ्यः सन्निवर्त्तते” इति प्रागुक्तवचनादिति शेषः । स सर्व्वान् कामान् लभेत
इत्यन्वयः । वृषादित्यस्य सौरज्यैष्ठस्य । वृषस्य वृषादित्यस्य । अरुणरश्मिजालैः अरुण-
क्तिरखैः निश्चयकारैः ईषत्प्रभिन्ने सतीत्यर्थः । सांवत्सरावेदितदिग्विभागे ज्योतिर्विद्धिः
कथितदिशि इत्यर्थः । द्विजो यथालाभमिति अत्र द्विजः ब्राह्मणः क्षत्रियश्च, वैश्यस्य पृथ-
गुपादानात् धर्मफलमिति ।

अथ शक्रोत्थानम् ।

चान्द्रे भाद्रपदे सुरपतिरुत्थापनीय इति सिद्धे, तिथिनक्षत्र-
विशेषः सम्प्रति चिन्त्यः प्रवासे वा । तत्र—

“वैष्णवादिगते चान्द्रे शक्रमुत्थापयेद्दिवा ।

भरण्यामन्तपादे च निशि सुप्ते विसर्जयेत् ॥

निशायामन्तपादे च भरण्यां समसप्तके ।

शक्रं प्रवासयेद्देवं यथा राजा न पश्यति ॥”

वैष्णवं श्रवणा ।

अथ वराहः ।

“गुड़पूपपायसाद्यैर्विप्रानभ्यर्च्य दक्षिणाभिः ।

श्रवणेन द्वादश्यामुत्थाप्योऽन्यत्र वा श्रवणे ॥”

अन्यत्र तिथ्यन्तरेऽपि श्रवणाद्यपादे सति शक्रमुत्थापयेदित्यर्थः ।

अथान्यत्र श्रवणादिति पाठः । व्याख्यातञ्चोपलेन श्रवणादन्यत्र
नक्षत्रान्तरे द्वादश्यामुत्थापयेदिति ।

तथाच वराहः ।

“द्वादश्यान्तु सति पक्षे मासि प्रौष्ठपदे तथा ।

शक्रमुत्थापयेद्राजा विश्वश्रवणवासरे ॥”

विश्वमुत्तराषाढा, वासरो धनिष्ठा, तदपि तिथ्यन्तरे दिवा श्रवणा-
द्यपादस्याप्राप्ती द्वादश्यां नक्षत्रान्तरेऽपीति तस्यार्थः । श्रवणा-
नक्षत्रस्य बहुसम्मतत्वात् । ‘वैष्णवादिगते चान्द्रे’ इत्यादिभिश्च
द्वादश्यनपेक्षस्य विधानात् तिथ्यनपेक्षभरण्यन्तसाहचर्याच्च ।

तथापरं वचनम् ।

“सिंहे गते दिनकरे सितचारुपक्षे
हर्ष्याद्यपादमुपगच्छति वै शशाङ्के ।
उत्तिष्ठति त्रिदिवमन्दिरवृन्दवन्यो
याम्यान्ततो निशि निषीदति वज्रपाणिः ॥”

सिंहे गते सति यः शुक्लपक्ष आरब्ध इत्यर्थः । स च सिंह एव वा
समाप्यतां, सिंहकन्ययोर्वा उभयविधौ इति धोयते । कर्कट-
सिंहसमापनीयसु न तथा । सिंहमगतेऽपि पक्षैकदेशस्य सिद्ध-
त्वात् न सिंहगतेऽसौ पक्षः । यद्वा सिंहगते सति प्रारब्धचान्द्र-
मासस्य शुक्लपक्ष इत्यर्थः । अत्रापि तिथ्यनपेक्षस्योपादानम् ।
तथा ।

“सैहे कान्येऽथ पक्षौ चेत् स्यातां हर्ष्यादिसंयुतौ ।
सैहे परे शक्रमहः कन्यायान्त्वन्दुर्गयोः ॥”

अत्र द्वादश्यनपेक्षत्वं (१) व्यक्तीकृतम् । एकस्मिन्मासि सिंहे कन्यायां
हर्ष्याद्वयप्राप्तौ विशेषपरत्वादस्य, नचैकस्मिन्मासे वारद्वयं
द्वादशोयुक्तश्रवणाद्यप्राप्तिः सम्भाविनी नक्षत्रस्य सप्तविंशतिदिनै-
स्तिथेश्च त्रिंशद्भिः पुनरपरावृत्तेः, तस्माद्द्वादश्यनपेक्षश्रवणाद्य-
पादस्य दिवाप्राप्तिमात्रेण शक्रोत्थापनं कार्यम् । दिवा तु तद-
प्राप्तौ विश्वश्रवणासराणामन्यतमेन तत्कार्यम् । तत्रापि श्रव-
णस्य मुख्यत्वं, तस्यैव बहुभिरुपदर्शितत्वात् । ‘हरिद्वयं भाद्रपदे
यदि स्यात्,’ तथा ‘यदि सिंहे हरिद्वयम्’ ।

(१) द्वादश्यनापेक्षत्वं क्वचिदादर्शं पाठः ।

तथा भविष्योत्तरे व्यासः ।

“श्रवणात् भरणीं यावत् पूजां कृत्वा विधानतः ।

रात्रौ विसर्जयेद्देवं मन्त्रेणानेन पाण्डव ॥

ॐ वज्रहस्त सुरारिघ्न बहुनेत्र पुरन्दर ।

क्षेमार्थं सर्वलोकानां पूजयं प्रतिगृह्यताम् ॥”

अयं पूजामन्त्रः ।

“सार्धं सुरासुरगणैः पुरन्दर शतक्रतो ।

उपहारं गृहीत्वैमं महेन्द्रध्वज गम्यताम् ॥”

विसर्जनमन्त्रः । न च विश्वश्रवणवासरवचनमनादेयमिति दीक्षितवचनमादेयम् । दीक्षितेनैव परमप्रामाणिकवराहवचनत्रयोपन्यस्तस्य निर्मूलत्वानुपपत्तेः । अल्पयोग्लौकिकेन तु ब्रह्मपुराणस्येदं वचनमित्युक्तम् । लग्नादिशुद्धिश्च यथोक्तकालापरीहारे ग्राह्याऽन्यकाले दोषश्रुतेः ।

तदाह ब्राह्मे ।

“वचनाप्राप्तकाले तु शक्रमुत्थापयेद्यदि ।

रात्रौ राष्ट्रं विनश्येत प्रजा चैव निपीड्यते ॥

काले तूत्थापिते शक्रे चिरं जीवति पार्थिवः ।

प्रजा निरुग्भवेद्देवं भवेत् शस्यवती क्षितिः ॥”

यत्तु ज्योतिःशास्त्रम् ।

“तारापतौ त्रिदशदानवमन्त्रिभागी

सौम्यग्रहे च नवपञ्चमसप्तमस्ये ।

लग्नेषु दैत्यसचिवज्जहस्यतीना-

मुल्यापनं शुभकरं भुवि शक्रकीतोः ॥”

तदप्येकान्ततः शुभकरं शास्त्रोक्तकालावच्छेदेन यदि लभ्यते, न
तु लग्नानुरोधेन श्रवणाद्यपरीहारार्थम् ।

विसर्जनन्तु ।

“निशायामन्तपादे च भरण्याः समसुप्तौ ।

शक्रं प्रवासयेद्देवं यथा राजा न पश्यति ॥”

समसुप्तिकायां भूतायामिति ।

अत्र विशेषमाह ।

“अन्तकस्यादिमध्यान्तं यदि स्यादष्टमे दिने ।

शक्रं प्रवासयेत्तत्र नो चेद्भीरुमात् परम् ॥”

अन्तकं भरणी । तथाष्टमदिवसीयरात्रावन्तपादस्यालामे पादा-
नुरोधेऽपि विसर्जनं कार्यम् । अष्टमातिक्रमे दोषश्रुतेः । यदि
पुनरष्टमे दिने भरणी न प्राप्येत नवमे तु लभ्यते, तदा तत्रैव
विसर्जनं कार्यम् । यदि स्यादष्टमे दिन इति प्राप्नो सत्यान्त-
दतिक्रमदोषश्रुतेः । तेनोत्तराषाढधनिष्ठयोरुत्थानेऽश्विन्यां कृत्ति-
कायां वा विसर्जनमिति कल्पनमशास्त्रं भरणीमात्रस्य विधानात् ।
भरण्यास्तु भौमवारादिदूषितत्वे तद्व्यपगमे दिनान्तरे विसर्जनम् ।
तथा ज्योतिःशास्त्रे ।

सौरिभूमिजयोर्वारे सूतके सृतकेऽथवा ।

भूमिकम्पादिकोत्पाते शक्रं नैव प्रवासयेत् ॥

न च भाविभौमादिदिनप्रतिसन्धानेन पूर्वदिन एव पातः क्रिय-
तामिति वाच्यम् ।

“स्वर्गात् समेत्य भुवि सप्तदिनान्यपित्वा

स्वर्गं प्रयाति हरिरन्तपदे भरण्याः ।” इति ।

हरेरिन्द्रस्य भरणीपर्यन्तावस्थानश्रुतेस्तद्वाधस्यान्याय्यत्वात् । सूतके
सूतके च राजसम्बन्धिन्यतिक्रान्ते विसर्जनं कार्यम् । भूमि-
कम्पादौ तु सप्तरात्रातिक्रमे विसर्जनम् । तेषां सप्तरात्रदूषक-
त्वात् ।

तथाच स्मरन्ति ।

“अनिष्टे त्रिविधोत्पाते सिंहिकासुतदर्शने (१) ।

सप्तरात्रं न कुर्वीत यान्नोदाहादिमङ्गलम् ॥”

अथोत्थानं दर्शयति वराहः ।

“भाद्रपदशुक्लपक्षेऽष्टम्यां नागरजनैर्वृतो राजा ।

दैवज्ञसचिवकञ्चुकिविप्रमुखैः सुवेशधरैः ॥

अर्हतासुरसखीतां यष्टिं पौरन्दरीं सपौरजनैः ।

सगन्धमालयुक्तां प्रवेशयेच्छङ्खतूर्ध्वरवैः ॥” इत्यादि ।

उत्थापनप्रकारमाह मिहिरः ।

“अच्छिन्नरज्जुं दृढकाष्ठमातृकं

सुस्निष्टयन्ताकुलपादतोरणम् ।

उत्थापयेत्तत्तसहस्रचक्षुषः

शालद्रुमालम्बजुमारिकान्वितम् ॥

(१) सिंहिकासुतदर्शने इति रघुनन्दनादिसञ्चयः पाठः ।

नातिद्रुतन्न च विलम्बितमप्रकम्पं
मध्यस्थमन्यपिटकादिविभूषणञ्च ।
उत्थानमिष्टमशुभं यदतोऽन्यथा स्यात्
तच्छान्तिभिर्नरपतेः शमयेत् पुरोधः ॥”

पक्षिपतने दोषमाह ।

“क्रव्यादकौशिककपोतककाककङ्काः
केतुस्थिता महदुशन्ति भयं नृपस्य ।
वर्षेण वापि युवराजभयं वदन्ति
श्येनो विलोचनभयं नियतङ्करोति ॥”
“केतुभङ्गपतने नृपमृत्यु-
न्तस्कराब्धु करोति निलीनम् ।
हन्ति चाप्यथ पुरोहितमुल्का
पार्थिवञ्च महिषीमशनिः ॥
राज्ञीविनाशं पतिता पताका
करोत्यवृष्टिं पिटकस्य पातः ।
मध्याग्रमूलेषु च केतुभङ्गो
निहन्ति मन्त्रिचितिपालपौरान् ॥”

विस्तरभयान्न बहु लिखितम् ।

इति शक्रोत्थानम् । *

* अथ शक्रोत्थानमुच्यते । चान्द्रमासे भाद्रपदे मुख्यचान्द्रभाद्रे । वैष्णवादिगते
श्रवणाद्यश्विन्यन्तसप्तनक्षत्रगते । सुते सर्वजनसुते । सन्धाविनी सन्धविष्यति । पुनः-
रपरावृत्तेरिति नक्षत्रस्य सप्तविंशतिसंख्यकलात् तिथेस्तु त्रिंशत्संख्यकलाच्च सप्तविंशति-

अथापरपक्षश्चाहम् ।

यदपरपक्षश्चाहं कन्यागत एव भास्करे कार्यम् ।

दैवान्नलभासाद्वा तत्राकरणे तुलायान्तत् ॥

स्थित एतस्मिन् ये तु ब्रुवते सिंहेऽपि पञ्चमे पक्षे ।

श्चाहं कार्यं कृतिनस्तोषामेतन्निराकरणम् ॥

तत्र भविष्यपुराणम् ।

“कन्यां गते सवितरि पितृराज्ञोऽनुशासनात् ।

तावत् प्रेतपुरी शून्या यावद्वह्निददर्शनम् ॥

ततो वृद्धिकमायाते निराशाः पितरो नृप ।

पुनः स्वभवनं यान्ति शार्पं दत्त्वा सुदारुणम् ॥”

तथा जातूकर्णः ।

“हस्तार्चस्थे दिनकरे पितृराज्ञानुशासनात् ।

तावत् प्रेतपुरी शून्या यावद्वह्निददर्शनम् ॥

दिनात्परं नक्षत्रस्य त्रिंशद्दिनात्परं तिथेस्तु पुनः प्राप्तिः सम्भवतीति भावः । विश्वश्रवणवास-
राणामन्यतमेन उत्तराषाढाश्रवणाधनिष्ठानामन्यतमनक्षत्रेण । लग्नेषु दैत्यसचिवशत्रुहृत्पती-
नामिति सप्तम्यर्थे षष्ठीबहुवचनं तेन लग्नेषु शुक्रबुधशत्रुहृत्पतिषु सत्सु इत्यर्थः । अन्तकस्यादि-
मध्यान्तं भरण्या आदिमध्यान्तम् । प्रवासयेत् विसर्जयेत् । नागरैर्हृतः नगरस्थजन-
सहितः । दैवज्ञसचिवकञ्चुकिविप्रप्रसुखैः ज्योतिर्जमन्निनाटकप्रसिद्धकञ्चुकिनामकविप्रा-
दिभिः । सुवेशधरैः सुन्दरखलपरिच्छेदयुक्तैः । यष्टिं केतुम् । केतुभङ्गपतने भयकेतुपतने
इत्यर्थः । उक्त्वा पुरोहितं पार्थिवञ्च हन्ति इति पूर्व्वेणानुषङ्गः । महिषीं वृषपत्नीम् अश-
निर्वञ्चम् । मध्यायमूलेषु च केतुभङ्गः मध्ये मध्यदेशावच्छेदे केतुभङ्गः मन्त्रिणम्, अग्रदेशाव-
च्छेदे क्षितिपालं, मूलदेशावच्छेदे चेत् पौरान् निहन्ति ।

वृश्चिके समतिक्रान्ते पितरो देवतैः सह ।

निःश्वस्य प्रतिगच्छन्ति शापन्दत्वा सुदारुणम् ॥”*

वाक्यान्तरे उत्तरादित्रयोपादानावस्तशब्दः कन्यापरः । समतिक्रान्ते समाक्रान्तेऽच गते सूर्येऽपि पितृणामागमनज्ञापनं प्रागर्चनार्थम् । वृश्चिकदर्शनाच्च गमनज्ञापनं, तुलासमाप्तावर्चनार्थमन्यथानर्थक्यात्, तेन वचनचतुष्टयं कन्यादितुलान्तक्रोड़ीकृतमासद्वयग्रहणार्थं, तत्र आह्वारणे “शापन्दत्वा सुदारुणमिति” । अक्रियायां दण्डात् क्रियानियमसिद्धिः । तत्रापि कन्याया मुख्यत्वम् ।

यथा भविष्यपुराणम् ।

“हंसै वर्षासु कन्यास्ये शाक्तेनापि गृहे वसन् ।

पञ्चम्या उत्तरे दद्यादुभयोर्वंशयोर्ऋणम् ॥”

पितृमातृकुलस्येदमवश्यमृणं शोधनीयम् । हंसः सूर्यः ।

तथा ।

* अथ कन्यागतापरपक्षयाहम् । देवादिति कार्यान्तरव्यासङ्गादपाटवाडित्यर्थः । तदकरणे कन्यास्वरविनिमित्तयाह्वारणे । तुलायां तुलास्वरवौ तच्छाब्दं कर्तव्यमिति शेषः । ये तु कृतिर्ना भवते इत्यन्वयः । पञ्चमे आषाढ्याः पञ्चमपक्षे । सिंहोऽपि कन्यासलमासौ तत्पञ्चमपक्षस्य सिंहे समापने सति तत्र आहं कार्यमित्यर्थः । पितृराज इत्यर्थं पितृराजस्य यमस्य इत्यर्थः । निराशा इति कन्यास्वरविनिमित्तयाह्वारणे इति शेषः । स्वभवनं यमपुरम् । हस्तर्चस्थे दिनकरे इति कुञ्जरच्छाययोगज्ञापनार्थमुक्तम् । तथाच—योगी मघात्रयोदश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञितः । भवेन्मघायां संखे च शशिन्यर्को करस्थिते ॥ इति ।

“सूर्ये कन्यास्थिते आङ्गं यो न कुर्याद्दृग्गृहाश्रमी ।

धनं पुत्राः कुतस्तस्य पितृनिश्वासपीडनात् ॥”

तदेवं पौनःपुन्येन कन्यायामवश्यकर्तव्यताप्रतिपादनं, तदतिक्रमे दोषभूयस्त्वार्थं शाकादिनाप्यवश्यं सम्पादनार्थं, अन्यथैकवचनसाध्येऽनेकाभिधानमनर्थकं स्यात् । तेन कन्यायां यथाकथञ्चिदपि करणशक्तौ तुलायां सम्पादयिष्यामीति कृत्वा नातिक्रमणीयम् । दैवादेव मृतकादिना मलमासतया वाऽकरणे तुलायान्तर्क्रिया ।

तदाह प्रचेताः ।

“कन्याराशौ महाराज यावत्तिष्ठेद्विभावसुः ।

तस्मात् कालाद्भवेद्देयं वृश्चिके यावदागतः ॥”

कन्याराशौ यावदस्ति तावच्छाद्भन्देयं, परतोऽपि वृश्चिकगमनं यावत् ।

व्यक्तं भविष्यपुराणे ।

“येयं दीपान्विता राजन् ख्याता पञ्चदशी भुवि ।

तस्यान्दद्यान् चेद्दत्तं पितृणान्तु महालये ॥”

पूर्वं भविष्ये कन्याया एवादरणीयत्वेनोपन्यासात् अपरैरपि सुनिभिः कन्यायामेव महाफलत्वेन आदस्य कीर्तितत्वात् महालयः कन्यैव, तेन कन्यायामदत्ते आद्वे दीपान्विता तुलायां पञ्चदश्यपि ग्राह्या, तिथ्यन्तरेभ्योऽधिकफलं नतु तत्रैव परं कार्यं; भविष्य एव वृश्चिकप्राप्तेरवधित्वेनाभिधानात् कार्तिकं सकलं वापीति विष्णुवचनाच्च ।

अथ कन्यायां काम्यकल्पाः ।

तत्र वृहन्मतः ।

“कन्यां गते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि समाप्तवरदक्षिणैः ॥”

वायुपुराणम् ।

“कन्यां गते सवितरि तिथिषोडशकञ्च यत् ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि तत्र दत्तमथाक्षयम् ॥”

तथा शाखायनः ।

“नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकञ्च यत् ।

कन्यागतान्वितञ्चेत् स्यात् स कालः श्राद्धकर्मसु ॥”

कन्यागतान्वयः षोडशतिथीनामेव न पुनरेकतिथ्यन्वयादेव सर्व्वस्य
पुण्यता, एकस्य तिथिषोडशकावयविनोऽभावात् । अतएव
षोडशब्राह्मणसमुदायस्य मध्ये एकस्य भगवत्पुरुषोत्तमस्य स्पर्शेन
सर्व्वेषां पुण्यभागिता । एतद्व्यायमूलमेवैतद्वचनम् ।

“कृत्तिकादिभरण्यन्तं वारावारविसप्तकम् ।

नैते संयोगमात्रेण पुनन्ति सकलां तिथिम् ॥”

एकस्य तिथ्यवयविनोऽभावात् इत्यर्थः । इतरथा हि पूर्व्वदिन-
रात्रौ चतुर्थी भौमवारयोगे बुधवारोऽपि भौमवारयुक्तचतुर्थी-
विहितस्नानदानाद्यापद्येत, तस्मात्तिथिषोडशकस्यैव कन्यायोगो-
ऽन्नाभिमतः । अनन्तरोपन्यस्तवचनद्वयविरोधाच्च ।

अथ मत्स्यपुराणम् ।

“उत्तराहस्तचित्रर्त्ते गते तीक्ष्णांशुमालिनि ।

योऽर्चयेत्स्वपितृन् भक्त्या तस्य वासस्त्रिपिष्टपे ॥”

उत्तरादित्रयं कन्यानक्षत्रकम् ।

अतएव कौत्स्यवचनम् ।

“उत्तराहस्तचित्रासु कन्यायां भास्वति स्थिते ।

क्षणापक्षौ गजच्छायासमानः पितृकर्मसु ॥

राजसूयाश्वमेधाभ्यां य इच्छेद्दुर्लभं फलम् ।

अप्यम्बुशाकमूलान्नैः पितृन् कन्यागतेऽर्चयेत् ॥”

अथ मत्स्यपुराणम् ।

“कन्यां गते सवितरि दिनानि दश पञ्च च ।

पार्वणेदेह विधिना तत्र आहुं विधीयते ॥

दिव्यान्तरीक्षभौमानि स्थावराणि चराणि च ।

पिण्डमिच्छन्ति पितरः कन्याराशिगते रवौ ॥”

अथ दिवस्पतिसंग्रहस्य ।

“रेवत्यादीनि ऋक्षाणि स्वात्यन्तानि यदा शशी ।

अर्के नभस्यकन्यास्ये आहकाल उदाहृतः ॥”

नभस्यः चान्द्रमासः । कन्यास्य इत्यविरोधात् । इति षोडश-
भिर्वचनैः कन्यागत एव बोधिताङ्गतया पितृयज्ञे मुख्यं संप्रति
पञ्चमपक्षस्य वचनानि । यद्यपि भोजराजविश्वरूपगोविन्द-
राजैर्हेयतया न लिखितानि, तथाप्युपन्यस्य व्याख्यायन्ते ।

तत्र कार्ष्णाजिनिः ।

“शक्रध्वजनिपाताङ्गी यः स्यात् पञ्चसु पञ्चमः ।
 स विज्ञेयोऽपरः पञ्चस्तत्र आहं विधीयते ॥
 पुत्राणां वर्धनं धान्यमारोग्यं भूतिमेव च ।
 प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा आहं कामांस्तथापरान् ॥
 एतानिव हि हिंसन्ति पञ्चमं यो व्यतिक्रमेत्* ।
 तस्मान्नातिक्रमेद्विद्वान् पञ्चमे पैतृकं विधिम् ॥”

अत्र हि पुत्रादीनां पञ्चमपञ्चाददानफलत्वेन कीर्तितत्वा-
 देतच्छब्दस्य च प्रकृतवाचित्वात्, तेषां पञ्चमपञ्चादाकरणे तत्-
 साध्यानामसिद्धत्वात् “हिंसन्ती” त्वनुपपत्तेरप्राप्तिपरो हिंसाशब्दः ।
 तस्मात् पुत्रादिप्राप्त्यर्थी पञ्चमे पैतृकविधिनातिक्रमेत् । अतिक्रमे
 तत्तत्फलानवाप्तेः । न त्वनर्थान्तरमत्र श्रूयते—“पितृनिश्वास-
 पीडनादिति”वत् येनावश्यकर्तव्यता स्यात् ।

तथा शास्त्रायनः ।

* अक्रियायां आह्राकरणे, दष्टात् शपं दत्त्वा सुदारुणमिति दष्टविधानात् ।
 क्रियानियमसिद्धिः कन्यास्वरविभिन्नितयाहस्यावश्यकर्तव्यत्वरूपनियमसिद्धिः । नतु तत्रैव
 परं कार्यं दीपाव्तितामावास्यामात्रे कर्तव्यं नत्वित्यर्थः । नभस्सस्य मुख्यचान्द्रभाद्रस्य,
 अपरे पक्षे कृत्वे पक्षे, षोडशकमिति पञ्चदशमित्यर्थः । पञ्चदशतिथिमात्रस्य पक्षत्वात्
 षोडशशृङ्गणं भौजङ्गीतिथिमासाद्य इतिवत् अव्यवहितपौर्णमास्यां संयमनविधानार्थम् ।
 कृत्तिकादिभरण्यन्तं सप्तविंशतिर्नक्षत्राणीत्यर्थः । रविसप्तकं रविप्रभृतिसप्तकं, वाराः एते
 नक्षत्रवाराः । संयोगमात्रेण एकदेशसंयोगमात्रेण । इतरथा अन्यथा । शक्रध्वजनिपा-
 ताङ्गः शक्रध्वजपातचिह्नितः । पञ्चमः आषाढपक्षेऽथ पञ्चमः । यो व्यतिक्रमेत् आषाढीय-
 पञ्चमपक्षे अथशुक्लपक्षे यो जनः आहं न कुर्यात् ।

“आकाङ्क्षन्ति पितरः पञ्चमं पक्षमाश्रिताः ।

तस्मात्तत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलम् ॥”

तत्रैव दातव्यं न तु तत्र दातव्यमेवेति कथं तत्रावश्यकर्तव्यता-
गमः ? अन्यत्र निष्फलमिति । तादृक्फललाभार्थं, नत्वन्यत्र
निष्फलमेव, वृश्चिकदर्शनावधि आहविधानात् । किञ्चास्मा-
द्वचनात्, कन्याशून्य एव पञ्चमोऽवगम्यते । न च तत्र भवन्तोऽपि
आहं वदन्ति, तेन कन्यागतमवस्थापेक्षणीयम् । तेन ‘तस्मा-
न्नातिक्रमेदिति,’ ‘तस्मात्तत्रैव दातव्यमिति’ वचनद्वयं यदि
नित्याधिकारार्थं, तदावस्थापेक्षणीयम्, कन्याविशिष्ट एव पञ्चम-
पक्षांशेऽनतिक्रमणीयमस्त्वितम् । “कन्यां गते सवितरीति”
“पञ्चमं पक्षमाश्रिता” इति वचनयोरिकवाक्यतयाऽस्यैवाङ्गस्य
सिद्धेः । अथ कन्यामन्तरेणापि आहङ्गत्वमेव ।

तदाह जातुकर्णः ।

“आषाढीमवधिं कृत्वा यः स्यात् पक्षसु पञ्चमः ।

तत्र आहं प्रकुर्वीत कन्यां गच्छतु वा न वा ॥”

नैतत् “हस्तार्चस्ये दिनकर” इति जातुकर्णेनैव पूर्वमुक्तत्वात्,
“गच्छतु वा न वेति” सुतिरेवेयम् । शङ्खधरेणापि सुतित्वेनैव
व्याख्यातम् । अस्मिन् पक्षे कन्याविमुक्तेऽपि यावच्छ्राद्धं स्यात्,
किं पुनस्तस्मिन्नेव पक्षे संक्रान्तौ सत्यामित्यन्तेन ग्रन्थेन * ।

* हिंसन्तीत्यनुपपत्तेरिति । प्राणविधोगफलकव्यापारस्य हिंसापदार्थत्वात् धन-
धान्यादीनां तदसम्भवादाह अप्राप्तिपरी हिंसाशब्द इति । पैठकविधिं पितृश्राद्धं, नाति-

युक्तञ्चैतत्, “तत्र आहं प्रकुर्वीति” तच्छब्देन प्रकृतस्य पक्षस्य परामर्शात्, तत्र पक्षे, “कन्यां गच्छतु वा न वेति” प्रतीयते । न तु तत्पक्षीयतिथौ कन्या भवतु न वेति प्रतीतिः, पूर्व्वं तिथेरनुपात्तत्वात् । न च कन्यासम्बन्धशून्यस्य पञ्चमपक्षस्य आद्वाङ्मतेति वाच्यम्भवतामप्यनभिधानत्वात्, वयमपि दर्शयिष्यामः । तस्मात् सुतिरेवैषा । किञ्च यद्ययं “गच्छतु न वेति” विधिः, तदा किम् अनेन विधीयते ? किं कन्यान्वितः पञ्चमः पक्षः, अनन्वितो वा ? उभयविशिष्टो वा ? पञ्चमपक्षमात्रं वा ? यदि प्रथमः कल्पः, तदा कन्यान्वितस्याङ्गतया विधानात् कथं सिद्धान्वितांश्च पित्र्यज्जक्रिया न वेत्यानर्थक्याच्च । अनन्वितश्चेत्

क्रमेत् अवश्यमेव कुर्यादित्यर्थः । नत्वनर्थान्तरम् अन्योऽनर्थः अनर्थान्तरम् अनर्थाभावः, न तु श्रूयते इत्यर्थः । अथच निष्फलं अल्पफलमित्यर्थः । तस्मान्नातिक्रमेदिति तस्मान्नातिक्रमेदविधानं पञ्चमे पैटकं विधिमित्येकवचनं, तस्मात्तत्रैव दातव्यमिति तस्मात्तत्रैव दातव्यं दत्तमन्वत् निष्फलमिति द्वितीयवचनमिति वचनद्वयमित्यर्थः । कन्याविशिष्ट एव कन्यागत एव । पञ्चमपक्षस्य अशुक्लपक्षस्य । अंशे अवयवे तिथिरूपे । अनतिक्रमणीयत्वम् अवस्थापेक्षणीयत्वम् । कन्यां गते सवितरौति कन्यां गते सवितरि दिनानि दश पञ्च च । पार्व्वणेनेह विधिना तत्र आहं विधीयते ॥ इति वचनयोः इत्यनयोर्वचनयोरित्यर्थः । अथैव कन्याविशिष्टस्यैव । अङ्गस्य अङ्गत्वस्य । हस्तार्चस्थे दिनकरे इति हस्तार्चस्थे दिनकरे पितराजानुशासनात् । तावत् श्वेतपुरी शून्या यात्रदृष्टिकदर्शनम् ॥ दृष्टिके समतिक्रान्ते पितरौ दैवतैः सह । निःश्वस्य प्रतिगच्छन्ति श्रापं दत्त्वा सुदारुणमिति वचनेन जातुकर्णेन पूर्व्वमुक्तत्वात्, हस्तार्चस्थे इत्यनेन कन्यास्यपञ्चमपक्षस्य पूर्व्वमुक्तत्वादित्यर्थः । कन्यां गच्छतु वा न वा इति पाठस्थाने स्वपीषकतया शङ्खधरसम्मतपाठं दर्शयति गच्छतु वा न वेति । इत्यनेन ग्रन्थेन शङ्खधरेण व्याख्यातमित्यन्वयः ।

कन्यान्वितस्यैवाग्रहणापत्तेः, कन्यागतं पञ्चमश्चेत्यादिविरोधाच्च,
कन्याङ्गच्छत्वानर्थक्याच्च । कर्कटसिंहयोरेव चाधिमासपाते
कन्यानन्वितस्य पञ्चमस्य सिंहे सम्भवात् । तदा च कन्यायामेव
चान्द्रभाद्रलाभे शक्रोत्थानापरपक्षयोर्निविवादत्वात्, “अन्ते वा
यदि वा मध्य” इति विरोधाच्च । न च “षष्ठ्या तु दिवसैर्मास”
इति कन्यागत एव तदानीं पञ्चम इति वाच्यम्, औपचारिकत्वा-
न्मासशब्दस्य ।

उक्तं मनुना ।

“पित्रे रात्रग्रहणी मासः प्रविभागस्तु पक्षयोः ।

कर्म्मचेष्टामहः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्व्वरी ॥”

मानुषी मासः पितृणां रात्रग्रहणी, तत्रापि कृष्णपक्षोऽहः, शुक्लः
शर्व्वरी । अत्रेन प्रतिपदाद्यमावास्यान्तः कृष्णपक्षः, प्रतिपदादि-
पौर्णमास्यन्तश्च शुक्ल इत्युक्तम् । तथा ‘पक्षान्ते स्त्रोतसी स्मृतौ,’
‘पक्षस्ते दश पञ्च चे’त्यभिधानञ्चैकम् । अतएव ‘एकसंज्ञी यदा
मासौ,’ ‘अधिमासः स विज्ञेयः,’ ‘मलमासं विजानीयात्,’ अन्यथा
मासाविति न स्यात् । द्विराषाढत्वञ्चैकत्वान्मासस्याधिपक्षः स
विज्ञेयो मलपक्षं विजानीयादित्यादि । तथा त्रयोदशमासाः
संवत्सर इति श्रुतिर्नोपपद्येत । एकराशिस्थसूर्यावच्छिन्नत्वेन तु
दर्शान्तमासयोरेकनामतया एकमासत्वमौपचारिकम्, पक्षत्व-
मौपचारिकमिति न श्रूयते । न हि तद्वचनं, “त्रिंशद्भिर्दिवसैः
पक्ष” इति भणति, न चार्थात्तद्वचने । मन्वाद्यविरोधेन चतुर्भिरेव
पक्षैरसौ मास इत्युपपत्तेः । सत्यपि च पक्षशब्दे गौणत्वादस्य

पञ्चमपक्षवचने सकृदुच्चरितपक्षशब्देन गौणमुख्यग्रहणानुपपत्तेः,
अतएव योग्यौकेन 'एक एवासौ मास' इति काशकुशावलम्बनं,
तस्माच्छावणभाद्राधिमासपाते कन्यासम्बन्धीयपक्षः सप्तम एव ।
अतस्तद्वत्तरे कन्यान्वितस्य पञ्चमस्याभावात्, कन्यामात्रे वा
विधिना श्राद्धं न स्यात् * । अथ कन्यानिमित्तं "हंसे वर्षासु
कन्यास्थे सूर्ये कन्यास्थिते" इत्यादिष्ववश्यकर्तव्यतावगतैः । तदा
पञ्चमपक्षे सिंहांशेऽपि कृते श्राद्धे कन्यानिमित्तं केन वार्यते ?

* कन्यां गच्छतु वा न वेति पाठस्यापि समीचीनतां दर्शयति तत्र पक्षे इत्यादि ।
तथाच तत्र पक्षे आषाढीयपञ्चमपक्षं साकल्यं व्याप्य कन्यां गच्छतु वा न वेत्यनुषङ्गेणान्य
इत्यभिप्राय इति भावः । कन्या भवतु वा न वा इति पञ्चमपक्षसम्बन्धित्विच्छित्तिधौ
कन्यासम्बन्धी भवतु न वा इति, न तु इत्यर्थः । पूर्वं तिथिरनुपात्तत्वादिति तथाच पक्षत्वे-
नैवोपात्तत्वं न तु पक्षसम्बन्धित्विच्छित्तिधिलेनोपात्तत्वमिति भावः । कन्यान्वितः कन्या-
मात्रान्वितः । अनन्वितः कन्यामात्रसम्बन्धशून्यः । उभयविशिष्टः कन्यासम्बन्धस्तदभावीभव-
विशिष्ट इत्यर्थः । श्रुतिर्नोपपद्येत इति श्रुतौ त्रयोदशमासैर्वत्सरकौर्त्तनविरोधात् षष्टिदिने-
रेको गौणी मासः प्रतिभाति । दर्शान्तमासयोर्मुख्यचान्द्रमासद्वययोः, एकनामतया
आषाढाद्येकनामकत्वगुणयोगेन, लक्षण्या एकमासत्वेन, औपचारिकं गौणमित्यर्थः ।
पक्षत्वन्तु नौपचारिकमित्यत्र प्रमाणं दर्शयति नहौत्यादि । तद्वचनं षष्ठ्या तु दिवसैर्मस
इति वचनम् । अर्थात् साक्षात्शब्दादेव, न च लभ्यते त्रिंशद्भिर्दिवसैः पक्ष इति न ज्ञायते ।
मन्वाद्यविरोधेन पित्रे रात्राह्नौ मास इति मन्वादिवचनाविरोधेन । असौ मास एको
मासः, इत्युपपत्तेः पक्षचतुष्टयेनैकमासलोपपत्तेः । पक्षशब्दे त्रिंशत्तिथिभिरिव पक्षशब्दप्रयोगे
सत्यपि चेत्यर्थः । मासद्वयेन एकगौणमासप्रयोगे दृष्टान्तमाह काशकुशावलम्बनमिति ।
काशकुशावलम्बनेन एकं कुशासनमुच्यते । कन्यासम्बन्धीयपक्षः सप्तम एव आषाढपक्षस्या
कन्यागतापरपक्षः सप्तम एवेत्यर्थः । पञ्चमस्याभावात् कन्यान्विताश्रयुक्कृष्णपक्षस्य सप्तमत्वेन
पञ्चमत्वाभावादित्यर्थः ।

निमित्तभेदात् संक्रान्तिनिमित्तं दर्शनिमित्तकवत् युगपन्निमित्तो-
पनिपाते तु तन्वानुष्ठानं भवतु । न च पञ्चमपक्षे दैवादकरणे
कन्यागते विधानमिति । तथाऽथवणात्, यथा कन्यायामकरणे
तुलाश्रुतिः पूर्वमुक्ता ।

यथा वा कन्यायां मलमासे ।

“मासि कन्यागते भानुरसंक्रान्तो भवेद्यदि ।

दैवं पित्रं तथा कर्म तुलास्थे कर्तुरक्षयम् ॥”

पितामहस्य ।

“यातुधानप्रियो मासः कन्याकं जायते यदि ।

दैवं पित्रं तथा कर्म उत्तरे मासि कारयेत् ॥”

शङ्खधरसमुच्चयस्य न तथा श्रुतिरस्ति । अभावविधित्वं चाभाव-
श्रुतिव्याप्तम् । तदत्र व्यापकभूता अभावश्रुतिर्निवर्त्तमाना
व्याप्यमभावविधित्वमपि निवर्त्तयति ।

यच्च षट्चिंशन्मतम् ।

“सिनीवालीमतिक्रम्य यदा कन्यागतमभवेत् ।

तदा कालस्य वृद्धत्वादतीत्यैव पितृक्रिया ॥

तदपि यदि कन्यागतमभवेन्निष्पद्यते, शुक्लप्रतिपदि तुलासंक्रान्तौ
तद्भवतीति । कन्याधिमास एव तुलाविधानार्थम् पूर्ववचनद्वय-
मूलश्रुत्यैवास्याप्युपपत्तेः, मूलान्तरकल्पनानुपपत्तेः* । भाद्राधि-

* अथ मा भूदशयुक्निमित्तं कन्यास्थरविनिमित्तं भवत्येव इत्याह अथ कन्यानिमित्तं
प्रमाणं दर्शयति हस्ते वर्षासु इत्यादि । अवश्यकर्तव्यतावगतेः केवलकन्यास्थरविनिमित्त-
श्राद्धस्यावश्यकर्तव्यतावगतेः । निमित्तभेदादिति तथाचाश्वयुक्कृष्णपक्षनिमित्तं कन्यास्थ-

भासपक्षे चैतद्वर्णने पञ्चमवादिमतेऽतीत्येवमुपपत्तेः सिंहस्या-
विधानात् । पञ्चमस्य तन्मते कन्यायामेव भावात् । अन्यथा
श्रावणाधिसमासपाते सिंहे आह्वयप्रसक्तेः । न च भवत्येव तवेति
वाच्यं, तन्मते तृतीयत्वान्नस्य । अस्मन्मते तु केवलस्य पञ्चम-
स्थानङ्गत्वात् । किञ्च कन्यागतपञ्चमयोर्युगपत् सम्भवात् । प्रति-
पक्षतासम्भवात् सम्प्रधारणानुपपत्तेः, कथमभावविधिः ? न हि
शुक्लमानयेति, तदभावे पटमिति परस्परपरीहारस्थितयोरेवान्य-

रविनिमित्तञ्च आह्वयमित्यभिप्रायः । तन्नानुष्ठानं भवत्विति तथाच यथा संक्रान्ति-
निमित्तं दर्शननिमित्तकञ्च आह्वयं यदा एकदिने भवति तदा यथा तन्नानुष्ठानं तथा
अथयुक्ताक्षपक्षस्य कन्यास्थरवौ पाते तन्नानुष्ठानम् । न चेति नहीत्यर्थः । तथाश्रवणादिति
तथाच यथा कन्यायां मलमासादिना आह्वाकरणे तत्आह्वयं तुलास्थारवौ कारणश्रुतिरस्ति,
न तथा पञ्चमपक्षे देवादकरणे कन्यास्थारवौ कर्तव्यताश्रुतिरस्तीति भावः । व्याप्यभावा-
साधने व्यापकभावस्य हेतुत्वादत्र श्रुत्यभावात् विधित्वाभावोऽप्यनुमीयते । तत्रकारं
दर्शयति अभावविधित्वमित्यादीति । अभावविधित्वम् अभावे यी विधित्वस्य भावः अभाव-
विधित्वम्, अभावश्रुतिव्याप्तम् अभावे अकरणे अन्यत्र कर्तव्यताबोधिनी या श्रुतिः तद-
व्याप्यम् । व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यस्यापि निवृत्तिं दर्शयति व्यापकभूतेत्यादि । निवर्त्तमाना
वचनाभावात् तत्राकरणे अन्यत्र कारणबोधनान्निवर्त्तमाना सती अभावश्रुतिः अन्यत्र कारण-
बोधकविधित्वमपि निवर्त्तयतीत्यर्थः । सिनीबालीम् अमावास्याम् । कालस्य मुख्यचान्द्रमास-
रूपकालस्य । बृहत्वात् शुद्धाशुद्धमेदेन द्वित्वात् । शुक्लप्रतिपदि तुलासंक्रान्तौ तद्वत्त्वोति
तथाच स्वायवहितपूर्वमावास्यायाः पूर्वमावास्यान्त्यक्षणात् कन्यासंक्रान्तौ तदुत्तरमा-
वास्यान्त्यक्षणमतिक्रम्य शुक्लप्रतिपदि च तुलासंक्रान्तौ आश्विनमलमासो भवति । तुलाविधा-
नार्थं तुलास्थरवौ आश्विनकर्त्तव्यविधानार्थमित्यर्थः । पूर्ववचनद्वयमूलश्रुत्या अमावास्यामति-
क्रम्य इति यातुधानप्रियो भास इति च वचनद्वयरूपमूलश्रुत्यैकावक्यत्वात् । अस्यापि
सिनीबालीमिति वचनस्यापि ।

तराभावेऽन्यतरविधिदर्शनात् । सोमाभावे पूतिके विधिरिव
 पूर्वपक्षे न च वैजात्यात् । सिंहगत एव पञ्चमो विहितः, तद-
 भावे च कन्येति वाच्यम्, कन्यागतसम्बन्धेन पुण्यतमश्रुत्यनुप-
 पत्तेः । न हि यो यदभावे स एव ततः श्रेयानिति युक्तम् ।
 नाप्युभयं वाक्यभेदापत्तेः, विकल्पपाताच्च । न चोभयविशिष्टस्य
 युगपदभावात् । अथैकदेशद्वारेणानयोः संभवाद्विधानमिति तन्न,
 एकदेशद्वयस्यैव तदा विधानापत्तेः । तत्र चोक्तदोषः । पक्ष-
 पदस्य चैकदेशद्वयलक्षणापत्तेः । अथ पञ्चमपक्षमात्रविधानं
 तन्न, “कन्याङ्गच्छतु वा न वे”त्यानर्थक्यात् । अनादरार्थमिति
 चेन्न, अनादरार्थमिति कोऽर्थः ? यदि कन्या नादत्तव्येति विधि-
 स्तदा पञ्चमविधिरनादरविधिश्चेति वाच्यं भिद्येत, कन्यान्वित-
 स्यैव प्रतिनियमेनार्थग्रहणापत्तेः, कन्यापञ्चममेलकस्य च पुण्य-
 तमश्रुतिविरोधात् । कन्यानादरविशिष्टपञ्चमविधानेन वाक्य-
 भेदादितरं दूषणं, तदवस्थमेवासिद्धवदनादरप्रतिपादनञ्च न सम्भ-
 वति, कार्यैकनियतत्वात् । शब्दप्रमाणभावस्य न चानुवादः,
 पूर्वसिद्धस्य वचनादरस्याभावात् । तस्मात् फलार्थिनां आद्या-
 भ्यासार्थं पञ्चमवचनं “गच्छतु वा न वेति” । न च विधेयविशे-
 षणं, किन्तु सुत्यर्थम् । तत्र च कन्यानिमित्ताधिकारे सति
 तत्तत्फलार्थिनाञ्च तत्तत्तिथिषु आद्याभ्यासे विहिते एकस्य पक्षस्य
 सिंहकन्याभ्यामपरस्य च कन्यातुलाभ्यां समापनीयत्वात्, कुत्र
 क्रियतामित्यपेक्षायां कन्यापञ्चमयोगप्रशस्ततमत्वेन कन्याधि-
 कारस्य तत्र प्रवृत्तौ फलार्थमप्यभ्यासः । तस्मिन्नपि सिंहांशे कार्यं

एवेति विधिः । द्विखण्डतिथौ युग्मतिथिविविधवत्, अतएव
“गच्छतु वा न वेत्युक्तम्” ।

तदेवोक्तं जाबालिना ।

“अगतेऽपि रवौ कन्यां श्राद्धं कुर्वीत यत्नतः ।

आषाढ्याः पञ्चमः पक्षः प्रशस्तः पितृकर्मसु ॥”

कन्यागते तावत् काम्यो नित्याधिकारश्च कार्यः । तदधिकार-
प्रवृत्तौ च प्रमाणसिद्धायान्तस्मिन् पक्षे कन्यागतेऽपि फलायं
श्राद्धमभ्यस्येत । धवलेन, “चान्ते वा यदि वा मध्य” इति
वचनस्य चतुर्थं पदं, श्राद्धघोषकं प्रतीति पठितम् । तेनैकस्मिन्
श्राद्धे कन्यैवादरणीयेति योग्यलौकेनाप्युक्तम् । यः शरीरधनादे-
रस्थिरतां कन्याप्रत्यवेक्षया शङ्कते, पञ्चमं पक्षमादद्यात् सः । यस्तु
नैवं, स कन्यागतमेव प्राधान्यादवतिष्ठतीत्यन्तेन ग्रन्थेन कन्यागत-
सम्भवात् । पञ्चमे विधिरिति विपरोतोऽभावविधिरुक्तः । किञ्चेद-
मत्र विचार्यताम् । अकरणे दोषश्रुतेरवश्यकर्तव्यत्वात्, जीवनं
तावदधिकारिविशेषणं, तदपि नावशिष्टं नित्यमधिकारापत्तेः ।
अर्थात् कस्यचित् कालस्य तद्विशेषणमुररीकरणीयम् । तेन किं
निरपेक्षमुभयं, कन्या च पञ्चमश्च विशेषणम् ? तेन नित्याधि-
कारद्वयमेतत् । किंवा केवल एव पञ्चमः, कन्योपलक्षितः पञ्चमो
वा ? न तावन्निरपेक्षमुभयमधिकारद्वयस्यानिष्टत्वादेव पञ्चम-
पक्षे कृतेऽपि श्राद्धे कन्यायां पुनः अकरणप्रसङ्गात् । एतान्येव
हि हिंसन्तीत्यस्यार्थो वर्णितः । अथैतद्वचनं पञ्चमेऽवश्यकर्तव्य-
तार्थम् । तेन पञ्चम एव केवलो निमित्तमिति तन्न, मिथुने

भगवति सुप्ते कर्कटसिंहयोरन्यतराधिमासे सिंहे पञ्चमे आङ्-
क्रियाप्रसक्तिः, कन्याया अवस्थापेक्षणीयत्वात् । कन्यागतस्य तु
शक्रपाताङ्कितस्य सप्तमत्वेन पञ्चमस्य व्यभिचारात् कन्यावचना-
नर्थक्याच्च, कन्यायामकरणे च दोषश्रुत्यनुपपत्तेः । अथ कन्यायाः
पञ्चमस्य च दर्शनादुभयत्रोपसंहारान्मिलितमुभयं निमित्तं तन्न,
तथापि सिंहे आङ्गप्रसक्त्या युष्मदभिमतस्यासिद्धेः, विशिष्टस्य
तदानीमभावात् कन्योपलक्षितपञ्चम इति चेन्न । सति विशेष-
णत्वे उपलक्षणत्वायोगात् । आवणभाद्राधिमासपाते चोपलक्षण-
भावेऽपि शङ्खवेलाभ्यायेनोपलक्ष्यस्य प्रत्यभिज्ञायमानतया आङ्गाधि-
कारस्य दुर्वारत्वापत्तेः । प्रतिसंवत्सरं चैकत्वात् । पञ्चमस्य
व्यावृत्त्यभावादुपलक्षणवैफल्यात् कर्कटसिंहाधिमासवत्सरीय-
पञ्चमव्यावृत्त्यर्थमिति न वाच्यं, तद्वत्सरे कन्योपलक्षितपञ्चमस्या-
निमित्तत्वस्यानुपजातत्वेन तन्निमित्तस्य आङ्गस्याभावप्रसक्तेः
उपलक्षणभावेऽपि चोपलक्ष्यस्य तथात्वानिवृत्त्यनुपपत्तेः । तस्मात्
कन्याया विशेषणस्यावश्यम्भावात्तृप्यामहे । हविषा विशेषण
इति न्यायात् निरपेक्षतया कन्यामात्रमेव जीवनस्य विशेषणम् ।
तावतैवाधिकाङ्गोपरमात्, न चैवं कृष्णपक्षोऽपि न विशेषणं
स्यादिति वाच्यम् । पित्रर्चनरूपत्वात् आङ्गस्य जाग्रतश्चार्चन-
सम्भवात् । “कर्मचैष्टामहः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी”ति
मनुना शुक्लपक्षे पित्रनिद्राभिधानाद्विधेयभूतआङ्गसामर्थ्यात् कृष्ण-
पक्षस्यापि विशेषणत्वात् तदेवं कन्याया एव निमित्तत्वात्तस्या-
चैकत्वात् । नैमित्तिकमपि सकृदेव सिध्यति, प्रमाणसिद्धामेव

च कन्याधिकारप्रवृत्तिमुपजीव्य तत्तत्फलार्थिना तत्तत्तिथिषु
 आहस्याभ्यासो गुणफलाधिकारवद्विधीयते, तेन यस्मिन् कृष्णपक्षे
 काम्यनित्याधिकारस्तत्पक्षीयतिथिष्वभ्यासः फलार्थः । स च
 कन्यायामेव वा कन्याधिकारप्रवृत्तस्य वा सिंहांशेऽपि सिध्यति ।
 तदर्थमुक्तं कन्यागतान्वितञ्चेत् स्यादिति नायं कन्यान्वयोऽदृष्टार्थः
 येन रजनीमात्रयोगेऽपि ग्रहणं, किन्तु काम्यनित्याधिकार-
 प्रवृत्त्यर्थम् । “अतएवान्ते वा यदि वा मध्य” इत्येतदपि कन्या-
 आहार्हकालप्राप्त्यर्थं वचनम् । न पुनरन्तमध्यावेव विवक्षितौ,
 तद्विवक्षायामन्तमध्यशब्दौ अमावास्यान्ताष्टमीमध्यक्षणपरौ ।
 किंवा अमावास्याष्टमीपरौ एकादश्यादिषष्ठ्यादितिथिपञ्चकद्वय-
 परौ वा । तत्र प्रथमद्वितीयपक्षद्वयेऽष्टम्यमावास्यायोरेव संक्रान्तौ
 पक्षस्य पूज्यता स्यान्न, तिथ्यन्तरे तदा भवतामपि नाभिमतलाभः,
 महाजनविरोधश्च । अथ तृतीयः तदा प्रतिपदादितिथिपञ्चके
 संक्रान्तौ आहं न स्यात् । अथ तत्पक्षकन्यासंक्रान्तिमात्रपरौ,
 न स्वार्थमात्रपरौ । नैतत् कन्यासम्बन्धस्यादृष्टार्थत्वे मध्यान्तशब्द-
 योरर्थाविवक्षायां हेत्वभावात् । शब्दमूलत्वाददृष्टसिद्धेः । तस्मा-
 द्बचनान्तरविहितआहार्हकन्याकालसम्बन्धात् काम्यनित्याधिकार-
 प्राप्त्यर्थं वचनं दृष्टार्थम् । तेन यत्र कन्यासम्बन्धिकास्यनित्याधि-
 कारप्राप्तिः स पक्षः सकल एव गुणफलाधिकारवदनेन विधीयते ।
 यत्र पुनरमावास्यायां रजन्यां कन्यागमनं भानोस्तत्र कन्यानित्या-
 धिकारस्याप्रवृत्तेः । तत्प्रत्युपजीवी गुणफलाधिकारः अनुवर्तते ।
 अतएवाह ।

“पुण्यं कन्यागतन्तावत् पुण्यः पञ्चसु पञ्चमः ।

कन्यागतं पञ्चमन्तु पुण्यात् पुण्यतमं स्मृतम् ॥”

अत्र कन्यागते तावत्पदं प्रयुञ्जानः, कन्यागतं निमित्तमिति, तावत् प्रसिद्धोऽर्थ इति दर्शयति । पञ्चमे तु शब्दप्रयोगात् पञ्चमः पुनर्यथोक्तगुणफलाधिकारन्यायेनाकन्यांशेऽपि पुण्यः । उभय-
मेलकसु पुण्यतमो गुणफलाधिकारवत् फलभूयस्वात् कन्यामात्र-
एव वा, उत्तराहस्तचित्रर्चे राजसूयाश्वमेधाभ्यामित्यादिवाक्य-
विहितस्य काव्यकर्म्मणः फलातिरेकात् नित्याधिकारेऽपि वा, पञ्चमयोगे पितृदत्तेराधिकात्ते दत्तास्तुर्पयन्त्येवमिति । दत्ति-
गरीयस्वात्तत्त्वभ्यं फलमपि गरीयो भवति । अतस्तत्प्राप्तौ तन्नातिक्रमणीयं, तदलामे कन्याकृष्णपक्षौ नातिक्रमणीयः ।
“धनं पुत्राः कुतस्तस्य पितृनिश्वासपीडना”दिति श्रुतेः । तुला-
पथ्यन्ते त्वधिकरणे, विश्वे देवाः पितरश्च पितृमातृकुलस्य निश्चस्य
नैराश्वमानस्यातिदारुणं शापं दत्त्वा व्रजन्ति । अकरणे दोषश्रुतेः,
तत्परीहारक्रियास्वरूपादेव सिध्यतीति । न नियोज्यविशेष-
णम्, किन्तु कन्यावच्छिन्नजीवनमेव । कन्यायामकृतश्राद्धस्य
तु तुलावच्छिन्नम् । किञ्चासतां दूषणान्तराणि कन्याया-
मधिमासे तुलायां आङ्गोत्कर्षकारकमेव वचनत्रयं पञ्चमपक्षा-
नादरे प्रमाणं, चतुर्दश्यमावास्यायोरन्यतरतिथौ कन्यासंक्रान्ती
हि सम्भवति, तदा च पञ्चमपक्षस्य कन्यान्वितस्य शक्रपाताङ्घ्रि-
तस्य सिंहे प्राप्तत्वात् तस्यैव च श्राद्धकालत्वात् कन्यायामेक-
प्रथमं कन्यापञ्चमपक्षीयामावास्यायोगस्य पुण्यतमस्य लब्धत्वा-

दुत्कर्षवचनं न स्यात् । न च पञ्चमे दैवादकृतश्राद्धस्य कन्यायां प्रसक्तावुत्कर्षवचनमिति वाच्यम् । तथार्हश्रवणात् श्रुतेनैव चोत्पत्तौ पञ्चमेऽकृतश्राद्धस्येत्यध्याहार्यानुपपत्तेः । पञ्चमपक्षे चाकरणे कन्याविधिरिति प्रागेव निरस्तम् । यत एव पञ्चमस्य न सुखकालता, अतएव तदभावे न किञ्चिदपि श्रूयते । तथा कन्याभावे तुला, तस्मात् कन्यायामिव काम्यस्य नित्याधिकारस्य वा प्रवृत्तिरुपजीव्य पञ्चमपक्षे गुणफलाधिकारन्यायेन विधानम् । यदा च कृष्णचतुर्दश्यां कन्यासंक्रान्तिस्तदा तदनन्तरितामावास्या-तिथिर्द्वैधान्मलिन्नुचतया न कन्यागतश्राद्धार्हः अमावस्यायाञ्च कन्यासंक्रान्तौ यद्यमावास्यायाः श्राद्धयोग्यकालः कन्यायान्तदासौ मलिन्नुचः । अथ सिंहे तदा न कन्यागतश्राद्धार्हः । अतस्तदुपजीविनो गुणफलाधिकारस्य सुतरामप्रवृत्तिः । अथ नित्यनैमित्तिके कुर्यादिति, मलिन्नुचे नित्यस्य कन्याधिकारस्य प्रवृत्तिः सम्भवतीति नैतत् । “गर्हितः पितृदेवाभ्यां सर्वकर्मसु तं त्यजेदिति” सर्वकर्मसु तस्य निषेधात् तदुपजीविनो नित्यनैमित्तिक इति प्रतिप्रसववचनस्य केवलनित्यनैमित्तिकगोचरतया व्यवस्थितः । काम्यव्यावृत्त्या विशेषणत्वेनासाधारणरूपतया केवलनित्यनैमित्तिकरूपस्यैव प्रथममवगतेः, न पुनरपरपक्षश्राद्धस्य नित्यकाम्योभयरूपत्वात् । अतएवासाधारणरूपस्यैव तत्र कीर्तनम् । गजच्छायां प्रेतश्राद्धमिति, गजच्छायामावास्यापराह्णकालः । अत्र यच्छ्राद्धं प्रेतश्राद्धमिति केवलनित्यनैमित्तिकदर्शनार्थमेवोक्तम् । अन्यथा नित्यनैमित्तिकपदाभ्यामेवानयोरोपात्तत्वादुगजच्छायादिपदमनर्थ-

कम्भवेत् । किञ्च कन्यागतापरपक्षश्चादस्य राजसूयाश्वमेधाभ्यामिति । “तस्य वासस्त्रिपिष्टप” इति, “क्रतुभिस्तुल्यानी”-
 त्यादिवचनैः काम्यत्वन्तावन्निर्विवादम् । तस्यैव तु कन्या-
 न्वित इत्यादिवचनैरकरणेऽनर्थप्राप्तिदर्शनात्तदनुष्ठानादनर्थपरीहारः
 क्रियत एवेति अकरणनिमित्तानर्थपरीहारसाधनस्य आद्वकर्मणः
 काम्यफलार्थं विधानमेकमेवास्तु, किं नित्याधिकारार्थं श्रुत्यन्तर-
 कल्पनेन काम्यनित्याधिकारद्वयवादिनापि आद्वं सक्तदेव अतो-
 ऽकरणनिमित्तप्रत्यवायपरीहारं कुरुते ? अपूर्व्वहारिण तु काम्यं
 साधयतीति स्वीकर्त्तव्यम् । अकरणस्यानर्थहेतुत्वेन श्रुतेः । “धनं
 पुत्राः कुतस्तस्य पिहनिश्वासपीडना”दिति दोषश्रुतिमूलत्वाद-
 वश्यकर्त्तव्यतायास्तेनाकरणस्यानर्थपरीहारार्थं फलार्थकामनामन्त-
 रेणापि आद्वस्यानुष्ठाननियमश्रुतिरिति । व्यर्था श्रुत्यन्तरकल्पना,
 प्रत्यक्षश्रुत्याधिकारश्रुतिद्वये तु नायं प्रकारः सम्भवी, स्वतन्त्रप्रवृत्त-
 त्वादुभयोरेतस्मिंश्च पक्षे पृथग्जीवनाधिकाराभावात् कन्यादीनां
 जीवनविशेषणत्वेऽपि विकल्पाः, प्राचीनास्तेऽकरणं प्रति विशेष-
 णत्वे योजनीयाः । अतः काम्यतया यथाप्रचारं वा काम्यनित्यो-
 भयरूपतया केवलनित्यनैमित्तिकगोचरप्रतिप्रसववचनाविषय-
 त्वात् । कन्यायां मलमासे सति आद्वस्याप्रसक्तत्वाद्विहितकाल-
 लाभेन च प्रसक्ताधिकारस्य “न चेद्दत्तं पितृणान्तु महालय” इति
 वचनेन कादाचिक्त्ववाचि-चेच्छब्दप्रयोगेण कथञ्चिदकरणे तुला-
 विधानान्मलिस्तुचेऽपि नित्यमेवाकरणार्थास्य तुलायामपि कर्त्तव्य-
 तेति । तद्वत्करे कर्मलोपप्राप्तौ “यातुधानादि”वचनैस्तुलादि-

त्यस्य विधानं योग्यौक्तेनाप्युक्तम् । तेनातीत्य कन्यागतं तुलागतं
पितृक्रियेति वचनार्थः । तेन कन्यायामपरपक्षश्चादमिति मुख्यः
कल्पः । तत्रासम्भवे तुलायामिति स्थितम् । कन्यापञ्चममेल-
कश्च पुण्यतमः उभयमेलक एव च, कन्यानिमित्तकाम्यनित्याधि-
कारे सति फलभूयार्थिनो गुणफलाधिकारवत् कृष्णपक्षे आद्व-
विधानात् सिंहांशेऽपि आद्वक्रिया । नित्यन्तु कन्यायामेवेति
सिद्धम् ।

तथा यमः ।

“प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् ।

प्राप्य आद्वं हि कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च ॥

तथा ।

“यजेद्वः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।

तिथिर्वैवस्वती नाम पितृणान्दत्तमक्षयम् ॥”

पितृदैवत्यं मघा, हंसः सूर्यः, करो हस्तः, वैवस्वती त्रयोदशी ।

नित्ये काम्ये चापरपक्षे धुरिलोचनसंज्ञका एव विश्वेदेवाः ।

तथाच भागुरिणा पुराणवचनं लिखितम् ।

“पार्वणिन विधानेन कुर्यादापरपक्षिकम् ।

विश्वेदेवाः परञ्चात्र कीर्त्तितौ धुरिलोचनौ ॥

निर्णीतेऽपरपक्षे कृतिना जीमूतवाहनेनास्मिन् ।

आद्वे अद्वैतविहङ्गिः कार्यमवधानम् ॥”

इति पारिभाद्रोपाध्याय-श्रीजीमूतवाहनकृतौ

धर्मरत्नेऽपरपक्षः समाप्तः ।

शस्त्रहतानाञ्चतुर्दृष्ट्यां आङं कर्तव्यम् ।

वृहन्नमोः ।

“सर्पैर्हता अरण्यैर्वा कुम्भीरैश्च गजैर्वृषैः ।

उत्पातेन च वज्रैश्च आङ्गे तेषां चतुर्दृष्टी ॥”

भगवतीपुराणस्य ।

“पक्षिमत्स्यमृगैर्ये तु शृङ्गिदंष्ट्रिनरैर्हताः ।

पतनानशनप्रायैर्वज्राग्निविषबन्धनैः ॥

मृता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः स्मृताः ॥”

एते पारिभाषिकाः शस्त्रहताः ।

“एकादशाङ्गे प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृषः ।

प्रेतलोकं परित्यज्य स्वर्गलोकं स गच्छति ॥

आद्यश्राद्धे त्रिपक्षे वा षष्ठे मासि च वत्सरे ।

वृषोत्सर्गं प्रकुर्वीति परस्तादुक्तकालिकम् ॥

आद्यश्राद्धे त्रिपक्षे वा षण्मासे चाब्दिके तथा ।

वृषोत्सर्गस्तु कर्त्तव्यो यावन्न स्यात्सपिण्डता ॥

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं कालोऽन्यः शास्त्रचोदितः ।

कार्तिक्यामथ फाल्गुन्यामाह कात्यायनो मुनिः ॥

आषाढ्यामथ कार्तिक्यां जातुर्कर्ण उवाच ह ।

रेवत्यामाश्विने मासि ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

द्वयोरयनयोश्चैव मुनिः शाक्यायनोऽब्रवीत् ।

पूर्वोक्तेष्वथ कालेषु विषुवत्यपि शौनकः ॥

वैशाखे कार्तिके चापि वृषभं यः समुत्सृजत् ।
 प्रेतत्वान्मोचितस्तेन पिता पुत्रेण धीमता ॥
 चतुर्णामपि वर्णानां वृषलक्षणमुच्यते ।
 विप्रस्य नीलकपिलौ क्षत्रस्य नीलपुण्ड्रकौ ॥
 वैश्यस्य चामरखेतौ शूद्रस्य खेतपुण्ड्रकौ ।
 कृष्णो वा लोहितो वापि खेतो वा कपिलोऽथ वा ॥”

आह याज्ञवल्क्यः ।

“देशकालउपायेन द्रव्यं अद्वासमन्वितम् ।
 पात्रे प्रदीयते यत्तत् सकलं धर्मलक्षणम् ॥”

अथ मत्स्यपुराणे दानकालाः ।

“अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपातदिनत्रये ।
 युगादिभूपरागेषु तथा मन्वन्तरादिषु ॥
 संक्रान्तिवैष्टितिदिने चतुर्दशष्टमीषु च ।
 सितपञ्चदशी सर्वा द्वादशीष्वष्टकास्तु च ॥
 यज्ञोत्सवविवाहेषु दुःखप्राप्नुतदर्शने ।
 द्रव्यब्राह्मणलामे वा अद्वा वा यत्र जायते ॥”

अथोच्चावचेन पुण्यकालः कथ्यते ।

तत्र पुराणम् ।

“शनेश्वरस्य वारेण वारेणाङ्गारकस्य च ।
 कृष्णाष्टमीचतुर्दश्यौ पुण्यात्पुण्यतमे स्मृते ॥

सोमवारे त्वमावास्या आदित्ये या च सप्तमी ।
 चतुर्थ्यङ्गारवारेण अष्टमी च बृहस्पती ॥
 आसु यत्क्रियते पापमथवा पुण्यसञ्चयः ।
 षष्टिवर्षसहस्राणि प्रतिजन्म तदक्षयम् ॥
 पुण्ये च जन्मनक्षत्रे व्यतीपातिऽथ वैष्टुती ।
 अमावास्यां नदीस्नानं हरते जन्मदुष्कृतम् ॥”

अथ भगवतीपुराणम् ।

“शुक्लपक्षे द्वितीयायां चतुर्थ्याञ्चैव भारत ।
 पञ्चम्यां ऋणपक्षस्य स्नातः किमनुशील्यते ॥
 ब्राह्मण्यग्निरिवसञ्चैव महापुण्यतमः स्मृतः ।
 तिथित्रयस्य संस्पर्शात् तत्र दत्तमनन्तकम् ॥
 यस्मिन्निरंशकः सूर्यस्तदहःस्नानमाचरेत् ।
 स्नानञ्चैवाक्षयं प्रोक्तमंशकं प्राप्य मध्यमम् ॥”

तथोमासंवादे ।

“पौर्णमास्याममावास्यामष्टमीष्वष्टकासु च ।
 चतुर्दश्यां कृतं कृत्स्नमनन्तं शिवसन्निधौ ॥
 द्वे चाष्टम्यौ तु मासस्य चतुर्दश्यौ तथैव च ।
 अमावासीपौर्णमास्यौ सप्तमीद्वादशीद्वयम् ॥
 संवत्सरमभुञ्जानः सततं विजितेन्द्रियः ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वर्गलोके महीयते ॥
 ब्रह्मचर्यफलं यच्च यत्फलं पर्वयाजिनाम् ।
 ऋतुगामिफलं यच्च तद्वाप्नोत्यसंशयः ॥”

अथ यमः ।

“कार्तिकीं पुष्करे स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

माघीं स्नातः प्रयागे तु मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥”

पौर्णमासीमित्यर्थः ।

तथा । “गयाशीर्षवटे स्नातः माघकृष्णाष्टमीन्तथा ।

नर्मदाभसि च स्नातः पौषकृष्णाष्टमीं शुभाम् ॥

शालग्रामे तथा चैत्रीं शरमे च चतुर्दशीम् ।

शुक्लदशम्यां स्नात्वा तु पुण्डरीके तथैव च ॥

सन्निहित्याममावास्यां प्रभासे वा तथा पुनः ।

तैजसे तु नरः स्नात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।

यमुनायां तथा स्नात्वा माघे कृष्णचतुर्दशीम् ॥”

“मुच्यते सर्वकिल्बिषै” रित्यनुयुज्यते ।

“पौषमासस्य या शुक्ला विशेषेण त्रयादशी ।

तस्यां स्नात्वा वितस्तायां मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

चन्द्रभागाभसि स्नातो माघपौषत्रयोदशीम् ।

अष्टमीं रेवतीयोगे तथा वैगवताभसि ॥”

वैगवतो नद्यादेरम्भो वैगवतं तस्मिन्नभसीत्यर्थः ।

भारतस्य ।

“आषाढ्यां सरयूतोये आवण्यां सततन्तथा ।

अवर्णर्चममुप्राप्य यत्र कचन सङ्गमे ॥

सर्वाञ्चतुर्दशीं पुण्ये देविकायान्तथ्याभसि ।

महागङ्गामुपसृज्य क्तिकादारके तथा ॥

त्रयोदश्यामश्वयुजे विपाशायान्तथैव च ।
 अभ्यर्च्य धर्मराजानं भरणीषु तथा सदा ॥
 चतुर्दशीभरणीयोगे शनैश्चरदिने यदा ।
 तदाभ्यर्च्य यमं देवं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥
 शुक्ले वा यदि वा कृष्णे चतुर्थी च चतुर्दशी ।
 भौमवारेण पुण्यासौ सोमवारे कुड्यदा ॥”

अथ विष्णुः ।

“भासः कार्तिकोऽत्यग्निदैवत्योऽग्निश्च सर्वदेवानां सुखं,
 तस्मात् कार्तिकं भासं वह्निःस्नायी गायत्रीजपे निरतः
 सकृदेव हविष्याशी संवत्सरकृतात्पापात् पूतो भवति ।”

भारतस्य ।

“कार्तिकं सकलं भासं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः ।
 जपन् हविष्यभुद्धान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”

तथा लिखन्ति ।

“यथाश्वमेधो यज्ञानां भासानां कार्तिकस्तथा ।
 तस्मात्तत्र प्रयत्नेन लियतो धर्ममाचरेत् ॥
 आमिषं शैथुजश्चैव कार्तिके मासि यस्त्यजेत् ।
 सर्वकालकृतं पापं दुष्कृतञ्चापकर्षति ।
 वर्षासु कार्तिकः पुण्यः कार्तिके भीष्मपञ्चकम् ॥”

अथ भविष्ये ।

“यज्ञीष्मपञ्चकमिति प्रथितं पृथिव्या-
 मेकादशीप्रभृति पञ्चदशीनिबद्धम् ।

मुन्यन्नभोजनपरस्य* नरस्य तस्मिन्
दृष्टं फलं दिशति पाण्डव शार्ङ्गधन्वा ॥”

अथ गद्यव्यासः ।

“कार्तिके पुष्येण† मासपुण्यानि‡ घृतेनाग्नीयात् ।”

अथ भविष्यपुराणे ।

“यः कुर्यात्कार्तिके मासि शोभनां दीपमालिकाम् ।

सप्तस्यामण्य षष्ठ्यां वा अमावास्यामथापि वा ॥

भास्करातपसङ्गाशस्तेजसा भासयन्दिशः ।

दिव्याभरणसम्पन्नं कुलं प्राप्नोति सर्व्वतः ॥

यावत्प्रदीपसंख्यां घृतेनापूर्य्य वेदितम् ।

तावद्दर्शयद्गङ्गाणि सूर्य्यलोके महीयते ॥

जर्ज्जं त्वापि प्रदीपञ्च ये नरा विष्णुसन्निधौ ।

आकाशे दापयन्त्येव तेऽपि चाक्षयमाप्नुयुः ॥

उच्चैः प्रदीपमाकाशे यो दद्यात् कार्तिके नरः ।

सर्व्वं लोकं§ समुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥

यस्तु केशवमुद्दिश्य दीपन्दद्याच्च कार्तिके ।

आकाशस्थं जलस्थञ्च शृणु तस्यापि यत्फलम् ॥

* अन्योन्यभोजनपरस्य इति कचिदादर्शे पाठः ।

† पुष्येण इति कचिदादर्शे पाठः ।

‡ मासपूर्णांनौति कचिदादर्शे पाठः ।

§ सर्व्वकुलमिति ग्रन्थान्तरे पठितम् ।

धनधान्यसमृद्धिस्तु पुत्रवानीश्वरो गृही ।

लोचने च शुभे तस्य विद्वानपि हि जायते ॥”

अथ दानमन्त्रः ।

दामोदराय नमसि तुलायां लोलया सह ।

प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ॥

अथापरम् ।

“विप्रवेश्मनि या नारी कार्तिके मासि दीपकम् ।

अग्निष्टोमफलन्तस्याः प्रवदन्ति मनीषिणः ॥”

दद्यादित्यर्थः ।

“चतुष्पथेषु रथ्यासु ब्राह्मणावसथेषु च ।

वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारगहनेषु च ।

दीपदानाद्भि सर्व्वत्र महाफलमुपाश्रुते ॥”

अथ लिखन्ति ।

“कार्तिके मासि यो दीपं दद्यादुद्दिश्य देवताम् ।

पितरं वा दिने तस्य सदा भासत् फलं लभेत् ॥

घृतेन दीपं प्रज्वाल्य तिलतैलेन वा पुनः ।

दीर्घायुर्वपुषा युक्तः चक्षुषा च न हीयते ॥

दीपदानपरो नित्यं ज्ञानदीपेन दीप्यते ।

स्रष्टुर्बुद्धीन्द्रियश्चापि न कदाचित् प्रमुच्यते ॥

दीपन्ददाति यो नित्यं देवतायतनेषु च ।

चतुष्पथेषु रथ्यासु रूपवान् सुभगो भवेत् ॥”

तथा श्रीविष्णुः ।

“आश्विनं सकलं मासं ब्राह्मणेभ्यः प्रत्यहं दृतं प्रदाया-
श्विनीं प्रीणयित्वा रूपवान् भवति । तस्मिन्नेव प्रत्यहं
गोरसैर्ब्राह्मणान् भोजयित्वा आरोग्यभाग्भवति । प्रति-
मासे रेवतीयुते चन्द्रमसि मधु दृतं परमान्नं ब्राह्मणान्
भोजयित्वा रेवतीं प्रीणयित्वा रूपभाग्भवति । मासि
मास्यग्निं हुत्वा प्रत्यहं तैलस्थं वा सदृतं कुल्पाषं ब्राह्म-
णान् भोजयित्वा दीप्ताग्निर्भवति ।”

कुल्पाषो माषपिष्टकप्रकारः ।

“यदीच्छेद्विपुलान् भोगांश्चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं ह्यौ मासौ माघफाल्गुनी ॥”

“कार्तिकं सकलं मासं प्रातःस्नायी सदा भवे”दिति वा पाठः ।

“प्रातःस्नायी च सततं मासौ ह्यौ माघफाल्गुनी ।

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”

अथ पुराणे ।

“तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नायी सदा भवेत् ।

हविष्यं ब्रह्मचर्यञ्च महापातकनाशनम् ॥”

सर्वत्र प्रातःस्नानं प्राचीसन्ध्योपक्रमसमये किञ्चिदरुणप्रकाशे
कार्थ्यम् ।

तदाह विष्णुः ।

“न राहुदर्शनवर्जं न वा रात्रौ न सन्ध्यायां प्रातःस्नाय-
रुणकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् ।”

न रात्रौ न सन्ध्यायामिति निषिध्यारुणकरग्रस्तामिति विदधान

उभयोः सन्धिं सन्ध्याप्रवेशकालमेव विदधाति । यमुषःकाल-
मिति ब्रुवते । अतएव,—“उषस्युषसि यत्स्नानं प्राजापत्येन
तत्सम”मित्याहुः ।

यथा ।

“मावे मासि रटन्त्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।

ब्रह्मघ्नमपि चाण्डालं कं पतन्तं पुनीमहे ॥”

इदमेव तूदये । कं जनम् ।

“माघस्नानं सदा पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ।

ऋषयस्तेन धर्मेण प्राप्ता ब्रह्मसमाश्रयम् ॥”

स्नानञ्च परकीयनिपानेषु न कार्यम् ।

यथा मनुः ।

“परकीयनिपानेषु स्नायान्नैव कदाचन ।

निपानकर्तुः स्नात्वा हि दुष्कृतांशेन लिप्यते ॥”

अत्र परकीयत्वमप्रतिष्ठितत्वं न बोद्धव्यम्, किन्तु परकृतत्वन्तश्च
प्रतिष्ठितेऽपि साधारणम् । न हि परकीयत्वं सम्बन्धादेव परं
मदीयास्ते पितृव्याः, अस्मदीयो नृपतिरित्यादिष्वपि ह्यप्रत्ययस्य
दर्शनात् । तथा विनिगमनाकारणं किमत्रेति चेत्, निपान-
कर्तुरिति शेषश्रुतेः ।

अतएव पैठीनसिः ।

“परकृतनिपानकूपांश्च वर्जयेदंशभाक् तत्र सेतोः त्रीन्

पिण्डानुद्धृत्य स्नायात् ।”

सेतोः कर्त्तव्यार्थः ।

तथा बौधायनः ।

“स्रवन्तीष्वनिरुद्धासु त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
प्रातरुत्थाय कुर्वीरिन् देवर्षिपितृतर्पणम् ॥
निरुद्धासु न कुर्वीरिन्नशभाक् तत्र सेतुकृत् ।
तस्मात् परकृतान् सेतून् कूपांश्च परिवर्जयेत् ॥”

इत्यन्यथाप्युदाहरन्ति ।

“उद्धृत्य चापि चीन् पिण्डान् कुर्यादापत्सु नो सदा ।
निरुद्धासु च मृतपिण्डान् कूपादम्बुघटांस्तथा ॥”

तथा विश्वः ।

“परनिपानेषु न स्नानमाचरेदाचरेद्वा पञ्च पिण्डानुद्धृत्या-
पदि ।”

न केवलं स्नानार्थं पिण्डोद्धरणं किन्त्वष्टकसंस्कारार्थम् ।

आहतुः शङ्खलिखितौ ।

नेष्टकचिते* पितृस्तर्पयेद्वापीतङ्गागोदपानेषु सप्त पञ्च
चीन् वा पिण्डानुद्धृत्य देवपितृस्तर्पयेत् ।

यथासंख्यं सप्ताद्युद्धरणम् ।

यतएव परकर्तृकनिपानमात्रस्य निषेधः अतएव याज्ञवल्क्यः ।

“पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिषु ।

स्नायान्नदीदेवखातगर्तप्रस्रवणेषु च ॥”

मनुरपि परखातनिपानं निषिध्याह ।

* इष्टकारचिते इति स्नातसंस्कारः पाठः ।

“नदीषु देवखातेषु तडागीषु सरःसु च ।

स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च ॥”

इवपि प्रतिष्ठितनिपानं स्नानार्थं नोक्तवन्तौ ।

तथा ।

“अभावे देवखातानां सरसां सरितान्तथा ।

उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नानमाचरेत् ॥”

अप्रतिष्ठितार्थत्वे पारक्यपदस्य प्रतिष्ठितस्याभाव इत्यपि वक्तव्यं स्यात् । तस्मात् पारक्यमप्रतिष्ठितमिति व्याख्यानमप्रतिष्ठित-
स्यैव ।

अथ श्रीविष्णुः ।

“स्नायात् प्रस्रवणदेवखातसरोवरेषु उद्धृताद्भूमिष्ठमुदकं
पुखं प्रस्रवणं तस्मान्नादेयम् । तस्मादपि साधु परिगृहीतं
सर्व्वत एव गाङ्गमिति ।”

देवखातमाह विष्णुपुराणे ।

“ऋषिभिर्देवताभिश्च पुराणैर्नृपसत्तमैः ।

कृतेषु कूपखातेषु स्नायात्तेषु विशङ्कितः ॥”

अथ मार्कण्डेयः ।

“अवमानेषु तोयेषु सरसीषु नदीषु च ।

पुण्यार्थमाचरेत् स्नानं तेन काम्यफलं लभेत् ॥”

आह्वानिः ।

“अहीरात्रस्य यः सन्धिः सूर्य्यनक्षत्रवर्जितः ।

सा हि सन्ध्या समाख्याता तस्यां स्नानं समाचरेत् ॥”

अथ मरीचिः ।

“उपासीत प्रत्यहं सन्ध्यां यथाकालं यथाविधि ।
सप्ताहमनुपासंस्तं स्वस्थः सन् पतितो भवेत् ॥”

आह दत्तः ।

“स्नानं मध्यन्दिने कुर्यात् मृदोऽन्ते त्वनिरामयः ।
न तङ्गानलङ्कृतो रोगी नाज्ञातेऽश्वसि नाकुले ॥”

तथा योगियान्नवल्करः ।

“त्रिरात्रफलदा नद्यो याः काञ्चिदसमुद्रगाः ।
समुद्रगाश्च पक्षस्य मासस्य सरितांपतिः ॥”

तथा ।

“उभे सन्धे तु स्नातव्यं ब्राह्मणैश्च गृहाश्रितैः ।
तिसृष्वपि च सन्ध्यासु स्नातव्यं तु तपस्विना ॥”

“उभे सन्धे तु कर्त्तव्ये” इति पाठोऽनाकरः ।

स्नानाशक्तावाह जाबालिः ।

“अशिरस्त्वं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् ।
आर्द्रेण वाससा वापि मार्जनं दैहिकं विदुः ॥”

आह योगियान्नवल्करः ।

“मान्दं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।
वारुणं मानसञ्चैव सप्तस्नायी प्रकीर्त्तितः ॥
आपो हि षेति वै मान्दं मृदालम्बसु पार्थिवम् ।
आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यङ्गोरजः स्मृतम् ॥
यत्तु सातपवर्षेण स्नानं तद्दिव्यमुच्यते ।

वारुणञ्चावगाह्यन्तु मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥

शस्तं स्नानं यथोद्दिष्टं मन्त्रस्नानक्रमेण तु ।

कालदोषादसामर्थ्यात् सर्व्वं तुल्यफलं स्मृतम् ॥”

कैश्चित्तु मानसं भीमं हित्वा पञ्चविधमुक्तम् ।

यथा पराशरः ।

“आग्नेयं वारुणञ्चैव तृतीयं ब्राह्ममेव च ।

चतुर्थञ्चैव वायव्यं पञ्चमं दिव्यमुच्यते ॥”

अप्रायत्ये तु वारुणमेव कार्य्यम् ।

तदाह योगियाज्ञवल्काः ।

“अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेव समाचरेत् ।

पूर्व्वोद्दिष्टेस्तथा मन्त्रैरन्यथा मार्जनं स्मृतम् ॥”

स्नानं यथा लोकसिद्धं वारुणमित्यर्थः ।

तथा श्रीविष्णुरहस्ये ।

“आषाढ्यादिचतुर्मासं प्रातःस्नायी भवेन्नरः ।

विप्राय भोजनं दत्त्वा कार्त्तिक्यां गोप्रदो भवेत् ।

स वैष्णवण्डं याति विष्णुव्रतमिदं स्मृतम् ॥

आषाढस्य सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः ।

चातुर्मास्यव्रतानान्तु कुर्व्वीति परिकल्पनम् ॥

एकादश्यान्तु गृह्णीयात् संक्रान्त्यां कर्कटस्य च ।

आषाढ्यामानतो भक्त्या चातुर्मास्यां व्रतक्रियाम् ॥”

चातुर्मासिकव्रतग्रहणे कालचतुष्टयम् ।

आषाढी पौर्णमासी शुक्ला एकादशी द्वादशी कर्कटसंक्रान्तिश्चेति ।

अथ व्रतग्रहणमन्त्रः ।

“इदं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतस्तव ।

निर्विघ्नां सिद्धिमाप्नोति प्रसन्ने त्वयि केशवे ॥

गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव यद्यपूर्णे म्रियाम्यहम्* ।

तन्मे भवतु सम्पूर्णं तत्प्रसादाज्जनार्दन ॥”

वासुदेवमभ्यर्च्य तदग्रे चातुर्मासिकं व्रतं मधुमैथुनतैलमांसादि-
वर्जनरूपं ग्राह्यम् ।

अथ निषिद्धान्युच्यन्ते ।

तत्र मनुः ।

“मांसाशने पञ्चदशी तैलाभ्यङ्गे चतुर्दशी ।

अष्टमी ग्राम्यधर्मो च कुलन्तमपि पातयेत् ॥”

आह बौधायनः ।

“पर्वसु नाधीयीत न मांसमश्नीयान्न स्त्रियमुपेयात् ।

पर्वसु हि रक्षःपिशाचा अभिचारवन्तो भवन्तीति ॥”

आह वसिष्ठः ।

“न पर्वसु तैलं क्षुरं मांसं स्त्रियमुपेयान्नामावास्यायां

हरितानि ह्रिन्ध्यात् ।”

अथ स्मृतिसमुच्चये ।

“अमावास्यां न तु किन्ध्यात् कुशांश्च समिधस्तथा ।
सवित्रेऽवस्थिते सोमे हिंसायां ब्रह्महा भवेत् ॥
कुशाः शाकाश्च पुष्पञ्च काष्ठानि च तृणानि च ।
अमावास्याञ्च चिनुयान्न दुष्यति कदाचन ॥”

आह हारीतः ।

“तैलं मांसं भगं क्षीरं पर्वकाले प्रवर्जयेत् ।
एतेष्वलक्ष्मीर्वसति तैले मांसे भगे क्षुरे ॥”

अत्र यमः ।

“श्लेष्मातके तथा लक्ष्मीर्नित्यमेव कृतालया ।
भगे मांसे क्षुरे तैले नित्यं पर्वसु तिष्ठति ॥
आसप्तमकुलं हन्ति शिरोऽभ्यङ्गे चतुर्दशी ।
मांसाशने पञ्चदशी ग्राम्यधर्मे तथाष्टमी ॥
षष्ठ्यष्टमी अमावास्या उभौ पक्षौ* चतुर्दशी ।
अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे क्षुरे ॥”

अत्र शातातपः ।

“न तु काष्ठममावास्यां मैथुनञ्च चतुर्दशीम् ।
हन्ति सप्तकुलन्तस्य तैलग्रहणमष्टमीम् ॥
षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी उभौ पक्षौ चतुर्दशी ।
अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे क्षुरे ॥
षष्ठ्यान्तैलमनायुष्यमष्टम्यां पिशितन्तथा ।

* उभे पक्षे इति आर्तादिसम्मतः पाठः ।

क्षुरकस्य चतुर्दश्यान्तथा पर्वणि मैथुनम् ॥”

आह व्यासः ।

“क्षौरे शनैश्चरादित्यभीमाहो रात्रिमेव च ।

तिथिं प्रतिपदं रिक्तां विष्टिञ्च परिवर्जयेत् ॥

अमावास्यापरभूता प्रतिपत् प्रत्येतव्या ।

तथा ज्योतिःशास्त्रे ।

“नाभ्यङ्गं भुक्तरणकामसमुद्यतानां

न स्नानमत्र गमनोत्सुकभूषितानाम् ।

सन्ध्यानिशार्ककुजसौरिदिने नराणां

क्षौरं हितन्न नवकेऽङ्गि न चापि विध्याम् ॥”

नवकमहः शुक्लप्रतिपत् ।

आह व्यासः ।

“षष्ठ्याष्टमी अमावास्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे क्षुरे ॥

षष्ठ्यान्तैलमनायुथमष्टम्यां पिशितन्तथा ।

कामभोगश्चतुर्दश्याममावास्यां क्षुरक्रिया ॥”

अथ स्मृतिसमुच्चये ।

“सायंसन्ध्यां परान्नञ्च पुनर्भोजनमैथुनम् ।

तैलं मांसं शिलापिष्टममावास्यां विवर्जयेत् ॥

तथा ।

“सायंसन्ध्यां परान्नञ्च शिलापिष्टन्तथैव च ।

अमावास्यां न सेवेत रात्रौ भोजनमैथुने ॥

सूर्य्यऋक्षगते सोमे परान्नं यो हि भक्षयेत् ।
 तस्य मासकृतं पुण्यं यस्यान्नं तस्य तद्भवेत् ॥
 दन्तकाष्ठे त्वमावास्या मैथुने च चतुर्दशी ।
 हन्ति सप्तकुलं पुंसां तैलस्य ग्रहणेऽष्टमी ॥
 अमावास्यां न गच्छेत्तु प्राप्तकालामपि स्त्रियम् ।
 तैलञ्च न सृशेदामं वृक्षादींश्छेदयेन्न तु ॥
 प्रतिपरसु नवम्याञ्च तथा पञ्चसु पर्व्वसु ।
 अभ्यङ्गस्पर्शपानादौस्तैलन्तु न सृशेन्नरः ॥
 पक्षादौ च रवौ षष्ठ्यां रिक्तायाञ्च तथा तिथौ ।
 तैलेनाव्यज्यमानसु चतुर्भिरपि ह्यीयते ॥
 उपोषितस्य व्रतिनः कृत्तकेशस्य नापितैः ।
 तावच्छीस्तिष्ठति प्रीता यावत्तैलं न संसृशेत् ॥
 नखे कृत्ते कृते श्लशुशिरोरुहप्रकल्पने ।
 न च स्नायान्नरः शेषे तैलस्नानं समाचरेत् ॥
 कषायेण शिरः स्नात्वा अभ्यक्तेन च केनचित् ।
 तावत्त्यादशचिर्विप्रो यावन्निर्णीयते न तत् ॥
 न चाभीक्ष्णं शिरःस्नानं कार्य्यं निष्कारणं बुधैः ।
 शिरःस्नातश्च तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि सृशेत् ॥”

अथ वृहहसिष्ठः ।

“दिवा कपित्यच्छायात्रे रात्रौ च दधिशक्तुषु ।

घात्रीफले च सप्तम्यामलक्ष्मीर्वसते सदा ॥”

अत्र देवलः ।

“अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां पञ्चदश्यां विशारदः ।

तैलं मांसं व्यवायञ्च क्षुरञ्च परिवर्जयेत् ॥”

देवलेन कालत्रयमुपादाय निषेधचतुष्टयोपादानान्न यथासंख्य-
मन्वयः ।

तथा भविष्ये ।

“अमावास्याष्टमी चैव पूर्णमासी चतुर्दशी ।

पर्व्वाख्येताणि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥

तैलस्त्रीमांससेवी च पर्व्वस्त्रेतेषु मानवः ।

विण्मूत्रप्राशनं नाम नरकं प्रतिपद्यते ॥”

अत्रापि पञ्चपर्व्वानि निषिद्धानि तैलादीनि च त्रीणि न यथा-
सङ्ख्यसम्भवः । यत्रापि समसङ्ख्ययोरुपादानम्, तत्रापि मुनिभि-
रेव नियतक्रमेणोपन्यास्यादूरनिरस्तः ।

अथ भविष्ये ।

“सप्तम्यान् स्पृशेत्तैलं नीलं वस्त्रं न धारयेत् ।

न चामलकैः स्नायान्न कुर्यात् कलहं नरैः ॥”

अत्र सप्तम्यामिति केचिच्चाष्टम्यामिति पठन्ति । नील्या रक्तं नीलं
वस्त्रम् ।

“निम्बस्य भक्षणन्तैलं तिलैस्तूर्पणमञ्जनम् ।

सप्तम्यान्नेव कुर्व्वीत ताम्रपात्रेषु भोजनम् ॥

शिरः कपालमन्त्राणि नखचर्मतिलांस्तथा ।

एतानि क्रमशो नित्यमष्टम्यादिषु वर्ज्जयेत् ॥”

क्रमशो यथासङ्ख्यम् । अत्र शिरो नारिकेलमष्टम्यां, कपाल-

मलाबुं नवम्याम्, अन्धं कलम्बिकां दशम्यां, नखं शिम्बिका-
मेकादश्यां, चर्मोति पूतिकां द्वादश्यां, तिलं वार्त्ताकुं त्रयोदश्यां
न भक्षयेत् ।

अथ वकपञ्चकम् ।

“एकादश्यां समारभ्य राकां केशवबोधने ।

वकोऽपि तत्र नाश्रीयान्मत्स्यं मांसञ्च किं जरः ॥”

आह बौधायनः ।

“अमावास्यान्वम्यान्तु सप्तम्याञ्च विशेषतः ।

धात्रीफलानि यत्नेन दूरतः परिवर्जयेत् ॥

वीर्यहानिः प्रजाहानिर्यशोहानिस्तथैव च ।

हन्येतत्तितयं यस्मात्तस्माद्वात्रीं विवर्जयेत् ॥”

धात्रीफलमामलकीम् ।

अथ षट्त्रिंशन्मतम् ।

“नवम्यां दर्शसप्तम्यां संक्रान्तौ रविवासरे ।

चन्द्रसूर्योपरागे च स्नानमामलकैस्त्यजेत् ॥

सप्तम्यामप्यमावास्यां संक्रान्तिग्रहतिष्ठेषु ।

धनपुत्तकलत्रार्थी शिलापिष्टञ्च न स्पृशेत् ॥”

अथ गार्ग्यः ।

“मोहावतिपदं षष्ठीं दग्धं रिक्तां तिथिं तथा ।

तैलेनाभ्यङ्गयेत् यस्तु चतुर्भिः स हि हीयते ॥”

गार्ग्येणैव पूर्वं पञ्चम्यादिषु धनापत्यबलायुषां वृद्धेरुक्तत्वाद्धानि-
रपि तेषामेव प्रतीयते ।

आह गार्ग्यः ।

“कृत्तापं कीर्त्तिमरणं धनं सौभाग्यमेव च ।

दारिद्र्यं सर्वकामाप्तिरभ्यङ्गाङ्गास्करादिषु ॥”

भास्करादिवारिषु कृत्तापादयो यथाक्रममभ्यङ्गाङ्गवन्तीत्यर्थः ।

अथ षट्त्रिंशन्मतम् ।

“संक्रान्त्यां पञ्चदश्याञ्च द्वादश्यां आश्रवासरे ।

वस्त्रं न पीडयेन्नैव क्षारेणापि च योजयेत् ॥

दर्शस्नानं गयाश्राद्धं तिलैश्च पितृतर्पणम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात् कुर्वंश्च पितृहा भवेत् ॥

दर्शं स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोस्तु जीवतोः ।

नवम्याञ्च न चेत्तत्र निमित्तान्तरसम्भवः ॥”

यादृच्छिकस्नाननिषेधोऽयम् ।

“भोगार्थं क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः ।

तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यनैमित्तिकं न तु ॥”

तथा जाबालिः ।

“क्रियते स्वेदबाहुल्यात् हस्तयन्त्रजलादिना ।

मलव्यापोहनफलं स्नानं यादृच्छिकन्तु तत् ॥

न तत् कुर्यात्तृतीयायां त्रयोदश्यान्तिथौ तथा ।

शाश्वतीं भूमिमन्विच्छन् दशम्यामपि पण्डितः ॥”

आह कण्वः ।

“दशमी नवमी चैव प्रतिपच्च त्रयोदशी ।

तृतीया च विशेषेण स्नाने चैतानि वर्जयेत् ॥”

स्नानदोषमाह वशिष्ठः ।

“प्रतिपद्यनपत्यं स्यात्तृतीयायामपत्नीकः ।

दशम्याममनः स्नाने सर्व्वं हन्ति त्रयोदशी ॥”

आह गार्ग्यः ।

“नवमी पुच्छनाशाय वै नाशाय त्रयोदशी ।

तृतीया भर्त्तृनाशाय स्नाने ता वर्ज्जयेदतः ॥”

तथा ।

“द्वादश्यां कृष्णपक्षे तु न स्नातव्यं कदाचन ।

शतसन्तानमिच्छद्भिरपवर्गपरैरपि ॥”

अथ जाबालिः ।

“त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्याञ्च विज्ञेयतः ।

शूद्रविट्क्षत्रियाः स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन ॥”

अनेन ब्राह्मणस्यानुज्ञातम् ।

आह मनुः ।

“न स्नानमाचरेद्भुक्ता नातुरो न महानिशि ।

न वासोभिर्नवाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये ॥”

आह गार्ग्यः ।

“नानुलिप्ती न चाजस्रं सम्बन्धिव्यागतेऽपि च ।

गृहमागत्य न स्नायान्न महानिशि नातुरः ॥”

आह व्यासः ।

“न स्नायाद्वत्सरेऽतीति निर्वर्त्त्यापि च मङ्गलम् ।

अनुव्रज्य सुहृदन्धून् पूजयित्वेष्टदेवताम् ॥”

आह सृगुः ।

“धर्मविन्नाचरेत्स्नानमाह्निकन्तु पुनः पुनः ।
तर्पणं ब्रह्मयज्ञञ्च वैश्वदेवञ्च नाचरेत् ॥
नावर्त्तयेत् पुनः कर्म तर्पणादिकमन्वहम् ।
काम्यनैमित्तिके हित्वा एकं ह्येकत्र वासरे ॥”

तथा ।

“संसज्य चाष्टमं भागमुदयादयत्र कुत्रचित् ।
तिथ्योर्युग्मेऽप्ययुग्मे वा सकृदाह्निकमाचरेत् ॥”

प्रतिप्रसवमाह वशिष्ठः ।

“पुत्रजन्मनि संक्रान्त्यां श्राद्धे जन्मदिने तथा ।
नित्यस्नाने च कर्त्तव्ये तिथिदोषो न विद्यते ॥”

आह वैवस्वतः ।

“दर्भं पुष्पाणि समिधमौषधञ्च विशेषतः ।
निषेधेनापि गृह्णीयादमावास्याहनि द्विजः ॥”

तदहमात्रोपयुक्तं दर्भादिकं गृह्णीयादप्राप्तावित्यर्थः, वशिष्ठादिभिः
निषिद्धत्वात् ।

प्रव्यासः ।

स्नायाद्वा चतुर्थी सप्तमी दशमी पौर्णमासीषु श्रीकामः
तैलाभ्यङ्गं कुर्यात् । सृशेदमावास्या षष्ठ्याष्टमी द्वादशी
चतुर्दशीषु कृष्णत्रयोदश्याच्चतुर्दश्यां वा यमाय धर्म-
राजाय सत्यवे चान्तकाय वैवस्वताय कालाय सर्व-
भूतक्षयाय एतेभ्यः सप्तभिर्नमस्कारान्तैर्मन्त्रैः सप्तो-

दकाञ्जलीन् दद्यात् । सर्वपापेभ्यो विमुच्यते ।

अथ गद्यव्यासः ।

“पञ्चमी दशमी चैव पूर्णमासी त्रयोदशी ।
एकादश्यां तृतीयायां यस्तैलमुपसेवते ॥
अभ्यङ्गात्स्पर्शनाद्यापि भक्षणाच्च तथैव च ।
चतुर्थ्यां तस्य वृद्धिः स्याद्वनापत्यबलायुषाम् ॥”

तथा गार्ग्यः ।

“पञ्चमी दशमी चैव तृतीया च त्रयोदशी ।
एकादशी द्वितीया च पक्षयोरुभयोरपि ॥
अभ्यङ्गं स्पर्शनाद्वैरस्तत्र तैलं निषिध्यते ।
चतुर्थ्यां तस्य वृद्धिः स्याद्वनापत्यबलायुषाम् ॥”

अत्रान्यकेन तृतीयास्थाने पौर्णमासीति पठितम् ।

“दशम्यान्तैलमसृष्ट्वा यः स्नायादविचक्षणः ।
चत्वारस्तस्य नश्यन्ति आयुः प्रज्ञा यशो बलम् ॥”

आह वृहन्ननुः ।

“आहारं मैथुनं निद्रां सन्ध्यायां परिवर्जयेत् ।
कर्म वाध्ययनं वापि तथा दानप्रतिग्रहौ ॥
आहाराद्वाधिमाप्नोति गर्भो रौद्रश्च मैथुनात् ।
स्वप्नतः स्यादलक्ष्मीकः कर्म चैवात्र निष्फलम् ॥
अध्येता नरकं याति दानान्नाप्नोति तत्फलम् ।
प्रतिग्रहे भवेत्पापी तस्मात्सन्ध्यां विवर्जयेत् ॥”

महानिशायामपि निषेधमाह महापुराणम् ।

“महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।

स्नानन्तत्र न कुर्वीत नित्यनैमित्तिकादृते ॥”

तथा विश्वामित्रः ।

“महानिशा तु विज्ञेया रात्रौ मध्यमयामयोः ।

तस्यां स्नानं न कुर्वीत काम्यमाचमनन्तथा ॥”

षट्त्रिंशन्मतम् ।

“अपेयं हि सदा तोयं रात्रौ मध्यमयामयोः ।

स्नानं तत्र न कुर्वीत तथैवाचमनक्रियाम् ॥

मूत्रोच्चारं महारात्रौ कुर्यान्नाचमनन्तु यः ।

प्रायश्चित्तीयते विप्रः प्रायश्चित्तार्द्धमर्हति ॥”

आह मार्कण्डेयः ।

“महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः ।

अत्र नैमित्तिकं कुर्यात् काम्यन्तु न मनागपि ॥

महानिशा तु विज्ञेया सा च मध्यमरात्रकम् ।

तस्यां स्नानं न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥”

मध्यस्थघटीद्वयमिति निर्णीतम् ।

तथाच षट्त्रिंशन्मतम् ।

“चत्वारि यानि कर्माणि सम्यायान्तु विवर्जयेत् ।

आहारं मैथुनं निद्रां स्वाध्यायाध्ययनन्तथा ॥

आहाराज्जायते व्याधिर्गर्भी रौद्रश्च मैथुनात् ।

स्वप्नतः स्यादलक्ष्मीकः स्वाध्यायादायुषः क्षयः ॥”

अकालवृष्टावपि नाध्येतव्यमित्याह ।

“चातुर्मासे निवृत्ते तु चक्रपाणौ समुत्थिते ।

अकालवृष्टिं जानीयाद्यावद्विष्णुमहोत्सवम्* ॥”

महोत्सवः फाल्गुनपूर्णिमा ।

तथा ।

“मार्गान्धासात्यभृति मुनयो दत्तवाल्मीकिशिष्या-†

स्रैत्रं यावत्प्रवर्षणविधौ नेति कालं वदन्ति ।

नाडीजङ्घः सुरगुरुमुनिर्वक्ति वृष्टेरकालौ

मासावेतौ वदति नियतं पौषमाघौ न शेषान् ॥”

अथ षट्त्रिंशन्मतम् ।

“तैलैः स्नानं महापुण्यं कुर्यादामलकैः श्रिये ।

अष्टमीनवमीदर्शरविसंक्रमणादृते ॥

तुष्यत्वामलकैर्विशुरेकादश्यां विशेषतः ।

सर्वकालं तिलैः स्नानमिति व्यासोऽब्रवीन्मुनिः ॥

सर्वौषध्या तिलैर्वापि पुण्यैर्वामलकोदकैः ।

शिरःस्नानं तटे कृत्वा मज्जेदप्सु यथारुचि ॥”

आह शतातपः ।

तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी शुचिर्नित्यं तिलोदकी ।

होता दाता च भोक्ता च षट्तिली नावसीदति ॥

माघादिमासषट्के च मेखलावन्धनं यतः ।

चूड़ाकरणमर्घञ्च आवणादौ न शस्यते ॥

* यावन्न सुष्यते हरिरिति चतुर्थचरणं आर्त्तादिभिः पठितम् ।

† व्यासवाल्मीकिगया इति प्रथमचरणं तैरेव पठितम् ।

सिंहे धनुषि मीने च स्थिते सप्ततुरङ्गमे ।
 क्षीरोद्वाहं न कुर्वीत गृहकर्म विवर्जयेत् ॥
 माघ एव यदा माघी सिंहे चैव यदा गुरुः ।
 व्रतं क्षीरं तथोद्वाहं गृहकर्म च वर्जयेत् ॥

आयक्षीरस्य आवणादिषट्क एव निषिद्धत्वात् सिंहे धनुषि
 द्वितीयक्षीरनिषेधो बोद्धव्यः ।

तत्तत्कालनिषिद्धं कर्मासङ्गं श्रुतिस्मृतिपुराणैः ।
 तत्कथमसहस्रायुः शक्नोऽहं वक्तुमेकाकी ॥
 तस्मात् कतिपयवचनैराकरष्टैर्निबन्धुभिर्लिखितैः ।
 यदवगतं तदभिहितमपरमपरे विलिखिष्यन्ति ॥

अथ नाड़िकादिनिरूपणम् ।

नाड़िकादिज्ञानोपायः स्मृतो भारते ।

कर्षणाल्यधिकैः षड्भिः पलैस्ताम्रस्य भाजनम् ।
 त्रिंशदङ्गुलविस्तारं द्वादशाङ्गुलमुच्छ्रितम् ॥
 स्वर्णमासेन कृत्वा तु चतुरङ्गुलकाष्ठिकाम् ।
 मध्यभागे तया विद्धं नाड़ी कार्या घटी स्मृता ॥
 ततस्तेनाम्भसा पूर्णा यावत्कालेन जायते ।
 स कालो नाड़िका तस्याः षष्टिभागो विनाड़िका ॥
 नाड़ीद्वयं मुहूर्त्तन्तु ते पञ्चदश वासराः ।
 एवं रात्रिरतः पञ्चमासत्वर्यनवत्तराः ॥

नाड़िकादिनिरूपणमिति ।

अथ पौर्णमासीनिरूपणम् ।

तत्र ब्रह्माण्डपुराणम् ।

राका चानुमतिश्चैव पूर्णिमा द्विविधा स्मृता ।
पूर्णेदिते कलाहीने पौर्णमास्यान्निशाकरे ।
पूर्णिमानुमतिर्ज्ञेया या चास्तमितभास्करा ॥
यस्मात्तामनुमन्यन्ते पितरो दैवतैः सह ।
तस्मादनुमतिर्नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥
यदा चास्तमिते सूर्ये पूर्णचन्द्रस्य उद्गमः ।
रक्ष्णाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयो विदुः ॥

तथा शङ्करगीतायाम् ।

पक्षान्ते पौर्णमास्यान्तु स्त्रोतस्येवोत्तरामुखे ।
स्नात्वा प्रेतपुरीं हित्वा विष्णुलोकं स गच्छति ॥
पक्षान्ते स्त्रोतसि स्नातस्तेन नायाति मद्गृहम् ।
आषाढी कार्तिकी माघी वैशाखीषु कृतन्तु यत् ।
तदनन्तफलं प्रीतिं स्नानदानजपादिकम् ॥
आषाढी कार्तिकी माघी वैशाखी श्रेष्ठपूर्णिमा ।
आकामावैष्विति ख्याता दत्तं यत्राक्षयम्भवेत् ॥

अथ भारतम् ।

माससंज्ञे यदा ऋते चन्द्रः सम्पूर्णमण्डलः ।
गुरुणा याति संयोगं सा तिथिर्महती स्मृता ॥
माससंज्ञम् ऋतं चित्राविशाखाज्येष्ठादयः, तेषु नक्षत्रेषु सम्पूर्ण-

मण्डलश्चन्द्रः पूर्णिमायां भवति, तेन तस्यान्तिथौ यद्येकस्मिन्नक्षत्रे
माससमानसंज्ञके गुरुचन्द्रयोगो भवति तदा महाचैत्री महा-
वैशाखी महाज्येष्ठीत्यादिका द्वादश पौर्णमास्यो भवन्तीत्यर्थः ।
तथा ।

“सहितौ यत्र दृश्येते दिवि चन्द्रवृहस्पती ।

माससंज्ञे तु नक्षत्रे सा तिथिर्महती स्मृता ॥”

पूर्ववचने सम्पूर्णमण्डलोपादानात् पौर्णमास्ये वात्रापि
प्रत्येतव्या ।

अतएव ज्योतिःशास्त्रे ।

“सहितौ यत्र दृश्येते दिवि चन्द्रवृहस्पती ।

पौर्णमासी तु महती प्रोक्ता संवत्सरे हि सा ॥”

सहितयोर्दर्शनमेकत्रावस्थितयोरेव भवति, नैकराशिमात्राव-
स्थाने । तेन

एकराशिगतौ स्यातां यदा गुरुनिशाकरौ ।

पौर्णमासी तु महती सर्वपापहरा तिथिः ॥

एकनक्षत्रावस्थितिपरं सर्वैकवाक्यत्वात् ।

तथा ब्रह्माण्डपुराणे ।

“पौर्णमासी व्यतीपातो यदेक्षेतां परस्परम् ।

यस्मिन् काले समौ स्यातां तौ व्यतीपात एव सः ॥”

तौ चन्द्रगुरुसमौ यदाकाशे तिष्ठतः । तदेव स्वयं व्याकरोति ।

“चन्द्रमा एकऋक्षश्च देवाचार्यस्तथैव च ।

वसन्ति द्वादशाब्दान्ते तस्मिन् तिथिः स्मृतम् ॥”

ऋक्षपदं माससंज्ञकज्येष्ठादिनक्षत्रपरम् । माससंज्ञकवचनेनैक-
वाक्यत्वात् तिथिपदञ्च पौर्णमासीपरं, तिथिनक्षत्रमात्रपरत्वे
द्वादशाब्दान्त इति विरोधात् । प्रतिमासं तस्याभावात् न च
द्वादशाब्दान्तेऽप्यवश्यम्भावः, किन्तु ततः प्राङ् भवतीति तस्यार्थः ।
तदेव द्वादशपौर्णमासीनामेव महत्त्वम् । गुरुचन्द्रयोर्माससंज्ञक-
नक्षत्रावस्थितौ भवतीत्युक्तम् । सौराणान्तु मासानान्नात्र विव-
क्षितत्वं वचनैरनुपादानात् महामाध्यादिषु वा सम्भवात् ।
महाज्यैष्ठ्यान्तु विशेषः ।

“ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।

पूर्णिमा ज्यैष्ठमासस्य महाज्यैष्ठौ प्रकीर्त्तिता ॥”

ऐन्द्रे ज्येष्ठानक्षत्रं, प्राजापत्यं रोहिणी । एवंलक्षणं प्रकीर्त्तिता
प्रकर्षणवती कथिता फलभूयस्त्वात्, महत्त्वन्तु साधारणलक्षणा-
देव । यत्तु पठन्ति ।

वृहस्पतिः ।

“पौर्णमास्यां सिते पक्षे ज्यैष्ठे मासि गुरोर्दिने ।

वृषादित्ये शशी चैन्द्रे महाज्यैष्ठौ प्रकीर्त्तिता ॥”

अत्रापि गुरुवारवृषादित्याभ्यां फलभूयस्त्वम् । वृषादित्यं
व्याकरोति ।

“प्राजापत्येऽथ सौम्येऽर्के ऐन्द्रे जीवनिशाकरौ ।

पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्यैष्ठौ प्रकीर्त्तिता ॥

ऐन्द्रे शशी सुराचार्यश्चन्द्रे धातरि वा रविः ।

पूर्णिमा ज्यैष्ठमासस्य महाज्यैष्ठौ प्रकीर्त्तिता ॥”

सौम्यचन्द्रपदाभ्यां मृगशिरो भण्यते । धाता तु रोहिणी, चन्द्रे
धातरि वा रविरित्यमवक्तृमिदर्शने वृषादित्यमात्रं फलभूयस्त्व-
प्रयोजकं ब्रूते, महत्त्वन्तु ज्येष्ठानक्षत्रे गुरुचन्द्रयोरवस्थानमात्रेणैव,
प्राजापत्ये रविस्तथेति च ततोऽपि फलातिरेकार्थम्, अन्यथा
महाज्यैष्ठ्या बहुतरं लक्षणं स्यात् । यदपि पठन्ति ।

“वृश्चिकस्थो यदा जीवो वृषस्थश्च यदा रविः ।

पूणिमा गुरुवारिण महाज्यैष्ठ्यी प्रकीर्त्तिता ॥”

पूणिमा सेन्दुशक्रस्थेति द्वितीयपदं वचनान्तरे । तच्च वृश्चिकपदं
ज्येष्ठापरं सर्वैकवाक्यत्वात् । वृषपदं फलभूयस्त्वार्थम् ।

यथा ।

“मासाख्यर्चे चन्द्रगुरु तत्पञ्चदशके रविः ।

पूणिमा ज्येष्ठमासस्य महच्छब्दान्विता तिथिः ॥

मासाख्यर्चे चन्द्रगुरु तत्पञ्चदशके रविः ।

पूणिमा गुरुवारिण महाज्यैष्ठ्यी प्रकीर्त्तिता ॥”

अत्र तत्पञ्चदशके रविरिति विवक्षायां ज्येष्ठानक्षत्राच्चतुर्दशत्वा-
द्रोहिण्यास्तत्रादित्ये न स्यात् । अथ चतुर्दशेऽप्यादित्ये वा भवति,
तदा पञ्चदशकमविशेषकम् । न च तत्फलभूयस्त्वार्थम्,
रोहिण्यामपि फलभूयस्त्वात् । ततः पञ्चदशकपर्यन्ते रवौ न
षोडशके आर्द्रायामप्येत्यर्थः ।

तथा ।

“ऐन्द्रे शशी सुराचार्यौ वृषे अग्नेऽथवा रवौ ।

पूणिमा गुरुवारिण महाज्यैष्ठ्यी प्रकीर्त्तिता ॥”

अग्ने मिथुने, तेनार्द्रास्थेऽपि रवौ प्रसक्तिः । तन्निराकरणार्थं पञ्च-
दशकपर्यन्तो भवति, न षोडशक इति तात्पर्यम्, ज्येष्ठात
आर्द्रायाः षोडशकत्वात् । न तु चतुर्दशकस्य रोहिणीनक्षत्र-
स्यापि निवृत्तिः, तस्य विधानात् । यानि तु वचनानि ।

“ऐन्द्रे मैत्रे यदा जीवस्तत्पञ्चदशके रविः ।

पूर्णिमा शक्रचन्द्रेण महाज्यैष्ठो तिथिस्तदा ॥

प्राजापत्येऽथ सौम्येऽर्के ऐन्द्रे शशी गुरुस्तथा ।

मैत्रे वा पूर्णिमायुक्ता महाज्यैष्ठो प्रकीर्तिता ॥

वृश्चिकस्थो यदा जीवो नक्षत्रद्वितये भवेत् ।

ऐन्द्रे शशी महाज्यैष्ठो वषे युग्मेऽथवा रवौ ॥”

ऐन्द्रे मैत्रे च गुरौ यदि महाज्यैष्ठो स्यात् तदा तत्पञ्चदशकविशे-
षणादनुराधास्थे जीवे रोहिण्यामेव रवौ न मृगशिरसि, ज्येष्ठा-
याञ्च गुरौ मृगशिरस्येव रवौ न रोहिण्यामिति स्यात्, एतच्च
प्राजापत्ये रविस्तथेति सर्व्वसम्मतवराहवचनं विरुद्धम् । तस्मात्त-
त्पञ्चदशके रविरित्यनेनैवाकुलितत्वात् मूलस्य चानुपलम्भात्
द्वादशभिर्वचनैः ऐन्द्रस्य एव गुरौ महाज्यैष्ठोप्रतिपादनात् महा-
ज्यैष्ठीलक्षणस्य च मैदापत्तेः तस्य चान्यायत्वान्निरवृत्तिश्चालि-
खितत्वात् पौर्णमास्यन्तरेषु च माससंज्ञकनक्षत्र एव गुरुचन्द्रयो-
र्मेलकेन महत्त्वदर्शनादत्रापि तथा त्वस्यैव युक्तत्वादित्यनाकराणि ।
यदि पुनः मैत्रवचनान्याकरस्थान्येव तदा नास्ति वचनस्यातिभार
इति न्यायात् सर्व्वं पूर्व्वोक्तं दूषणमदूषणमेव, किन्तु गुरुवारस्तदा
न योज्यः । यच्चापरं वचनम् ।

मेषपृष्ठे यदा सौरिः सिंहे च गुरुचन्द्रमाः ।

भास्करे श्रवणामध्ये महामाघीति सा स्मृता ॥

श्रवणामध्ये हि भास्करो मकरे भवति । न च मकरस्थादित्ये
पौर्णमास्यां सिंहे चन्द्रः सम्भवति । कुम्भस्थादित्ये तत्सम्भवः,
तत्रापि 'भास्करे श्रवणामध्य' इति विरोधात् । तस्मात् पौर्णमासी-
व्यतिरिक्ततित्थन्तराभिप्रायम् ।

पौर्णमासीनाञ्च तीर्थविशेषेषु महाफलमाह ।

“महामाघी प्रयागे तु नैमिषे फाल्गुनी तथा ।

शालग्रामे तथा चैत्री कृताः सुख महाफलाः ॥

गङ्गाद्वारे तु वैशाखी ज्यैष्ठ्यी तु पुरुषोत्तमे ।

आषाढी वै कनखले केदारे श्रावणी तथा ॥

महामाघी बदर्याञ्च कुजाग्रेषु महाश्विनी ।

पुष्करे कार्तिकी रम्या कुजे मार्गशीर्षी तथा ।

अयोध्यायां महापौषी कृताः सुख महाफलाः ॥”

महच्छब्दोऽनुषज्यते ।

अथ ब्रह्माण्डपुराणे ।

“पौर्णमासी व्यतीपातो यदेक्षेतां परस्परम् ।

तस्मिन् काले समौ स्यातां तौ व्यतीपात एव सः ॥”

तौ चन्द्रवृहस्पती यदाकाशे समौ, एकनक्षत्रावस्थाने च तयो-
राकाशे समता ।

तथा ।

“तत्रैव चन्द्रमाश्चैव देवाचार्यस्तथैव च ।

वसति द्वादशाब्दान्ते तन्महत्त्वं तिथेः स्मृतम् ॥

तिथावस्थान्तु यत्पुण्यं तीर्थेष्वायतनेषु च ।

तद्वादशगुणं कृत्स्नमृषिभिः परिकीर्तितम् ॥”

यच्च विष्णुवचनम् “मार्गशीर्षे पञ्चदश्यां मृगशिरोयुतायां चूर्णित-
लवणस्य प्रस्थमेकम् सुवर्णबुलाभमित्यादि” द्वादशपौर्णमासी-
प्रतिपादकम्, तस्मात् सन्निर्णयावसरे लिखितम् योग्लौकेन
तु वैशाख्यामिति श्रीविष्णुवचनस्यादौ पठितं, तदनाकरम् ।

अथ लिङ्गपुराणम् ।

“फाल्गुने पौर्णमास्याञ्च सदा बालविलासिनी ।

ज्ञेया फाल्गुनिकी सा च कार्या लोकविभूतये ॥”

बालवज्जनविलासिन्यामित्यर्थः ।

तथान्या अपि तिथयो महत्यः ।

“दुर्गोत्थानस्य नवमी विष्णूत्थानस्य द्वादशी ।

वह्निस्त्रापस्य षष्ठी च महत्यो माघसप्तमी ॥”

पाश्चात्यैर्महासप्तमीत्युच्यते ।

अथाष्टकाः ।

तत्राश्वलायनः ।

“हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः ।”

हेमन्तशिशिरयोरित्यभिधानात् सौरमासाश्रयणेनाष्टकाः कार्याः ।

यच्च चतुरष्टको हेमन्त इति वचनम्, तत्र तु संवत्सर इति

पक्षावलम्बनेन शिशिरस्यापि हेमन्तपदवाचत्वात् ।

अथ गोभिलः ।

“आग्रहायण्या जङ्घं तिस्रोऽष्टकाः ।”

एतच्च गोभिलोक्तत्वात् कुन्दोगानाम् ।

अतएव यदृष्यशृङ्गवचनम् ।

“तिस्रोऽष्टकास्तु कर्त्तव्याश्चतुर्थीन्तु न कारयेत् ।

अधिमासेष्वासुरी स्यात्तस्यां पित्रर्थकारयेत् ॥”

तिसृभ्योऽधिको मासश्चतुर्थस्तन्मासीयाच्चतुर्थीमष्टकां न कुर्या-
दित्यर्थः । इति कुन्दोगस्योपदेशः । अथवा चतुर्थे मास्यधिमासे ।
तत्र चतुर्थीमष्टकां न कुर्याद्यत्र तु कुर्यादेव तिस्रस्त्वष्टकाः,
सत्यप्यधिमासे कर्त्तव्याः । अतएव पार्वणाश्रयणाष्टका इत्यनुत्-
कर्षः, प्रसवाहोऽष्टकादय इत्युत्कर्ष उपपन्नः ।

अथानध्ययनप्रक्रमे गोतमः ।

“कार्तिकी फाल्गुन्याषाढी पौर्णमासी तिस्रोऽष्टकाः,

त्रिरात्रमनध्याय इत्यनुषज्यते ।”

त्रिरात्रञ्च पूर्वपरदिनाभ्यां सह ।

पुनस्तेनैवोक्तम् ।

“अन्यामेके ।”

एके बहुचादयः । तेषाञ्चतुरष्टकत्वात् ।

तथापरपक्षस्याष्टकास्तु ।

“संक्रान्ते भास्करे कन्यां कृष्णपक्षे विशिष्यते ।

अष्टमी साष्टका कार्या शक्तेनापि न हापयेत् ॥”

तथा ।

“अष्टकान्यपि तत्रैव पक्षे वै पञ्चमी स्मृता ।” इति ।

अथामावास्याविवेकः ।

तत्र हि आहमुक्तं मनुना ।

“पितृयज्ञन्तु निर्व्वर्त्यं विप्रांश्च भक्षयेत् प्रियान् ।

पिण्डान्वाहार्य्यकं आह्नं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥”

तत्र ब्रह्माण्डपुराणम् ।

“अमा वसेतामृक्षे तु यदा चन्द्रदिवाकरौ ।

एकां पञ्चदशीरात्रिममावास्या ततस्तु सा ॥”

कृक्षे नक्षत्रे, न तु राशौ, चतुर्दश्यामपि तत्सम्भवात् । एक-
नक्षत्रनिवासश्च कृष्णायां पञ्चदश्याम्भवतीति कृष्णत्वमर्थसिद्धम् ।
रात्रिमित्यमावास्यापरभाग उच्यते ।

अमाशब्दं व्याकरोति गोभिलः ।

“अमाशब्दः सहार्थे, सह वसतः सूर्याचन्द्रमसावस्यामित्य-
मावसी ।”

दर्शलक्षणमाह ब्रह्माण्डपुराणे ।

“व्युच्छिद्येताममावास्यां पश्यतस्तौ समागतौ ।

अन्योऽन्यं चन्द्रसूर्यौ तु यदा तद्दर्श उच्यते ॥”

अन्योऽन्यदर्शनाद्दर्श इत्यर्थः ।

देवोपुराणे ।

“अमा नाम रवे रश्मिः सूर्यलोके प्रतिष्ठिता ।

तस्मात् सोमो वसेत्तस्याममावासी ततः स्मृता ॥”

तस्यां तिथावमां रश्मिं चन्द्रो वसतीत्यर्थः । तत्र सम्पूर्णायां तिथौ न चिन्तावसरः । यदा तु द्विखण्डा, एका चतुर्दशीयुक्ता, अपर-
स्मिंश्च प्रतिपद्युक्ता व्रतोपवासादावित्युक्तम् । किन्तु आद्यादौ
का ग्राह्येति चिन्त्यते ।

अतएव प्रचेताः ।

“सिनीबाली कुहञ्चैव श्रुत्युक्तेऽपि च कर्मणि ।

स्याताञ्चेत्ते तु मध्याह्ने आद्यादिः स्यात् कथन्तदा ॥

तिथिज्ञये सिनीबाली तिथिवृद्धौ कुहर्मता ।

साग्येऽपि च कुहर्ज्ञेया वेदवेदाङ्गवेदिभिः ॥”

मध्याह्ने वृत्ते यदि भवतीत्यर्थः । तदा च परा भवति, अपराह्ण-
एव भवतीत्युभयदिनेऽप्यपराह्णप्राप्ती द्विज्ज्ञासादिना व्यवस्थे-
त्याह । न तु मध्याह्नात् परतो मध्याह्नस्योपरीति पञ्चम्यर्थे
षष्ठ्यर्थे वा सप्तमीवर्णना, अशब्दार्थस्वीकारापत्तेः । अतो नैषा
पदयोजना, प्रमेये तु विशेषो नास्त्येव ।

सिनीबालीमाह जाबालिः ।

“दृष्टचन्द्रा सिनीबाली नष्टचन्द्रा कुहर्मता ।

सिनीबाली सदा पितृ देवे च सततं कुहः ॥”

अमावास्यायां चन्द्रस्यादृष्टत्वात् दृष्टचन्द्रत्वञ्चतुर्दशीक्षणे भवति,
तेन तद्विषयीयामावासेत्यर्थः । ननु या परा सा अमावासेति
श्रुतिः, पराभूताया ग्रहणमाह । ‘सिनीबाली सदा पित्रा’

इति च पूर्वग्रहणम् । प्रचेतसा वृद्धिज्ञासादिना व्यवस्थेत्युक्तेऽपि परस्परविरोध उच्यते । श्रुत्या तावन्न विरोधः । न हि सा आह्वे आह्व्या परेत्याह । तेन देवकार्यविषयत्वं श्रुतेर्भविष्यति ।

तथा ।

“अमा या प्रतिपद्युक्ता सर्वपापहरा च सा ।

चन्द्रसूर्यग्रहैस्तुल्या स्नानदानजपादिषु ॥”

अविशेषेण श्रुतिः कथं स्मृत्योपसंक्रियत इति चेत् न । ‘अपराह्णः पितृणामिति’ श्रुत्यैवोपसंहारात् ।

एतच्छ्रुतिमूलमेव वचनम् ।

“यथास्मेति सविता पितरस्त्वामुपासते ।

तिथिन्तेभ्योऽपराह्णो हि स्वयन्दत्तः स्वयम्भुवा ॥”

‘सिनीवाली सदा पितृ’ इत्यादेशायमर्थः । प्रतिपद्युक्तायामपराह्णस्यालामे सिनीवाली आह्व्या । उभयत्र तु प्राप्तौ ‘या परा सामावास्येति’ श्रुतिः । तिथिचक्ष्ये सिनीवालीति पूर्वदिने अपराह्णस्याप्राप्तिः, अपरदिने नापराह्णे तिष्ठतीति सा क्षीणा, तदा पूर्वैव आह्व्या । यदा उभयत्रापराह्णव्यापिनी सा समा, यदाधिकमपि व्याप्नोति तदा वर्द्धमाना, उभयत्रापि परैव आह्वेत्यर्थ इति सर्वविरोधः । न पुनरपराह्णस्यालामेऽपि वृद्धिज्ञासादिना व्यवस्था, अपराह्णबाधापत्तेः ।

अतएव कुन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

“वर्द्धमानासमावास्यां लक्षयेदपरेऽहनि ।

यामांस्त्रीनधिकान्नापि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥

पक्षादावेव कुर्वीत सदा पक्षादिकञ्चरम् ।

पूर्वाह्ण एव कुर्वन्ति विद्वेऽप्यन्ये मनोषिणः ॥”

अतएव ‘सिनीवाली सदा पितृ’ इति जावालिना व्याख्यातम् ।

“प्रतिपक्षा त्वमावास्या पूर्वाह्णव्यापिनी यदि ।

भूतविद्वैव सा कार्या पितृ कर्मणि सर्वदा ॥”

पूर्वाह्णव्यापिनी न पराह्ण इत्यर्थः । नत्वपराह्णप्राप्तावपि सदैव सिनीवालीति बोद्धव्यम् ।

अतएव बोधायनः ।

“मध्याह्नात्परतो यत्र चतुर्दश्यनुवर्त्तते ।

सिनीवाली तु सा ज्ञेया पितृकार्येष्वनिष्फला ॥”

मध्याह्नात् परतोऽपराह्ण इत्यर्थः ।

“एवंविधा सिनीवाली निष्फला न तु सर्वदा ।”

तथा ।

“भूतविद्वाममावास्यां मोहादज्ञानतोऽपि वा ।

आह्वकर्मणि कुर्वीरन् तेषामायुः प्रहीयते ॥”

उत्तरदिने अपराह्णप्राप्तावेतदपि । अप्राप्ती च ।

“यस्यां सन्ध्यागतः सोमो मृणालमिव दृश्यते ।

अपराह्णे क्षयस्तस्यां पिण्डानां करणं ध्रुवम् ॥”

अपरदिने अपराह्णे यद्यमावास्याया अभावस्तदा पूर्वदिना-
मावास्यापराह्ण एव पिण्डादिक्रिया । शङ्खधरलिखितमेतद्वचन-
द्वयम् ।

एतदाह गोभिलः ।

“यदहस्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत,
दृश्यमानेऽप्येकदा गताध्वा भवतीति ।”

एकदा परवापराह्णप्राप्तौ ।

तथाच श्रुतिः ।

“तदा बाध एव तस्मासि पितृभ्यो ददतो यदैवैष पुर-
स्तान्न परस्तादृश्ये अथैतेभ्यो दद्यादेष वै सोमो राजा
यदेवाममन्नं यच्चन्द्रमाः स एतां रात्रिं क्षीयते, तस्मिन्
क्षीणि ददाति, अथैतेभ्योऽसम्भदं करोति ; अथ यदक्षीणि
दद्यात्, सम्भदं कुर्यात् ; देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च तस्माद्-
यदैष वै पुनः पुरस्तान्न परस्तादृश्ये, अथैतेभ्यो
ददाति ।”

सम्भदः सङ्ग्रामः । चतुर्दशी कला देवभोग्या, पञ्चदशी कला
पितृभोग्या । तेन चतुर्दशीयुक्ताया दाने देवानां पितृणाञ्च
सङ्ग्रामः स्यादिति निन्दा ; अपरदिनामावास्याऽपराह्णविधानाद्वा ।
यदा तु दिनद्वयेऽप्यपराह्णो न लभ्यते तदा निगमः ।

“पूर्वाह्णे चेदमावास्या नापराह्णे भवेद्यदि ।

प्रतिपद्यपि कर्त्तव्यं श्राद्धं श्राद्धविदो विदुः ॥”

प्रतिपदोऽपि चन्द्रादर्शनस्याविशेषादमावास्यात्वम् ।

तथाहि श्रुतिः ।

“हे पौर्णमास्यो हे अमावास्ये ।” इति ।

प्रतिपदप्यमावास्यैव, तेन तदपराह्णे कर्त्तव्यमेतत् साग्नैरेव ।

तथाहि श्रुतिः ।

“अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति ।”

तथाच कात्यायनः ।

“अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञश्चापराह्णे अमावास्यायाञ्चन्द्रा-
दर्शने पिण्डपितृयज्ञो विहितः । तदनन्तरञ्च आहम् ।”

तदाह छन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः ।

“पिण्डान्वाहार्यकं आहं क्षीणे राजनि शस्यते ।

वासरस्य तृतीयांशे नातिसन्ध्यासमीपतः ॥

यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या क्षीयमाणा तदैव आहमिष्यते ॥

यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनमिति चन्द्रमाः ।

तत् क्षयापेक्षया ज्ञेयं, क्षीणे राजनि चेत्यपि ॥”

पूर्वमस्यार्थो व्याख्यातः । तृतीयांश इति दिनं त्रिधा विभज्य
तृतीयांशः, सन्ध्यापर्यन्तमेव । अन्यथा ‘नातिसन्ध्यासमीपतः’
इत्यप्रसक्तपर्युदासानुपपत्तेः । पूर्वार्हमध्याह्नापराह्णानाञ्च तुल्यो
भागः । अतः सन्ध्यापर्यन्तमेवापराह्ण इति सिध्यति । पिण्डमनु
पिण्डपितृयज्ञमन्वाहयित इति, पिण्डान्वाहार्यकं आहं तेन
साग्नेरपराह्णे आहविधानम् । निरग्नेस्तु कथ्यते ।

“आदित्यस्योदये यत्र अमावास्यानुवर्तते ।

अपराह्णः स विज्ञेयः पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥”

अन्युक्तेन तु कथितम् ।

“अरुणोदयवेलायाममावास्या यदा भवेत् ।

स कालः परमो ज्ञेयः पितृणान्दत्तमक्षयम् ॥”
उदयवेलोद्गमनवेला उद्गमनञ्चोर्द्ध्वगमनं वर्द्धमानता सा चार्द्ध-
दिनपर्यन्तम् ।

तदुक्तं वामनपुराणे ।

“उदयावर्द्धमानैश्च मध्याह्नं भावयेद्भुविः ।

ततः परं ऋसन्तीति ज्योतिरस्तं स गच्छति ॥”

ततश्चार्द्धदिनात् पूर्वम् । अत्राह्नः पूर्वभागे पूर्वाह्णमात्रेणापराह्ण
इत्यर्थः । तेन पूर्वाह्णस्याप्यपराह्णकार्यकारितया तद्रूपत्वा-
दपराह्णः स विज्ञेय इति ज्ञापयति । अपराह्णानुवृत्त्यभिप्रायेण
एतद्वचनवर्णनेऽपराह्णस्य तद्रूपतया ज्ञापकस्य ‘स विज्ञेय’ इति
ज्ञापकानुपपत्तेः ।

तथा बौधायनः ।

“घटिकैकाग्र्यमावास्या प्रतिपत्सु न चेत्तदा ।

भूतविज्ञापि सा कार्या दैवे पितृ च कर्माणि ॥”

घटिकैका कार्यं त्यपि शब्देन घटिकायामनादरं दर्शयन्
आज्ञादावर्द्धप्रहरादिप्राप्तिपरत्वं ज्ञापयति । तेन प्रतिपद्दिन-
पूर्वाह्णे आज्ञयोग्यामावास्याकालप्राप्तौ भूतविज्ञामावास्याग्रहण-
मदनप्राप्तौ सत्यामपराह्णादरेण परदिन एव आज्ञक्रियां दर्शयति ।
व्यक्तमाह प्रचेताः ।

“मुहूर्त्तमप्यमावास्या प्रतिपद्येव चेद्भवेत् ।

तद्दानमुत्तमं ज्ञेयं पर्वशेषन्तु पर्ववत् ॥”

दानं पितृन् समुद्दिश्य विप्रेभ्यो दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्य

इत्यादौ प्रयोगात् । अत्रापि 'सुहृत्त'पदेन घटिकोपादानम् । 'पर्व-
शेषसु पर्ववदिति' तदुभयदिनेऽप्यपराह्णाप्राप्तौ साग्नेः प्रतिपद्य-
पराह्णे आङ्गविधानं, प्रतिपदो दर्शरूपत्वादपराह्णे च पिण्डपितृ-
यज्ञविधानात् । अतो सुहृत्तमपीति घटिकैकापीति । 'आदित्य-
स्योदय इति' 'अरुणोदयवेलाया'मित्यादिवचनजातविरोधात् ।

“प्रतिपत्सु त्वमावास्या पूर्वाह्णव्यापिनी यदि ।

भूतविद्वैव सा कार्या पितृ कर्मणि सर्वदेति”

वचनमग्निहोत्रविषयं वर्णनीयं सर्वेषां वान्नपरित्यागात् ।

अतएव ।

“अमा स्यात् प्रतिपद्युक्ता सर्वपापहरा तिथिः ।

चन्द्रसूर्यग्रहैस्तुल्या स्नानदानजपादिषु ॥”

अत्रापि दानपदेनादिपदेन वा चन्द्रसूर्यग्रहतुल्यताविधेर्वा आङ्ग-
प्राप्तिः । यद्योग्लोकेन व्याख्यातं आदित्यस्योदयात् प्रभृति
यद्यप्यपराह्णव्यापिन्यमावास्या अत्र 'पितृणान्दत्तमक्षयमिति'
वचनार्थो न तु प्रातरेव आङ्गक्रिया ।

यथा शङ्खः ।

“रात्रौ आङ्गं न कुर्वीत राक्षसी सा प्रकोर्त्तिता ।

सन्ध्योरुभयोर्ध्वं सूर्यं चैवाचिरोदिते ॥”

अचिरोदितसूर्यं निषेधादित्यन्तं, तदसङ्गतम् । न ह्ययन्निषेधः
कलञ्जभक्षणादिष्विव रागतः प्रवृत्त्यभावात्, तत्काले क्रिय-
माणस्य समोहितसाधनतानवगतेः । विधितस्त्वपराह्णादिष्वेव
नियतत्वात्, प्रातरादिकाले प्रसक्त्यभावात् । तस्मादपराह्णादिवि-

शेषोऽयं चतुष्टयनिन्दानुवादः । पूर्वोक्तवचनजातपर्यालोचनया
वाग्निहोत्रिण एवापराह्वविधेर्नाग्नेरिति ; तस्य निषेधोऽनुवादः ।
किञ्च स्वायत्तेऽपराह्वपदप्रयोगे कर्त्तव्ये 'आदित्यस्योदयेत्यादि'
अर्थान्तरवाचकप्रयोगो मुनीनां केन हेतुनेति न विद्वः । किञ्च
द्विखण्डितयौ तावदिदं वचनम् ।

तत्र च बौधायनेनैव ।

“मध्याह्नात्परतो यत्र चतुर्दश्यनुवर्त्तते ।

सिनीवालीति सा ज्ञेया पितृकृत्येषु निष्कलेति”

वचनेन चतुर्दशीदिने अपराह्वलाभेऽपि परदिनापराह्व्यापिन्या
ग्रहणस्योक्तत्वादित्दं पुनरुक्तं स्यात् । तस्मात् यथोक्तमेव साधीयः ।
अतएव छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । 'पक्षादावेवेत्यादि'वचनेन
पूर्वाह्नस्यैव विधानात् अन्धूसंभ्रमाभ्यामपीत्यमेव वर्णितम् ।

अमावास्यायाञ्च विहितं आह्वादिक्तं यथा ।

“दर्शं स्नात्वा पितृभ्यसु दद्यात् क्षणतिलोदकम् ।

आइन्तु विधिवद्दद्यात् सन्ततिस्तेन वर्द्धते ॥”

तथा ।

“नीलभद्रविमोक्षेण अमावास्यान्तिलोदकैः ।

वर्षासु दीपदानेन पितृणामनृणो भवेत् ॥

न वर्त्तयति यः आह्वं प्रमीतपितृको द्विजः ।

इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्तीयते तु सः ॥

मासि मास्यसिते पक्षे पञ्चदश्यान्नरेश्वर ।

अष्टकासु च कुर्वीत काम्यान्त्यान् शृणुष्व मे ॥”

दैवन्तु तिथिनिर्णय एवोक्तं, अपरास्वमावास्यायां विशेषाः ।

यथा हारीतः ।

“तुलामकरमेषेषु कन्यायां मिथुने तथा ।

भूतविद्याप्यमावास्या पूज्या भवति यत्नतः ॥”

दैवकार्यविषयमिदन्तु वचनं बहुभिर्न लिखितम् ।

अथ वारादियोगैः पुण्यतमत्वम् ।

तत्र व्यासः ।

“अमावास्यां यदा वारो भवेद्भूमिसुतस्य च ।

गोसहस्रफलन्दद्यात् स्नानमात्रेण जाह्नवी ॥

सिनीवाली कुङ्कुर्वापि यदि सोमदिने भवेत् ।

गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम् ॥

अमावास्यां यदा मैत्रविशाखास्वातियोगिनी ।

आद्रे पितृगणस्तृप्तिं तदाप्नोत्यष्टवार्षिकीम् ॥

अमावास्या यदा रौद्रे पुष्यर्क्षे च पुनर्वसौ ।

द्वादशाब्दं तदा तृप्तिं प्रयान्ति पितरोऽर्चिताः ॥

वासवाजैकपादर्क्षे पितृणां तृप्तिमिच्छताम् ।

वारुणेन त्वमावास्या देवानामपि दुर्लभा ॥”

मैत्रमनुराधा, रौद्रमार्द्रा, वासवो धनिष्ठा, अजैकपादः पूर्वभाद्र-

पदा, वारुणं शतभिषा ।

“नवस्तृक्षेष्वामावास्या यदा स्यादपराह्निकी ।

आद्रे मूलफलेनापि पितृणामुत्तमाय सा ॥

माघासिते पञ्चदशी कदाचि-

दुपैति योगं यदि वारुणेन ।
 ऋक्षेण कालः स परः पितृणा-
 मत्यल्पपुण्यैर्नृप लभ्यतेऽसौ ॥
 काले धनिष्ठा यदि नाम तस्मिन्
 भवन्ति भूपाल तदा पितृभ्यः ।
 दत्तं जलार्थं प्रददाति तृप्तिं
 वर्षासु तं तत्कुलजैर्मनुजैः ॥
 तत्रैव चेद्भाद्रपदासु पूर्वाः
 काले पितृभ्यः क्रियते तदा भैः ।
 आर्द्रं परां तृप्तिमवाप्नुवन्ति
 स्वर्गं समग्रं पितरः समस्ताः ॥

“श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्राणां देवतमस्तके ।

यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥”

श्रवणाश्विनीधनिष्ठार्द्राऽश्लेषाणां मस्तके प्रथमपादे । न तु
 मस्तकं सृगशिरो लोकशास्त्रतोऽप्रसिद्धेः । तथा इन्द्रसमासं
 कृत्वा समाहारपरत्वं वाच्यम्, अन्यथा मस्तकमित्येकवचनं न
 स्यात् । तथाचास्त्रार्थपरत्वं सर्वपदानां स्यात्, षष्ठोसमासे तु
 मस्तकपदस्यैव स्त्रार्थपरत्वं भवेत् ।

“पञ्चाननस्थौ सुरुभूमिपुलौ

मेघे रविः स्याद्यदि शुक्लपक्षे ।

पाशाभिधाना करमेण युक्ता

तिथिर्व्यतीपात इतीह योगः ॥”

अयन्तु द्वादशीव्यतीपातः । योग्लौकेन तु स्वल्पवृहद्ग्रन्थभेदेन
द्वयमेवाक्तम्, बलावलनिरूपणाक्षमत्वात् । नक्षत्रयोगि वर्त्तमान
एव तन्निमित्ता क्रिया कार्या ।

तदाह मार्कण्डेयः ।

“कृत्तिकादिभरण्यन्तं वारावारविसप्तकम् ।

नैते संयोगमात्रेण पुनन्ति सकलान्तिथिम् ॥”

अथ कात्यायनः ।

“स्वधनवदमावास्यां स्रोतःसु वेति” ।

इति तिथिगोचरबहुविधविवादतमसा तिरोहितो विद्वान् ॥

तिथितत्त्वं सुच्यतं चकार युक्तिप्रदीपशतैः ॥

अथ पूर्वाह्लादिकं विविच्यते ।

तदा द्विधाविभक्ताः पूर्वी भागः पूर्वाह्णः, अपरी भागो-
ऽपराह्ण इति कालद्वयं यदाश्रित्य—

पूर्वेद्युरपवासः स्यात् पूर्वाह्णे स्वापबोधयोः ।

अपराह्णे यदा रात्रौ तदहर्नियमं विदुः ॥

अत्र हि पूर्वाह्णपदेनाहः पूर्वाह्णस्य ग्रहणम्, अपराह्णपदेन चाप-
राह्णस्य, अन्यथा मध्यन्दिने स्वापप्रबोधयोः तन्निमित्तक्रियाकालो
नाभिहितः स्यात् । न च पूर्वाह्णापराह्णपदयोरन्यतरन्मध्याह्णोप-
लक्षणमिति वाच्यं विनिगमनाकारणाभावादनुष्ठानानध्यवसाया-
पत्तेः । रात्रौ तु स्वापादिषु रात्रावुदयमापन्न इत्यनेनैवोदय-

मुपलक्षणीकृत्य रात्रिकालस्य निर्दिष्टव्रते तथा विनिगमः ।
 'पूर्वाह्णे चेदमावास्या नापराह्णे भवेद्यदी'त्यत्रापि कारणद्वयं
 निर्दिष्टम् । तथा 'प्रतिपक्षु त्वमावास्या पूर्वाह्णव्यापिनी यदी'-
 त्येतदपि पूर्वाह्णे व्याप्तिमपराह्णे व्याप्तिश्च वददङ्गो द्विधैव
 विभागं दर्शयति । अन्यथा 'मध्याह्णव्यापिनी'त्युक्तं स्यात् ।

तथा कात्यायनः ।

“सभास्थाने तु पूर्वाह्णे कार्याणां निर्णयं नृपः ।

कुर्याच्छास्त्रप्रणीतेन मान्येनामित्रकर्षणः ॥

दिवसस्याष्टमं भागमङ्गो भागत्रयन्तु यत् ।

स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः ॥”

दिवसमष्टधा विभज्याष्टमं, प्रथमार्द्धप्रहरं विहायापरभागत्रये
 पूर्वाह्णरूपे कुर्यादिति दिनार्द्धस्य पूर्वाह्णतां दर्शयति ।

तथा मनुः ।

“यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ।

तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते ॥”

दिनस्य त्रिभागत्वे पूर्वाह्णमध्याह्नाभ्यामपराह्णो विशिष्यत इति
 ब्रूयात्, पूर्वापरपक्षदृष्टान्ताच्च । तद्वदेव पूर्वाह्णापराह्णपक्षयो-
 रप्यवच्छेदादवस्थितिरित्यवगम्यते ।

व्यक्तञ्च ब्रह्माण्डपुराणे ।

“शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

कृष्णपक्षे पराह्णे तु रौहिणन्तु न लङ्घयेत् ॥”

रौहिणं नवमघटिका । तत्पर्युदासात् प्रहरद्वयादूर्ध्वमपराह्ण

इति ज्ञापयति । अतएवोक्तं जितेन्द्रियेण,—“पूर्वापराह्नी च
यद्यपि विष्णुपुराणादिषु नाङ्घ्रियं पूर्वापराह्णश्च तावानित्युक्तम् ।
तथापि पूर्वाह्णकृतस्य मध्याह्नं यावत् स्वकाललाघव एव च ।
अपराह्णस्य च मध्याह्नापराह्णानन्तरं प्रवृत्तस्य सूर्यानुवृत्तिं
यावदिति तत् प्रत्येतव्यम् । श्रुतौ स्मृतौ च पूर्वापराह्णाभ्यामपि
दिनविभागादित्यन्तम् । तस्माद्रात्रेः पूर्वापरार्द्धरात्रविभाग-
वदङ्गोऽपि पूर्वापराह्णविभागेनैव द्विधा विभागः । यत्तु कचि-
त्त्रिधा विधानं तत् पूर्वापराह्णयोरेकैकदेशाभ्यां मध्यन्दिनं
पृथक्कृत्यैकोद्दिष्टादित्राद्विधानार्थम् ।

“पूर्वाह्णे दैविकं कार्यमपराह्णे तु पैतृकम् ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्णे प्रातर्हृदिनिमित्तकम् ॥

आमपात्रन्तु पूर्वाह्णे सिद्धान्तेन तु मध्यमे ।

पार्वणश्चापराह्णे तु वृद्धिश्चावन्तु नाग्निकम् ॥”

वृद्धौ तु कचिद्व्यातः कचिन्नाग्निकमिति विधानं तत्पूर्वावगत-
विवाहादिनिमित्तं प्रातः, पुत्रजन्मादिनिमित्तन्तु नाग्निकमिति
व्यवस्था ।

पराशरेण च पञ्चधा विभक्तमाह ।

“लेखाप्रभृत्यादित्ये त्रिसुहृत्तंगते रवौ ।

प्रातस्तनः स्मृतः कालो भागश्चाह्णस्तु पञ्चमः ॥

सङ्गवस्त्रिसुहृत्तस्तु मध्याह्णस्तत्तमः स्मृतः ।

ततस्तयो सुहृत्ताश्च अपराह्णः प्रकीर्त्यते ॥

पञ्चमोऽथ दिनांशो यः स सायाह्ण इति स्मृतः ।

यद्यदेतेषु विहितं तत्तत्कार्यं विजानता ॥”
दिवसस्य पञ्चदशांशो मुहूर्तः ।

तदाह वराहमिहिरः ।

“अह्नः पञ्चदशांशो रात्रेश्चैव मुहूर्त इति संज्ञा ।

स च विज्ञेयस्तज्ज्ञेय्याया यत्राम्बुभिर्युक्ता ॥
तेनोदयादित्यमण्डलरेखादर्शनात् प्रभृति मुहूर्तत्रयं यावत्
प्रातःकालस्ततः परं तावानेव सङ्गवः । ततोऽपि परं तावानेव
मध्याह्नः । ततः परं तावानेव अपराह्नः । स च व्यतीपात-
नामश्रावक्रियायां व्यतीपातवत् बहुफलप्रदाहत्वात् । ततोऽपि
परस्तावानेव सायाह्नः । सोऽपि चापराह्णावयव एवाल्पफलत्वेन
पृथग्दर्शितः ।

अतएव कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

“पिण्डान्वाहार्यकं श्रावं क्षीणे राजनि शस्यते ।

वासरस्य तृतीयांशे नातिसन्ध्यासमीपतः ॥

यदा चतुर्दशी यामं तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्रावमिष्यते ॥”

तृतीयांशोऽपराह्नः सायाह्नसहितोऽन्यथा अपराह्णे श्रावविधौ
समीपपर्युदासो न स्यात् । तदा च दिवसस्य चतुर्थप्रहर-
श्चतुर्दशी अनुपूरयेत्सस्यक् पूरयेदित्यमावास्यापरदिने क्षयगामि-
तया व्यतीपातापरनामापराह्णांशं न व्याप्नोति तदा परस्मिन्नहनि
श्रावमिष्यते । कर्त्तव्यतया चतुर्थे प्रहरे अमावास्याप्राप्तावपि न
चतुर्थयामम् अनु पश्चात् तृतीयं यामं पूरयेद्यदोति योग्नी-

कीयव्याख्यानमादरणीयम् । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनापत्तेः तुरीय-
मिति कर्मतया अवगम्यमानं परिहाय द्वितीयां कर्मप्रवचनीय-
योगेनोपपदविभक्तितया वर्णयित्वा कर्मतया द्वितीयस्याध्याहा-
रात् । अनुपूरणञ्चासम्यक् पूरणं लोकप्रसिद्धम् ।

यच्चोक्तं वायुपुराणे ।

“चतुर्थे प्रहरे प्राप्ते यच्छ्राद्धं कुरुते नरः ।

आसुरन्तर्ज्वेच्छ्राद्धं दाता च नरकं व्रजेत् ॥”

यच्च मत्स्यपुराणम् ।

“सायाङ्गस्त्रिमुहूर्तः स्यात् श्राद्धं तत्र तु निन्दितम् ।

राक्षसी नाम सा वेला गर्हितं पितृकर्मसु ॥”

अयमप्येतत्तु निन्दयतीति यत् पूर्वमुहूर्तद्वयप्रशंसार्थं न तु
कर्त्तव्यतार्थम् ।

तथा वायुपुराणे ।

“दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभूते दिवाकरे ।

तथाश्राद्धं हि कुर्वाणो दाता च नरकं व्रजेत् ॥”

मुहूर्तद्वयार्थं यामैकभागेनाष्टधा विभक्तस्याङ्गोऽष्टमभागो दिनार्द्ध-
प्रहरः । यदभिप्राययुक्तमष्टमे लोकयात्रा वह्निः सन्ध्या ततः पुन-
रिति पूर्ववचनेन चतुर्थप्रहरप्राप्तिमात्र एव निषिध्यते । पुन-
रष्टमभागे निषेधानुपपत्तिः ततश्चोत्तरोत्तरजघन्यार्थं वचनम् ।
अतएवाष्टम इत्यभिधाय पुनर्मन्दीभूत इति विशेषणादतिसन्ध्या-
समीपस्थैव निषेधः ।

तथाच ।

“वनस्पतिं गते सोमे च्छाया या पूर्वगामिणी ।
 गजच्छाया तु सा प्रोक्ता पितृणां दत्तमक्षयम् ॥
 नरस्य द्विगुणच्छाया गजच्छायेति कीर्त्तिता ।
 अपराह्णे त्वमावास्या तत्र दत्तं न पश्यति ॥”

शास्त्रानतिक्रमणमात्रं भवतीत्यर्थः ।

अतएव ।

“पिण्डान्वाहार्यकं आङ्गं क्षीणे राजनि शस्यते ।
 वासरस्य तृतीयांशे नातिसंस्थासमीपतः ॥”

इति पर्युदासो न स्यात् ।

यदपि उक्तं मत्स्यपुराणे ।

“जङ्घं मुहूर्त्तात् कुतपाद्यमुहूर्त्तचतुष्टयम् ।
 मुहूर्त्तपञ्चकं चैतत् स्वधाभवनमिष्यते ॥”

कुतपेन सह पञ्चकम् । एतत् स्वधाभवनमिति एतदपि प्राशस्त्यर्थं
 तत्रापि पञ्चके कुतपरौहिणाख्यं मुहूर्त्तद्वयमेकोद्दिष्टार्थं ततः परन्तु
 मुहूर्त्तत्रयमपराह्णस्य प्रशस्ततरमित्यर्थः ।

अतः ।

“पूर्वाह्णे दैविकं आङ्गमपराह्णे तु पैतृकम् ।
 एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्णे प्रातर्द्विर्निमित्तकम् ॥”

एतदपि तथैव वर्णनीयम् ।

अतएव जितेन्द्रियेण ।

“रौद्रश्चैत्रश्च मैत्रश्च तथा सारभटः* स्मृतः ।

* शालकटः स्मृत इति कालसाधवीथे पाठः ।

सावित्री विजयश्चैव* गान्धर्वः कुतपस्तथा ॥

रौहिणेयो विरिञ्चिश्च जयोऽथ† नैर्ऋतस्तथा ।

महेन्द्रो वारुणश्चैव भटः पञ्चदश स्मृताः ॥”

एतान् मत्स्यपुराणोक्तानेकैकमुहूर्त्तपरिमितान् यावन्नियतक्रम-
संज्ञानभिधाय दर्शितम् । ये रौद्रादयो भटान्ताः पञ्चदश
मुहूर्त्तास्तत्र रौद्रादिरोहिण्येयान्ताः पूर्वाह्लासाध्यदेवकार्याय
विहिताः । विरिञ्चिप्रभृतयश्च भटान्ताः पितृक्रियायाम् । तत्रापि
पार्वणपिण्डान्वाहार्थादिषु विरिञ्चिजयनैर्ऋतमपराह्लव्यती-
पातापरनामकं प्रशस्तम् । यमधिकृत्यामावास्यायामपराह्ले
पिण्डपितृयज्ञेनाचरन्तीत्यादि श्रुतिस्मृतयः । यस्तु माहेन्द्रवारुण-
भटत्रिमुहूर्त्तारब्धः सायाह्नः सोऽपराह्लसम्भवे सति निन्दितः
पितृकृत्य इत्यन्तम् । अत्र तु यत् जितेन्द्रियेणोक्तम् रौहिणेयोऽपि
पूर्वाह्लाकार्यविहित इति तत्परं नानुमन्यामहे । दिनस्य द्विधा
त्रिधा पञ्चधा दशधा भागेषु रौहिणस्य पूर्वाह्लेऽनुप्रविष्टत्वात् ।
अतएव रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत इत्यनेन रात्रिसन्ध्ययोरिकान्त-
पर्युदासः । अन्यथापराह्लविधिना सायाह्लादेः पर्युदस्तत्वा-
द्भिरित्यनर्थकं स्यात् । ततश्च सायाह्नस्य नातिनिन्दितत्वम्,
किन्तु व्यतीपातनाम्नः सकाशात् रात्रिसन्ध्ययोस्तु सर्वथैवेति
विशेषः । तथाभ्युक्तेनापि परमार्थतस्तु त्रिधा दिवसं विभज्य यः

* सावित्रश्च जयन्तश्च कालसाधवौधे पाठः ।

† विजयो नैर्ऋतस्तथा कालसाधवौधे पाठः ।

पूर्वी भागः स पूर्वार्द्धो मध्यो मध्याह्नोऽन्योऽपराह्न इत्यभिधाय
उक्तमपराह्नस्य पूर्वभागे आद्वकरणे शक्तौ सत्यां परभागस्य
निन्दितत्वम् । प्रमादादिना तु तत्राकरणे परभागेऽप्यदोष
इत्यर्थः । एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्न इत्युक्तम् स च गान्धर्वकुतप-
रौहिणेयैस्त्रिभिस्तत्रापि रौहिणेयस्य प्राशस्त्यम् ।

यथा वायुपुराणोक्तम् ।

“खं यत्र गोपतिर्गोभिः कात्स्न्येन तपति क्षणे ।

स कालः कुतपो नाम पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥”

खं यत्र गोपतिर्गोभिः कात्स्न्येन तपति क्षिताविति वा पाठः ।
गोभी रश्मिभिः ।

यथा भविष्यपुराणम् ।

“दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभूते च भास्करे ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥”

तमेव स्पष्टयति आपस्तम्बः ।

“सप्तमात् परतो यस्तु नवमात् पूर्वतः स्थितः ।

उभयोरपि मध्यस्थः कुतपः स उदाहृतः ॥”

अशक्तौ तु तत्रारम्भोऽपि कार्यः ।

तत्राह श्लोकं गोतमः ।

“आरभ्य कुतपे आहं कुर्यादारौहिणं बुधः ।

विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणन्तु न लङ्घयेत् ॥”

मध्याह्नग्रहणञ्च सति सम्भवेऽप्राप्तौ तु दिनमात्रादरः ।

अत्रैव याज्ञवल्करः ।

“मृताह्नि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम् ।

प्रतिसंवत्सरञ्चैवमायमेकादशेऽहनि ॥”

अत्र प्रतिसंवत्सरमिति श्रुतेः मृताह्नि मृततिथाववश्यकर्त्तव्यता-
प्रतीतेः । नित्यवत् कुतपादिकालस्याप्रवृत्तेः तद्विरोधेन कुत-
पादौ फलभूयस्त्वमेव वाच्यम् ।

आह सत्यव्रतः ।

“यस्मिन् राशिगते भानौ विपत्तिं यान्ति मानवाः ।

तेषां तत्रैव कर्त्तव्याः पिण्डदानोदकक्रियाः ॥”

तथा प्रचेताः ।

“प्रेतमासस्य यः पक्षः तत्तिथौ प्रतिवत्सरम् ।

यावत् स्मरति पौर्णोऽपि एकमुद्दिश्य दापयेत् ॥”

कार्त्तिकदिमासषट्के च कुतपादिव्यभिचारस्य बहुशः दर्शनात्
प्रतिसंवत्सरश्रुतिविरोधात् । न च पतितत्वेन कालान्तरे तत्-
क्रियापाताभावात् विहितकालप्राप्तौ सूतकादिनाऽकरणे पातो
भवति । अन्यथा नित्यं पातापत्तेः ।

अतएवाह ।

“आहविघ्ने समुत्पन्ने मृताहाविदिते तथा ।

एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः ॥”

एकोद्दिष्टन्तु सिद्धान्तेनैव कार्यम् ।

तदाह ।

“एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्राद्धं पक्वान्तेनैव कारयेत् ।

पार्वणे वाथ संप्राप्ते शृतं वा यदि वाशृतम् ॥”

शृतं पक्कम् । शृताशृतयोः पार्वणे विकल्पः । एतच्च साग्नेः ।
निरग्नेस्त्वाह शातातपः ।

“आमश्राद्धप्रदोऽनग्निः सर्व्वत्रैव मनीषिणः ।

तेनाग्नीकरणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्व्वपेत् ॥”

एकोद्दिष्टे तु पाकाशक्तौ अपक्वमपि तथा ।

“अपक्वोक्तः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला ।

आमश्राद्धं द्विजो दद्यात् शूद्रो दद्यात् सदैव हि ॥”

अपक्वोक्तत्वादिकमसामर्थ्योपलक्षणम् । तेनासति पक्वान्ने आम-
पात्रेण कुर्यात् । शूद्रेण सदैवामपात्रेण देयम् । आमपात्रेण
तु द्विजेन श्राद्धकरणे पूर्व्वाल्ले कर्त्तव्यम् ।

आमपात्रन्तु पूर्व्वाल्ले सिद्धान्नेन तु मध्यमे ।

पार्वणञ्चापराह्णे तु वृद्धिश्राद्धन्तु नाग्निकम् ॥

ननु शूद्रस्यामपात्रक्रियाकृतो न पूर्व्वाल्ले । एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने
इत्यस्य बाधापत्तेरिति चेन्न, द्विजानामप्यविशेषात् दृश्यते ।
विधिद्वयं तावच्छ्रूयते । तत्र सिद्धान्नेन क्रियायान्तावत् एको-
द्दिष्टन्तु मध्याह्ने इति निर्व्विवादम् । नैमित्तिकन्तु आमपात्रं
द्विजानां विहितम् । तत्र एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने इति न प्रवर्त्तते ।
पूर्व्वाल्लविधेर्निर्व्विषयत्वापत्तेः । शूद्रविषयत्वमस्यास्त्विति चेन्न,
मध्याह्नविधेरनित्यवत्सिद्धान्नविधिना नैमित्तिकामपात्रविधिना
चैकवाक्यत्वे वैरूप्यापत्तेश्च । पूर्व्वाल्लेऽधिकृतशूद्रविषयामपात्र-
विधेर्नैमित्तिकेन द्विजसम्बन्ध्यामपात्रविधिना चैकवाक्यत्वे तदेव
दूषणम् । तस्मात् पूर्व्वाल्लविधेर्नैमित्तिकद्विजसम्बन्ध्यामपात्र-

गोचरो मध्याह्नविधिसु शूद्रस्यापीति सिद्धम् । किञ्चानं शूद्रस्य पक्वान्नमिति पक्वान्नधर्मतया विहितत्वात् । पक्वान्नेन च मध्याह्न-विधानात् शूद्रस्यापि तथैव युक्तम् । ननु यस्मिन् राशिगते भानाविति विरुद्धम् ।

“आब्दिके पितृकृत्ये च चान्द्रमानं प्रशस्यते”

इति चान्द्रमिष्टम्, तथाब्दिक इत्यादिना चान्द्रे विहितत्वात् । उच्यते, चान्द्रमानेनैकवत्सरे पूर्णे आब्दिकश्चाद्वकारणात् नहि तद्वाशिस्थसूर्य्यं मृततिथौ क्रियमाणं आर्द्धं सौरिण वत्सरेण क्रियते । प्रथमं सौरमासस्योपक्रमात् प्रसृति द्वादशमाससमाप्तौ सौर-वत्सरो भवति । न च नियमेन सौरमासस्यादौ नराणां मरणं भवति । न चैकस्यापि सौरादौ मृतस्य सौरद्वादशमासान्ते सा तिथिर्भवति, वत्सरेण द्वादशतिथिवृद्धेः । तस्माद्यद्वाशिस्थे मृतं तद्वाशिस्थ एव सूर्य्यं आर्द्धक्रिया चान्द्रमानेन संवत्सरेणैव भव-तीति चान्द्रमिष्टन्तथाब्दिके इत्युक्तविधिविरोधाच्च । अथवा प्रथमाब्दसमाप्तिपर्यन्तं आर्द्धमाब्दिकं तच्च प्रतिमासश्चान्द्रमानेनैव क्रियते इत्यविरोधः ।

इत्यपराह्लादिविवेकः ।

अथ जन्ममासादिविवेकः ।

जन्मोदये जन्मनि वासरे वा
मासे तथा जन्मनि जन्ममे वा ।

अत्याल्पविद्योऽपि नरः सभायां
 प्रख्यातविद्यो भवति व्रतेन ॥
 “जन्ममासं हितं आङ्गे विवाहे व्रतबन्धने ।
 प्रतिष्ठार्थक्रियारम्भप्रवेशे नववेश्मनः ॥
 यो जन्ममासे क्षुरकश्रयात्रां
 कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात् ।
 नूनं स रोगी* धनपुच्छनाशं
 प्राप्नोति मूढो वधबन्धनानि ॥”
 “जन्ममासे न कर्त्तव्यं सततं हितमिच्छता ।
 क्षौरयात्राव्रतोदाहं गृहार्थमशुभं जगुः ॥”

अत्र निषेधानुपालनं विविच्यते ।

तत्र मांसाशने पञ्चदशीत्यादिदोषश्रुतिसामर्थ्येन यो ब्राह्म-
 णायावगुरेत्तं शतं † यातयेदितिवन्निषेधविधौ क्लृप्तश्चिन्त्यते ।
 कालानुवृत्तिपर्यन्तं वा न वा, तत्र यत्कालीननिषिध्यमान-
 क्रियाप्रवृत्तिमती निषेधविधावधिकारात्तत्तिथ्यनुवृत्तिपर्यन्त-
 मेव तस्याधिकारोऽवगम्यते । न हि कलञ्जभक्षणेद्यतः कुतश्चित्
 कारणात् सकृन्निवृत्तस्य निषेधानुपालनं सकृद्वृत्तिमिति कलञ्ज-

* नूनं स रोगं इति क्वचिदुच्यते पाठः ।

† शतेन इति आर्त्तादिग्रन्थे पाठः ।

भक्षणनिषेधो न पुनस्तन्निवर्त्तयति किन्तुर्हि भक्षणप्रवृत्ति-
मात्रमधिकारिविशेषणं यदा यदा भवति तदा तदैव निषेध-
विधिरपि तन्निवारयति । तद्वदत्रापि कालविशेषावच्छिन्न-
मांसभक्षणमपि प्रवृत्तिमात्रनिमित्तस्याधिकारेण विशेषणत्वात्
तत्कालपर्यन्तमेव निषिद्धं निवारयति । नैमित्तिके तु आद्यादि-
विधौ अमावास्याविशिष्टजीवनस्याधिकारिविशेषणस्यैकवाक्य-
त्वात् । सकृत्करणेनैव शास्त्रस्य सफलत्वान्नैकामावास्यायामेव
पुनः पुनः क्रियार्थविधेर्गौरवापत्तेः । न हि तत्र सकृत्करण-
मेव शास्त्रं विना सिध्यति । अमावास्याभेदे तु पुनस्तदव-
च्छिन्नजीवनभेदादधिकारव्यावृत्त्या शास्त्रार्थोऽप्यावर्त्तते । अत्र
तु यद्यमावास्यानिषेधं विनापि तद्याप्तेः न ह्यमावास्यायां
मांसभक्षणक्षणात् प्रभृति तदन्तर्पर्थ्यन्तं भक्षयति, ततश्च भक्षणे-
तरकाले निवृत्तिः, अप्रवृत्तस्य प्रवृत्त्युपपत्तेः* । सत्यं प्रवृत्त्यु-
पाधिना प्रागभाव एव† साध्यमाना निवृत्तिरुच्यते, न तु प्रवृत्ति-
रपि साध्यतयोपदिश्यते, तद्वत् एवाधिकारात् । अतः प्रागभाव
एव कालान्तरतया साध्यभावेनोपदिश्यते‡ । स चाप्रवृत्तस्यापि
भक्षणकारणमननुतिष्ठतः सिध्यत्यवच्छिन्नतया जीवनमिव
प्रवृत्तिरपेतकामेवाधिकारिविशेषणं तथापि तन्निमित्तासकृत्-

* निवृत्त्युपपत्तेरिति आर्त्तसम्मतपाठः ।

† प्रवृत्त्युपाधिना विनाशं प्राप्स्यन् प्रागभाव एव खनिवृत्तिनिराकरणादिति अधिकम्
एकादशीतत्त्वे आर्त्तेन लिखितम् ।

‡ कालान्तरसम्बन्धितया साध्यत्वेनोपदिश्यते इति च तत्र तेन लिखितम् ।

क्रियाचेति सकृत्क्रियापर्यवसायित्वे विफलो विधिः । तस्मात्
विधिनिषेधेष्वधिकारिविशेषणीभूतायाः प्रवृत्तेर्यावत्कालमनुवृत्तिः
तावत्कालमनुवृत्तौ साफल्यं* न पुनर्निमित्तान्तरवत् सकृदनुष्ठाने-
नैव शास्त्रार्थसम्पत्तिः । ततश्च कृत्स्नाभावास्यायामेव निषेध
इति नाख्यपेक्षा । कस्मिन्नभावास्याक्षणे निषेधोऽनुमन्यताम् ।
नात्र युग्मविधिः । तत्रायमूलमेव व्याख्यात्वचनम् ।

“तत्र पूज्ये विधेर्वृत्तिर्निषेधः कालमात्रके ।

निमित्तं कालमादाय वृत्तिर्विधिनिषेधयोः ॥

तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानुष्ठानतो मता ।

निषेधस्तु निवृत्तात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥”

अथ तैलनिरूपणम् ।

तत्र तैलपदेन विधौ वा निषेधे वा तिलभवं तैलम् इति
योगेन तिलभव एव स्नेहविशेषोऽभिधीयते न तु सर्षपादि,
समुदायशक्तिकल्पनानुपपत्तेः । वीजप्रभवस्नेहसामान्याभिधानं
हि तदा वाच्यम् । न च सामान्येन योगः सम्भवति, अतएव
योगिकैः शब्दैर्व्यक्तिरेवाभिधीयते । व्यक्तयश्च नानाजातीयवीज-
सम्भवाः परस्परं भिद्यन्ते । न चैकव्यक्तियोगेऽत्यन्तायोगव्यावृत्त्या

* तस्मान्निषेधविधिषु काकवन्ती देवदत्तस्य गृहा इतिवत् तटस्थत्वेनाधिकारिविशे-
षणीभूतायाः प्रवृत्तेर्यावत्कालमनुवृत्तिस्तत्कालमेव निवृत्तौ साफल्यम् इति च तत्रैव ग्रन्थे
पठितम् ।

व्यक्त्यन्तरेऽपि यौगिकत्वम् । रथकारपदस्याप्येकस्यामेव व्यक्तौ
योगेन सर्वत्र यौगिकापत्तेः । ननु तैलपदस्य यौगिकत्वे
मोदकादिष्वपि प्रयोगः स्यात् । स्नेहत्वमुपाधेरिति चेन्न,
उपाधिकल्पना चेद्वरं समुदायशक्तिरेव कल्प्यतां, बीजप्रभवस्नेह-
माने प्रयोगदर्शनात् । उच्यते, रुद्धिवादिनापि बीजप्रभवत्वस्यो-
पाधेरेव स्यात् । अन्यथा प्राणिभवस्नेहेऽपि प्रयोगापत्तेः ।
अतोऽत्र यौगिकत्वमेव उपाधितो युक्तं न रुद्धिः । न च बीज-
प्रभवमात्रेऽपि निरूपपदतैलप्रयोगः । करञ्जैरण्डतैलादिष्वपि
दर्शनात् । सार्षपेऽस्तीति चेन्न, तथाप्युभयत्रार्थगतैकरूपाभावात्
अनेकार्थतापत्तेः । योगसु तिलसम्भवस्नेहस्थाने प्रचुरसादृश्यात्
सार्षपेऽपि प्रयोगो वर्णनीयः । सोपपदप्रयोगस्य च प्राणिभवस्नेहे-
ऽपि गौतैलं शिशुमारतैलमिक्षिशस्य तैलमित्यादिषु दर्शनाददुग्ध-
सम्भवस्नेहसामान्यवचनत्वमेव कुतो नाङ्गीक्रियते ? किञ्च
नारिकेलादिवीजसम्भवेऽपि स्नेहे तैलशब्दो न प्रयुज्यते । किन्तु
नारिकेलस्य घृतमिति कथं बीजसम्भवस्नेहवचनताश्रयणम् ?
किञ्च तैलपदस्य योगानपेक्षस्य सर्षपादिष्वपि मुख्यत्वे सर्षपस्य
तैलं सर्षपतैलमिति सिद्धे, यदेतत्सिद्धार्थं स्नेहतैलमिति वक्तव्यं
कात्यायनस्य तदनर्थकं स्यात् । यौगिकत्वे सार्षपतैलमिति
कलायस्य भक्तशरावमितिबहिरोधात्तदर्थं तैलवत्प्रत्ययार्थशासन-
मुपपन्नम् । तेन सार्षपतैलमित्यस्य पदस्य तैलेन च प्रत्ययान्त-
स्यैकदेशस्तैलशब्दः सर्षपादिस्नेहेषु एकदेशिलक्षणाया प्रयुज्यते ।
उरुकं मन्थमाना च निष्ठमानाविष्टेत्यत्र कशब्दोऽनवकाशलक्षणा

न तु तिलभवं तैलमिति यत् साधितं तदेव वा गौणम् ।
तस्मात् सर्वत्र तैलविधौ निषेधे च तिलभवः स्नेहस्तैलपदेनोपा-
देयः, तस्याप्यपक्वस्यैव निषेधः ।

“अमावास्यां न गच्छेत्तु प्राप्तकालामपि स्त्रियम् ।

तैलञ्च न स्पृशेदामं वृक्षादींश्छेदयेन्न तु ॥”

एवम् ।

“कुहूपूर्णेन्दुसंक्रान्त्याञ्चतुर्दश्यष्टमीषु च”

इत्यत्रापि तैलपदमपक्वपरमिति । पूर्ववचने आममिति
विशेषात् ।

तथा षट्त्रिंशन्मतञ्च लिखति ।

“सूर्यशुक्रादिवारेषु निषिद्धासु तिथिष्वथ ।

स्नाते वा यदि वास्नाते पक्वतैलं न दुष्यति ॥”

सार्धपत्वामेऽपि न निषेधो निषेधाविषयत्वादिति सर्वं सुस्थम् ।

विद्विषियामनालोच्य अवोधकरणोमिमाम् ।

निरूपयन्ति ये कालं सुधा क्लिश्यन्ति ते बुधाः ॥

जितेन्द्रियशङ्खधरान्धूकसन्धमहरिवंशधवलयोग्लौकैः ।

कृतमपि कालनिरूपणमधुना निःसारतां याति ॥

करतलगतामलकमिव कालं बालोऽपि वीक्षते येन ।

जीमूतवाहनकृतः कालविवेकः परं जयति ॥

अथ संक्रान्तिनिरूपणम् ।

तत्र ज्योतिःशास्त्रम् ।

“अयने द्वे विषुवे द्वे चतस्रः षडशीतयः ।

चतस्रो विष्णुपद्यश्च संक्रान्त्यो द्वादश स्मृताः ॥

मृगकर्कटसंक्रान्तौ द्वे तूदग्दक्षिणायने ।

विषुवती तुलामेषे गोलमध्ये तथापराः ॥”

मृगो मकरस्तद्वर्गमनञ्चोत्तरायणम् । कर्कटगमनं दक्षिणायनम् ।

तुलामेषगमनञ्च विषुवम् । विषुवायनयोस्तु मध्ये विष्णुपदीषड्-

शीतयः । एता द्वादश संक्रान्तयो गोलमध्ये चक्रमध्ये भवन्ती-
त्यर्थः ।

तयोरविशेषलक्षणमाह ।

“धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षडशीतयः ।

वृषद्विचक्रकुम्भेषु सिंहो विष्णुपदी तथा ॥”

धनूराश्विषु संक्रमणमित्यध्याहार्यम् ।

संक्रान्तौ च स्नानदानादिकं श्रूयते भगवतीपुराणे ।

“रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद्यस्तु मानवः ।

सप्तजन्मन्यसौ रोगी निर्द्वन्द्वोपजायते ॥

संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्यकव्यानि मानवैः ।

तानि तस्य ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि विस्तरम् ॥”

तथा ज्योतिःशास्त्रे ।

“अयने कोटिपुण्यन्तु लक्षं विष्णुपदीफलम् ।

षडशीतिसहस्राणि षडशीत्यां स्मृतं बुधैः ॥”

यद्यत् स्नानादिकं तत्तत् संक्रान्त्यादिषु यथोक्तगुणितं फलम् ।

“शतमिन्दुक्षये दानं सहस्रन्तु दिनक्षये ।

विषुवे शतसाहस्रम् आकामावैष्वनन्तकम् ॥”

आषाढी कार्तिकी माघी वैशाखी पूर्णिमास्त्रित्यर्थः । यद्यत् स्नानादिकं तत्तत्संक्रान्त्यादिषु यथोक्तगुणितं फलं ददातीत्यर्थः ।

तत्र संक्रान्तिकालो भगवतीपुराणे दर्शितः ।

“सुखे नरे सुखासीने यावत् स्रन्दति लोचनम् ।

तस्य विंशतमो भागस्तत्परः परिकीर्तितः ॥

तत्परायुतभागस्तु चुटिरित्यभिधीयते ।

चुटेः सहस्रभागाङ्गं* तत्कालं रविसंक्रमः ॥”

तदेतस्यातिसूक्ष्मकालस्य कर्मायोग्यतया तत्र विहितस्य कथ-
मनुष्ठानमित्यपेक्षायामाहतुः ज्ञातातपजावाली ।

अर्वाक् षोडश नाद्यस्तु परस्तादपि षोडश ।

पुण्यकालोऽर्कसंक्रान्त्यां धर्मविद्धिरुदाहृतः ॥

तथा वैवस्वतः ।

नाद्यः षोडश पूर्व्वेण संक्रान्तेस्तु परेण च ।

राहोर्दर्शनमात्रेण पुण्यः कालः प्रकीर्तितः ॥

तस्य सूक्ष्मसंक्रान्तिकालस्य पूर्व्वः षोडश पराः षोडश कर्मार्थ-
मित्यर्थः । इदं सामान्येन संक्रान्तौ उक्तं, विशेषेण पुनराहतु-
स्तावेव ।

* चुटेः सहस्रभागो यः स कालो रविसंक्रमः इति रघुनन्दनादिसम्मतः पाठः ।

त्रिंशत्कर्कटके नाड्यो मकरे विंशतिः स्मृताः ।

वर्त्तमाने तुलामेषे नाड्यस्तूभयतो दश ॥

षडशीत्यामतीतायामष्टिरुक्ताश्च नाडिकाः ।

पुण्याख्यविष्णुपद्याञ्च प्राक् पश्चादपि षोडश ॥

सामान्येन तु संक्रान्तेः पूर्वपरकालयोः षोडशनाड्योनां पुण्यत्वा-
भिधानं विष्णुपद्यामुपसंक्रियते विष्णुपदीपदानर्थक्यात् । उभयत
इति पदं त्रिंशत्कर्कट इत्यादिषु प्रमाणाभावात् विरोधाच्च ।

यथा ।

पूर्णे चेदर्द्धरात्रे तु रविसंक्रमणं भवेत् ।

प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं त्यक्त्वा मकरकर्कटौ ॥

त्रिंशत्कर्कटके पुण्यं मकरे विंशतिस्तथा ।

भविष्ये दक्षिणे पुण्यमतीते चोत्तरायणे ॥

पूर्णार्द्धरात्रसंक्रमणे दिनद्वयस्य पुण्यत्वविधानात् मकरकर्कट-
संक्रान्तिपर्युदासस्य अवयवं व्याचक्षते । यस्मादनागतं दक्षिणा-
यनं वृत्तं चोत्तरायणं पुण्यं तस्मान्न तत्र दिनद्वयं पुण्यं किन्तूत्त-
रायणे परदिनं दक्षिणायने च पूर्वदिनं पुण्यमित्यर्थः ।

अस्तं गते यदा सूर्यो भूषं याति दिवाकरे ।

प्रदोषे चार्द्धरात्रे वा तदा पुण्यं दिनान्तरम् ॥

भूषो मकरः । दिनान्तरं परदिनम् । अत्रैव विषये त्रिंशत्कर्कटके
पुण्यं मकरे विंशतिरिति दर्शयति । इदमभ्यूकेनेत्यं पठितम् ।

भविष्यत्ययने पुण्यं त्रिंशदेव तु दक्षिणे ।

अतीते उत्तरे नाड्य इति प्राहुः पुराविदः ।

षडशीत्यामतीतायामष्टिनाड्यसु नाडिकाः ॥

अष्टिः षोडशपर्यायः । अत्र दक्षिणायने भविष्यत्रिंशद्नाडीनां वृत्ते चोत्तरायणे नाड्य इति विंशतिनाडीनामेव विशेषविधाना-
त्रिंशद्नाडीसाहचर्यावगतानां व्यवस्थापितत्वात् उभयत इत्यनु-
षङ्गेष्ववगताविरोधः । किञ्चासम्भवोऽप्युभयतः त्रिंशद्विंशति-
नाडीनां पुण्यतमत्वस्य रात्रिकालस्यासम्भवात् दक्षिणायनदिनस्य
सम्भवात् दक्षिणायनदिनस्य चतुस्त्रिंशत्पलायपलाधिकत्रय-
स्त्रिंशद्दण्डाः, उत्तरायणदिनस्य च षड्विंशतिपलाधिकषड्विं-
शद्दण्डाः । न च दिनान्तरापेक्षसम्भव इति वाच्यं, पूर्वार्द्धरात्रि-
रात्रद्वयक्रोडीकृतकाले संक्रमणस्य दिनैकमात्रपूज्यत्वात् सम्पू-
र्णार्द्धरात्रसंक्रमणे दिनद्वयस्य पूज्यत्वेऽपि मुक्ता मकरकर्कटावि-
त्यनयोः पर्युदस्तत्वात् । एतदतिरिक्तविषयन्तत्, तस्मादुभय-
इत्यस्य सर्वत्रानुषङ्ग इति दीक्षितवचनस्यार्थं न विद्मः । ननु
दक्षिणायनात् पूर्वं त्रिंशद्नाडीनाम् उत्तरायणाच्च परतः विंशति-
नाडीनाम् अप्राप्तौ पुण्यता कथं वचनाधीनत्वादस्याः संख्याव-
च्छिन्नविषयत्वाद्वचनस्य । उच्यते, अवध्यर्थत्वाद्वचनस्य तावत्-
संख्यनाडीपर्यन्तं पुण्यतमत्वं वदता तत् क्रोडीकृतानां यथा-
सम्भवं सर्वासामेव उक्तमिति न विरोधः । उत्तरायणवच्च
षडशीत्यामपि वृत्तायां पुण्यत्वाभिधानात् पूर्वार्द्धरात्रसंक्रमणेऽपि
परमेव दिनं ग्राह्यम् । अतीतया पुण्यत्वस्य हेतोरविशेषात्
दिनद्वयविधिसु विष्णुपक्षां विषुवद्वये च व्यवतिष्ठते ।

पुण्याख्यविष्णुपक्षां च प्राक् पश्चादपि षोडश ।